श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम् ।

शुद्धाद्वैतब्रह्मवादनिर्गुणभक्तिमार्गप्रवर्तकाचार्यचक्रचूडामणि-
श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीतम् ।

दशदिगन्तविजयिश्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीत-
भाष्यप्रकाशसंपूर्णवेत्तृश्रीमद्गोस्वामिश्रीगोपेश्वर-
जिचरणप्रणीतभाष्यप्रकाशरश्मिपरिबृंहितम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीय-चतुर्थ-पादौ ।

'भगवद्धर्मपरायणसद्व्रतश्रेष्ठिगोवर्धनदास सुन्दरदास' इत्यस्य पुष्टिमार्गीय-
संस्कृतसाहित्यसमुद्धारार्थं निर्दिष्टद्रव्यसंग्रहतः 'प्राप्तभगवत्पद-
मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला, बी. ए., एल्एल्. बी.,
वकील, हाइकोर्ट' इत्येतेषां सुहृद्भिः
संशोध्य 'निर्णयसागर' मुद्रणालये
मुद्रयित्वा प्रकटीकृतम् ।

श्रीवल्लभाब्दाः ४५४. संवत् १९८९.

मूल्यं रूपकत्रयम् ।

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the 'Nirnaya Sagar' Press,
26-28, Kolbhat Lane, Bombay 2.

Published by Dhirajlal Vrajdas Sanklia, B. A., LL. B., Advocate,
at Khakhar Building, C. P. Tank, Bombay 4.

श्रीकृष्णाय नमः ।
श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।
श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम् ।

भाष्यप्रकाश-रश्मि-परिबृंहितम् ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयः पादः ।

न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥ (२-३-१)

श्रुतिवाक्येषु परस्परविरोधः परिह्रियते विप्रतिषेधपरिहाराय । मीमांसाया-

---

भाष्यप्रकाशः ।

न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥ तृतीयपादं व्याचिख्यासवस्तत्प्रयोजनं संगतिं चाहुः **श्रुती-**त्यादि । द्वितीयपादे श्रुतिविरुद्धस्मृतिनिराकरणेन तद्विरोधस्याकिंचित्करत्वख्यापनात् तासामेव प्रमेयविरोधो न श्रुतेः सः, इत्येवं प्रमेयाविरोधः स्थापितः । तृतीये पादे **श्रुतिवाक्येषु परस्पर-विरोधः परिह्रियते विप्रतिषेधपरिहाराय,** विरोधकृतो यः प्रामाण्यप्रतिषेधस्तन्निवृत्तये, न चानावश्यकत्वं शङ्क्यम्, **मीमांसाया**स्तदर्थं प्रवृत्तत्वात् शक्त्यविरोधाभ्याम् ।

रश्मिः ।

अत्र 'महत्सृष्ट' प्रकरणं संपूर्णं साधकबाधकयुक्तिभिः समन्वयाविरोधाभ्याम्, अग्रे 'द्वितीयं त्वण्डसंस्थितम्' अविरोधेन विचार्यते । 'अणुः पन्था विततः पुराणः' इति बृहदारण्यकशारीरब्राह्मणोक्त-श्चाविरोधेन विचारितः, 'प्रथमं महतः सृष्ट द्वितीयं त्वण्डसंस्थितम् । तृतीयं सर्वभूतस्थम्' इतिवाक्यात् ।

न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥ अवसरसंगत्या तृतीयपादमवतारयन्ति स्म **तृतीयेति** । **तासा-मेवेति** स्मृतीनामेव श्रौतप्रमेयेण साकं विरोधो दुष्टो न तु श्रुतेः स्मार्तप्रमेयेण साकं विरोधो दुष्ट इत्यर्थः । एवकारेणोक्तमर्थमाहुः **न श्रुतेरिति** । **स** इति प्रसिद्धः । **श्रुतीति** व्याख्येयं भाष्यम् । **परस्परविरोधो** यथा साक्षात्सृष्टौ नाकाशस्य वैलक्षण्यं परंपरासृष्टौ तु वैलक्षण्यमिति, वैलक्षण्या-वैलक्षण्ययोः प्रतिपादकत्वेन विरोधः, विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वात् । विप्रतिषेधपरिहारपदार्थमाहु-**र्विरोधेति** । विलक्षणाकाशविषयिणी या प्रमा तस्याः करणत्वं साक्षात्सृष्टिविषयकप्रमाकरणभूतश्रुतौ नास्तीति तच्छ्रुतिविरुद्धम् । स्वरूपाकाशविषयिणी या प्रमा तस्याः करणत्वं परंपरासृष्टिविषयकप्रमा-करणभूतश्रुतौ नास्तीति साक्षात्सृष्टिबोधकश्रुतिविरुद्धम् । ताद्दशविरोधकृतो यः परस्परं भिन्नेऽर्थे प्रामाण्यमेकस्या नास्ति भिन्नेर्थे प्रामाण्यं द्वितीयाया नास्तीति **प्रामाण्यप्रतिषेधः, तन्नि-वृत्ति**स्त्वाकाशोत्पत्तिसमर्थनेन स्वरूपाकाशस्यापि विलक्षणाकाशत्वात् । न च सृष्टिद्वैविध्यबाधः वैलक्षण्यमन्तरा स्वरूपत्वेऽप्यनिर्वाहात् । क्रीडार्थत्वात्सृष्टेः । **मीमांसाया** इत्यादिभाष्यं विवरीतुमाहुः न चेत्यादि । **मीमांसाया** इति इदं व्याख्येयं भाष्यम् । व्याचक्षते स्म

स्तदर्थं प्रवृत्तत्वात् शक्त्यविरोधाभ्याम्। तथा च ब्रह्मवादे जडजीवयोर्विरुद्धांशनिराकरणाय तृतीयपादारम्भः।

द्विविधा हि वेदान्ते सृष्टिः। भूतभौतिकं सर्वं ब्रह्मण एव विस्फुलिङ्ग-

---

भाष्यप्रकाशः।

यदा हि लोकानां मौढ्यकृतसंदेहवशाद् वेदार्थावगमसामर्थ्याभाव आचार्येण दृष्टस्तदा वेदार्थभूतस्य ब्रह्मणः सामर्थ्यं वेदवाक्यानां परस्परविरोधाभावं च स्वयमाकलय्य ताभ्यां कृत्वा प्रमेयाविरोधार्थं मीमांसां प्रवर्तितवानिति, न च प्रथमपाद एवाविरोधस्य विचारितत्वादस्य गतार्थत्वं शङ्क्यम्। यथा तत्र शक्त्यविरोधाभ्यां ब्रह्मणि विरुद्धांशं परिहृतवांस्तथा च तेन प्रकारेणैव, चोवधारणे। ब्रह्मवादे 'सर्वं ब्रह्म' इतिवादे। जडानां जीवानां च ब्रह्मत्वाज्जडजीवयोः संबन्धी यो विरुद्धांशस्तन्निराकरणाय तृतीयपादारम्भ इत्येवं सार्थक्यात्, तथाचेदं पादस्य प्रयोजनम्, प्रासङ्गिकं पूर्वपादे परिहृत्य पुनः प्रस्तुतस्य श्रुत्यविरोधस्यैव विचारादवसरः संगतिरित्यर्थः। ननु यद्यपि ब्रह्मवादे जडजीवयोर्ब्रह्मत्वं तथापि गौणमुख्यभावस्त्वसंदिग्धः, पूर्वं तथा निर्णीतत्वात्, अतो मुख्यविचारमतिहाय किमित्येष आरभ्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः द्विविधेत्यादि। तथा च जन्माद्यधिकरणविषयपरिशोधार्थं एवायं प्रपञ्च इति नास्य गौणत्वमित्यर्थः। एकः, अपर इति पुंल्लिङ्गपाठे तु प्रकारो विशेष्यत्वेन व्याख्येयः। प्रातिपदिकस्यायाः सुपो लुगुच्यत इति महाभाष्यादौ विभक्तिपदाध्याहारेण योजनया प्राचीन-

रश्मिः।

यदेति। मौढ्येति यथार्थसंदेहे दूरत्वं कारणं तथा मौढ्यं मोहः भगवत्प्रसादजन्यवेदार्थज्ञाने संदेहं करोति विरुद्धकोटिसंपादनेन। सा च वेदार्थावगमसामर्थ्याभावरूपा। संदेहस्तु वेदार्थावगमसामर्थ्यं वर्तते न वेति, मौढ्यमुक्तसामर्थ्यज्ञानमावृणोति। आचार्येणेति भगवता व्यासेन। सामर्थ्यमिति शक्तिम्। ताभ्यामिति शक्त्यविरोधाभ्याम्। प्रमेयेति परस्परं श्रुतिप्रमेयाविरोधार्थं प्रवर्तितवानिति। अत्र वाक्यानि स्कान्दानि 'नारायणाद्विनिष्पन्नम्' इत्यादीनि जिज्ञासाधिकरण उक्तानि। तथा चेति भाष्यं विवरीतुमाहुः न चेति। विरुद्धेति समवायित्वाभावादिरूपं श्रुतिविरुद्धांशं शक्तिर्ब्रह्मसामर्थ्यं निमित्तत्वोपादानत्वयोरविरोधस्ताभ्यां परिहृतवान्। तथा चेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथा चेति। सर्वमिति भावाद्वैते। विरुद्धेति उत्पत्त्यनुत्पत्तिरूपः। अणुत्वं व्यापकत्वं जीवविषय एव। इदमग्रे स्फुटम्। इदमिति जडजीवयोर्विरुद्धांशनिराकरणम्। प्रासङ्गिकमिति। स्मृत्यनवकाशसूत्रोक्तस्मृत्यविरोधस्मृतावानुमानिकस्मृत्युपेक्षानर्हत्वं प्राप्तं प्रासङ्गिकं स्मृतिविरोधम्। पूर्वेति द्वितीयपादे। प्रस्तुतस्येति द्वितीयाध्यायार्थत्वेन प्रस्तुताविरोधान्तर्गतस्य प्रस्तुतस्य श्रुत्यविरोधस्य। अवसर इति प्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासाद्वितीयपादोक्तस्मृत्यविरोधजिज्ञासा, सर्वैः कृतत्वात्। तस्याः निवृत्तौ सत्यां जडजीवयोर्विरुद्धांशनिराकरणमवश्यं कर्तव्यमिति तदुक्तमित्यवसरः संगतिरित्यर्थः। पूर्वमिति समन्वयसूत्रे जडजीवान्तर्यामिष्वित्यर्थः। जन्मादीति 'यतो वा इमानि' इति 'तस्माद्वा एतस्मात्' इति विषयवाक्यद्वयम्। व्याख्येय इति। एकाऽपरेति पाठमङ्गीकृत्य पूर्वं व्याख्यातम्। अत्र द्विविधा हि वेदान्ते सृष्टिर्भवति तत्रेत्यध्याहार्यं भाष्यं व्याख्येयम्। सृष्टेर्विशेष्यत्वत्यागेऽध्याहारे चाप्यदोषमाहुः प्रातीति। विभक्तीति 'प्रातिपदिकस्याया विभक्तेः सुपः' इति योजना तया। ननु पदाध्याहारोर्थाध्याहारो वेति चेन्न लाघवेऽपि पदजन्यपदार्थोपस्थितेः पदाध्याहार इत्याहुः विभक्तिपदेति। जीवेति नाम्नो वर्तुल-

न्यायेनैका, अपरा वियदादिक्रमेण, सा चानामरूपात्मनो नामरूपवत्त्वेनाभिव्यक्तिः । सजडस्यैव कार्यत्वात् तस्य जीवस्य त्वंशत्वेनैव न नामरूपसंबन्धः ।

'अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागमः ।
नित्यापरिच्छिन्नतनौ प्राकट्यं चेति सा त्रिधा' ॥

तत्र क्रमसृष्टौ सन्देहः । छान्दोग्ये हि, 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इत्युपक्रम्य 'तदैक्षत तत् तेजोऽसृजत' इति तेजोऽबन्नसृष्टिरुक्ता, न

भाष्यप्रकाशः ।

शैल्यास्तथात्वावगमात् । ननु सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वे सृष्टिरेवासंगता, तस्या उत्पत्तिरूपत्वात्, ब्रह्मणश्चाजत्वादित्याकाङ्क्षायामाहुः सा चेत्यादि । न नामरूपसंबन्ध इति न प्रतिनियतनामरूपसंबन्धः । तथा च प्रलयदशायां कार्यस्य कारणे लयानन्तरं तस्य परमकारणेन ब्रह्मणैकीभावात् प्रतिनियतनामरूपशून्यत्वेनानामरूपत्वं तादृशस्य या प्रतिनियतनामरूपत्वेनाभिव्यक्तिः प्रकाशः सैव सृष्टिर्न तु नैयायिकादीनामिवासतः सत्तारूपा, अतस्तस्या अजत्वाविरोधित्वान्नासंगतत्वमित्यर्थः । एतेन कालविशेषे प्रतिनियतनामरूपशालित्वं कार्यत्वमित्यपि व्याख्यातम् । अत एव कटककुण्डलादौ सुवर्णकार्यत्वव्यवहारो न सुवर्णशकले, तथात्रापि जडजीवयोर्बोध्यम् । नन्वेवं सति ब्रह्मणो जीवकारणता न स्यात् तथा सति तत्र जीवनियामकतापि भज्येतेत्यत आहुः अनित्य इत्यादि । सेति अभिव्यक्तिः । तथा च त्रिविधाया अप्यभिव्यक्तेर्ब्रह्माधीनत्वात् तिसृष्वपि ब्रह्मणः कारणत्वमक्षुण्णमिति नियामकताऽप्यक्षुण्णेत्यर्थः । एवं प्रासङ्गिकं परिहृत्य प्रस्तुतं व्याकर्तुं तदावश्यकताबीजमाहुः तत्र क्रमेत्यादि । तथा चैवं सत्यामेकवाक्यतायामेकत्रोक्तत्वादन्यत्रानुक्तत्वाच्च संदेह इत्यर्थः । यदि च छान्दोग्ये तेजसः सृष्टिकर्मत्वेन कथनादसृजतेत्यादिसृष्टिवाचकपदोपादानादीक्षापूर्वकत्वाच्च मुख्यतया

रश्मिः ।

रूपस्य च सत्त्वाद्विशेषपरतामाहुः न प्रतीति प्रतिनियतनाम्नां देवदत्तादीनां प्रतिनियतरूपाणां करचरणादीनामित्यर्थः । तस्या इति अङ्गीकृताया अभिव्यक्तेः । तदुक्तमेकादशस्कन्धे 'जन्म त्वात्मतया' इति द्वाविंशे भगवता । कालेति कालविशेषे सृष्टिकाले[1] । व्याख्यातमिति विशेषणोक्तम् । विशेषशब्दकृत्यमाहुः अत एवेति अस्माद्विशेषशब्दघटिताल्लक्षणादेव । न सुवर्णेति कालविशेषाभावात् । न चाभावप्रतियोगित्वरूपकार्यलक्षणसत्त्वात्सुवर्णशकलेपि कार्यत्वमिति वाच्यम् । सुवर्णशकलेति नाम्न एकरूपदीर्घादिरूपस्य प्रतिनियतत्वाविवक्षणात् । जडजीवयोरिति तयोर्जडस्यैव कार्यत्वं बोध्यम् । जडस्यैवोक्तकार्यलक्षणकत्वात् । तेन कार्यलक्षणान्तरे श्रुत्यनुकूलत्वरूपो गुण उक्तः । एवं सतीति जीवस्य कार्यलक्षणानाक्रान्तत्वे सति । जीवेति कारणलक्षणस्य कार्यघटितत्वात् । अनन्यथासिद्धत्वे सति कार्यनियतपूर्ववृत्तित्वं कारणत्वमिति । जीवेति 'य आत्मानमन्तरो यमयति' इत्यन्तर्यामिब्राह्मणोक्ता । तिसृष्विति अनित्यघटादौ जननरूपायां, नित्ये जीवादौ परिच्छिन्नेऽण्वादिपरिमाणविशिष्टे देहे समागमरूपायां, नित्याऽपरिच्छिन्नतनौ ब्रह्मणि प्राकट्यमाविर्भावस्तासु । कारणत्वमिति आद्य उत्पादकत्वम्, द्वितीये विभाजकत्वम्, तृतीये दर्शकत्वमिति विभागः । तदेति श्रुत्यविरोधरूपप्रस्तुतावश्यकतायां बीजं संदेहस्तदाहुरित्यर्थः । छान्दोग्य इत्यादि भाष्यं विवरीतुं शङ्कामाहुः यदि चेति । ईक्षेति । चकारात्तदध्यन्नाद्यं जायत

१. कार्यकाले ।

वाय्वाकाशयोः । तैत्तिरीयके पुनः 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्युपक्रम्य, 'तस्माद् वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इति आकाशादिसृष्टिरुक्ता । उभयमपि क्रमसृष्टिवाचकमित्येकवाक्यता युक्ता । छान्दोग्ये मुख्यतया सृष्टिस्तैत्तिरीये गौणी, मुख्या त्वग्रे वक्ष्यते, 'सोऽकामयत' इत्यादिना ।

तत्र संशयः किमाकाशमुत्पद्यते, न वेति । किं तावत् प्राप्तम् । नोत्पद्यत इति, कुतः, अश्रुतेः । श्रुतिवादिनां श्रुत्यैव निर्णयः । श्रुतौ पुनर्मुख्ये क्रमसृष्टौ न श्रूयते ॥ १ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

सृष्टिस्तैत्तिरीय आकाशादीनां संभवं प्रति कर्तृत्वकथनात् सृष्टिवाचकपदाभावादीक्षाभावाच्च गौणीति नैकवाक्यतेति शङ्क्यते तदापि मुख्या त्वग्रे वक्ष्यते, 'सोऽकामयत' इत्यादिना, तत्र च 'इदꣳसर्वमसृजत' इतीदमा 'सर्व'पदेन च कर्मतया सर्वेषां परामर्शादसृजतेति पदाच्छान्दोग्यतुल्यतेति संदेह एव, यदि च तस्याः साक्षात् सृष्टित्वं तदा श्रुत्यन्तरे, 'खं वायुर्ज्योतिरापः' इति वाय्वाकाशोत्पत्तिकथनादत्र च तदकथनात् साक्षात् सृष्टावेव संदेहोऽस्तु । तथा च यद्याकाशाद्युत्पत्तिर्ब्रह्मणः सकाशात् सिद्ध्यति तदा जन्माद्यधिकरणप्रभृतिषु यन्निर्णीतं तत् सर्वमुपपन्नं भवति, नो चेन्नेति तद्विषयपरिशोधार्थ एवायं यत्न इत्यर्थः । एवं प्रस्तुतस्यावश्यकत्वं समर्थयित्वा अधिकरणमवतारयन्ति तत्रेत्यादि । आद्याधिकरणारम्भस्थे पूर्वपक्षसूत्रे उक्तरीतिकः संशय इत्यर्थः । पूर्वपक्षं विवृण्वन्ति किमित्यादि । नन्वश्रवणेपि स्मृत्या तदुत्पत्तिरादरणीयेत्याकाङ्क्षायामौलूकादिश्चोदक उपालभते श्रुतीत्यादि । मुख्ये क्रमसृष्टाविति क्रमसृष्टिविषये ईक्षाप्रतिपादकतया मुख्यं यद्वाक्यं तत्र । तथा च तत्रेक्षाविषयत्वादिना अश्रवणान्नोत्पत्तिरादरणीयेत्यर्थः ॥ १ ॥

रश्मिः ।

इति ब्रह्मरूपान्नफलसंबन्धादित्यस्य समुच्चयः । संभवमिति 'आत्मन आकाशः संभूतः' इत्युक्तम् । **'सोऽकामयत'** इति ईक्षामकुरुत । छान्दोग्य इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तदापीति । मुख्येति पूर्वोक्तं मुख्यत्वमत्रापि ज्ञेयम् । एवकारेण निश्चयव्यवच्छेदः क्रियते । तस्या इति छान्दोग्योक्ताया उत्पत्तेः । तैत्तिरीयके तु 'वायोरग्निः' इत्यसाक्षात्सृष्टित्वमिति वैषम्यमिति विभाव्यत इत्यर्थः । खमिति 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति पूर्वार्धः, 'पृथ्वी विश्वस्य धारिणी' इति चतुर्थचरणः । अत्रेति छान्दोग्ये । आवश्यकत्वमिति जन्माद्यधिकरणविषयपरिशोधार्थमावश्यकत्वम् । पूर्वेति 'न वियद्' इति सूत्रे । स्मृत्येति 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' इति स्मृत्या । 'सदेव सौम्येदम्' इत्यत्र सच्छब्देनाकाशोऽप्युत्पन्नो गृह्यते आकाशशरीरत्वाद्ब्रह्मणोतस्तदुत्पत्तिरादरणीयेत्याकाङ्क्षायां सत्यामित्यर्थः । औलूकेति उलूकरूपगौतमादिः । उपेति नैवं स्मृत्या युक्त्याकाशोत्पत्तिरादरणीया किंतु श्रुतिवादिनां श्रुत्यैव निर्णयो युक्त इत्युपालम्भं कुरुत इत्यर्थः । मुख्य इति मुख्यक्रमसृष्टावित्युक्तौ स्पष्टार्थत्वं मत्वा मुख्यक्रमसृष्टाविति पाठमपि व्याकुर्वन्ति स्म क्रमेति ॥ १ ॥

अस्ति तु ॥ २ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । तैत्तिरीयके वियदुत्पत्तिरस्ति । यद्यपि मुख्ये नास्ति तथापि विरोधाभावादन्यत्रोक्तमप्यङ्गीकर्तव्यमेकवाक्यत्वाय, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानानुरोधाच्च ॥ २ ॥

गौण्यसंभवात् ॥ ३ ॥

वियदुत्पत्तिर्गौणी भविष्यति, कुतः । असंभवात् । न ह्याकाशस्योत्पत्तिः

भाष्यप्रकाशः ।

अस्ति तु ॥ २ ॥ सिद्धान्तं वदतीत्याहुः तुशब्द इत्यादि । विरोधाभावादिति वियदुत्पत्त्यादरेऽपि मुख्यवाक्येऽनुपपत्त्यभावात् । एकवाक्यतायां को वा आग्रह इत्यत आहुः एकेत्यादि । तथा चैतत्प्रतिज्ञानुरोधात् तैत्तिरीयवाक्यं सृष्ट्यर्थमीक्षासाकाङ्क्षम्, छान्दोग्यवाक्यं च सृष्ट्यर्थमाकाशादिसाकाङ्क्षम्, क्रमसृष्टिस्तूभयत्राप्यर्थ इत्येकवाक्यतेत्यर्थः ॥ २ ॥

गौण्यसंभवात् ॥ ३ ॥ सूत्रत्रयेण पूर्वपक्षं पुनराह । तद् व्याकुर्वन्ति वियदित्यादि । यदुक्तं तैत्तिरीये वियदुत्पत्तिः श्रूयत इति । सत्यं श्रूयते । परं सा आवरणनिवारणरूपतया गौणी भविष्यति, कुतः, असंभवात्, लोके हि सावयवस्यैवोत्पत्तिर्दृश्यते, सजातीयैर्विजातीयैश्च द्रव्यैरवयवभूतैरेकं द्रव्यमुत्पाद्यत इति, आकाशस्य तु निरवयवत्वेन समवाय्यभावात्

रश्मिः ।

अस्ति तु ॥ २ ॥ अनुपपत्तीति अन्वयानुपपत्त्यभावात् । आग्रह इति विचित्रसृष्ट्यङ्गीकारे दोषाभावाद् आग्रहपदम् । आहुरिति प्रकरणेनैकवाक्यतायां न क्वाप्याकाशनित्यताभ्रमः श्रौते सिद्धान्ते इत्याहुरित्यर्थः । तथा चेति 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' इति स्मृतौ सर्वगतत्वं नित्यत्वं च सावधिकमिति श्रौते सिद्धान्ते च श्वेतकेतूपाख्याने 'उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्' इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा, तदनुरोधादाकाशस्य सर्वत्र कार्यत्वावश्यकत्वे एकवाक्यताप्रयोजकप्रकरणोपस्थितौ । तैत्तिरीयेत्यादिः । आकाशादीति आदिशब्देन वायुः, वाय्वाकाशसाकाङ्क्षम् । उभयत्रेति छान्दोग्ये तैत्तिरीये च । इत्यर्थ इति तथा चाकाशस्य श्रौते मते कार्यत्वेन 'कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्शनं पटतन्तुवत्' कटकं सुवर्णमिति प्रतीत्या च कारणत्वेन रूपेणैकविज्ञाने सर्वविज्ञानोपपत्तिरिति न श्रुतिविरोध इति भावः । तेन द्वितीयस्कन्धनवमाध्याये 'स चिन्तयन् द्व्यक्षरम्'इत्यत्राम्भसि जलमध्य इति सुबोधिन्या नाकाशः शब्दगुणकः किं तु लीनो यथा वदति तद्वाक्यमिवाश्ववाक्यं बृहदारण्यकात् । द्विर्गदितं द्व्यक्षरमुपाशृणोदित्यर्थः । न तु स्मार्तव्यतिरिक्तेनापि प्रकारेण शब्दाश्रयत्वेनाकाशो नित्यस्तत्रेत्युक्तम् ॥ २ ॥

गौण्यसंभवात् ॥ ३ ॥ पूर्वेति पूर्वपक्षिण आशङ्का, गौणीशब्दान्मीमांसकस्य, वाय्वाकाशाभ्यां स्मार्तस्य, युगपद्वृत्तिद्वयविरोधशब्देन माहात्म्यज्ञानरहितलौकिकस्य । नैयायिकपूर्वपक्षस्तु प्रथमसूत्रे नात्र । आवरणेति प्राकट्यरूपाभिव्यक्तेस्तथा। तथा चाकाशः संभूतो निवृत्तावरणो जातः। तथा च निरावरणत्वमुत्पन्नमित्याकाशोत्पत्त्यभावादभिव्यक्तिर्गौणीत्यर्थः । अयमसंभवस्त्रिभिर्हेतुभिर्भाष्ये साधितः । तत्र निरवयवत्वादसंभवं विवृण्वन्ति स्म लोक इति । सजातीयैरित्यादि । सजातीयैः काष्ठखण्डैर्विजातीयैर्दन्तादर्शखण्डादिभिरेकं मञ्जूषाख्यद्रव्यमित्यर्थः । आकाशं नोत्पादविनाशशालि निरवयवत्वाद् ब्रह्मवदित्यनुमानं सूचयन्ति स्म आकाशस्येति ।

संभवति, निरवयवत्वात् व्यापकत्वाच । मुख्ये चाभावात् । एकविज्ञाने सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा तु तदधिष्ठानत्वेन जीववत् तदंशत्वेन वा तच्छरीरत्वेन वा एकविज्ञानकोटिनिवेशात् । लोकेप्यवकाशं कुर्वित्यादौ गौणप्रयोगदर्शनात् ॥ ३ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तदभावेनासमवायिनः संयोगस्याप्यभावात् तयोरभावे केवलस्य निमित्तस्येश्वरस्य जीवादृष्टस्य चाकिंचित्करत्वात्, अतो निरवयवत्वादसंभवः । किंच । व्यापकस्योत्पत्तिः प्रत्यक्षविरुद्धा, अन्यथा ब्रह्मणोऽपि स्यात् । किंच ब्रह्मणोऽमूर्तत्वात् तेनाकाशावरणासंभवादुत्पत्तेः पूर्वकाल आकाशाभावोऽप्यशक्यवचन इति व्यापकत्वादप्यसंभवः । यदि च ब्रह्मैव समवायि ततो विभज्योत्पद्यत इति विभाग एव चासमवायीति विभाव्यते, तच्चायुक्तम्, मुख्ये सृष्टिवाक्ये अभावात्, यदि हि मुख्ये उत्पत्तिरुक्ता भवेत् तर्ह्येवमपि कल्प्येत, अतस्तदभावादप्यसंभवः । न चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया अनुरोधात् साङ्गीकार्येति वाच्यम्, सा त्वधिष्ठेयस्याकाशस्य तदधिष्ठानत्वेन जीववत्तदंशत्वेन वा, पृथिव्यादिवत्तच्छरीरत्वेन वा, विशेषणत्वान्नागृहीतविशेषणन्यायेन एकविज्ञानकोटिनिवेशादुपपत्स्यते । अतो गोअश्वा एव पशवोऽन्ये

रश्मिः ।

असंभव इति मुख्यवियदुत्पत्तेरसंभवः । व्यापकत्वादसंभवं विवृण्वन्तः पक्षसाध्ये पूर्वोक्ते व्यापकत्वाद्ब्रह्मवदित्यनुमानं सूचयन्ति स्म **किं चेति** । इदानीमभावस्यावरकत्वममन्वानो ब्रह्मण्यावरकत्वं भावत्वात्संभावितं पराकुर्वन्नावरणनिवारणरूपोत्पत्तिरपि न संभवतीत्याह पूर्वपक्षी **किं चेति** । **अमूर्तत्वादिति**, अयमर्थः । लोकेऽवकाशातिरिक्त आकाशो न प्रतीयते अवकाशश्च कुड्यादौ जाते एतावानवकाश इति मूर्तैः कुड्यादिभिरभिव्यज्यते कुड्याद्यभावे तु अवकाशाप्रतीत्या कुड्याभावे नाव्रियते । ब्रह्म तु नाभाव इत्यनावरकं किं चामूर्तत्वादपि । न ह्यमूर्तेन कालादिनाकाश आव्रियते व्यवहारविषयः क्रियते किं तु कुड्यादिना मूर्तेन । कुड्यादौ सत्याकाश इति व्यवहारात् । **उत्पत्तेरिति** असंभव इत्यनेनान्वेति । किंच कार्यत्वमाकाशे प्रागभावप्रतियोगित्वं तदप्याकाशस्य व्यापकत्वात्पूर्वकालाभावेनासंभवीत्याह **पूर्वकाल इति** । **आकाशाभाव** आकाशप्रागभावः । **असंभव** इति उत्पत्त्यसंभवः । भाष्यीयं **मुख्ये चासंभवादि**त्युक्तमसंभवं विवृण्वन्ति **यदि चेति** । **विभज्येति** सिद्धान्ते विभागात्सृष्टेः संयोगस्यासमवायित्वाभावात् । **उत्पद्यत** इति आकाशः । **मुख्य** इति छान्दोग्यस्थे ईक्षादिश्रावणान्मुख्ये । **एवमिति** ब्रह्मणः समवायित्वं विभागस्यासमवायित्वम् । **तदभावादिति** मुख्ये चाभावात् । **एकेति** भाष्यं विवृण्वन्ति **न चैकेति** । **साङ्गीति** सा वियदुत्पत्तिः । **सा त्विति** प्रतिज्ञा **तूपपत्स्यत** इत्यन्वयः । आकाशस्याश्रयत्वाभावाद्विशेषणमाहुः **अधीति** । अधिष्ठातुं योग्यस्याधिष्ठानं कर्तुं यत्र काले योग्यस्य तत्र काले **तदधिष्ठानत्वेन** ब्रह्माधिष्ठानत्वेनेत्यर्थः । तच्छब्दाः ब्रह्मवाचकाः । 'आकाशः संभूतः' इति श्रुतेराह **जीववदिति** । अन्तर्यामिब्राह्मणे 'यस्य पृथिवी शरीरम्' 'यस्यापः शरीरम्' इतिवद्यस्याकाशः शरीरमिति श्रावणादाह **पृथिव्यादीति**, विशेषणत्वाद्धेतोः । **नागृहीतेति** नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशिष्ट उपसंक्रामतीति न्यायेन विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानं कारणम्, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथावसायात् । इदं ज्ञानं विशेषणज्ञानपूर्वकं विशिष्टज्ञानत्वात्, दण्डीति ज्ञानवदित्यनुमानाच्च । **एकेति** एकविज्ञानम् 'आकाशशरीरं ब्रह्म' इति विशिष्टं ज्ञानं तच्च विषयविशिष्टमित्याकाशस्यैकविज्ञानकोटिनिवेशादित्यर्थः । सिद्धं वदन् श्रुत्यर्थमुपनिबध्नाति **अत** इति । **गविति** गावश्चाश्वाश्चेति द्वन्द्वः

शब्दाच्च ॥ ४ ॥

'वायुश्चान्तरिक्षं च एतदमृतम्' इति । 'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः' इति । न ह्यमृतस्य ब्रह्मदृष्टान्तभूतस्योत्पत्तिः संभवति ॥ ४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

त्वपशव इत्यत्र यथा गोअश्वप्रशंसार्थमपशुपदे गौणी, छागादिष्वपशुत्वासंभवादाद्रियते, तथात्राकाश उत्पत्त्यसंभवात् संभूतपदे गौणी आदर्तव्या ब्रह्मप्रशंसार्थम्, लोकेऽप्यवकाशं कुर्वित्यादौ गौणप्रयोगदर्शनादित्यर्थः ॥ ३ ॥

शब्दाच्च ॥ ४ ॥ ननु श्रुत्यपेक्षया लोकोऽकिंचित्करः पूर्वकाण्डमपि स्वर्गादिफलकत्वाल्लोकमनुरुन्ध इति न तदनुरोधेनोत्तरकाण्डे व्याकुलीकरणमुचितमित्यत आह शब्दाच्चेति । भाष्यमत्र निगदव्याख्यातम् । तथा चोत्तरकाण्डानुमतेरपि गौण्येवोचितेत्यर्थः ॥ ४ ॥

रश्मिः ।

प्रकृतिभावः । प्रशंसेति पशुत्वेन प्रशंसार्थम् । अपश्विति सिंहो माणवक इत्यत्र क्रौर्या(प्रशस्तत्वा)दिवत्सौम्यादिगुणयोगाच्छागादिषु गौणी । प्राश्चस्त्वप्राशस्त्य नञर्थमाहुः । अप्रशस्ताः पशव इत्यर्थः । अन्ये तु पशुपदं प्रशस्तपशौ लाक्षणिकं, अभावो नञर्थः । अर्थस्तु स एव । अप्राशस्त्यमार्थिकमिति भूषणकारः । आद्रियत इति पूर्वपक्षिणा । मीमांसकस्तु 'लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद् गौणी वृत्तिः प्रकल्पिता' इति वक्ति । अतस्तेनाप्याद्रियते । पूर्वतन्त्रे प्रथमस्य चतुर्थे पादे 'पूर्ववन्तो विधानार्थास्तत्सामर्थ्यं समाम्नाये' इत्यधिकरणे शास्त्रदीपिकायां, अधिकरणमालायां तु षोडशाधिकरणे 'अपशवो वाऽन्ये गोऽश्वेभ्यः पशवो गोअश्वाः' इति इदमर्थवादः । पशुकार्ये गवाश्वव्यतिरिक्तानामजादीनां प्रतिषेधः प्रतीयते । न चायं वक्तुं शक्यः । पशुकार्येऽजादीनां विहितत्वेन प्रतिषेधस्यासिद्धान्तत्वात् । अतोऽपशुशब्देन पशुव्यतिरिक्ता घटादय उच्यन्ते तस्याजादिषु प्रयोगः प्रशंसागुणयोगात् । तथाहि श्रुतिगते अपशवइत्यस्मिन्नञ्समासे पशुपदेन प्रथमं गवाश्वगतं प्राशस्त्यमुपादाय पश्चात्तदभावो नञा पश्वन्तरेषु कथ्यते । पशुत्वस्याशक्यप्रतिषेधत्वात् । अवश्यं च पशुशब्दोपात्तोर्थो नञा पश्वन्तरे प्रतिषेध्यः, अपशव इति प्रयोगात् । एवं सति पशुशब्दो गवाश्वपदाभ्यामेकवाक्यतया संबद्धस्तद्गतं प्राशस्त्यं लक्षयति । तत्प्राशस्त्यं नञा पर्युदसिष्यते । तेनैतदुक्तं भवति, गवाश्वेषु यत्प्राशस्त्यं न तदन्येष्वस्ति तस्मादप्रशस्तास्ते पशवः, गवाश्वमेव प्रशस्तमिति सोऽयं गवाश्वगतप्राशस्त्यस्याभावः पश्वन्तराणामजादीनामपशूनां च तुल्य इत्यभिप्रायेण पश्वन्तराण्यपशव इत्युच्यन्ते । संभूतेति 'आकाशः संभूतः' इत्यत्राकाशे संभूतत्वासंभवान्निवृत्तावरण आकाश इत्येवं गौणी । व्यापकोऽपि ब्रह्मण उत्पद्यत इति ब्रह्मप्रशंसा तदर्थम् । लोकेपीत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति लोकेपीत्यादिना । गौणेति वस्त्वपसारणे गौणोऽयं प्रयोगः ॥ ३ ॥

शब्दाच्च ॥ ४ ॥ लोकमिति लोके हि ग्रामप्राप्ती राज्ञः परमफलम्, स्वर्गस्य लोकतामात्रवर्णनेनानुरुन्धे । व्याकुलीति उत्पत्तेर्व्याकुलीकरणं गौणीकरणम् । निगदेति वायुश्चेत्यादिकमुत्तरकाण्डम् । तथा चोत्तरकाण्डानुमतेरिति वक्ष्यमाणत्वात् । 'आकाशवत्' इति गीतापि । ब्रह्मदृष्टान्तभूतस्येति यथामृतं तथा ब्रह्मेति । एवं निगदव्याख्यातमित्यर्थः । गौण्येवेति शब्दादुत्पत्त्यसंभवादाकाशोत्पत्तिर्गौणी, उत्तरकाण्डत्वादेवकारः ॥ ४ ॥

१. वाक्यम् ।

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥

ननु कथं वियदुत्पत्तिर्गौणी भविष्यति । तत्र हि संभूत इत्येकमेव पदमुत्तरत्रावर्त्यते । तथा सत्युत्तरत्र मुख्या आकाशे गौणीति युगपद् वृत्तिद्वयविरोध इतिचेन्न । एकस्यापि स्यात् कचिन्मुख्या कचिद् गौणीति । ब्रह्मशब्दो यथा, 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व' 'तपो ब्रह्म' इति । प्रथमवाक्ये मुख्या, द्वितीये गौणी । न चात्र प्रयोगभेदोऽस्तीति वाच्यम् । संभूतशब्दोऽप्यावर्त्यते न तु तादृशार्थयुक्तोऽपि । आत्मसत्त्वैनेव तत्सत्त्वमिति सत्त्वगुणो वचनहेतुः ।

भाष्यप्रकाशः ।

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥ पुनरपि गौण्यनुपपत्तिमाशङ्क्य परिहरति स्यादित्यादि । तद् व्याकुर्वन्ति नन्वित्यादि । एकस्येति शब्दस्य । ननु ब्रह्मशब्दस्य दृष्टान्तता न युक्ता, तपोवाक्ये तस्य प्रयोगभेदेन वृत्तिद्वययौगपद्याभावात्, 'तस्माद्वा' इति वाक्ये तु संभूतशब्दस्य सकृत्प्रयोगेण यौगपद्यस्य दुर्वारत्वादिशङ्कां न चेत्यादिनानूद्य परिहरति संभूतेत्यादि । तथा चात्राप्यावृत्त्या शब्दव्यक्तिभेदान्न यौगपद्यमिति न दृष्टान्तत्वायोग इत्यर्थः । नन्वस्त्वेवं वृत्तिद्वयोपपत्तिस्तथापि गोअश्वसाध्यफलासाधकत्वरूपमपशुसादृश्यं छागादिषु यथा गौणीवचनहेतुस्तथाऽऽकाशे किं वा संभूतसादृश्यं गौणीवचनहेतुर्येनात्र साऽऽद्रियत इत्यत आह आत्मेत्यादि । सत्कार्यवादे उत्पत्तिपूर्वदशायां कारणभावेनैव कार्यं तिष्ठति, आत्मा चात्र कारणम् । अत उत्पत्तिपूर्वदशायां यथा कार्यमात्मभावेन तिष्ठत्येवमाकाशोऽप्यात्मावृतत्वादात्मभावेनैव तिष्ठतीत्यात्मसत्त्वेनैव तत्सत्त्वमाकाशसत्त्वं, न तु पृथक्त्वेन, अतः सृष्टिदशायां कार्यवद् ब्रह्मणः सकाशादाकाशस्य पृथक् सत्त्वरूपो य आकाशनिष्ठः सत्त्वगुणः स एव कार्यसादृश्यरूप आकाशे गौणीवचनहेतुरतः साद्रियत इत्यर्थः । ननु भवत्वेवं तथाप्याकाशं प्रति ब्रह्मणः कारणतानङ्गीकारे वाय्वादिवाक्येष्वात्मनः कारणत्वाकथनादाकाशादीनामेव तत्कथनाद् वायुकारणता आकाशासाधारणा अग्निकारणता च वाय्वसाधारणेत्येवं कारणता

रश्मिः ।

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥ परीति सूत्रकारः । तदिति तत्सूत्रमाचार्या व्याकुर्वन्ति । भाष्ये उत्तरत्रेति 'आकाशः संभूतः' इतिवद्वायुः संभूतोऽग्निः संभूत इत्येवं 'तस्माद्वा एतस्मात्' इति श्रुतावुत्तरत्रावर्त्यते । प्रकृते शब्दस्येति संभूतशब्दस्य । वृत्तिद्वयेति 'ब्रह्म विजिज्ञासस्व' इत्यत्र मुख्याभिधा, तपसि गौणी, जगज्जन्मादिकर्तृत्वचतुर्भुजत्वतपस्त्वादिगुणयोगाद् अतो यौगपद्याभावात् । परीति मीमांसकः परिहरति । संभूतेत्यादीति । अयमर्थः । शब्दस्य शक्या गौणाश्चेत्युभयेप्यर्थाः । एतादृशः संभूतशब्दः आकाशाद्वायुरित्यत्रावर्त्यते न तु तादृशार्थयुक्तः । उभयेषामेकतमार्थयुक्तस्त्वावर्त्यते । एतादृशे आवृत्ते शब्देऽपि शब्दस्यान्यस्य संनिधेरुभयेषामेकतमस्यार्थस्य निर्णयः । यथा देवस्य त्रिपुरारातेरित्यत्र त्रिपुरारातिशब्दसंनिधिः । अपश्विति अपशु घटादि सादृश्यम् । अत्रेति आकाशे गौणीत्यर्थः । सादृश्यरूप इति संभूतपदस्याकाशे गौणीवचनहेतुरित्यर्थः । वाय्वादीति 'तस्माद्वा एतस्मात्' इति 'वायुश्चान्तरिक्षम्' इति एवमन्यत् तेषु । असाधारणेति 'अजाद्यतष्टाप्' इति सूत्रेण 'टाप्' । साधारणीनां परिग्रह इति सुबोधिन्यां तु

तत्तद्भावापन्नं ब्रह्मैव सर्वत्र कारणमिति नानेकलक्षणा । तद्भावापत्तिविशेषण-व्यावृत्त्यर्थमपि न लक्षणा । स्वभावतोऽपि ब्रह्मणः सर्वरूपत्वात् तस्माद् गौणी आकाशसंभूतिश्रुतिरित्येवं प्राप्ते इदमाह ॥ ५ ॥

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥

भवेदेतदेवं यदि छान्दोग्यश्रुतिर्न विरुध्येत । कथम् । एकविज्ञानेन सर्व-

---

भाष्यप्रकाशः ।

अनेकेषां लक्षणभूता स्यात् । ततश्च ब्रह्मणः कारणताभङ्गे ब्रह्मणः प्रशंसा न कापि स्यात् तद-भावे च तन्निबन्धना गौण्यपि दूरमपेयादतः सर्वापि कल्पना असंगतेत्याशङ्कायामाह तत्त-दित्यादि । वायुसंभूतिवाक्य आकाशभावापन्नम्, अग्निसंभूतिवाक्ये वायुभावापन्नमित्येवं ब्रह्मैव सर्वत्र कारणमिति सा कारणता नानेकलक्षणा, युञ्जतः प्रयोगः । तथा चैवं ब्रह्मप्रशंसा-सत्त्वान्न गौण्यनुपपत्तिरित्यर्थः । ननु तथाप्याकाशादिपदेषु तद्भावापत्तेरनुक्ताया एव विशेष-णीयत्वात् तेषु लक्षणा तु स्यादेवेत्यत आह तदित्यादि । घटे छिद्रेतरत्ववत् तत्तद्भावापन्न-त्वमर्थबलादेव प्राप्यत इति तद्व्यावृत्त्यर्थमपि नास्मन्मते लक्षणेत्यर्थः । सिद्धमाह तस्मादि-त्यादि । इदमिति वक्ष्यमाणं दूषणम् ॥ ५ ॥

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥ पृच्छति कथमिति । कथं विरुध्यते ।

रश्मिः ।

ङीप् । **लक्षणेति** अव्याप्त्यादिरहितासाधारणधर्मस्य लक्षणत्वात् । **प्रशंसेति** पूर्वं व्याख्याता । 'अपशवो वा' इति श्रुतौ तु गोऽश्वौ प्रशस्तावन्ये त्वप्रशस्ता इति प्रशंसा । **तन्निबन्धनेति** प्रशंसा-निबन्धना । 'तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसालिङ्गभूमभिः । षड्भिः सर्वत्र शब्दानां गौणी वृत्तिः प्रकल्पिता' इति **शास्त्रदीपिकाकारः** । उदाहरणानि तु 'पूर्ववन्तो विधानार्थाः' इति सूत्रे प्रथमस्य चतुर्थपादे । **इत्येवमिति** 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति श्रुतेरिति भावः । **नानेकेति** अनेकेषामाकाशादीनां **लक्षणा** लक्षणभूता, नानेकेषामाकाशादिपदानां ब्रह्मणि लक्षणा वा जन्यजनकभावरूपा । **युञ्जत** इति प्रतिपादितत्वं षष्ठ्यर्थः युञ्जन्नैयायिकप्रतिपादितः श्रौतः 'आकाशः संभूतः' इति **प्रयोगः** । अयमर्थः । ननु नैवं वक्तुं युक्तम् । नैयायिका ईश्वरं निमित्तं मन्यन्ते न समवायिनमित्याकाशस्य नित्यत्वेन वाय्वादीनां तत्तत्परमाणुरूपत्वं न त्वाकाशादिरूपब्रह्मभावापन्नत्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः **युञ्जत** इति योगं युञ्जतो नैयायिकस्य प्रयोगः समाधानं च योगं कुर्वन्नैयायिक आकाशादौ ब्रह्म पश्यति योगजधर्मेण । परं चिन्ता सहकारिकारणम् । युक्तस्य तु योगिनो न चिन्ताविशेषः सह-कारी । अत्र तु विचारविशेषदर्शनेन चिन्ताप्राप्त्या युञ्जानो योगी । मीमांसकस्तु 'तदात्मानᳪस्वयम-कुरुत' इत्यर्थवादादारोपितं मन्यत इति तन्मते तु न विरुद्धं वायुसंभूतिवाक्य इत्याद्युक्तसमाधानम् । **विशेषणीयत्वादिति** ब्रह्मभावापन्नात् 'आकाशाद्वायुः संभूतः' इत्येवं विशेषणीयत्वात्तेष्वाकाशा-दिपदेषु । **घट** इति **घटश्छिद्रेतर** इत्यत्र प्रथमान्ताद्वतिः, छिद्रेतरत्ववदिति । **अर्थेति** युञ्जतो नैयायिकस्य 'मनसैवानुद्रष्टव्यम्' इति श्रुतेर्मनोबलादपि, मीमांसकस्य तु 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति श्रुतिबलादेव । **तद्व्येति** ब्रह्मभावापन्नविशेषणेन ब्रह्मेतरत्वव्यावृत्त्यर्थम् । सूत्रं तु एकस्येत्यारभ्य **तपो ब्रह्मेतीत्यन्तेन** भाष्येण स्फुटं व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥ विभ्वोः संयोगतादात्म्यसंबन्धाभावादाहुः

विज्ञानप्रतिज्ञा बाध्येत, अव्यतिरेकात् अनुद्गमात् । यदि संबद्धमेव ब्रह्मणा आकाशं तिष्ठेत्तदा ब्रह्मविज्ञानेनाकाशविषयीकरणे तन्नैकविज्ञानम् । आकाशस्य च लौकिकत्वात् तज्ज्ञानं सर्वज्ञतायामपेक्षितमेव । न च जीववद्

भाष्यप्रकाशः ।

तत्रोत्तरमाहुः एकेत्यादि । अनुद्गमादिति कार्यत्वेन रूपेणाव्युच्चरणात् । एतदेव विभजन्ते यदीत्यादि । यदि स्वरूपसंबन्धेनाविभक्तमेव ब्रह्मणा आकाशं तिष्ठेत् तदा विभुत्वादिसाधर्म्याद् ब्रह्मविज्ञानेनाकाशविषयीकरणे तन्नैकविज्ञानं, विषयद्वयमहिम्ना जायमानत्वात्, न च का आवश्यकतेति शङ्क्यम्, यत आकाशस्यापि लौकिकत्वाल्लौकिकसर्वविषयकज्ञानस्यैव प्रतिज्ञायां विवक्षितत्वात् तज्ज्ञानं सर्वज्ञतायामपेक्षितमेव, न चांशत्वेन यथा जीवज्ञानं ब्रह्मज्ञानाज्जायते तद्वदाकाशज्ञानमपि भविष्यतीति शङ्क्यम्, आकाशस्य लौकिकत्वात्, न च लौकिकप्रत्यासत्त्यविषयत्वेनातीन्द्रियत्वादाकाशोऽप्यलौकिक एवेति शङ्क्यम् । यदि ह्यतीन्द्रियः स्याल्लौकिकव्यवहारविषयो न स्यात् यथा विविक्तात्मा । वर्तते च लौकिकव्यवहारविषय आकाशः । अतो व्यवहारमात्रविषयत्वान्नातीन्द्रियत्वादिचिन्ता तस्य युज्यते । तथा च तस्य लौकिकत्वात् तज्ज्ञानं सर्वथापेक्षितम् तच्चेन्न स्यात् प्रतिज्ञा हीयेतैवेत्यर्थः । अत्र चोदयति

रश्मिः ।

स्वरूपेति । विभुत्वादीति आदिना सत्ता । एकविज्ञानमिति एकस्य विज्ञानमेकविज्ञानं तेन, नागृहीतविशेषणन्यायेनाकाशज्ञानमित्युक्तम् । आकाशस्येति भाष्यं विवरीतुं शङ्कामाहुः न चेति । विवृण्वन्ति स्म यत इति । तज्ज्ञानमिति स्मार्तः प्रयोगः इत्यसकृदुक्तम् । न चेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति न चेति । जायत इति सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या शते पञ्चाशदितिवज्ज्ञायते जीवा इति । अंशत्वं सामान्यस्थानीयम् । इदं ज्ञानमविद्वद्दशायाम् । विद्वद्दशायां तु प्रत्यक्षम् 'अनागतम्' इति वाक्यात् । तद्वदित्यंशत्वेन । लौकिकत्वादिति । तथा च तद्वदिति दृष्टान्तविरोध इति भावः । व्यवहारेत्यादि भाष्यं विवरीतुमाहुः न च लौकिकेति । लौकिकप्रत्यासत्तयः षट्, अलौकिकास्तिस्रः । तेन नैयायिकाशङ्का । एवेति योगजधर्मरूपालौकिकप्रत्यासत्त्या भविष्यति तज्ज्ञानम्, अयोगिनस्तु ज्ञानलक्षणया प्रत्यासत्त्या भविष्यत्यस्मन्मते इत्येवकारः । लौकिकेति भूतानां छिद्रदातृत्वादिर्व्यवहारस्तद्विषयः । ननु लौकिकत्वं लोके भवत्वं तादृशव्यवहारविषयत्वं कालपरमाण्वादावप्यस्तीति तस्यानतीन्द्रियत्वापत्तिरिति चेन्न । कालादौ रूपाभावात्परमाण्वादौ महत्त्वाभावाच्चातीन्द्रियत्वेनोद्भूतरूपमहत्परिमाणाद्यधिष्ठानत्वेन लौकिकत्वहेतोर्विशेषणीयत्वात् । न चैवमाकाशेपि रूपाभावादनतीन्द्रियत्वासिद्ध्यातीन्द्रियत्वं सिद्ध्येदिति शङ्क्यम् । सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशाधिकरणे आकाशात्मेति भाष्यस्य प्रकाशो 'नीरूपो नील' इति तस्य रश्मौ नीलात्मताया आकाशस्य समर्थनात् । विविक्तेति । अहं सुखीत्यादिप्रतीतिस्तु स्वन्मते सुखाद्यवगाहत इति वक्तव्यं, सुखाद्यतिरिक्ताभावात् । सुखादीनां गुणत्वेन तदाश्रयतयात्मसिद्धिमात्रं न तु भानम् । वर्तत्ते चेति । अयमर्थः । मीमांसकस्यार्थवादे अर्थविशेषाग्रहाभावादाकाशज्ञानं भवतु न वा । नैयायिकानां तु ज्ञानलक्षणयाकाशज्ञानं न भविष्यति । ज्ञानलक्षणाया यद्विषयकं ज्ञानं तस्यैव प्रत्यासत्तित्वात् । ज्ञानं तु ब्रह्मविषयकमत आकाशे ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिर्न भविष्यतीत्यवक्तव्यमाकाशस्य व्यवहारविषयत्वम्, बहिरन्तर्व्यवहारदर्शनात् । वर्तते च लौकिकव्यवहारविषय आकाश इति । व्यवहारेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अत इति । कार्त्स्न्यें मात्रच् । एवेति श्रुतेरुक्तत्वादेवकारः ।

लौकिकत्वाद्, व्यवहारमात्रविषयत्वान्नातीन्द्रियत्वादिचिन्ता । अनुद्गमेऽपि वस्तुसामर्थ्यात् कथं प्रतिज्ञा हीयते इत्यत आह शब्देभ्यः । 'येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतं भवत्यविज्ञातं विज्ञातं भवति' इति शब्दात् प्रकृतिविकारभावेनैव व्युत्पादयति ज्ञानम्। शब्देभ्यो हेतुभ्यः प्रतिज्ञाहानिरिति योजना ॥ ६ ॥

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

तुशब्द आकाशोत्पत्त्यसंभावनशङ्कां वारयति । यद्यद् विकृतं तस्य सर्वस्य

भाष्यप्रकाशः ।

अनुद्गमे इत्यादि । वस्तुसामर्थ्यादिति, ज्ञानं भविष्यतीति शेषः । अत्रोत्तरं व्युत्पादयन्ति येनेत्यादि । शब्दादिति वाक्यात् । तथा च यद्यविभक्तस्याकाशस्य वस्तुसामर्थ्येन ज्ञानं विवक्षितं स्याद्, अश्रुतं श्रुतमित्यादि न वदेत्, शब्दस्य मननात्मकस्य च ज्ञानस्य वस्तुसामर्थ्यजन्यत्वाभावात् । अग्रे च, यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेनेत्यादिना प्रकृतिविकारभावेन न ज्ञानं व्युत्पादयेत्, वदति त्वेवं, व्युत्पादयति चैवमतः कार्यरूपेण व्यतिरेकानङ्गीकारे शब्देभ्यो हेतुभ्यः सिद्धायाः प्रतिज्ञाया हानिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥ अस्मिन् सूत्रे व्याप्तिदृष्टान्तयोरुप

रश्मिः ।

ज्ञानमिति आकाशस्य व्यापकत्वेन वस्तुसामर्थ्येन ब्रह्मणि सत्त्वाज्ज्ञानं लक्षणया भविष्यति ज्ञानमिति । न वदेदिति । तथा च ज्ञानलक्षणया प्रत्यासत्त्या ज्ञानेऽविज्ञातत्वाभावेनाविज्ञातं विज्ञातमिति विरुध्येतेति भावः । किं चाऽऽकाशप्रत्यक्षे योगजधर्मप्रत्यासत्तिरङ्गीकृता तद्धानिः । ज्ञानलक्षणाङ्गीकारात् । किं च यद् यदुपादेयं तत् तज्ज्ञानेन ज्ञायत इति नियमोऽवश्यमभ्युपेयोऽन्यथा सुवर्णज्ञाने सति घटादयोपि ज्ञाता भवेयुः कुण्डलादिवत् । आकाशं तु न ब्रह्मोपादेयमिति ब्रह्मज्ञानेऽपि ज्ञायेतेतिश्रुतिर्न वदेदित्यर्थः । ननु दर्शितो नियमो ज्ञानलक्षणायाः प्रत्यासत्तेः स्थले संभवति प्रकृते तु योगजधर्मः प्रत्यासत्तिस्तया तु ब्रह्मानुपादेयमपि ज्ञास्यते विषयमात्राधीनत्वादित्यत आहुः शब्दस्येति । वस्त्विवति वस्तुसामर्थ्येन विषयविधया वस्तुसामर्थ्यजन्यत्वम्, अभावस्तु पदादिज्ञानजन्ये शाब्दे युक्त्यनुभवप्रतिभादिजन्ये मनने च । तथा च भवेद्योगजधर्मेणाकाशज्ञानं यदि तन्मानसं भवेन्न त्वेवं किं तु शाब्दम् । 'आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितम्' इति श्रुतेः । तत्र तु पदज्ञानं तु करणम् । पदजन्यपदार्थस्मरणं व्यापारः । अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरसंकेतरूपेच्छा सहकारिणी । कथं त्वत्र योगजधर्मप्रत्यासत्तिरित्यर्थः । श्रुतौ दृष्ट इति चाक्षुषविषयताप्युच्यते परं सा मोक्षोत्तरभाविनीत्यविद्वद्दशायां विचारः । प्रकृतीत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म अग्रे चेति । आदिनेति दृष्टान्तेन । प्रकृतिविकारभावेन प्रकृतिविकृतिभावेन कार्यकारणभूतेन । ज्ञानमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानम् । शब्देभ्य इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अत इति । किं तु नित्यत्वेन ब्रह्माव्यतिरेकेणाकाशाङ्गीकारे शब्देभ्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्यादिभ्यो हेतुभ्यो व्यतिरेकात् कार्यत्वेनाकाशाव्यतिरेकमाश्रित्य सिद्धायाः प्रतिज्ञायाः एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाः हानिरित्येकदेशान्वयेन योजना । वृत्तौ तु प्रतिज्ञापदे 'सुपां सुलुक्' इति सूत्रेणैकदेशान्वयभिया षष्ठ्या लुगुक्तः । अत्र गौण्यसंभवसूत्रोक्तं निरसनीयम् ॥ ६ ॥

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥ अस्मिन्निति । यावन्तो विकारास्तावन्तो-

विभाग उत्पत्तिः । आकाशमपि विकृतं, लौकिकव्यवहारविषयत्वात् । यथा लोके विकृतमात्रमुत्पद्यते ।

भाष्यप्रकाशः ।

न्यासेनाकाशोत्पत्तावनुमानमेवोपन्यस्तमित्याशयेनाहुः **यद्वदि**त्यादि । तथा चाकाश उत्पादविनाशशाली, विकृतत्वात् । विकृतो, लौकिकव्यवहारविषयत्वात्, लोकवदिति । तस्मादाकाश उत्पद्यत इति सिद्धम् । नन्वाकाशोत्पत्तिर्विभागशब्दमहिम्ना विभागद्वारा वक्तव्या, स तु ब्रह्मणो व्यापकत्वादशक्यवचन इति कथमुत्पत्तिरिति चेत्, न । बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणे ब्रह्मणः प्रज्ञानघनत्वश्रावणाद् ब्रह्म तादृशं, यदा सृजति, तदा घनत्वं तिरोभावयतीत्याकाशो विभज्यत इत्यनुपपत्त्यभावात् । एवमन्यदपि बुद्धिदोषोद्भवं परिहर्तव्यमिति दिक् ।

रश्मिः ।

च्युतकार्याणीति यावद्विकारं । 'यावदवधारणे' इति सूत्रेण समासः । 'नाव्ययीभावादतोम् त्वपञ्चम्याः' इत्यनेन षष्ठ्या लुकं बाधित्वाऽमादेशः । यावद्विकाराणां **विभाग उत्पत्तिः** । विभागादुत्पत्तिरिति विशेषेण **भागः** । आद्यक्षणसंबन्धः उत्पत्तिः विभागः इति व्युत्पत्तिः । तृतीये स्कन्धेप्युत्पत्तिस्वरूपमस्ति । **लोकवत्** घटादिवदित्यर्थकेस्मिन्सूत्रे । **व्याप्तीति** यद्यद्विकृतं तत्तदुत्पत्त्यादिमदिति व्याप्तिः, **लोकवदिति** दृष्टान्तस्तयोः । **अनुमानमिति** गौण्यसंभवसूत्रे आकाशं नोत्पादविनाशशालि निरवयवत्वाद्व्यापकत्वाच्च ब्रह्मवत्, यन्नैवं तन्नैवं घटादिवदित्यनुमानं सूचितम् । तन्निरासायात्र प्रतिपक्षमनुमानम् । अनुमानं वक्ष्यते **यद्यदित्यादीति** । उक्तसमासमभिप्रेत्याहुः **यद्यदिति** । भाष्ये विकृतत्वहेतौ स्वरूपासिद्धिं निरस्यन्ति **आकाशमित्यादि** । दृष्टान्तं व्याकुर्वन्ति **यथेति** । आकाशे विकृतत्वाभावात्प्राप्तां स्वरूपासिद्धिं परिहरन्ति स्म **विकृत** इति । ननु लौकिकव्यवहारविषयत्वेन विकृतत्वेन न व्याप्तिः । कालदिगात्ममनःसु परमाणुषु च विकृतत्वापत्तेरिति चेन्न । 'दिक्कालावीश्वरान्नातिरिच्येते' इति **दीधितिकृतोक्तस्य** सिद्धान्तेप्यविरुद्धत्वान्मनसोऽन्नमयत्वेन जन्यत्वात् परमाणूनां द्व्यणुकजन्यत्वादिष्टापत्तेः । यादृशात्मनो व्यवहारविषयत्वं तादृशस्य विकृतत्वात् । जीवात्मनां तु आनन्दांशतिरोभावो ब्रह्मधर्मविपरीतधर्मवत्त्वं च विकारः । तेन जीवो ब्रह्मांश इत्यादिव्यवहारविषयत्वेऽपि न क्षतिः । **विभागद्वारेति** विभागमसमवायिनं मत्वा **वक्तव्या** । **स** इति विभागः । **कथमिति** असमवायिकारणविरहात्कथम् । **तादृशमिति** छिद्रदात्राकाशरहितत्वं घनत्वं प्रचयाख्यसंयोगरहितत्वं वा प्रज्ञानघनत्वं वा श्रीगोवर्धननाथवत्तत् दृश्यते यत्र । **तिर** इति 'हन्त तिरोऽसानि' इति श्रुतेस्तिरोभावयतीत्यर्थः । 'आविर्भावतिरोभावौ शक्ती वै मुरवैरिणः' इति वाक्याच्च । **अन्यदपीति** यथा विभाग एवोत्पत्तिः । उत्पन्ने स्वरुशरावादौ विभक्त इति व्यवहारः, विभक्ते स्वरुशरावादौ उत्पन्न इति व्यवहारः, मृदो मृत्पिण्डमुद्धृत्य शरावादौ विभागजे विभाग एवोत्पत्तिः । विभक्तत्वव्यवहारासाधारणं कारणं विभागो मृत्पिण्डे शरावसमवायिनि वर्ततेऽतो विभागविशिष्टमृत्पिण्डे विभागसत्त्वात्स एवोत्पत्तिः प्रथमज्ञानस्योत्पत्तित्ववत् शरीरस्वीकारस्योत्पत्तित्ववच्च । न च मृत्पिण्डोत्पत्तिः सा न शरावस्येति शङ्क्यम् । शरावसत्ता मृत्पिण्ड इति स्वसत्तारूपशरावाद्युत्पत्तिर्विभागः । शरावादावुत्पन्नेऽपि मृत्पिण्डविभागौ तावेव । नामाकृतिविकारभेदेन न द्रव्यविभागयोर्भेद इति । घटमञ्जूषादिषु तु संयोगोऽपि निमित्तान्तर्गतः । विभागस्य सर्वत्र सत्त्वात् । संयोगस्य तु संयोगजकार्य एवेत्यलम् । **परीति** अचिन्त्यानन्तशक्तिमत्त्वेन विरुद्धधर्माश्रयतया च परिहर्तव्यम् । 'युक्तिभिरतिशिथिलाभिः समादधानो दृढान्दोषान् । वाचस्पतिरपि

भाष्यप्रकाशः ।

वाचस्पतिमिश्रास्तु आकाशकालदिङ्मनःपरमाणवो, विकाराः । आत्माऽन्यत्वे सति विभक्तत्वात्, घटादिवद् इत्यनुमानमाहुः ।

भास्कराचार्यास्तु 'अचेतनत्वे सति विभक्तत्वात्, पृथिव्यादिवत्' इत्येवमनुमानमाहुः ।

रामानुजाचार्यास्तु ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्यादिभिराकाशस्य विकारत्ववचनेन तस्याकाशस्य ब्रह्मणः सकाशाद् विभाग उत्पत्तिरप्युक्तैव, लोकवत्, लोके यथा, एते देवदत्तपुत्रा इत्यभिधाय तेषु केषांचित् तत उत्पत्तिवचनेन सर्वेषामुत्पत्तिरुक्ता स्यात् तद्वदित्येवं व्याकुर्वन्ति । तत् क्लिष्टम् । आकाशस्य तत्र विकारताया अश्रावितत्वात्, ऐतदात्म्यवाक्यस्य तेजआद्युत्पत्तिवाक्यात् पूर्वमसत्त्वात् तत्रापीदं सर्वमित्यनेनाकाशस्य संग्राह्यत्वाच्चेति । एवमेव तच्चौरमतेऽपि बोध्यम् ।

शंकराचार्यास्तु आकाशमनित्यम्, अनित्यगुणाश्रयत्वात्, घटादिवदित्यनुमानं प्रयुञ्जते ।

माध्वास्तु अथ हैतान्युत्पत्तिमन्ति चानुत्पत्तिमन्ति च प्राणः श्रद्धाऽऽकाश इति भागशो ह्युत्पद्यन्त इति भाल्लवेयश्रुतिमुपन्यस्य बहुभिर्भागैरुत्पद्यन्ते कैश्चिन्नोत्पद्यन्त इत्याहुः । सा तु श्रुतिरिदानीं न प्रसिद्ध्यति ।

भिक्षुस्तु, 'यथा मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति'इति, 'अथास्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते' इति छान्दोग्यश्रुती लिखित्वा अविभागलक्षणमेवाद्वैतमङ्गीकुर्वन् प्रकृतिगुणभूतस्य सूक्ष्माकाशस्य ब्रह्माविभक्तत्वादनुत्पत्तिं भूताकाशस्य विकृतत्वादुत्पत्तिं च व्याकुर्वन्नहंकारस्य तदनुगतसूक्ष्माकाशस्य च भूताकाशावयवत्वमङ्गीकृत्य पृथिव्यादिवदाकाशोऽपि नित्यानित्यो-

रश्मिः ।

भाष्ये व्याख्याव्याजेन दूषणं ब्रूते' इति वक्तुं **शंकराचार्यमतात्पृथङ्मतेनाहुः वाचस्पतिमिश्रास्त्विति** । सूत्राक्षरार्थोऽत्राग्रे व्याख्येये नास्तीति व्याख्याव्याजेन दूषणम् । **आकाशेत्यादिसौत्रयावत्पदार्थः** । **विकारा इति** विकारशब्दार्थः । **विभक्तत्वादिति** विभागपदार्थः । **घटादीति** लोकवदित्यस्यार्थः । **विकारत्वेति** ऐतदात्म्यपदेनैतदात्मनो भावत्वकथनाद् भावश्च विकारो दृष्ट इति तथा । **तत इति** देवदत्तात् । **व्याकुर्वन्तीति** सूत्रम् । **तत्क्लिष्टमिति** पूर्वोक्तरीत्याकाशकालदिक्षु ईश्वरातिरेकाभावेन विभक्तत्वस्याभावादंशतः स्वरूपासिद्धेः क्लिष्टत्वम् । **रामानुजाचार्यमतेऽप्याहुः आकाशस्येति** । **तत्रेति** छान्दोग्ये श्वेतकेतूपाख्याने । **ऐतदात्म्यवाक्यस्य तु** 'तत्तेजोऽसृजत' इति 'तदपोऽसृजत' इति 'ता अन्नमसृजन्त' इति पठित्वाग्रे कथनात्तेजआदिषु विकृतत्वं वक्ति न वाय्वाकाशयोरित्याहुः, **ऐतदात्म्येति** आकाशविकृतत्वप्रतिपादकस्य । **असत्त्वादिति** तथा च नास्मादाकाशावृत्तिः । ननु सिद्धान्त आकाशस्याविकृतत्वापत्त्या 'आकाशः संभूतः' इति श्रुत्या नैकवाक्यतेत्यत आहुः **तत्रेति**, ऐतदात्म्यवाक्ये एव । **अपिरेवकारार्थे** । **संग्राह्येति** आकाशस्य नीलत्वादिदंपदेन **सर्वपदेन** चेत्यर्थः । **तच्चौरेति** रामानुजमतचौरभगवच्छैवमते । **आकाशमिति** । यावच्छब्दार्थः पक्षः । **विकारशब्दार्थः** साध्यम् । **अनित्यगुणो** विभागस्तदाश्रयत्वाद्धेतुः । **दृष्टान्तस्तु** घटादीत्यनेन विवृतो भाष्यत्वात् । **यथा मध्विति मधुकृतो** भ्रमरा मधु **निस्तिष्ठन्ति** निरुपसर्गान्निष्पादयन्ति । **अथेति** अस्य सौम्य पुरुषस्येत्यपि पाठः । **प्रयतो** म्रियमाणस्य पुरुषस्य । **वाङ्मनसि संपद्यते** उपसंह्रियत इत्यर्थः । **छान्दोग्येति** श्वेतकेतूपाख्यानस्थाम् । **प्रकृतीति** तमोरूपस्य । **तदन्विति** अहंकारानुगतसूक्ष्मतमसः । **पृथिवीति** आदिशब्देनाबादिः । परमाणुरूपा नित्या

आकाशोत्पत्तौ श्रुत्या सिद्धायाम्, 'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः,

भाष्यप्रकाशः ।

भयरूप इत्याह । तत्र । उक्तश्रुत्योर्जीवविषयत्वेन ताभ्यां जडाविभागस्यापादयितुमशक्यत्वात्, उपक्रमे 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इति प्रतिज्ञायाग्रे तेजःप्रभृतिसृष्टिकथनेनाग्रे च 'सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजाः' इत्यादिना सति ब्रह्मणि सर्वमूलत्वस्यैव निगमनेन च जडस्य सर्वस्य ब्रह्मैवोपादानमिति सिद्ध्यति, तथा सति प्रलयेऽपि न कार्यस्याविभागमात्रता, किंत्वैकीभावपर्यन्ततेति, लोके सुवर्णादिविकारेषु तथैव दर्शनात् । सांख्यैरपि कार्यस्य प्रतिसंक्रमे कारणभावस्यैवादरणाच्च । एवं सति भूताकाशावयवविचारेऽपि यथान्नस्यावादिद्वारा ब्रह्मैक्यपर्यन्तता, तथास्यापि त्वदभिमतावयवद्वारा ब्रह्मैक्यपर्यन्ततैव । प्रकृतेऽपि जन्यत्वस्य समन्वयाध्याय एवोपपादितत्वात् । एवं जीवस्यापि नाविभागमात्रम्, ऐतदात्म्यमध्ये तस्यापि प्रवेशात् । एतावान् परं विशेषो यज्जीवस्य न विकृतौ प्रवेशः । अंशत्वादेवैतदात्म्यात् प्रतिज्ञापूर्तेः अतोऽपार्थोयमाडम्बर इति ।

प्रकृतमनुसरामः । नन्वाकाशस्योत्पत्तिमत्त्वे 'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः' इत्यादिश्रुतीनां विरोधः कथं परिहार्य इत्यत आहुः आकाशोत्पत्ताविल्यादि । सिद्धायामिति छान्दोग्यस्थप्रतिज्ञाबलात् सिद्धायाम् । तथा चाकाशवदिति श्रुतौ या आकाशस्य ब्रह्मोपमानता, सा, 'समोऽनेन सर्वेण' इत्यत्र यथा सर्वस्य भगवदुपमानता भगवतस्तत्तत्परिमाणतायां पर्यवस्यति, न तु सर्वस्य ब्रह्मतुल्यपरिमाणत्वे । तथात्राप्युपमानता ब्रह्मणो व्यापकत्वनित्यत्वयोः पर्यवस्यति, न त्वाकाशस्य भगवत्तुल्यत्वे, सर्वगतनित्यशब्दयोर्ब्रह्मविशेषणत्वात् । 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च

रश्मिः ।

कार्यरूपा **अनित्या । जीवविषयेति** पूर्वस्याः नानात्ययानां वृक्षाणां रसान् समवहारमेकतां रसं गमयन्ति, ते यथा तत्र न विवेकं लभन्त इत्यन्ताया दृष्टान्तत्वेन 'एवमेव खलु सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामहे' इत्यत्र नानागतीनां वृक्षाणां समवहारं समाहृत्यैकतां मध्वात्मकतां रसं गमयन्ति रसानां मधुत्वं संपादयन्ति ते यथा तत्र मधुनि न विवेकं लभन्ते तथेमे जीवाः ब्रह्मणि संपद्य न विदुरित्यर्थात् । द्वितीया तु व्याख्याता एवं जीवविषयत्वेन । तर्हि जीवाविभागाद् द्वैतं भविष्यतीत्याशङ्कामपनुदन्तो जीवजडयोः सतोरपि ब्रह्माद्वैतमाहुः **उपेति । तथेति** ब्रह्मणः समवायित्वे सति । **एकीति** कारणैकीभावेत्यर्थः । **तथैवेति** अविभागानन्तरं कारणैकतादर्शनात् । संमतिमाहुः **सांख्यैरिति । प्रतिसंक्रमे** नाशे । **कारणेति** प्रथमाध्याये 'कारणभावाच्च' इति सूत्रे । **भूतेति** अनित्याकाशविचारे । **यथान्नस्येति** 'तस्माद्वा' इति श्रुतावन्नस्यौषधावोषधेः पृथिव्यां तस्या अप्सु तासामग्नौ तस्य वायौ तस्याकाशे तस्य ब्रह्मणि लय इत्येवं **ब्रह्मैक्यपर्यन्तता । अस्यापि** इति आकाशस्य । **समन्वयेति** चतुर्थपादे 'ज्योतिरुपक्रमात् तु तथाह्यधीयत एके' इति सूत्रे । स्वमतेनाहुः **एवमित्यादिना । विरोध** इति यः 'शब्दाच्च' इति सूत्र उक्तः । आकाशोत्पत्तिश्रुतिराकाशानुत्पत्तिश्रुतिसमेति नैकतरसिद्धिः शक्यवचनेति श्रुत्येत्यस्य पदस्यार्थमाहुः **छान्दोग्येति** छान्दोग्यस्थ**प्रतिज्ञाश्रुतिबलात् ।** तेन श्रुत्यासिद्धायामित्येकं पदं भाष्ये समस्तम् । छान्दसनामत्वारोपेणैकदेशग्रहणं **सिद्धायामितीति** प्रतीकेन **श्रुत्या सिद्धायामिति** व्यस्ते पदे यदा तदा सुगमान्वयः । श्रुत्यविरोधरूपपादार्थसमन्वयार्थं क्रमेण श्रुतिषु विशेषानाहुः **तथा चेति । तत्तदिति ।** 'य आकाशमन्तरो यमयति' इति श्रुतेराकाशपरिमाणतायाम्, 'यः पृथिवीमन्तरो यमयति' इत्यादिभ्यः सर्वपरिमाणतायाम् ।

'आकाशशरीरं ब्रह्म,' 'स यथाऽनन्तोऽयमाकाश एवमनन्त आत्मा वेदितव्यः, आकाश आत्मा' इत्यादिश्रुतयः, 'समोऽनेन सर्वेण,' 'य आकाशे तिष्ठन् सर्वमात्मा' इत्येवमादिभिरेकवाक्यतां लभन्ते । व्यवहारे त्वज्ञबोधनं वाक्यानामुपयोगः ॥७॥ इति द्वितीयाध्याये तृतीयपादे प्रथमं वियदित्यधिकरणम् ॥ १ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

दृश्यते' इति साम्यनिषेधश्रुतेर्ज्यायानाकाशादिति नभोज्यायस्त्वश्रुतेश्च । तथा सत्याकाशस्य यन्नित्यविभुत्वं तदन्यापेक्षयैव, न तु ब्रह्मवदिति फलतीति सर्वसाम्यश्रुत्यैकवाक्यतां लभते । एवमाकाशशरीरत्वश्रुतिर्य आकाशे तिष्ठन्नित्यन्तर्यामिब्राह्मणश्रुत्या, बहुव्रीहिविग्रहेण तस्यैवार्थस्य लाभात्, एवं सति यथा पृथिव्यादीनामाधारतामात्रं, न तु नित्यत्वादिकमपि, तथैवाकाशस्येति फलति । एवमनन्तत्वोपमानश्रुतावप्यापेक्षिकमेवानन्तत्वमाकाशस्येति पूर्ववत् सर्वसाम्यश्रुत्यैवैकवाक्यतां लभते, उत्पत्तिमत्त्वेनैवान्तवत्त्वस्य प्राप्तत्वात्, 'नभस्तमजुलीयते' इत्यादिस्मृतेश्च । एवम्, 'आकाश आत्मा' इति प्राणमयवाक्यस्थश्रुतिरपि, 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इति मैत्रेयीब्राह्मणश्रुत्या । तत्र सर्वमुद्दिश्यैवात्राकाशमुद्दिश्यात्मत्वविधानात् । अतस्तत्र सर्वस्येवात्राकाशस्यापि न नित्यत्वादौ तात्पर्यमपि तु ब्रह्मात्मकत्वे, वस्तुतस्तु प्राणसंचारायाकाशस्यात्मत्वमुच्यते इति तत्रायमर्थ एव न भवतीति, न चाशङ्का न चोत्तरमिति । ननु भवत्वेवमेतासां श्रुतीनां गतिस्तथाप्येवं कथनस्य प्रयोजनं तु किंचिद् वक्तव्यम् । अन्यथा, एवं तात्पर्यकत्वमपि संदिग्धमेव तिष्ठेदित्यत आहुः व्यवहारे त्वित्यादि। 'आकाशशरीरम्' इति श्रुतिर्हि उपासनार्था। 'इति प्राचीनयोग्योपास्व' इत्युपसंहारात्, यदि ह्याकाशं तथा न जानीयात् कथं ब्रह्मशरीरत्वेनोपासीत, अतोऽज्ञानां बोधनमेव वाक्यप्रयोजनम्, एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । अतो न तात्पर्ये संदेह इत्यर्थः ।

रश्मिः ।

अन्येति । आकाशवच्छ्रुतेः । आकाशं शरीरमस्येति शरीर्यपेक्षया श्रुत्यन्तरस्वारस्यस्य वक्ष्यमाणत्वादेवकारः। लभन्त इति तथा च 'वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतम्' 'आकाशवत्' इति श्रुत्योश्चतुर्मुखाजन्यायेनामृतादिपदप्रवृत्तिरिति भावः । आकाशं शरीरमस्येति विग्रहादाहुः बहुव्रीहीति । सुबोधिन्यामाकाशशरीरश्रुतेरेवकारः । आधारतेति । 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्' इत्यादिश्रुतिजाले । फलतीत्याकाशशरीरश्रुतौ फलति । आपेक्षिकमिति वाय्वाद्यपेक्षिकम् । आकाशवच्छ्रुतिवत् । प्राप्तत्वादिति । अतोऽनन्तपदेन तस्य निषेध इति भावः । प्राणमयेति ब्रह्मवित्प्रपाठके । नित्यत्वादाविति आदिशब्देन सर्वगतत्वम् । ब्रह्मात्मेति उभयत्रात्मपदात्, एवमादिशब्दार्थौ वेदितव्यौ । प्रयोजनाभावान्नोदाहृतौ । प्राणेति । आकाशाद्वायुरित्युक्तवायुरूपविराट्प्राणसंचाराय । तत्रायमिति श्रुतिष्वयं नित्यत्वादिलक्षणः । एवं कथनस्येति आकाशे शरीरत्वादिकथनस्य । प्रयोजनमात्रप्रश्नोयं प्रासङ्गिकः । संदिग्धमिति आकाशवदित्यादिभिर्नित्यत्वस्य । अज्ञानामित्यादि अशुद्धचित्तानां चित्तशुद्ध्यर्थमुपासनबोधनम् । एवकारस्तु भक्त्येकलभ्यत्वात् । ज्ञानात्तु दार्ढ्यार्थं स्थूणाखननवदिति ज्ञेयम् । अन्यत्रेति । आकाशवदित्यादिवाक्येषु सर्वगतत्वेन नित्यत्वेनामृतत्वेनानन्तत्वेनात्मत्वेन ब्रह्मधर्मेण जगत उपासनं प्रयोजनं द्रष्टव्यम् । तदुक्तं 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत' इति । अत इति उपासनार्थत्वेन निरवधिनित्यत्वादौ मिथ्यात्वे च नित्यत्वादेस्तात्पर्याभावात् । न तात्पर्येति पूर्वोक्तार्थे न तात्पर्यसंदेहः । इत्यर्थ इति 'स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्' इति सूत्रोक्ता 'तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः संभूतः'

१. द्वितीयसूत्रोदाहृतौ ।

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥ (२-३-२)

आकाशोत्पत्तिसमर्थनेन मातरिश्वोत्पत्तिः समर्थिता । 'सैषाऽनस्तमिता देवता' इति भौतिकवायुव्यावृत्त्यर्थमलौकिकपदम् ॥ ८ ॥

इति द्वितीयाध्याये तृतीयपादे द्वितीयमेतेन मातरिश्वेत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तस्मादाकाशोऽप्युत्पद्यत इति सिद्धम् ॥ ७ ॥ इति प्रथमं वियदित्यधिकरणम् ॥ १ ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥ ननु वायूत्पत्तिः श्रुता प्रत्यक्षसंवादिनी चेति संदेहाभावात् किमस्याधिकरणस्य प्रयोजनमत आहुः **सैषेत्यादि** । श्रुतिस्तु बृहदारण्यके सप्तान्नब्राह्मणे व्रतमीमांसास्था । म्लोचन्ति ह्यन्या देवता न वायुः सैषाऽनस्तमिता देवता यद् वायुः' इति । तथा चाऽनस्तमितत्वादेवोत्पत्त्यभावः सिद्ध्यतीति श्रुतिविप्रतिषेधादेव संदेहः श्रुतिविरोधनिराकरणमेव चाधिकरणप्रयोजनम् । ननु तथापि प्रत्यक्षविरोधस्य का गतिरित्यत आहुः **भौतिकेत्यादि** । तथा च प्रत्यक्षं भौतिकविषयं, न भूतविषयमित्यदोष इत्यर्थः । शब्दनिर्वचनं तु मातरीति सप्तम्यन्तप्रतिरूपकमव्ययमन्तरिक्षवाचकम्, तत्र श्वयति गच्छतीति

रश्मिः ।

इत्यत्र गौणी सा तु पूर्वमुत्पत्तिसमर्थनाच्छत्तया निरस्यत इति न पृथक् दूषिता । उत्पद्यत इति आत्मा समवायिकारणं विभागोऽसमवायी, आत्मेच्छा निमित्तमाकाशं कार्यमित्युत्पद्यते । लक्षणं तु प्रस्थानरत्नाकरे प्रमेयप्रकरणेऽस्ति । तेनाकाशं नोत्पद्यते सामग्रीशून्यत्वादित्यनुमानं स्वरूपासिद्धम् ॥ ७ ॥

इति प्रथमं न वियदित्यधिकरणम् ॥ १ ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥ **भाष्ये** एतेनेति पदात्सूत्रे मातरिश्वपदे लक्षणेत्याशयवन्त आहुः **मातरिश्वोत्पत्तिरिति** । मातरिश्वपदं लाक्षणिकम्, तात्पर्यग्राहकादेतेनेति पदात् । पूर्वसूत्रे गौणीशब्दात्प्रथमत्यागे मानाभावाच्च व्याख्यात इत्यत्रैव लिङ्गविपर्यय इत्याशयवन्त आहुः, **समर्थितेति** छान्दोग्योक्तप्रतिज्ञानुरोधिनीभिः पूर्वोक्तयुक्तिभिरुत्पत्तिः समर्थिता । **श्रुतेति** आकाशाद्वायुरिति श्रुत्या । किं च **प्रत्यक्षेति** । **म्लोचन्तीति** अग्न्यादिदेवता म्लोचन्ति अस्तं यान्ति स्वकर्मभ्य उपरमन्ति न वायुर्म्लोचति । **सैषा** 'वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतम्' इति श्रुत्यन्तरान्नित्यत्वावेदकादविरोधः । **सैषा वायुर्देवताऽनस्तमिताऽविनाशिन्नेत्यर्थः** । वायुलक्षणं 'चालनं व्यूहनं प्राप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः । सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वं वायोः कर्माभिलक्षणम्' इति वाक्यादरूपित्वे सति चालनव्यूहनद्रव्यशब्दगन्धनयनसर्वेन्द्रियबलदानाख्यकार्यत्वमेकमेव । रूपरहितः स्पर्शवान्वायुरिति नैयायिकाः । **अनस्तेति** अविनाशित्वात् । **श्रुतीति** उत्पत्तिश्रुतिप्रतिरोधात् । वायोरुत्पत्तेः सर्वेषामिष्टत्वेन पूर्वपक्षासंभवादधिकरणभङ्गस्तं वारयन्ति स्म **श्रुतीति** । वायूत्पत्त्यनुत्पत्तिबोधकश्रुतीत्यर्थः । वायुनित्यत्वश्रुतिस्तु 'वायुश्चान्तरिक्षं च एतदमृतम्' इति । तथा च विरोधनिराचिकीर्षोर्व्यासाचार्यस्यैवाशङ्कापूर्वपक्ष इति भावः । स च तथा चेत्यादिना वक्ष्यते । तथा च न पादार्थस्य लक्षणभूतस्य श्रुतिविरोधनिराकरणरूपस्याव्याप्तिः । अग्रे वक्ष्यन्ति च । **भौतिकेति** भौतिको वायुर्यः पञ्चीकृत इत्युच्यते प्राणः स्पृष्टवायोस्त्वग्वा । **भूतेति** भूतो वायुर्यस्त्रिवृत्कृत इत्युच्यते आकाशप्रथमकार्यं स भूतसूक्ष्मम् । **अदोष** इति विषयभेदाददोषः । एतच्छब्दप्रयोगादरे व्यासाशयमाहुः ।

१. त्रिवृत् ।

असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥ (२-३-३)

ननु ब्रह्मणोऽप्युत्पत्तिः स्याद् 'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः' इति श्रुते-

भाष्यप्रकाशः ।

मातरिश्वा । टु ओ श्वि गतिवृद्धौ । तथा च भूतात्मा वायुर्नोत्पद्यते, छान्दोग्ये अश्रवणादिति पूर्वः पक्षः । तैत्तिरीये श्रावणादुत्पद्यत इति सिद्धान्तः । अन्येऽपि गौण्यादिसूत्रोक्ताः पक्षा अत्र योजनीयाः । सूत्रे, एतेनेत्यतिदेशात् । अमृतत्वश्रुतिस्त्वापेक्षिकी, म्लोचन्तीति श्रुत्यनुसारेण तथा निर्णयस्य सिद्धत्वात् । तस्माद् वायुरुत्पद्यत इति सिद्धम् ॥ ८ ॥

इति द्वितीयं एतेन मातरिश्वेत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥ व्याकुर्वन्ति नन्वित्यादि । अयमर्थः । यद्यपि ब्रह्मण उत्पत्तिर्न श्रूयत इति तदुत्पत्त्याशङ्कैव नोदेति, तथापि पूर्वस्मिन् पादे बाह्याबाह्यमतानां निराकृतत्वात् तदसहमानः कश्चिद् अस्तेरुत्पत्तिवाचकत्वस्य, 'हरितो रोहितादासीद्धुन्धुस्तस्या-

रश्मिः ।

यौगिकालौकिकपदादरे । भूतात्मेति । अनेन विशेषणेन भौतिको वायुर्व्युदस्यते । छान्दोग्य इति श्वेतकेतूपाख्याने । 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' इत्युपक्रम्य 'तत्तेजोऽसृजत' इत्यादिना तेजोबन्नानां सृष्टिश्रावणेन वायोरश्रावणात् । तैत्तिरीय इति आकाशाद्वायुरिति । पक्षा इति निरवयवत्व-व्यापकत्वैकविज्ञानसर्वविज्ञानप्रतिज्ञावायुशरीरत्वपूर्तिवायूत्पत्तिगौणप्रयोगरूपाः पक्षाः पूर्वपक्षाः गौणी-सूत्रोक्ताः शब्दाच्चेति सूत्रोक्ताश्चानूद्याग्रे निराकरिष्यन्ते । तत्र व्यापकत्वनिरवयवत्वयोः स्वरूपासिद्ध-त्वात् । वायुशरीरविशिष्टज्ञानस्यैव विषयकज्ञानत्वाभावान्मुख्ये प्रयोगे सति गौणस्यान्याय्यत्वान्नि-रसनीया इत्येवं योजनीयाः । अतीति आन्यत्रिकप्रतीतपक्षाणां कार्यतोऽनित्यत्वस्थापनतोऽत्र प्राप-णात् । पादार्थं संगमयन्ति स्म अमृतत्वेति । 'वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतम्' इति श्रुतिः । आपे-क्षिकीति तैत्तिरीयोक्ताग्न्याद्यपेक्षिकी । अग्न्याद्यपेक्षया वायोरमृतत्वमित्यर्थः । कयैकवाक्यतां लभत इत्याकाङ्क्षायामाहुः म्लोचन्तीति । तथेति अग्न्याद्यपेक्षया वायोरमृतत्वं निरपेक्षं नेति निर्णयस्य सिद्धत्वादिति । न चात्र निम्लोचत्यस्तं यातीत्यस्योपरमतीत्यर्थाद्रुत्पत्तौ समकक्षत्वात्साध्यत्वमिति वाच्यम् । न वायुर्म्लोचतीत्येतावतैव चारितार्थ्यात् । अन्या देवता म्लोचन्तीति कथनात्तदपेक्षया न वायुर्म्लोचतीत्यस्यावश्यकत्वात् स्याच्चेति सूत्रे पक्षो न संभवति । गङ्गायां मत्स्यघोषौ स्त इति क्वचि-द्दर्शनात् । गङ्गायां मत्स्यः गङ्गायां घोष इतिवद्वा । उत्पद्यत इति आकाशः समवायिकारणमात्मेच्छा निमित्तम् । असमवायिनोऽनियतत्वं द्योतयति स्म सूत्रं वायुः कार्यमित्युत्पद्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

इति द्वितीयमेतेन मातरिश्वेत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥ व्याकुर्वन्तीति । ननु ब्रह्मणोप्युत्पत्तिरित्यस्य ब्रह्ममहिम्ना वाय्वाकाशयोरुत्पत्तेः पूर्वं निरूपणे प्राप्तेऽधीतवेदान्तस्य वाय्वाकाशनिरूपणं प्रतिबन्धकी-भूतजिज्ञासाविषयं तन्निरूपणेन प्रतिबन्धकजिज्ञासानिवृत्त्या पूर्वाधिकरणेनावसरसंगतिरित्याशयेन व्याकुर्वन्तीत्यर्थः । पूर्वपक्षं वदन्तीत्याशयेन व्याचक्षते स्म अयमर्थ इति । 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' इति विषयवाक्यं तत्रायं संशयादिरूपोर्थ इत्यर्थः । नोदेतीति 'अस्तीत्येवोपलब्धव्यः' इति श्रुतेर्ब्रह्म नोत्पद्यत इति संशयस्यैका कोटिः । द्वितीयां कोटिमाहुः तथापीति । कश्चिदिति । स्वमतपराभवं श्रुत्वा बाह्यान्तर्गतोऽक्रोधमयः शान्तो न क्रोधमय इति तस्याशङ्कोचिता वेदरीत्यापि

राकाशन्यायेन सर्वगतत्वनित्यत्वयोरभावे इतीमामाशङ्कां तुशब्दः परिहरति ।

सतः सन्मात्रस्योत्पत्तिर्न संभवति । न हि कुण्डलोत्पत्तौ कनकोत्पत्तिरुच्यते । नामरूपविशेषाभावात् । उत्पत्तिश्च स्वीक्रियमाणा नोपपद्यते । स्वतो न संभवति । अन्यतस्त्वनवस्था । यदेव च मूलं तदेव ब्रह्मेति ॥ ९ ॥

इति द्वितीयाध्याये तृतीयपादे तृतीयमसंभवाधिकरणम् ॥ ३ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

भवत् सुतः' इत्यादिपुराणवाक्येषु दर्शनात्, 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' इत्यत्रापि तमर्थं कल्पयेत् तदा श्रुतौ ब्रह्मणोऽप्युत्पत्तिः स्यात्, न च नित्यत्वविभुत्वयोर्बाधकत्वं शङ्क्यम्, 'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः' इति श्रुतेराकाशस्य यथा आपेक्षिके एव नित्यत्वविभुत्वे, तन्न्यायेन निरङ्कुशसर्वगतत्वनित्यत्वयोरभावे, इमां वैतण्डिकाशङ्कां तुशब्दः परिहरतीत्यर्थः । सन्मात्रस्येति अविकृतस्य । स्वतो न संभवतीति आत्माश्रयापत्त्या न संभवति । शेषमतिरोहितार्थम् ।

यत्तु भास्कराचार्यैरुक्तम्, आशङ्काहेत्वभावाद् ब्रह्मण उत्पत्तिसंभावनाभावेन तन्निराकरणार्थमिदं सूत्रं वदतां सूत्रवैयर्थ्यमिति, तदप्यनेनैवापास्तं ज्ञेयम् । अतो यद् दिकालसंख्या-

रश्मिः ।

त्वयाकाशवायूत्पत्तिरुक्ता । तादृशशरीरस्वीकारप्राप्त्यापि मदशक्तिवन्न तु ब्रह्मणोऽप्युत्पत्तिः स्यादिति । सदेवेति इदं विषयवाक्यम् । आसीदित्युत्पत्त्यर्थं न वेति संदेह इति सूचितम् । तमिति उत्पत्तिरूपमर्थम् । आकाशवदिति भाष्यमवतार्य व्याकुर्वन्ति स्म न चेत्यादिना । अभाव इति अभावे सति नित्यत्वविभुत्वयोर्बाधकत्वं न शङ्क्यं चेति योजना । वैतण्डिकाशङ्कामिति स्वपक्षदोषाननुद्धृत्य परपक्षे दोषाविष्करणं वितण्डा तत्संबन्धिन्याशङ्का । अविकृतस्येति । सन्मात्रं विकृतमविकृतं च तयोरविकृतस्य सन्मात्रस्य नोत्पत्तिः संभवति । जगतस्तु 'परतन्त्रविशेषो हि विकार इति कीर्तितः' इत्येवमपि पाञ्चाद्विकृतस्य संभवति । भाष्ये न हीत्यादि । कुण्डलोत्पत्त्युक्त्या संयोगासमवायिकोत्पत्तिरुक्ताऽतोत्र विभागाभावात्तदतिरिक्तोत्पत्तिः केत्यत आहुः नामेति । नामरूपस्वीकार उत्पत्तिरिति भावः । तेनोत्पत्तिलक्षणबाहुल्यमुक्तम् । तेनैवंविधोत्पत्तिर्यद्यपि यावद्विकारसूत्रे संभवति तथापि स एवोत्पत्तिरुक्ता । विशेषः कनकनामरूपाभ्यां बोध्यः । अनेन भाष्येणान्याप्यधिकरणसंगतिः सूचिता । वाय्वाकाशोत्पत्तिसमर्थनेन शरीरोत्पत्त्या 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इति मदशक्तिवच्च ब्रह्मणोप्युत्पत्तिसंभव इति प्रसङ्गसंगतिरिति । ननु पाञ्चभौतिकं शरीरमिति द्वयोत्पत्तिकथनोत्तरं कथं ब्रह्मोत्पत्तिप्रसङ्ग इति चेच्छृणु । 'इषे त्वोर्जे त्वा' इति मन्त्राभ्यां द्वयोक्तेः दृश्यतेपि द्वयमन्नात्पुरुषे पुष्पकीटादौ पश्चादन्येषामुत्पत्तयः । तत्राकाशो मांसम् । वायुस्त्वक् । अग्निस्तेज ऊष्मादि । आपो लोहितरूपा अपि । पृथिवी कठिनांशोऽस्थ्यादीति । प्रकृते आत्मेति स्वोत्पत्तौ स्वापेक्षायामात्माश्रयस्तस्यापत्त्या । आशङ्केति आशङ्काया यो हेतुस्तत्प्रतिपादकं वाक्यमपि हेतुस्तदभावात् । अनेनेति सदेवेति वाक्ये आसीदित्यस्योत्पत्त्यर्थकत्वसंभावनेनैव । किं च वायोस्तेज इत्यनुक्त्वाग्निपदं यदुक्तं तेन पदेन ब्रह्मण उत्पत्तिसंभावना । संभूत इति पदान्वयाद् अग्निपदस्य ब्रह्मवाचकत्वम् । अग्निमीळ (ड) इति वेदे । अग्नये जुष्टं निर्वपामीति च । ब्रह्म तर्हि अग्निरित्युत्तरार्धसुबोधिन्याम् । ब्रह्म'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्युक्तम् । वाय्वाकाशरूपशरीरस्य पूर्वाधिकरणाभ्यामुक्तेरुत्पत्तिसंभावनेति । अत एव तेजोऽतो वायोरिति वक्ष्यते नाग्निर्वायोरिति, अग्निपदं तेजसि लाक्षणिकम् । लक्षणा जन्यजनकभावः । 'तत्तेजोऽसृजत' इति श्रुतेः । अत इति आशङ्काहेतोर्वाक्यस्य सत्त्वात् । दिक्कालेति ।

भाष्यप्रकाशः ।

परिमाणादिनित्यत्वनिराकरणार्थत्वं तैरङ्गीकृतं, तस्मिन्नेव पक्षे वैयर्थ्यम्, व्यवहारे दिशां सूर्योदयास्तमयमेरुप्रभृतिविभजनीयत्वेन पारिभाषिकतया देश एव पर्यवसितत्वेनातिरिक्तपदार्थत्वाभावात् शास्त्रे च 'दिशः श्रोत्रात्' इत्युत्पत्तिश्रावणेन नित्यत्वशङ्कानुदयात्, एवं कालस्यापि, 'सर्वे निमेषा जज्ञिरे' इत्यादिश्रुत्यैव नित्यत्वशङ्कानिरासान्न शङ्कोदयः । 'दिक्कालावाकाशादिभ्यः' इति सांख्यप्रवचनसूत्राच्च । अतो वैशेषिकादिमतेनैव शङ्कोत्थापनीया, सा तु तेषां, वैतण्डिकत्वे ब्रह्मपक्षेऽप्युत्पत्तुमर्हतीति वृथा तद्दूषणम् ।

रश्मिः ।

इदमुपलक्षणं शब्दस्पर्शादिगुणानां तथा च भाष्यं शब्दस्पर्शादीनां गुणानामुपचितानां दिक्कालसंख्यापरिमाणादीनां चोत्पत्त्यश्रवणान्नित्यत्वमितीति । सां काष्ठेत्यत्र परागतिपदसंबन्धाद्दिङ् नित्या । 'कालः स्वभावः' इति श्वेताश्वतरे ब्रह्मस्थाने पाठात्कालो नित्यः नित्यगतनित्यसंख्यापरिमाणं च । पृथक्त्वादि च । अङ्गीति अधिकरणस्य सूत्रस्याङ्गीकृतम् । वैयर्थ्यमिति एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति श्रुतावेकत्वसंख्यादीनामनित्यत्वम् नित्यधर्माणां नित्यत्वनियमभङ्गप्रसङ्गात् वैयर्थ्यम् । वैयर्थ्यं विशदयन्ति स्म व्यवहारेति । दिशामित्यादि । 'सूर्येण हि विभज्यन्ते दिशः' इति पञ्चमे विंशाध्यायवाक्यात् । वैष्णवे च—'उदयास्तमये चैव सर्वकालं तु संमुखे । दिशास्वशेषासु तथा मैत्रेय विदिशासु च । यैर्यत्र दृश्यते भास्वान्स तेषामुदयः स्मृतः । तिरोभावं च यत्रैति तत्रैवास्तमनं रवेः । नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा स्मृतः । उदयास्तमयाख्यं हि दर्शनाऽदर्शनं रवेः । शक्रादीनां पुरे तिष्ठन् स्पृशत्येष पुरत्रयम् । विकर्णौ द्वौ विकर्णस्थस्त्रीन् कोशान् द्वे पुरे तथा' इति । तत्रैव च पुनः—'सर्वेषां द्वीपवर्षाणां मेरुरुत्तरतः स्थित' इति । यतो यः पश्यति सैव तस्य प्राची तस्य वामतो मेरुस्तिष्ठतीति । प्रतीची त्वेकविंशेऽध्याये 'यत्रोदेति तस्य ह समानसूत्रनिपातेन निम्लोचति' इति वाक्यादस्तमयविभजनीया । एवं दक्षिणादिग्विभक्तव्या । अतीति । ननु देशस्तु दिक्संबन्धी तत्र का दिगिति चेदत्र दीधितिकृत् 'दिक्कालावीश्वरान्नातिरिच्येते इतीश्वरः' इत्याह । सर्वे व्यवहारास्तत्रोपपत्स्यन्त इति सिद्धान्तेपि दिगीश्वरः दिशामाकाशेन्तर्भावात्, आकाशस्येश्वरशरीरत्वात् । ईश्वरोऽव्यवहार्य इति । शास्त्र इति पुरुषसूक्ते । श्रोत्रं कर्णविवरावच्छिन्न ईश्वरः नभसस्तच्छरीरत्वात् । तादृशमाकाशं दिगित्यन्ये । नित्यत्वेति । आकाशोत्पत्तेः पूर्वं समर्थनात् । सर्वे इति तैत्तिरीयाणां महानारायणोपनिषदि । नित्यत्वेति । विद्युतः पुरुषादधि जातस्य कालस्यानित्यत्वम् । न तु 'कालात्मा भगवान् जातः'—इत्युक्तस्य । शङ्केति दिक्कालादिनित्यत्वशङ्का । अत इति । सांख्यादिमतेन दिक्कालाद्यनित्यत्वात् । सा त्विति । दिगादीनि नित्यानीति वैशेषिकाद्युक्ता शङ्का तु वैशेषिकादीनां वैतण्डिकत्वे स्वमते प्राप्तो दोषो द्वितीयश्रुतिविरोधस्तमनुद्धृत्यैव तव मते दोषस्य दिक्कालाद्यनेकतद्ध्वंसप्रागभावादिकल्पनस्याभिधातृत्वे दिगादीनां ब्रह्मजन्यत्वपक्षेप्युत्पत्तुमर्हतीत्यर्थः । ब्रह्मपक्ष इति भावप्रधानो निर्देशः । ब्रह्मत्वपक्ष इति ब्रह्मणो जगदुपादानत्वात्तैर्ब्रह्मपक्ष इत्युक्तम् । तद्दूषणं नित्यत्वदूषणम् । तथा च दिक्कालादीनि सन्ति असन्ति वेति संदेहे सन्तीति पूर्वपक्षे न सन्तीति सिद्धान्तयन्ति । अद्वितीयश्रुत्यनुपपत्तेः सतो दिक्कालादेरसंभवो नित्य-

१. मुण्डके ।

तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ १० ॥ (२-३-४)

तेजोऽतो वायुतः । तथा ह्याह । वायोरग्निरिति श्रुतेः । हिशब्देनैवमाह । छान्दोग्यश्रुतिः प्रतिज्ञाहानिनिराकरणार्थं तैत्तिरीयकमपेक्षते वाय्वाकाशयोरुत्प-

---

भाष्यप्रकाशः ।

एतेनैव भिक्षुरपि दत्तोत्तरः । यत्पुनस्तेनोक्तमिदं सूत्रं प्रधानोत्पत्तिनिराकरणार्थम् । तथाहि । 'सदेव सौम्येदमग्र आसी'दित्यादौ तप्तायःपिण्डवदीक्षितृब्रह्माभेदेनोपन्यस्तं सूक्ष्मं जगत् सत्, तस्य सतोऽव्यक्तस्य प्रधानस्य तु संभव उत्पत्तिर्नास्ति, कुतः अनुपपत्तेः । तस्य कारणाभावेन विकाररूपत्वासंभवात् । कारणकल्पने चानवस्थानादिति । तन्न । सच्छब्दस्य प्रधानवाचकत्वे मानाभावात् । सांख्यसमाससूत्रीयपञ्चशिखवृत्तावप्यव्यक्तपर्यायेषु, अव्यक्तम्, प्रधानं, ब्रह्म, गुरु, बहु, धातृकं, अक्षरं, क्षेत्रं, तमः, प्रधानमिति दशानामेव गणनात्, कोशादिष्वपि तथानुपलम्भात् । ब्रह्मवाचकत्वं तु गीतायामेव सिद्धम् । 'ॐ तत् सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः' इति वाक्यात् । अतः सद्भावेन ब्रह्मैवात्रोच्यत इत्यपार्थ एवाडम्बरः ॥९॥

इति तृतीयमसंभवाधिकरणम् ॥ ३ ॥

तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ १० ॥ आकाशवाय्वोरुत्पत्तिं विचार्य तेजसो विचारयति, तेजः किं साक्षाद् ब्रह्मजमुत परंपरयेति विचारयति । श्रुतिविरोधपरिहारार्थत्वादध्यायस्य । तत्र छान्दोग्योक्तसृष्टेर्मुख्यत्वात् साक्षात्पक्ष एव श्रेयानिति प्राप्त आह तेजोऽत इति । तद् व्याकुर्वन्ति तेज इत्यादि । नन्वेवं सति छान्दोग्यविरोधस्य कथं परिहार इत्यत आहुः हिशब्देनेत्यादि । अयमर्थः । तेजसः साक्षाद् ब्रह्मजत्वाङ्गीकारे, 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्'

रश्मिः ।

त्वाऽसंभव इति सूत्रार्थात् । भिक्षुरिति भगवान्भिक्षुः । अव्यक्तमेकं, प्रधानं द्वितीयं, गुरुः तृतीयं, बहु तुरीयम् । धातृकं पञ्चमम् । तम इति नवमम् । प्रधानं दशमम् । पुनः कथनप्रयोजनं मृग्यम् । सद्भावेनेति सत्पदसत्त्वेन । आडम्बर इति समारम्भः 'आडम्बरः समारम्भे गजगर्जिततूर्ययोः' इति विश्वः ॥ ९ ॥ इति तृतीयमसंभवाधिकरणम् ॥ ३ ॥

तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ १० ॥ विषयमाहुः आकाशेति । विचार्येति ताभ्यां ब्रह्मोत्पत्तिशङ्कानिरासपूर्वकं विचार्य । विचारयतीति अवसरगर्भितैककार्यत्वसंगत्या विचारयति । वियदुत्पत्तिं विचार्यैककार्यत्वसंगत्या मातरिश्वोत्पत्तेर्विचारात् । परंतु पूर्वसूत्रेणावसरसंगतिरिति तद्गर्भितत्वम्, एकस्य कार्यता प्रयोजकता एककार्यता । अत्र तु कारणता । विचारयतीति छान्दोग्यतैत्तिरीयश्रुतिभ्यां संदेहे विचारयति । तत्रेति तयोः । छान्दोग्येति श्वेतकेतूपाख्याने 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' इत्युपक्रम्य 'तत्तेजोऽसृजत' 'तदपोऽसृजत' 'ता अन्नमसृजन्त' इति सृष्टेः मुख्यत्वं 'तदैक्षत' 'ता आप ऐक्षन्त' इतीक्षापूर्वकत्वम् । ईक्षासंबन्धात्फलत्वं फलसंबन्धान्मुख्यत्वं वा पूर्वतन्त्रसिद्धम् । तेज इत्यादीति । तेजःपदप्रयोगस्तु छान्दोग्यसृष्टेर्मुख्यत्वात्, न त्वग्निपदप्रयोग उत्पत्त्यनर्हत्वात् । न वा तेजोधिकरणमग्निः । 'यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्' इत्युक्तः । तथा चाध्यात्मं तेजः आधिदैविकस्य ब्रह्मरूपाग्नेराधिभौतिकाग्नेः संबन्धात् । तथेति वायुजत्वेनाह । अग्निरत्राधिभौतिकः परतेज आश्रयः । अग्निरत्राध्यात्मस्तेजःपदवाच्यः । एवं च पर्यायता । छान्दोग्येति विरोधस्तु छान्दोग्ये

भाष्यप्रकाशः ।

इति प्रतिज्ञा, 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इति प्रतिज्ञा च हीयेते । अतस्तन्निराकरणार्थं तेजःसृष्टिवाक्यं तैत्तिरीयकमपेक्षत इति तैत्तिरीयकं तस्योपजीव्यम् । तथा सति तत्र या वायोरिति पञ्चमी सा किं हेतावुतानन्तर्य इति जिज्ञासायां यद्यप्युभयथापि प्रतिज्ञासिद्धिः, प्रायपाठश्चोभयथाऽपि शक्यवचनस्तथापि प्राथमिक्या आत्मन इति पञ्चम्या अनुरोधात् पृथिव्या ओषधय इत्यग्रिमाया अपि 'पर्जन्येनोषधिवनस्पतयः प्रजायन्त ओषधिवनस्पतिभिरन्नं भवत्यन्नेन प्राणाः' इति श्रुत्यन्तर ओषधीनामन्नकारणतायाः स्फुटत्वात् प्रत्यक्षसंवादाच्च कारकविभक्तिरेव युक्ता, बलिष्ठत्वाच्च । एवमुपजीव्यवाक्यगतपञ्चम्या हेत्वर्थकत्वे निश्चिते उपजीव्यस्य

रश्मिः ।

ततस्तेजः, तैत्तिरीये वायुतोऽग्निरित्येवम् । हीयेते इति वाय्वाकाशयोः कार्यत्वाभावे सदेवेदमित्यत्र तयोस्सत्यलये 'स देव' इति प्रतिज्ञा हीयेत, तथैकत्वाभावेऽश्रुतं श्रुतमिति प्रतिज्ञा च हीयेत । तन्निरेति प्रतिज्ञाहानिनिराकरणार्थम् । उपजीव्यं कारणम् । तथा सतीति उपजीव्यत्वेन तत्रत्यतत्पदवदत्रत्यवायुपदस्य विचार्यत्वे सति । हेताविति हेतुः कर्ता । छान्दोग्ये सदेवेत्यत्र कर्तरि प्रथमेत्येकवाक्यतां वक्ष्यन्ति 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' इति सूत्रेण पञ्चम्यभिहिता । हेतुरुपादानं, निमित्तं सत् । कालश्चासमवायि निमित्तान्तर्गतम् । आनन्तर्य इति 'भुवः प्रभवः' इति सूत्रेणाभिहिता । छान्दोग्ये साक्षाद्ब्रह्मोत्पन्नं तेजः वायोः संभूतं प्रथमं प्रकाशितमित्येवमानन्तर्येऽन्यत उत्पन्नस्याग्नेः प्रकाशोऽनन्तरोऽस्ति । उत्पत्तिरेव तेजोनिष्ठा नानन्तर्यनिरूपिका । प्रथमप्रकाशरूपे आनन्तर्येऽर्थे पञ्चमी । यथा हिमवतो गङ्गा प्रभवतीत्यत्र विष्णुपद्या हिमवति प्रथमं प्रकाशः । एवं ब्रह्मजाग्नेर्वायौ प्रथमं प्रकाश इति वायोरग्निरिति श्रुत्यर्थः । अपादाने पञ्चमीति वाभिहिता महाभाष्योक्तरीत्या । 'अन्यारादितरर्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते' इति सूत्रेण वा वायोरनन्तरमग्निर्न तु सत इत्यनन्तरपदयोगं प्रकल्प्य पञ्चमी वायुपदात् । अनन्तरपदस्य दिशि दृष्टत्वेन दिक्शब्दत्वात् । प्रायपाठ इति आत्माकाशादिपदोत्तरीभूतानां पञ्चमीनां हेतुप्रायपाठ आनन्तर्यप्रायपाठश्च । पञ्चम्या इति अभिन्ननिमित्तोपादानतार्थायाः । नन्वात्मन इति पञ्चमी निमित्त उपादाने चावक्तव्या । पञ्चम्याः एकत्र शक्तेरिति चेन्न । समवायित्वादिभिरेकार्थत्वं पञ्चम्यर्थे सर्वत्र तद्वत्कारणत्वेनैकार्थत्वस्य मणिकामधेन्वाद्युत्तरपञ्चम्या अर्थे दर्शनात् । अत आत्मपदोत्तरपञ्चम्या अभिन्ननिमित्तोपादाने शक्त्यभावे मणिकामधेन्वाद्युत्तरपञ्चम्या कुतोऽभिन्नोपादानत्वमर्थः स्यादिति । अन्यच्च पृथिव्या इति अप्यनुरोधादित्यन्वयः । अत्राभिन्ननिमित्तोपादानत्वं स्फुटं प्रत्यक्षं च । पर्जन्येनेति । इत आरभ्य स्फुटत्वं प्रत्यक्षत्वं च ज्ञेयम् । प्राणा इति । 'अन्नमय९ हि सौम्य मनः' इति श्रुतेर्मनआदीन्द्रियाणि । अन्नेति अन्नस्याभिन्ननिमित्तोपादानतायाः । कारकेति आत्मन इत्यत्र पृथिव्या इत्यत्र च 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' इत्यनेन कारकविभक्तेरावश्यकत्वेन 'भुवः प्रभवः' इत्युपपदविभक्तेरनावश्यकत्वात् । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीत्याहुः बलिष्ठेति । तथा चेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म एवमिति । उपजीव्यवाक्यं तैत्तिरीयवाक्यं तद्गतपञ्चम्याः । हेत्वर्थकत्वेऽभिन्ननिमित्तोपादानार्थकत्वे । निश्चित इति यद्यपि तस्माद्वेति वाक्ये संभूतोपपदमहिम्ना 'भुवः प्रभवः' इत्येव प्राप्नोति । तथा च नाभिन्ननिमित्तोपादानार्थकत्वनिश्चयस्तथापि छान्दोग्यश्रुत्ये-

१. वायोः ।

त्यर्थम् । तथाचोपजीव्यस्य प्राधान्याद् वायुभावापन्नमेव सत् तेजस उत्पादकमिति स्वीकरोति । ब्रह्मण एव सर्वोत्पत्तिपक्षस्त्वविरुद्धः ॥ १० ॥

इति द्वितीयाध्याये तृतीयपादे चतुर्थं तेजोत इत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

आपः ॥ ११ ॥ (२-३-५)

तथा ह्याहेत्येव । इदमेकमनुवादसूत्रमविरोधख्यापकम् । न श्रुत्योः सर्वत्र विरोध इति ॥ ११ ॥

इति द्वितीयाध्याये तृतीयपादे पञ्चमं 'आपः' इतिपञ्चममधिकरणम् ॥ ५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

प्राधान्याद् वायुभावापन्नमेव सत् तेजस उत्पादकमित्येवमश्रुतमपि क्रमं स्वीकरोतीति विरोधपरिहार इत्यर्थः । तस्माद् वायुद्वारैव तेजःसृष्टिरिति सिद्धम् । नन्वाथर्वणे यथा साक्षात्सृष्टिरुक्ता, 'एतस्माज्जायते प्राणः' इति, तथा, तैत्तिरीये, 'इद९ सर्वमसृजत' इत्युक्ता । तत्र किं विस्फुलिङ्गवद् यौगपद्यमुत वाय्वनन्तरभाव इत्याशङ्क्य तेजसो वाय्वानन्तर्यं समर्थनीयं, न तु पूर्वोक्तः क्रमसृष्टिविचारोऽत्र युज्यते, असंभवसूत्रव्यवधानेन पूर्वोक्तविचारसमाप्तेः शक्यवचनत्वादित्यत आहुः ब्रह्मण इत्यादि । आथर्वणोक्तः पक्षस्तु तैत्तिरीये यौगपद्याङ्गीकारेऽपि ब्रह्मणः कारणताया असंदिग्धत्वात् सामर्थ्यविचारेणैव सर्वपदवृत्त्यसंकोचादेवाविरुद्ध इति पूर्वोक्तविचार एवात्र युक्त इत्यर्थः ॥ १० ॥ इति चतुर्थं तेजोत इत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

आपः ॥ ११ ॥ तथा ह्याहेत्येवेति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । तथा चापस्तेजस उत्पद्यन्ते, हि यतो हेतोः श्रुतिद्वयमपि तथाऽऽह 'तदपोऽसृजत' इति, 'अग्नेरापः' इति । अतो नात्र किमपि विचार्यमित्यर्थः ।

अन्ये तु, अतःशब्दस्याप्यनुवृत्तिमिच्छन्ति । तदयुक्तम् । अत्र कारणतया तेजसो विव-

रश्मिः ।

क्षवाक्यतायै वायुभावापन्नं सदितिभाष्योक्त्या छान्दसं विकल्पं 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते, इति छान्दसं विकल्पं व्यवस्थितमाश्रित्य नात्र 'भुवः प्रभवः' इत्यस्य प्रवृत्तिरतो निश्चित इत्यभिप्रायः । प्राधान्यादिति । ईक्षाघटितछान्दोग्यवाक्यस्य मुख्यत्वेऽपि कारणत्वरूपोपजीव्यत्वप्रयुक्तप्राधान्यात् । सदिति तत्तेजोऽसृजतेत्यत्र तच्छब्देन सदेवेत्यतः परामृष्टं सत् । अश्रुतमिति । छान्दोग्येऽश्रुतमपि 'आकाशाद्वायुर्वायोरग्निः' इति क्रमं छान्दोग्येऽस्मात्सूत्रात्सूत्रकृत्तैत्तिरीयैकवाक्यतायै स्वीकरोतीत्यर्थः । स्वीकारपदेन पृथगपि क्रमः । तस्मादिति तैत्तिरीयवाक्यप्राधान्यात् । आथर्वण इति मुण्डके । विस्फुलिङ्गेति 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे जीवाः सर्वे आत्मानो व्युच्चरन्ति'इतिवत् । वाय्वन्तरेति । मुण्डके 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी'इति श्रावितस्य ज्योतिषः । तैत्तिरीये तु सर्वपदेन श्रावितस्य ज्योतिषः वाय्वनन्तरभावः । इत्यर्थ इति श्रुतिविरोधपरिहारोध्यायार्थ इति विरुद्धश्रुतिविचारस्यैव युक्तत्वादिति भावः ॥ १० ॥ इति चतुर्थं तेजोतस्तथेत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

आपः ॥ ११ ॥ सूत्रं योजयन्ति स्म तथा चेति । तदप इति छान्दोग्यस्थेयम् । तत्तेजः । अग्नेरिति । तैत्तिरीयस्थेयं, संभूता इति लिङ्गवचनयोर्विपर्ययेणावृत्तिः । इद९सर्वमसृजतेत्याशङ्कास्पद-श्रुत्यनुदाहरणं पूर्वसूत्रेण गतार्थत्वात् । इदमेकमनुवादसूत्रमविरोधख्यापकम् । न श्रुत्योः सर्वत्र विरोध इतीति भाष्यादविरुद्धश्रुत्युदाहरणम् । अतो नात्रेति । यत इदमनुवादसूत्रं नाधिकरणमतो नात्र विषयादिकं किमपि, न विचार्यमित्यर्थः । अन्य इति शंकररामानुजाचार्याः । ननु नातःशब्दो

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥ (२-३-६)

'ता आप ऐक्षन्त बह्वयः स्याम प्रजायेमहि' इति । 'ता अन्नमसृजन्त' इति । तत्रान्नशब्देन व्रीह्यादय आहोस्वित् पृथिवीति संदेहः । ननु कथं संदेहः । पूर्वन्यायेनोपजीव्यश्रुतेर्बलीयस्त्वादिति चेत् । उच्यते । 'अद्भ्यः पृथिवी पृथिव्या ओषधय

भाष्यप्रकाशः ।

क्षितत्वेन वाय्वर्थकस्य ग्रहीतुमशक्यत्वाच्छ्रुत्युक्तहेत्वर्थकत्वग्रहणे, 'तथा ह्याह' इत्येतावतैव चारितार्थ्यादित्येवकारेणात्र बोधितं ज्ञेयम् । नन्वेवं सति अस्य सूत्रस्य किं प्रयोजनमत आहुः इदमित्यादि । तथाचेदं प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ११ ॥ इति पञ्चममाप इत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥ अधिकरणप्रयोजनं वक्तुं विषयवाक्यमाहुः ता आप इत्यादि । संशयमाहुः तत्रेत्यादि । तथाच रूढिप्राग्रपाठयोर्विरोधात् संशय इत्यर्थः । अत्र चोदयति ननु कथमित्यादि । तथा च पृथिव्येव प्राप्स्यत इति व्यर्थोऽधिकरणारम्भ इत्यर्थः । एतेन पूर्वाधिकरणवदत्र पृथिवीति भिन्नं सूत्रमङ्गीकृत्याधिकरणान्तरमिदं वाच्यम्, ततोऽन्नशब्देन कथं पृथिवी ग्रहीतुं शक्येत्याकाङ्क्षायामधिकारेत्यादिसूत्रान्तरेण तन्निर्णय इति रामानुजाचार्यमतं पूर्वाधिकरणन्यायतः संदेहनिवृत्तिप्रदर्शनाच्छिथिलमित्यपि बोधितम् । अत्र समादधते उच्यत इत्यादि । तथा चोपजीव्यानुरोधाद् यथा आकाशवायुव्यव-

रश्मिः ।

वाय्वर्थकः किं तु 'आत्मन आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुः' इति श्रुत्येकदेशपञ्चम्युक्तो हेतुस्तदर्थक इति ग्रहीतुं शक्योऽतःशब्द इत्यत आहुः श्रुत्युक्तेति । चारितार्थ्यादिति तथाशब्देनैव श्रुत्युक्तहेत्वर्थकातःपदग्रहणेन चारितार्थ्यं बोध्यं तस्मात् । एवेति भाष्यीयैवकारेण । एवं सतीति । 'तदपोऽसृजत' 'अग्नेरापः' इत्यनयोरसंदिग्धे विरोधे सति । इदमिति इदं सूत्रं श्रुत्योर्योऽसंदिग्धो विरोधस्तमनुवदति दृष्टान्तार्थं न तु विरोधमपाकरोतीत्यनुवादसूत्रम् । न श्रुत्योः सर्वत्र विरोध इत्यविरोधख्यापकमतो न विरोधख्यापनं प्रयोजनमित्यर्थः । अत्र माध्वभास्कराचार्यादयः तदपोऽसृजतेत्यादिविषयवाक्यं धृत्वा साक्षात्परंपरया वापां सृष्टिरिति संशये । अत्रापि साक्षादिति पूर्वपक्षे परंपरयेति सिद्धान्तयन्ति स्म । अयं सिद्धान्तः सूत्राणां न्यायरूपत्वात्पूर्वसूत्रेण सिद्ध इति न पुनरुच्यते ॥ ११ ॥

इति पञ्चममाप इत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥१२॥ विषयेति छान्दोग्ये श्वेतकेतूपाख्यानस्थम् । रूढीति । पृथिवीग्रहणेऽन्नशब्दस्य व्रीह्यादिषु या रूढिः योगरूढिर्नामैकदेशग्रहणं तस्यास्त्यागस्तदनुरोधेन व्रीह्यादिग्रहणे पञ्चमहाभूतप्रायपाठत्याग इत्येतयोर्विरोधात् । संशयबीजभूतौ योगरूढिप्रायपाठौ । ननु कथमित्यादीति 'तेजोतः' सूत्रोक्तेन प्रतिज्ञाहानिनिराकरणार्थं तैत्तिरीयकापेक्षान्यायेनोपजीव्यश्रुतेः 'अद्भ्यः पृथिवी' इति तैत्तिरीयश्रुतेर्बलीयस्त्वादिति भाष्यार्थः । तथा चेति तैत्तिरीयश्रुतेर्बलीयस्त्वे । एतेनेति । संदेहान्तर्गतग्रन्थेन शिथिलमित्यपि बोधितं पूर्वाधिकरणन्यायतः संदेहनिवृत्तिप्रदर्शनात्पुनरुक्तया व्यर्थत्वस्फोरणादित्यन्वयः । पूर्वाधीति 'आपः' इत्यधिकरणन्यायतोऽनुवादकम् । 'आपः' इति सूत्रमित्यनुवादन्यायतः पृथिवीति सूत्रादपि 'अद्भ्यः पृथिवी' 'ता अन्नमसृजन्त' इत्यविरुद्धश्रुतिभ्यां निरस्तः संदेहो निरस्यत इत्येवंविधसंदेहनिवृत्तेः पृथिवीतिसूत्रमुपन्यस्य पृथिव्यद्भ्य उत्पद्यते अद्भ्यः पृथिवी ता अन्नमसृजन्त इत्याहेति भाष्येण प्रदर्शनादित्यर्थः । उच्यत इत्यादीति ।

ओषधीभ्योऽन्नम्' इत्यग्रे वर्तते । तथा सति पृथिवीमोषधीश्च सृष्ट्वा आपोऽन्नं सृजन्ति आहोस्विदन्नशब्देनैव पृथिवीति ।

नन्वेवमस्तु पृथिव्योषधिसृष्ट्यनन्तरमन्नसृष्टिरितिचेत् । न । छान्दोग्यश्रुतेरपेक्षाभावान्महाभूतमात्रस्यैवाभिलषितत्वात् । एकपद्लक्षणापेक्षया तत्स्वीकारस्य गुरुत्वात् पूर्वोक्त एव संशयः ।

भाष्यप्रकाशः ।

धानेन तेजःसृष्टिरङ्गीक्रियते, तथाऽत्र पृथिव्योषधिव्यवधानेनान्नसृष्टिरप्यङ्गीकर्तुं शक्या । उपजीव्ये वाक्ये त्रयाणामुक्तत्वात् । आहोस्वित् प्रायपाठबलात् पृथिवीति पूर्वकोटौ विशेषगर्भसंदेह उपजीव्यवाक्यविचारेऽपि नापैतीति नारम्भवैयर्थ्यमित्यर्थः । पुनश्चोदयति नन्वेवमित्यादि । तथा चोपजीव्यवाक्यापेक्षया प्रायपाठस्य नैर्बल्यादेव संदेहनिवृत्तेरारम्भवैयर्थ्यं दुर्वारमित्यर्थः । तत्र समादधते नेत्यादि । ब्रह्मणः कारणत्वसमर्थनायोपक्रमे महाभूतयोरेवोत्पत्तिदर्शनेन महाभूतमात्रस्यैव विवक्षितत्वाच्छान्दोग्यश्रुतेरन्नापेक्षाभावात्, न च लक्षणाप्रसक्तिदोषः । तस्या एकपदनिष्ठत्वेन तदपेक्षया वाक्यदोषभूतानधिकारत्यागाधिकपदार्थद्वयतत्क्रमानादृत्य रूढिस्वीकारस्य गुरुत्वात् । अतः पूर्वोक्तेऽन्नपद एव संशयो, न पृथिव्युत्पत्ताविति नाधिकरणारम्भवैयर्थ्यमित्यर्थः । एवं सिद्धे संशये पूर्वपक्षं सोपपत्तिकमाहुः

रश्मिः ।

अग्र इति अग्नेरापः इत्यस्याग्रे वर्तते । **ओषधीश्चेति** पाठे घोः किः' तदन्तं स्त्रियाम् क्यन्तं स्त्रियामिति लिङ्गानुशासनात् । ओषधीश्चेति स्मार्तपाठः । 'समाधिनाऽनुस्सर तद्विचेष्टितम्' इति वाक्यात् । **उपजीव्येति** तस्माद्वेति श्रुत्यनुरोधात् । **तेज** इति तत्तेजोऽसृजतेति छान्दोग्योक्ता सृष्टिः 'तेजोतः' सूत्रे व्यासचरणैरङ्गीक्रियते । **तथात्रेति** विषयवाक्ये । **उपजीव्य** इति अद्भ्यः पृथिवीत्यादितैत्तिरीयवाक्ये । **त्रयाणां** पृथिव्योषध्यन्नानाम् । **आहोस्वित् प्रायेति** भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **पृथिवीति** । विषयवाक्येऽन्नशब्देनैव पृथिवीति । **पूर्वकोटाविति** । **तथा सतीति** भाष्योक्तपदं पराकोटौ । **विशेषः** परंपरा **गर्भे** यस्य । **अपैतीति** अप आ एतीति पदच्छेदः । **नारम्भेति** विशेषनिवृत्त्यर्थमारम्भवैयर्थ्यं न । **प्रायेति** भूतप्रायपाठस्य । **नैर्बल्यं** यथान्नमयादिषु विकारार्थकमयट्प्रायपाठस्य नैर्बल्यं तस्मादेवं निर्बलसाक्षात्सृष्ट्यप्राप्त्या द्वितीयकोट्युक्तपृथ्वीतरान्नसृष्टिप्राप्त्या संदेहनिवृत्तेरित्यर्थः । **ब्रह्मण** इति 'सदेव सौम्येदम्' इत्युक्तस्य सत इत्यर्थः । अत्र प्रायपाठस्य नैर्बल्यं वार्यते द्वितीयकोटिसिद्ध्यर्थम् । **उपक्रम** इति 'तत्तेजोऽसृजत' 'तदपोऽसृजत' इति वाक्ययोः । एवकारेण परंपरा व्यवच्छिद्यते । **एवेति** । अयं प्रथमसंशयगतव्रीह्यादीन् व्यवच्छिनत्ति । **अन्नापेक्षेति** अन्नशब्देन व्रीह्यादि **तदपेक्षाभावात्** । **एकपदेति** भाष्यं विवरीतुमाहुः **न चेति** । **लक्षणेति** । अन्नपदे लक्षणा परंपरितकार्यकारणभावसंबन्धरूपा । **वाक्यदोषेति** वाक्यं विषयवाक्यं तस्य **दोषभूतान्** । महाभूताधिकारत्यागः । **अधिकपदार्थद्वयं** पृथिव्यौषधिरूपम् । **तत्क्रमः** पदार्थक्रमः । तानादृत्यान्नपदस्य व्रीह्यादिषु योगरूढिस्वीकारस्य गुरुत्वात् । **पूर्वोक्त** इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **अत** इति । ब्रह्मणः कारणत्वसमर्थनाय महाभूतोत्पत्तेर्विवक्षितत्वात् । **संशय** इति । अन्नपदेन व्रीह्यादिर्वा पृथिवी वेति संशयो न पूर्वोक्तः किंतूच्यत इत्यादिनोक्तः पूर्वोक्तः । **न पृथिवीति** । पूर्वाधिकरणेन गतार्थत्वात्पुनरुक्त्यापत्तेः । उत्पत्तिशब्देनास्मिन्नपि संशये न सृजन्तीति मुख्यं किंतु आहोस्विदन्नशब्देनैव पृथिवी

तत्र 'अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्' इति त्रयाणां सहचारः सर्वत्रोपलभ्यते । लोकप्रसिद्धिर्वर्षणभूयिष्ठलिङ्गं च । तस्मात् पृथिव्योषध्यन्नानां मध्ये अभेदविवक्षया यत्किंचिद्वक्तव्ये अन्नमुक्तमित्येवं प्राप्ते उच्यते । अन्नशब्देन पृथिवी । न, कुतः । अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः । अधिकारो भूताना-

---

भाष्यप्रकाशः ।

तत्रान्नेत्यादि । उपलभ्यत इति पदमग्रेऽप्यन्वेति । तथा च त्रितयसहचारो लोकप्रसिद्धिस्तस्माद्यत्र क्वचन वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवतीति वाक्यशेषोक्तं वर्षणभूयिष्ठं लिङ्गं चेति त्रयं क्रमेणात्रोपलभ्यते, अथवाग्र उपपादनग्रन्थे 'यथा तु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत् त्रिवृदेकैका भवति' इति प्रतिज्ञोत्तरमप्तेजःसहचारः कार्यलिङ्गितोऽन्नस्य यो दृश्यते सोऽपि ये फलपत्राद्याहारास्तेषामपि पुरीषमांसमनांसि भवन्तीति त्रयाणां धातूनां सहचारो मृद्भक्षकेषु कीटादिष्वोषधिभक्षकेषु पश्वादिष्वन्नभक्षकेषु पुरुषादिष्वेवं सर्वत्र पृथिव्योषध्यन्नेषूपलभ्यते । 'अन्नशब्दस्य च लोकेऽदनीयत्वमादाय पृथिव्यादिषु त्रिष्वपि प्रसिद्धिः । यथा नैषधे, 'नास्ति जन्यजनकव्यतिभेदः सत्यमन्नजनितो जनदेहः । वीक्ष्य वः खलु तनूममृतादाम्' इति, चतुर्थ-

रश्मिः ।

ग्राह्येति कोटिगतग्राह्येति मुख्यम् । तेन प्रथमकोटौ सृजन्तीति ग्राह्यमिति पूरणीयम् । अग्रेपीति । लोकप्रसिद्धिरुपलभ्यते । वर्षणभूयिष्ठलिङ्गं चोपलभ्यत इत्यग्रेप्यन्वेति । तथा चेति । 'यत्र क्वचन स्वेदति तेजसस्तदध्यापो जायन्ते' इति श्रुतेर्भौतिकानामपि तेजआदीनां ग्रहणे सिद्धे च । त्रितयं मनःप्राणवागिति त्रयोऽवयवा यस्य सहचारस्य । तत्रान्नमयं मन इत्युक्तेः शरीरमनसः पृथ्वीविकारत्वासंभवादन्नेति प्रकृतिर्व्रीह्यादिर्न तु पृथिवीति । लोकेति व्रीह्यादिष्वेवान्नपदप्रसिद्धिः । वर्षणेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तस्मादिति । वाक्येति ता अन्नमसृजन्तेतिवाक्यशेषोक्तम् । वर्षणेन यद्भूयिष्ठमन्नं तस्य लिङ्गं च व्रीहियवाद्येव सति वर्षणे बहु भवति पृथिवीत्यत्र लिङ्गं चेति व्रीह्यादिग्रहणे हेतुत्रयम् । भौतिकपक्षस्य प्रागेवासंग्रहादत्र प्रकारान्तरेण भौतिकानादाय पूर्वपक्षमग्रिमभाष्यानुरोधेनाहुः अथवेति 'तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत्' इत्यस्योपपादनग्रन्थे । 'यथा तु खलु सौम्येमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहि' इति । 'यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपम्' इत्यादावित्यर्थः । सा सच्चिदानन्दाख्या देवता तासां तेजोबन्नरूपदेवतानामेकैकां त्रिवृतं त्रिवृतमकरोदित्यर्थः । उपपादनग्रन्थान्तर्गतप्रकृतोपयोगिग्रन्थमाहुः यथा त्विति । तिस्रो देवता इति तेजोबन्नरूपाः, आधिदैविकं रूपं देवतापदेनोच्यते । प्रतिज्ञेति 'तन्मे विजानीहि' इति तन्मत्तोऽवधारयेति श्वेतकेतोः पितुरारुणेः प्रतिज्ञा, तदुत्तरम् 'अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यन्मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मन' इत्युक्तस्यान्नस्य । 'आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति यो मध्यमस्तल्लोहितं योऽणिष्ठः स प्राणः,' तेजोशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति यो मध्यमः स मज्जा योऽणिष्ठः सा वाग्' इत्यप्तेजःसहचार उक्तस्यान्नस्य दृश्यते । कार्यं पुरीषादि । लिङ्गं कारणस्य तस्मात् । अन्नम्—अप्तेजःसहचरितं पुरीषादिकार्यात् । फलपत्राद्योषधिवत् । धातूनामिति पुरीषमांसमनसाम् । पृथिव्यौषध्यन्नभक्षकेषूदाहरणपूर्वकं सत्तत् त्रयाणां धातूनां सहचारं दर्शयन्ति स्म मृदित्यादिना । मृत् पृथिवी । लोकप्रसिद्धिरिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अन्नशब्दस्येति । अदनीयत्वमिति गौणी बोधयितुमयं धर्मनिर्देशः । प्रसिद्धिरिति गौण्या प्रसिद्धिः । नैषध इति पञ्चमसर्गे । व्यतीति भेदः । अन्नेति अत्रान्नं पृथिव्योषध्यन्नानि । जातानां कीटादीनां

भाष्यप्रकाशः ।

स्कन्धे च, 'एवं पृथ्वादय पृथ्वीमन्नादाः स्वन्नमात्मनः' इति वर्षणभूयिष्ठलिङ्गमपि त्रिषु तुल्यम् । वर्षणे पृथिव्या आर्द्रतया भूयस्त्वात्, ओषधिवीरुधां व्रीह्यादीनामुत्पत्तेश्च, तस्माद् वाक्यशेषलोकप्रसिद्धिलिङ्गानां त्रिष्वपि तुल्यत्वात् पृथिव्याद्यन्यतमे वक्तव्ये अन्नमुक्तम्, एवं चोपजीव्यवाक्यरूढिप्रायपाठानां त्रयाणामविरोधोऽतस्तत्त्रयेऽपि ग्राह्यत्वेन प्राप्ते इत्यर्थः । सिद्धान्ते तु लक्षणा नास्त्येव, योगनैर्बल्यं त्वधिकारादिभिर्हेतुभिः परिहियत इति न कोपि दोषः ।

रश्मिः ।

देहा मृदादिजनिता इति । **अमृतादामिति** अमृतं जलमत्तीत्यमृतादा ताम् । 'दृङ्गिमज्जनमुपैति सुधायाम्' इतिचतुर्थश्चरणः । तथा च तन्वमृतयोर्जन्यजनकत्वेन व्यतिभेदो नास्तीति तनुं पश्यन्ती दृक् सुधायामेव निमज्जतीति । **पृथ्वीमिति** 'अकथितं च' इत्यनेन सूत्रेणापादानत्वाविवक्षायां कर्मसंज्ञा । यद्वा पृथ्वीं स्वन्नमिति विशेष्यविशेषणभावः । **वर्षणेत्यादि** भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **वर्षणेति** । **व्रीह्यादीनामिति** व्रीह्यादीनां च भूयसामुत्पत्तेरित्यन्वयः । **तस्मादित्यादि** भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **तस्मादिति** । **वाक्यशेषेति** पृथ्वादय इति चतुर्थस्कन्धस्थवाक्यशेषः । पृथ्वीमोषधीरन्नानि चान्नपदवाच्यानि निर्णयति । पृथ्वादय इत्यत्रादिपदेन पशुमनुष्यादीनां ग्रहणं संभवात् । पृथुः सकलौषधीः स्वन्नानि अन्नादः सकलौषध्यादः पृथ्वीं पृथ्व्या दुदोह पाणौ । पशुरन्नादः यवसक्षीरादः । अरण्यपात्रे पृथ्वीं पृथिव्याः स्वन्नं यवसादिरूपमधुक्षत् । एवं मनुष्याः पृथ्वीं पृथ्वीतः स्वन्नं व्रीह्यादिरूपं वीरुत्पात्रे दुदुहुरित्यर्थात्पृथिव्योषध्यन्नानि अन्नपदवाच्यानीति । **लोकेति** नैषधप्रसिद्धिरपि । **लिङ्गानामिति** तस्माद्यत्र क्वचनेति वाक्यशेषोक्तवर्षणभूयिष्ठं लिङ्गम् । **त्रिष्विति** पृथिव्योषध्यन्नेषु । **उपजीव्येति** उपजीव्यं तैत्तिरीयवाक्यम् 'अद्भ्यः पृथिवी' इति रूढिर्योगरूढिर्व्रीह्यादौ प्रायपाठो भूतानाम् । **तत्त्रये** इति पृथिव्यादित्रये । भाष्योक्ताभेदविवक्षा तु गौण्या भवति तुल्यत्वादनीयत्वगुणयोगात् । सिंहो माणवक इतिवत् । **सिद्धान्ते त्विति** । अयमर्थः । अन्नशब्देन पृथिवी तत्रान्नपदं व्रीह्यादिषु शक्तं पृथिव्यां लाक्षणिकम्, जन्यजनकभावसंबन्धो लक्षणा, लक्षणेत्युपलक्षणं गौण्याः । तेन गौणी चेत्येवं लक्षणा तु नास्त्येव । 'अद्यतेऽत्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते' इति श्रुतावन्नपदस्य यौगिकस्यादरणात् । न चायं योगः पृथिव्यां बाधित इति वाच्यम् । भूतान्तर्गतकीटादिभिर्मृद्भक्षणात् । अतः 'ता अन्नमसृजन्त' इत्यत्रान्नपदं यौगिकं पृथिवीवाचकं भवति । नन्वेवमपि योगस्यान्ने संभवाद्रूढेर्योगापहारकत्वस्य पङ्कजादिस्थलेऽवयवशक्त्या कुमुदादिबोधवारणाय प्राचीनैः क्लृप्तत्वाद्योगनैर्बल्यं तस्मिंश्च सति रूढ्या व्रीह्यादिकमेव ग्राह्यम्, न तु योगेन पृथिवीत्याकाङ्क्षायामाहुः **योगेति** । यद्यपि योगरूढिरन्नशब्दस्य पृथिव्यामपि 'पृथिवी वान्नम्' इति श्रुतेः रूढिः । कीटादिभिरद्यतेत्ति च भूतानीति योगः । तथापि त्रिषु या लोकप्रसिद्धिस्तस्या अभावान्न । वेदान्तत्वाद्योगमात्रमपि, रूढेरस्मन्मतेऽभावात् । वेदे योगरूढिः, वेदान्ते योग इति । ननु कथं तर्हि घटस्थापने वेदान्ते योगाभावाद्वर्थोपस्थितिर्वेदे तु योगाभावाद्योगरूढिः कथमिति चेन्न । एकाक्षरब्रह्मवाचकत्वेनोपपत्तेः । लोके तु शक्तिसंकोचलक्षणया रूढ्या, ब्रह्मज्ञानवतां तु योगरूढ्येति । सत्यं रूढिराद्रियते तव मतरीत्या परमधिकारो भूतानामित्यधिकारबलात्त्यज्यते योगस्त्वाद्रियते । **अधिकारादिभिरित्यत्रा**दिशब्देन रूपं शब्दान्तरं च । तत्र रूपं 'यत्कृष्णं तदन्नस्य' इति कृष्णः स च पृथिव्या एव 'पृथिवी वा अन्नम्' इति श्रुतेर्नान्नस्यानुपलब्धेरतो योग आद्रियते । शब्दान्तरं त्वद्भ्यः एतच्चाप्त्वेन पृथ्वीत्वे कार्यकारणभावमाह । न त्वप्त्वेन व्रीह्यादित्वेन

मेव, न भौतिकानाम् । नीलं च रूपं पृथिव्या एव । भूतसहपाठात् । शब्दान्तरम् 'अद्भ्यः पृथिवी' इति । तस्मादन्नशब्देन पृथिव्येव ॥ १२ ॥

इति द्वितीयाध्याये तृतीयपादे पृथिव्यधिकार इति षष्ठमधिकरणम् ॥ ६ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

स ग्रन्थस्तु निगदव्याख्यातेनैव भाष्येण व्याख्यातः ।

भास्कराचार्यास्तु 'तद्यदपां रस आसीत् तत् समहन्यत सा पृथिव्यभवत्' इति श्रुतिमपि शब्दान्तरत्वेनोदाजह्रुः । तेन योगस्यादुष्टत्वादत्र पृथिव्येवान्नपदेनोच्यते इति सिद्धम् ॥ १२ ॥

इति षष्ठं पृथिव्यधिकार इत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

रश्मिः ।

चेति छान्दोग्येऽन्नपदे योग आद्रियते । किंच पृथिवीमन्तरेण व्रीह्यादिः कुतो भवेदिति प्रथमं पृथिव्यर्थं योगोन्यथानुपपत्त्याद्रियते । किंच रूढिर्योगमपहरतीति केषांचित्प्रवादः स च विरोध्यविषयकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं जनकज्ञानविघटकत्वेनेति नियमं भनक्ति । यथा विरोध्यो विषयो रजतरूपस्तज्ज्ञानमिदं रजतमिति तस्य जनकं शुक्त्यादिस्तद्विषयकज्ञानमियं शुक्तिरित्याकारकं तन्नाशकत्वेन रूपेण दृष्टम् । तत्र रूढेर्योगापहारकत्वे इदं रजतमिति ज्ञानकाले इयं शुक्तिरिति ज्ञाननाशवत् पङ्कजपदेन रूढ्या समुदायशक्त्या पद्मज्ञानकाले पङ्कजनिकर्तृत्वज्ञाननाशापत्तेः । न च रूढेर्योगापहारकत्वाभावे पङ्कजनिकर्तृत्वेन कुमुदबोधो भवेत्तच्चानिष्टमिति वाच्यम् । समुदायशक्त्योपस्थितपद्मेऽवयवार्थपङ्कजनिकर्तुरन्वयो भवति सांनिध्यात् । अतः कुमुदादिवारणाय रूढिज्ञानस्य यौगिकार्थबुद्धिप्रतिबन्धकत्वकल्पनमपार्थमिति मणिकारेण दूषणाद्योग आद्रियते । अतोधिकारादिभिर्हेतुभिर्योगस्य नैर्बल्यं परिह्रियते इति न कोऽपि दोष इत्यर्थः । निगदेति । भाष्ये पृथिवीति पृथिवी उच्यते न तु व्रीह्योषधी उच्येते । अधिकार इति प्रस्तावात्मा स च भूतानामेव । 'तत्तेजोऽसृजत' । 'तदपोऽसृजत' इति । एवकारव्यावर्त्यमाहुः न भौतिकानामिति पूर्वपक्षोक्तपुरीषमांसमनआदीनाम् । नीलं चेति । न च 'गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति' इति नील इति पुंस्त्वं शङ्क्यम् । 'यच्छुक्लं तदपाम्' इत्यादिषु रूपविशेषणे शुक्लादौ नपुंसकत्वदर्शनात् । तेन 'नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्' इति सूत्रे गुणपरतायां नीलो रूपमित्येव गुणिपरतायां तु विशेष्यनिघ्नता कोशादिति शेखरे लोकविषयम् । इदं च भूयस्त्वाभिप्रायम् । पीतरोहितादीनामपि दर्शनात्तर्ह्यस्यैवोपादानं कुतः । व्रीह्यादिव्यावृत्त्यर्थं श्रुतेश्च नीलग्रहणमिति हेतोः । कृष्णास्तिलास्तु नान्नं तदाहुः । एवेति । कचिद्भौतिकेऽपि कृष्णस्तद्व्युदसितुमाहुः भूतसहेति 'यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य' इति श्रुतौ तथा पाठादित्यर्थः । शब्दान्तरमिति विषयवाक्यशब्दतो भिन्नः शब्द इत्यर्थः । इत्येवमभिधानव्याख्यातेनेत्यर्थः । समहन्यतेति बृहदारण्यके द्वितीयब्राह्मणेऽस्ति 'आपो वार्कस्तद्यदपा॰रसः समहन्यत सा पृथिव्यभवत्' इति । समहन्यत कठिनं समयुज्यत । पाषाणावयवसंयोगवत्साऽपां कठिनीपरिणतिः । भास्करेति शंकराचार्यस्याप्युपलक्षकं तत्र रसपदस्थले शरपदम् । तस्मादिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तेनेति, पूर्वोक्तोपपादनेन । सिद्धमिति एत आकाशादयः पञ्चापि ब्रह्मविभूतयः 'तत्तेज ऐक्षत' 'ता आप ऐक्षन्त' इति छान्दोग्ये ईक्षालिङ्गात् । तत्सहचरिताकाशस्य ब्रह्मशरीरत्वेन तथात्वम् । वायोः सशरीरकार्यत्वात् । पृथिव्यास्तु भार्यात्वं वर्तते इति तथा ॥ १२ ॥ इति षष्ठं पृथिव्यधिकार इत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः ॥ १३ ॥ (२-३-७)

आकाशादेव कार्याद् वाय्वादिकार्योत्पत्तिं तुशब्दो वारयति । स एव परमात्मा वाय्वादीन् सृजति । कथं तच्छब्दवाच्यतेति चेत् **तदभिध्यानात्** । तस्य तस्य कार्यस्योत्पादनार्थं तदभिध्यानं, ततस्तदात्मकत्वं, तेन तद्वाच्यत्वमिति । ननु यथाश्रुतमेव कुतो न गृह्यत इत्यत आह **तल्लिङ्गात्** । सर्वकर्तृत्वं लिङ्गं तस्यैव सर्वत्र वेदान्तेष्ववगतम् । जडतो देवताया वा यत्किंचिज्जायमानं तत् सर्वं ब्रह्मण एवेति सिद्धम् ॥ १३ ॥

इति द्वितीयाध्याये तृतीयपादे तदभिध्यानादेवेति सप्तममधिकरणम् ॥ ७ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः ॥ १३ ॥ एवं तैत्तिरीयश्रुत्येकवाक्यतया छान्दोग्येऽपि क्रमेण ब्रह्मणः सकाशात् पञ्चमहाभूतसृष्टिरित्यवधारितम्, तत्रायं संशयः । क्रमसृष्टावाकाशादयः किं स्वतन्त्राः स्वस्वकार्यं सृजन्त्युत परमेश्वरतन्त्रा इति । तत्र तावत् प्राप्तम्, 'आकाशाद् वायुः वायोरग्निः' इत्यादि, 'तत्तेज ऐक्षत' 'बहु स्याम्' इत्यादिश्रुत्या भूतानां देवतायाश्च हेतुत्वस्य कर्तृत्वस्य कथनात् स्वतन्त्रा एव सृजन्तीति । एवं पूर्वपक्षे सूत्रमुपन्यस्य सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति आकाशादेवेत्यादि । कथमिति । तर्हीति शेषः । तदभिध्यानमिति आकाशरूपः स्यां वायुरूपः स्यामित्येवं स्वस्य तद्रूपाभिध्यानं तच्च, 'बहु स्यां प्रजायेय' इति श्रुत्यैव संग्रहेणोक्तम् । न च तस्य तेजःप्रभृतिसाधारण्यं शङ्क्यम् । तेजःप्रभृतिष्वपि तत्पदोपनिबन्धेन प्रकरणेन च तस्यापि ब्रह्मधर्मत्वनिश्चयात् । सर्वत्र वेदान्तेष्विति 'स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिः' । 'यतः प्रसूता जगतः प्रसूतिः' । 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्' 'यः पृथिवीमन्तरः' इत्यादिषु ।

रश्मिः ।

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः ॥१३॥ विषयमाहुः एवमिति । **अवधारितमिति** । **देवताया** इति ईक्षणलिङ्गात्तेजसोऽपां चाधिदैविकरूपायाः । **हेतुत्वस्येति** तैत्तिरीये हेतुत्वस्य छान्दोग्ये कर्तृत्वस्य । 'तस्माद्वा एतस्माद्' इति तैत्तिरीयम् । 'तत्तेज ऐक्षत' इति छान्दोग्यम् । **तर्हीति** वाक्यशोभार्थम् । भाष्यं तु लाघवाभिप्रायेण । शोभामुखं गौरवं न दोषाय । **तद्रूपेति** । **अभिध्यानमिच्छा** स्मृतौ दर्शनात् । **तस्येत्यभिध्यानस्य** । **तेज इति** 'तत्तेज ऐक्षत' इत्यादिश्रुतेः । तथा चाभिध्यानस्य न ब्राह्मतेजआदिपदाभिधानलिङ्गत्वमिति शङ्कमानस्याभिप्रायः । **तत्पदेति** तेजआदिपदोपनिबन्धनेन । **प्रेति** 'सदेव सौम्येदमग्र आसीद्' इति श्रुतेः ब्रह्मप्रकरणेन तैत्तिरीये 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इति श्रुतेर्ब्रह्मप्रकरणेन । **तस्येति** छान्दोग्योक्तस्य तेजआदेरपि । तथा च 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति श्रुतिविषयस्यापि छान्दोग्योक्तस्य ब्रह्मधर्मत्वमुक्तम् । भाष्ये **तद्वाच्यत्वमिति** आकाशादिपदवाच्यत्वम् । विशिष्टस्य रूपादिविशिष्टस्य घटादिपदवाच्यत्ववत् । यद्वा एवमेव सर्वत्र तत्पदवाच्यत्वम् । ब्रह्मणो व्यापकत्वात् । **तल्लिङ्गा**दिति । कर्मधारयःषष्ठीतत्पुरुषो वेत्याशयेन व्याकुर्वन्ति **स्म सर्वेति** । **तत्** सर्वकर्तृत्वं **लिङ्गं** तस्मात्, तस्य लिङ्गं तल्लिङ्गं तस्माद्वा । **प्रकृते प्रसूतिरिति** । **महाभूतानि** । **इत्यादीति** । आदिशब्देन मुण्डके 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते ॥ १४ ॥ (२-३-८)

यथोत्पत्तिर्न तथा प्रलयः, किंतु विपर्ययेण क्रमः । अत उत्पत्त्यनन्तरं

भाष्यप्रकाशः ।

फलितमाहुः जडत इत्यादि । ब्रह्मण इति तत्तद्रूपेण तत्तदन्तःस्थात् तस्मात् । एवमेव पौराणिकीषु महदादिसृष्टिष्वपि ज्ञेयम् ।

भिक्षुस्तु, अत्र क्षितिकर्तृत्वं विचार्यत इत्याह तन्मन्दम् । पूर्वेषु पादेषु ब्रह्मण एव कारणत्वेऽवधारिते स्थितिप्रलयौ प्रत्यपि सामान्यतः कारणता सिद्धैवेति तदंशे संदेहाभावेनाधिकरणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अतः पूर्वोक्त एवार्थ इति निश्चयः ॥ १३ ॥

इति सप्तमं तदभिध्यानादेवेत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते ॥ १४ ॥ ननु तैत्तिरीये छान्दोग्ये च सृष्टेः क्रमो निरूप्यते, न तु प्रलयस्य । नैयायिकादयस्तु समवाय्यसमवायिकारणनाशात् कार्यनाशमङ्गीकुर्वन्ति; मुण्डके तु विस्फुलिङ्गन्यायेन युगपदेव सर्वोत्पत्तिर्युगपदेव सर्वेषां प्रलयश्च श्राव्यते, 'यथा सुदीप्तात् पावकाद् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽक्षराद् विविधाः सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति' इति । तथा सति क्रमिकाणां प्रलये कः प्रकारो ग्राह्य इति संशये मुण्डके ब्रह्मण्येव सर्वप्रलयस्योक्तत्वेन श्रौतत्वाल्लौकिकं मतं विहाय यौगपद्यपक्षो ग्राह्य इति पूर्वपक्षे प्रवृत्तं सूत्रमुपन्यस्य व्याचक्षते यथोत्पत्तिरित्यादि । सत्यमेवमेव साक्षात्सृष्टौ, तथापि सुबालोपनिषदि, 'किं तदानीं तस्मै स होवाच न सन् नासन्न सदसत्' इति सदसद्विलक्षणं ब्रह्माभिसंधायोच्यते, 'तस्मात् तमः संजायते तमसि भूतादिर्भूतादेराकाशमाकाशाद् वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी' इत्यादि एवं सृष्टिमुक्त्वा अग्रे उच्यते, 'सोऽन्ते वैश्वानरो भूत्वा संदग्ध्वा सर्वाणि भूतानि, पृथिव्यप्सु प्रलीयते आपस्तेजसि विलीयन्ते तेजो वायौ प्रलीयते वायुराकाशे विलीयते आकाशमिन्द्रियेषु' इत्यादि । पुराणेषु च

रश्मिः ।

वायुर्ज्योतिरापः पृथ्वी विश्वस्य धारिणी' इति श्रुतेर्ग्रहणम् । जडत इत्यादीति । आधिभौतिकाद्देवतायाः, आध्यात्मिकरूपात् ब्रह्मादीति । तृतीयस्कन्धे षड्विंशतितमेऽध्याये दैवात्क्षुभितधर्मिण्यामित्यादिनोक्तासु । 'एवं पराभिध्यानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः' इति वाक्याज्ज्ञेयम् । रामानुजा इममेवात्र सूत्रे चिन्तयन्ति । भिक्षुरिति । भगवान् । पादेष्विति । तत्रत्यजन्माद्यधिकरणेषु । एवेति युक्तीनामुक्तत्वादेवकारः ॥ १३ ॥ इति सप्तमं तदभिध्यानादेवेत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते ॥ १४॥ समवायीति यथा दण्डेन कपालतत्संयोगयोर्नाशे घटनाशः । विषयवाक्यं वक्तुमाहुः मुण्डक इति । अपियन्तीति अपीतिं लयं कुर्वन्ति । क्रमिकाणामिति आकाशादीनाम् । प्रकार इति तत्रैव चापियन्तीत्यत्र प्रकारः समवाय्यसमवायिनाशात्कार्यनाशप्रकारो वा युगपत्सर्वनाशप्रकारो वा ग्राह्य इति संशये । लौकिकमिति । नैयायिकमतं श्रुत्यन्तरसंग्रहेणैव विप्रतिपत्त्यभावायाहुः सुबालेति । किमिति प्रश्ने । तस्मादित्यादि । तस्मात्सदसद्विलक्षणात् । तम इति 'ससर्जाग्रेऽन्धतामिस्रम्' इति वाक्याद्धिरण्यगर्भसृष्टिः । भूतादिः भूतानामादिः भूतश्चासावादिराकाशः । युगपत्सर्वनाशातिरिक्तनाशो व्युत्क्रमेणैवेत्याहुः । पृथिव्यप्स्विति । इन्द्रियेष्विति । इन्द्रियाणि तामसानीति भूतानि तमसीत्यर्थः । आदिशब्देन तमस्तत्स्रष्टा हिरण्यगर्भश्च राजसत्वेन पुत्रीं यभितुमुद्यतस्यान्धतामिस्रस्रष्टृत्वौचित्यात् सदसद्विलक्षणे ।

भाष्यप्रकाशः ।

'वायुना हृतगन्धा भूः सलिलत्वाय कल्पते । सलिलं तद्धृतरसं ज्योतिष्ट्वायोपकल्पते ॥
हृतरूपं तु तमसा वायौ ज्योतिः प्रलीयते । हृतस्पर्शोऽवकाशेन वायुर्नभसि लीयते ॥
कालात्मना हृतगुणं नभ आत्मनि लीयते' ।

रश्मिः ।

तैत्तिरीये त्वात्मनि । अन्यमपि लयप्रकारमाहुः **पुराणेष्विति** । एकादशे तृतीयाध्याये । **वायुना** चम्पकादेर्गन्धो ह्रियते इति प्रसिद्धम् । तदा जलादिभ्यो व्यावर्तकस्य गन्धस्याभावात् सांवर्तकमेघगणेन च सलिलवर्षणद्वारा प्रचयसंयोगजननेन द्रवत्वजननाद्भूः **सलिल**रूपा भवति । यतः सलिलरसः कठिनः सन् पृथिवी भवतीत्युक्तम् । तथा च यथा मृदि शर्करायां च बहुलतरजलप्रक्षेपे जलत्वाय ते कल्पेते तथेयं **कल्पत** इत्यर्थः । न च पाषाणानां सलिलभावोऽनुपपन्नः । 'सांवर्तको मेघगणो वर्षति स्म शतं समाः । धाराभिर्हस्तिहस्ताभिः' इति पूर्णाभावे पङ्कजभावे वा सलिलभावात् । ईश्वरेच्छाया मनसाप्याकलयितुमशक्यरचनस्य निमित्तभूताया अत्रापि निमित्तत्वात् । न च नदीपाषाणादौ सलिलत्वापत्तिः । मैवम् । नदीजलस्य संवर्तकत्वाभावात् । ईश्वरसंजिहीर्षोत्तरीभूतवर्षण एव संवर्तकत्वात् । एवं च मृतदेहे घटादौ च यादृशसमवायी तद्भावः, कारणान्तरसमवधाने तु भस्मादिरूपं रूपान्तरमिति द्रष्टव्यम् । तथा सांवर्तकवायुना **हृतो रसो** यस्य तत् **सलिलम्** । वायुना रसापहार आर्द्रपटादौ प्रसिद्धः । यद्वा तदिति भिन्नं पदं भूसलिलमित्यर्थः । तर्हि केन हृतरसं सूर्यतेजोरूपेण । अनुक्ते काल एव संवर्तक इति सुबोधिन्याः । संवर्तकः प्रलयकर्ता । एवं सति **ज्योतिष्ट्वायोपकल्पते** सूर्यरश्मीनां तत्र प्रविष्टत्वात् चन्द्रवत् । ज्योतिषे चन्द्रे सूर्यकिरणप्रवेशः । रसस्य च हृतत्वात् । यथा चार्द्रकाष्ठं वह्निना हृतरसं वह्नित्वायोपकल्पते तथा । ज्योतिषो रूपं भास्वरंशुक्लम् । तत्तमसा तमोगुणस्य तामसेनाधिदैविकरूपेण हृतम् । एतच्च तमो मायिकं अर्थान्तरमेव । न तेजःसामान्याभाव इत्युपपादितमन्धकारवादे एतैः । वायावुत्कृष्टे चक्षुषस्तेजो मायाजनिततमसा निहन्यत इति दृष्टम् । यद्यपि तेजसा तमो निहन्यते 'अह्नाय तावदरुणेन तमो निरस्तम्' तथापि आनन्दांशात्तमो भवति तज्जगल्लयार्थं भगवान् गृह्णातीति 'अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः' इति प्रथमाध्यायस्योपान्तसूत्रे मतम् । एतच्च द्वितीयस्कन्धपञ्चमे 'सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणाः' इत्यस्य सुबोधिन्यामस्ति । तेन प्रकृतिगुणभूतं मायिकं तमस्तेजो निहन्ति आनन्दांशः । एतेन **तमसा** तु तेजो निहन्यते इति विवेकः । एवं च भास्वररूपं तमसा हृतमिति नीरूपं तेजो नीरूपे **वायौ प्रलीयते** । अथवा तम आसीदित्यत्र तमःपदेन कर्मोच्यत इति समाकर्षसूत्रे स्थितम् । तथा च कर्मणा हृतरूपं ज्योतिरित्यर्थः । कर्मविशेषेण तेजोरूपं ह्रियत इति प्रसिद्धम्, सुवर्णरञ्जकारादौ । तथा हृतस्पर्श इत्यत्र कार्याणाधारौ देशकालाववकाशशब्देनोच्येते । तत्र देशेन स्पर्शनाशः । लोकेऽपि देशावकाशे न स्पर्शो भवति, उष्णोनुष्णाशीतश्च । स च लोके कर्मणा देशयोः कपालयोरवकाशे सति स्पर्शः संयोगो समवायी सन् भवतीति देशे न स्पर्शस्य संयोगस्य नाशः । न च कर्मणा कपालविभागस्तत आरम्भकसंयोगनाश इति लोकेऽपि विभागेन नाशो न देशेनेति शङ्क्यम् । विभागो न गुणः किं तु तत्स्वरूपात्मक इति समवायाभ्युपगमसूत्रे विभागानङ्गीकाराद्देशावकाशेनैव तत्र संयोगनाशः । एवं कालात्मनावकाशेन संयोगनाशः । कालात्मनेत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वाच्चेत्यर्थः । तथा च स्पर्शेन वायुराकाशातिरिक्तोऽनुभूयतेऽवयव-

१. रोहितम् ।

प्रलयः । कुतः । उपपद्यते । प्रवेशविपर्ययेण हि निर्गमनम् । क्रमस्रष्टावेवैतत् ॥ १४ ॥ इति द्वितीयाध्याये तृतीयपादे विपर्ययेणेत्यष्टममधिकरणम् ॥ ८ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

इत्यादि । पुराणं च श्रुत्युपबृंहणम् । अतो ब्रह्मणः सकाशादुत्पत्त्यनन्तरं तत्रैव प्रलय इति येन क्रमेणोत्पत्तिस्तेन क्रमेण न प्रलयः, किं तु विपर्ययेण क्रमः प्रलयस्य । अत्र पृच्छति, कुत इति । सत्यं श्रुतिपुराणेषूच्यते, परं तत्रापि हेतुर्वक्तव्यो येन बुद्धावारोहेत्, तत्राह, उपपद्यत इत्यादि । तथा च वैशेषिकादिवद् ध्वंसरूपो नात्र प्रलयः, किं तु कारणे प्रवेशरूपः । अतो लौकिकप्रवेशनिर्गमन्याय एव बुद्धिगोचरीकरणायानुसंधेय इत्यर्थः । तेनेदं सिद्धम्, युगपत्प्रलयोत्तरं युगपत्सृष्टिः, क्रमेण प्रलये तद्विपरीतक्रमेण सृष्टिरिति । तदेतदुक्तं क्रमस्रष्टावेवैतदिति ।

अन्ये तु प्रलयस्य ब्रह्मकर्तृकत्वावधारणार्थमित्याहुः । तन्मन्दम् । यतो वेत्यादिश्रुत्यैव तस्यावधारितत्वेन तत्र संदेहस्यैवानुदयात् । अत उक्तमेव प्रयोजनमिति दिक् ॥ १४ ॥

इत्यष्टमं विपर्ययेणेत्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

रश्मिः ।

स्पर्शाभावे तु वायुर्नभ इति भावः । कालेति कालात्मनावकाशेन कालेन हि तृतीयक्षणरूपेण शब्दस्तिरोभवति कालात्मना च विज्ञानघन इत्यवकाशाभावादाकाश आत्मनि विज्ञानघने । यत्तु तामसाहंकारे इति श्रीधर्यां तन्न । तन्मात्राजनको हि तामसाहंकारस्तत्र शब्दादीनां तन्मात्राणां लय उचितः कार्यत्वान्न तु नभसः कार्यत्वाभावादित्यर्थः । ननु श्रौते सृष्टिक्रमे श्रौत एव पूर्वपक्षोक्तलयो युक्तो न पौराण इत्यत आहुः पुराणमिति । समन्वयाध्याये द्वितीयपादे स्मृतेश्चेति सूत्रेण 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति' इति स्मृतिं 'संगृह्य शब्दविशेषादि'ति सूत्रेऽन्तरात्मनि हिरण्मयः पुरुषो न जीवः किं तु ब्रह्मेति यथा व्रीहिर्वा यवो वेति श्रुत्यर्थः स उपबृंहित इति प्रकृतेऽपि तथेत्यर्थः । अत इत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अत इति । इदं च भाष्ये सौत्रं पदमुपन्यस्तम् । परं न व्याख्यातम् । अतः ब्रह्मणः सकाशाद्भूतोत्पत्त्यनन्तरं प्रलयः । यद्वाऽऽनन्तर्ये पञ्चमी । अस्या उत्पत्तेरनन्तरमित्यतः शब्दार्थः । तत्रोत्पत्तिक्रमविपर्ययेण क्रमः यत उपपद्यते लौकिकप्रवेशनिर्गमन्यायेनेति सूत्रार्थः । प्रवेशेति येन क्रमेण सोपानमारूढः प्रविशति तद्विपरीतक्रमेण सोपानमवरोहन्निर्गच्छतीति प्रवेशनिर्गमन्यायः । यस्तु शंकरभाष्ये दृश्यते मृदो जातं घटाद्यप्ययकाले मृद्भावमप्येति । अद्भ्यश्च जातं हिमकरकादि अब्भावमप्येतीत्युक्तः स न ग्राह्यः । अनेकपदार्थाभावात् परंपराभावेनादृष्टान्तत्वादित्येवकारार्थः । एवकारेण युगपत्सृष्टिव्यवच्छेदः । अन्य इति माध्वाः । 'कर्ता प्राणादिकस्यास्य हन्ता भूम्यादिकस्य च । यः क्रमाद् व्युत्क्रमाच्चैव स हरिः परउच्यते' इति भाल्लवेयश्रुतिप्रामाण्यादेवमाहुरित्यर्थः । संदेहस्यैवेति । एवकारस्तु स्वाप्ययसूत्रेप्येवमिति । उक्तमिति सृष्टिक्रमात् लये क्रमवैपरीत्यम् । दिगिति । रामानुजाचार्यास्तु 'एतस्माज्जायते प्राणः' इति मुण्डकोक्ता सृष्टिः परंपरयाप्युपपद्यते इति पूर्वपक्षे सूत्रमवतारयन्ति स्म । तुशब्दोऽवधारणे । अव्यक्तमहदहंकाराकाशादिक्रमाद्विपर्ययेण क्रमो मुण्डके प्रतीयते स च क्रमस्तद्रूपाद्ब्रह्मणस्तत्तत्कार्योत्पत्तेरेवोपपद्यते, परंपरया कारणत्वे एतस्मादिति पदफलितं सर्वेषां प्राणादीनां ब्रह्मानन्तर्यश्रवणमुपरुध्येतेत्याहुः ॥ १४ ॥ इत्यष्टमं विपर्ययेणेत्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादितिचेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥ (२-३-९)

तैत्तिरीयके आकाशादि अन्नपर्यन्तमुत्पत्तिमुक्त्वा अन्नमयाद्यो निरूपिताः । तत्रान्नमयस्य प्राणमयस्य च सामग्री पूर्वमुत्पन्नोक्ता । आनन्दमयस्तु परमात्मा मध्ये विज्ञानमनसी विद्यमाने क्वचिदुत्पन्ने इति वक्तव्ये ।

भाष्यप्रकाशः ।

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥ क्रमविचार एव प्रसङ्गादन्यं विचारयतीत्याहुः तैत्तिरीयक इत्यादि । अत्र हि तैत्तिरीयवाक्यैकवाक्यतया छान्दोग्यवाक्यं विचारितम्, छान्दोग्ये च, 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य' इति जीव उच्यते । षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टासीदिति मन उच्यते । अतस्तत्क्रमोऽपि विचारणीयः । न च मनसोऽन्नविकारत्वस्य मयटा प्राप्तत्वादन्नोत्तरभावः शङ्क्यः । अन्नमशितं त्रेधा भवतीति तत्पूर्ववाक्ये तस्याशनोत्तरभावित्वकथनादशनस्य च मनःप्राणसंबन्धोत्तरभावितायाः प्रत्यक्षसिद्धत्वेनान्नमयत्वादिश्रुतेः पोषणाभिप्रायकत्वनिश्चयेन अन्नोत्तरभावित्वस्य तत्र वक्तुमशक्यत्वात्, अतस्तयोः क्रमः सर्वथा विचार्यः सोऽपि तैत्तिरीयकानुरोधेन उपजीव्यत्वात् । तैत्तिरीयके त्वाकाशाद्यन्नपर्यन्तमुत्पत्तिमुक्त्वा तदुत्तरमन्नमयादयो निरूपिताः, तत्रान्नमयसामग्र्योषध्यन्नरूपा । तस्यान्नरसमयत्वात्, इदमा तन्निर्देशाच्च । प्राणमयस्तत आन्तर

रश्मिः ।

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥ प्रसङ्गसंगत्याधिकरणमवतारयन्तीत्याहुः क्रमेति । प्रसङ्गसंगतिं स्फोरयन्ति स्म अत्रेति । तृतीयपादे । छान्दोग्य इति श्वेतकेतूपाख्याने । षोडशानामिति । 'दध्नः सोम्य मथ्यमानस्य योणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति तत्सर्पिर्भवत्येवमेव खलु सोम्यान्नस्याश्यमानस्य योणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति तन्मनो भवति' इत्यत्राणिमान्नरसजनिता मनसः शक्तिः षोडशादिनावच्छेदेन षोडशधा विभज्य कलात्वेन विवक्ष्यते तासां कलानामेका कलावशिष्टास्ति तयैककलयेदानीं श्रुत्वापि वेदान्न प्रतिपद्यस इति श्वेतकेतुं तत्पितुरारुणेर्वचनम् । आसीदिति । स्यादित्यपि पठ्यते । मन उच्यत इति एककलापदेनोच्यते । जीवमनसोः क्रमः जीवमनसी भूतेभ्यः पूर्वं पश्चाद्वेति संशयापत्तुत्तये विचारणीयः । मयटेति 'अन्नमय ँ हि सौम्य मनः' इति श्रुतौ । भवतीति । विधीयत इत्यपि पठ्यते । पुरीषमांसमनोरूपेण त्रेधा भवतीत्यर्थः । तस्येति मनसः । अन्नमयेति 'अन्नमय ँ सौम्य' इत्यादिश्रुतेः मनसः पोषणाभिप्रायकत्वनिश्चयेन । तयोरिति जीवमनसोः पूर्वं वा पश्चाद्वेति क्रमः । उपेति छान्दोग्ये एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय 'तत्तेजोऽसृजत' इति तेज आदिसृष्टिरुक्ता । न वाय्वाकाशयोरित्येकविज्ञानेन वाय्वाकाशयोर्विज्ञानं न भवेदतः 'तस्माद्वा एतस्मात्' इति तैत्तिरीयोक्तवाय्वाकाशोत्पत्तिमपेक्षते । अतश्छान्दोग्यस्य तैत्तिरीयमुपजीव्यं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । एवमुपोद्घातमुक्त्वा भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तैत्तिरीयक इति । आकाशेति 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः' इत्यारभ्यौषधीभ्योऽन्नमित्यन्तेन । अन्नमयेति । 'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः' इत्यादिना । तत्रेत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तस्येति अन्नमयस्य । इदमेति । प्रत्यक्षवाचिनेदमा 'तस्येदमेव शिरः, अयं दक्षिणः पक्षः, अयमुत्तरः पक्षः, अयमात्मा, इदं पुच्छं प्रतिष्ठा' इति । न ह्यन्नरसमयादन्यः प्रत्यक्षेण दर्शयितुं शक्यते । तत इति ।

तत्र क्रमेणोत्पन्ने इति वक्तव्यम् । क्रमस्तु प्रातिलोम्येन, सूत्रे विपर्ययानन्तरकथनात्, अन्तरेति वचनाच्च । तेजोऽबन्नानामन्नमये गतत्वात् । वाय्वा-

भाष्यप्रकाशः।

इति तस्य सामग्री वाय्वाकाशपृथिवीरूपा, न तु प्राणाख्यबाह्याबाह्येन्द्रियरूपा, तच्छिरःप्रभृतिकथने प्राणव्यानापानाकाशपृथिवीनामेव कथनात्, एवमेतद्द्वयसामग्री, ओषधीभ्योऽन्नमित्यन्तेन पूर्वमुत्पन्नोक्ता, आनन्दमयस्तु परमात्मा, स तु मूलकारणं 'तस्माद्वा एतस्मादात्मनः' इत्यात्मपदेनैवोक्तः । अतः परं मनोमयविज्ञानमयाववशिष्येते तदाह 'अन्तरा विज्ञानमनसी' इति मध्ये विज्ञानमनसी विद्यमाने क्वचिदुत्पन्ने इति वक्तव्ये । तत्र पूर्वपक्षी आह क्रमेणेति । तैत्तिरीये आनन्दमयस्य निकटे विज्ञानमयो, दूरे मनोमय इति तत्क्रमेणोत्पन्ने इति वक्तव्यम् । न च यद्ययं व्यासाशयः स्यात् तदा मनोविज्ञाने इति वदेन्न तु विज्ञानमनसी इति, अतो नैवमिति शङ्क्यम्, क्रमस्तु प्रातिलोम्येनैव व्यासस्य विवक्षितः, अभ्यर्हितत्वेन छान्दोग्यानुसारेण च प्रथममात्मनस्ततो मनसः स्मरणात्, न चात्र मानाभावः शङ्क्यः । सूत्रे विपर्ययानन्तरं कथनात्, अन्तरेति वचनाच्च । यद्येतन्नाभिप्रेयादिदं सूत्रं विपर्ययसूत्रात् पूर्वं पठेत्,

रश्मिः।

वाय्विति । प्राणव्यानापाना वायवः । यत्तु शांकरा 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः' इति मुण्डके प्राणपदेन बाह्यानि कर्मेन्द्रियाणि अबाह्यानि ज्ञानेन्द्रियाणि प्रोच्यन्त इति व्याचख्युस्तदपेशलमित्याहुः नत्विति । तच्छिर इति 'तस्य प्राण एव शिरः व्यानो दक्षिणःपक्षः-अपान उत्तरःपक्षः आकाश आत्मा पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा' इति श्रुतौ । एतदिति अन्नमयप्राणमयसामग्री । उत्पन्नेति 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निरग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी' इत्यनेन वायोरग्निरग्नेराप इति वाक्यरहितेन प्राणमयसामग्र्युत्पन्नोक्ता 'पृथिव्या ओषधय ओषधीभ्योन्नम्' इत्यनेनान्नमयसामग्रीति विवेकः । आनन्दमय इति । व्याख्येयम् । व्याचक्षते स्म त्विति । मध्य इत्यारभ्य सूत्रव्याख्यानमित्याशयेन भाष्येणैव सूत्रं विवृण्वन्ति स्म मध्य इत्यादिना । विज्ञानमनसी मयड्रहिते ते तु स्वार्थे मयटौ द्योतयतः । तौ तु सूत्रविरुद्धावतः सूत्रोदाहरणाभ्यां मयट् तद्रहितोऽभयविषयत्वार्थम् । क्वचिदिति । संशये तु भूतेभ्यः पूर्वमुत्पन्ने उत पश्चादिति वक्तव्ये । तत्रेति । एवं संशये तत्रेति भाष्यस्याप्ययमेवार्थः । क्रमे उत्पादकत्वादानन्दमयस्य प्राथम्यमाहुः आनन्दमयस्येति । दूर इति विज्ञानमयेन व्यवहितः । तत्क्रमेणेति । क्रमस्तु प्रातिलोम्येनेति भाष्यादुक्तक्रमेण । क्रमस्त्विति भाष्यं विवरीतुमाहुः न चेति । अयमिति । आनन्दमयस्य निकट इत्याद्युक्तः । वदेदिति सूत्राणां श्रुत्यनुसारित्वेन श्रुतिक्रमानुसारित्वाय वदेत् । नैवमिति । प्रातिलोम्येन क्रम इति नेत्यर्थः । व्याचक्षते स्म भाष्यं क्रमस्त्विति । विवक्षित इति । सूत्रे । सूत्राणां श्रुत्यर्थनिश्चायकत्वेन सूत्रे क्रमप्रातिलोम्ये श्रुत्यपेक्षायां प्रथमं श्रुती आहुः अभ्यर्हितत्वेनेति । अल्पाच्तरं पूर्वमिति सूत्रापेक्षयाऽभ्यर्हितं चेति सूत्रस्य विशेषसूत्रत्वादभ्यर्हितत्वेन छान्दोग्ये चानेन जीवेनेत्यादिना विज्ञानमुक्त्वोच्यते । एका कलातिशिष्टा स्यादिति मनस्तदनुसारेण चेत्यर्थः । आत्मनो जीवस्य । स्मरणादिति । सूत्रणात् । स्मृतित्वात्सूत्राणाम् । प्रातिलोम्यप्रयोजकाङ्गग्रन्थरूपाभ्यर्हितं चेति सूत्राश्रयणे । सूत्रे विपर्ययेति । व्याख्येयं भाष्यमिदम् । विपर्ययपदघटितसूत्रानन्तरमेतत्सूत्ररूपवाक्यप्रबन्धादित्यर्थः । कथ वाक्यप्रबन्ध इत्यस्य प्रयोगाद्भाष्ये ।

काशयोः प्राण एव गतत्वात्। आकाशात् पूर्वं विज्ञानमनसी उत्पन्ने इति वक्त-

भाष्यप्रकाशः।

अन्तरेति च न वदेत्। वायुतेजःप्रभृतिष्वन्तरेति पदं विनापि प्रणयनात्, अत एतद्वाक्यविचार एव व्यासाशयः। एवं सति छान्दोग्योक्तानां तेजोऽबन्नानामन्नमये गतत्वाद् वाय्वाकाशयोरङ्गीक्रियमाणयोः प्राणमये गतत्वाद् आकाशात् पूर्वं विज्ञानमनसी विज्ञानं जीवाः मनोऽन्तःकरणमुभयविधबाह्येन्द्रियनायकमिति तदुपलक्षितं करणकदम्बकं चेति द्वे उत्पन्ने इति वक्तव्यम्, अन्यथा 'सर्व एवात्मानो व्युचरन्ति' इति श्रुत्युक्तानां जीवानाम्, 'एतस्माज्जायते प्राणः' इति श्रुतौ स्मृतिपुराणादिषु च जगत्कारणकोटिनिविष्टानां प्राणादीनां महदहंकारादीनां च ब्रह्मकार्येष्वनिवेशे क्रमसृष्टौ न्यूनताऽऽपद्येत। न चाकाशादिग्रहणे यथा महाभूताधिकारो नियामकस्तथात्र विज्ञानमनसोर्ग्रहणे नियामकं छान्दोग्ये नास्तीति वाच्यम्, तयोरग्रे, 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य'इति, 'षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टाऽऽसीत्'इति वचनमेव लिङ्गम्।

रश्मिः।

तत्फलं तु विपर्ययेण इत्यनुवृत्त्य मध्ये विज्ञानमनसी विपर्ययेण मनो विज्ञाने इति वक्तव्येऽभ्यर्हितं चेति सूत्रेण विपर्ययेणोक्त इत्येवं शिष्याः सूत्राशङ्कां पराकुर्यासुरिति व्यासाशयसूचनम्। तर्हि कः शब्दोऽर्थसूचक इत्यत आचार्याः अन्तरेति। हेत्वन्तरभाष्यमिदम्। आनन्दमयान्नमययोर्मध्ये विज्ञानमनसी इत्यभिदधदन्तराशब्दो विज्ञानमनसी अन्नमयप्राणमये इत्येव पञ्चानां प्रयोगे मध्ये शङ्कापहारौ सूचयतीत्यर्थः। तथाच अन्तरेतिवचनात् अन्तराशब्दएव सूचक इति भाष्यभावार्थः। व्याचक्षते स्म यन्नेतदिति। एतद्विपर्ययेणेत्यस्यावर्तनम्। तदभिध्यानसूत्रे समासाकाशाद्युत्पत्तिविचारान्त एतद्विचारस्य युक्तत्वादित्यर्थः। वायुतेज इति। निर्णेतव्येष्विति शेषः। प्रणयनादिति। एतेनेत्यादिसूत्रचतुष्टयप्रणयनात्। एवं चात्रैवैतादृशौ मध्ये शङ्कापरिहारौ न पूर्वसूत्रेष्विति व्यासाशयः। अत एतदिति। विज्ञानमनसी इत्येवं सौत्रेण विषयवाक्यविचार एव। तेज इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म एवं सतीति। गतेति। पाञ्चभौतिकत्वाद्देहस्य। यद्वा। अग्निमीळे पुरोहितमिति तेजः। ईडे इड स्तुतौ। इषेत्वेत्यन्नं इट् अन्नमिति व्याख्यानात्। ऊर्जेत्वेत्यापः। ऊर्क् तदन्तर्गतो रस इति व्याख्यानात्। कीटेषु त्रयं प्रसिद्धम्। अङ्गीति। तत्तेजोऽसृजतेति तेजःपदेन तैत्तिरीयकमनुरुध्य लक्षणयाङ्गीक्रियमाणयोराक्षेपेणाङ्गीक्रियमाणयोर्वा। गतेति। आकाश आत्मेति प्राणमयावयवनिरूपकश्रुतेः। पूर्वमिति। आकाशस्य शरीरत्वात्पूर्वम्। 'आकाशशरीरं ब्रह्म' इति श्रुतेः। तत्रापि पूर्वं मनः पश्चाद्विज्ञानम्। तन्मनोऽकुरुतेति 'नैवेह किञ्चनाग्र आसीत्' इत्यस्याग्रे श्रुतेः। अन्यथेति। द्वयोरनुत्पत्तौ प्रकारे सति। एतस्मादिति। एतस्माज्जायते प्राण इत्यादि। स्मृतीति। 'उद्बबर्हात्मनश्चैव मनः सदसदात्मकम्। मनसश्चाप्यहंकारः अभिमन्तारमीश्वरम्। वैकारिकं तैजसं च तथाभूतादिमेव च। स एव च त्रिधा भूत्वा महदित्येव संस्थितम्। महान्तमेव चात्मानं सर्वाणि त्रिगुणानि च। विषयाणां ग्रहीतॄणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च' इति मनुस्मृतीत्यर्थः। पुराणेति। एकादशे चतुर्विंशे। आसीज्ज्ञानमयो ह्यर्थ इत्यादिष्वित्यर्थः। तयोरिति भाष्यं विवरीतुमाहुः नवेति। आकाशादीति। छान्दोग्ये तत्तेजोसृजतेत्यत्र तेजःपदे लक्षणया। महेति। तत्तेजोऽसृजत तदपोऽसृजतेति महाभूताधिकारः। विवृण्वन्ति स्म तयोरग्र इति। विज्ञानमनसोरग्रे वचनमित्यन्वयः षोडशेति। व्याख्यातैषा।

व्यम् । तयोरग्रे वचनमेव लिङ्गमिति, अतस्तयोरुत्पत्तिर्वक्तव्येति चेन्न अविशेषात् । नामरूपविशेषवतामेवोत्पत्तिरुच्यते, न त्वनयोः । विज्ञानमयस्य जीवत्वात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

तैत्तिरीये चानन्दमयनिकटे विज्ञानमयस्य दूरे मनोमयस्य कथनं लिङ्गम्, आकाशादिभूतघटितस्य प्राणमयस्य दूरत्वात्, भौतिकघटितस्यान्नमयस्य ततो दूरत्वाच्च, इदमपि लिङ्गमिति च । अतस्तयोर्जीवान्तःकरणयोरुत्पत्तिर्वक्तुं युक्तेति चेत् न, कुतः अविशेषात् । नामरूपात्मकविशेषवन्तो ये वर्तन्ते तेषामेवोत्पत्तिरुच्यते छान्दोग्ये तैत्तिरीये च, न त्वनयोर्भवदुक्तयोर्जीवान्तःकरणयोः । छान्दोग्ये जीवस्यात्मपदेन विशेषितत्वात्, भूतविकारात्मकमनःप्राणवाचामुक्त्या भवदुक्तेन्द्रियाणां चाभावात् । तैत्तिरीये च विज्ञानमयस्य जीवत्वात्, मनोमयस्य चर्गाद्यात्मकवेदत्वात्, अतः श्रुतिद्वयेऽपि जीववेदयोरेवाभिप्रेतत्वात् तयोश्च भूतभौतिकप्रवेशाभावान्न तयोरुत्पत्तिर्वक्तव्येति सिद्धम् । न च छान्दोग्ये वेदोऽभिप्रेत इति कथं ज्ञेयमिति शङ्क्यम्, नामरूपव्याकरणरूपकार्येण तदवगमात् ।

'वेदेन नामरूपाणि विषमाणि समेष्वपि ।
'धातुष्वृद्धव कल्प्यन्त एतेषां स्वार्थसिद्धये' ॥

रश्मिः ।

कथनं लिङ्गमिति । एतच्चैकवाक्यतया छान्दोग्यस्पष्टतायामप्युपयुज्यते । **आकाशेति** । आकाशः आदिश्चासौ भूतः तद्घटितस्येत्यर्थः । **भौतिकेति** । त्रिवृत्कृततेजोब्घटितस्य । **ततः** प्राणमयात् । **इदमिति** । आकाशात्पूर्वं विज्ञानमयः । ततः पूर्वं मनः उक्तयुक्तेरिति छान्दोग्ये विज्ञानमनसोर्ग्रहणे लिङ्गमिति चेत्यर्थः । **अत** इत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति **अत** इति । **अविशेषादिति** । विज्ञानमनसोर्विशेषस्य नामरूपस्याभावात् । भाष्यमपि विवृतम् । **नामेति** भाष्यं विवृण्वन्ति **नामेति** । आत्मेति । **जीवेनात्मनेति** । आत्मपदेन यो जीवस्तस्य परिच्छेदाय जीवपदेन विशेषितत्वात् । विशेष्यविशेषणभावे कामचारो वा । **जीवः** कीदृक् । आत्मेति विशेषितत्वे मुक्तत्वप्रसंगः । न च जीवे आत्मत्वं चित्त्वं विधीयत इति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । **भूतेति** । 'अन्नमयꣳहि सौम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाग्' इति श्रुतौ पृथिव्यप्तेजोविकारेत्यर्थः । **भवदुक्तेति** । पूर्वपक्ष्युक्तमनउपलक्षितकरणकदम्बकस्य । विज्ञानमयस्येति भाष्यं विवृण्वन्ति **स्म तैत्तिरीय** इति । **जीवत्वादिति** । श्रद्धर्त्तसत्ययोगमहोवयवत्वश्रावणेन तथात्वात् । अवयवप्रयोजनं तु पञ्चानां मात्रवर्णिकसूत्र एवोक्तम् । **ऋगादीति** । तदवयवग्रन्थात्तथा । एतेन **मनोमयस्येति** भाष्यं विवृतम् । **अत** इत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति **अत** इति । छान्दोग्ये तैत्तिरीये श्रुतिद्वये । **वेद** इति । 'अन्नमयꣳहि सौम्य मन' इत्यत्र मनःपदेन । 'अनेन जीवेनात्मना' इत्यत्रात्मपदेन चित्त्वविधानाच्चिद्भेदः । 'नाम चिद्धिवक्तने'ति ऋग्वेदात् । अन्यथा सदानन्दरूपेण विराजि प्रवेशः । कथमिति । तैत्तिरीये तु तदवयवग्रन्थाज्ज्ञातमिति भावः । **नामरूपेति** । 'सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत्' इति श्रुतेः । जीवेनार्थरूपेण तिरोहितानन्दसद्रूपेण । 'छिद्रा व्योम्नीव चेतना' इति वाक्यात् । तृतीयश्चिदंश आत्मनेत्यनेनोक्तः । **तद्वेति** । आत्मपदेन चिदात्मकमनोमयत्वस्यापि सच्चिदानन्देऽपि जीवेऽवगमात् । एवं सत्युपबृंहणमप्याहुः **वेदेनेति** । एकदेशेऽस्ति । अर्थस्तु । नामरूपाणि वर्णाश्रमादीनि । धातुषु देहेषु । कल्पनाप्रयोजनमाहुः **स्वार्थेति** । 'प्राणिनां स्वार्थसिद्धये' इत्येवम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

इत्येकादशस्कन्धीयभगवद्वाक्येन तस्य तत्कार्यतानिश्चयात् । एवं च जीवस्य करणत्वं वेदस्य च द्वारत्वम्, तेनोभयोः कार्यं नामव्याकरणमिति निश्चयः । इदं च 'शब्द इति चेन्नातःप्रभवात्' इति सूत्रे सर्वैरङ्गीक्रियत इति नात्र विवादलेशः । एवं चास्मिन्नधिकरणे तैत्तिरीयोक्तौ विज्ञानमयमनोमयौ विषयः । क्वोत्पद्येते इति संदेहः । उत्पत्तिसामग्र्यनुक्तिरुत्पन्नेषु पाठश्च संदेहबीजम् । तयोर्जीवान्तःकरणरूपत्वाच्छ्रुत्यन्तरे तयोः साक्षादुत्पत्तिकथनादाकाशात् पूर्वं च कथनात् क्रमसृष्टावपि आकाशात् पूर्वं परमात्मनः सकाशात् ते अप्युत्पद्येते इति पूर्वः पक्षः । ते अत्र न जीवान्तःकरणरूपे किं तु जीववेदरूपे, तद्गमकस्य लाभात्, अतो न तयोरुत्पत्तिरत्राभिप्रेतेति सिद्धान्तः । ननु भवत्वेवं तथापि न्यूनांशपूरणाय क्रमसृष्टावपि प्राणेन्द्रियमनसां क्वचिदुत्पत्तिस्तु वक्तव्येति चेत् । पुराणानां श्रुत्युपबृंहणत्वात् तदनुसारेणाकाशात् पूर्वमेव तत्तत्कारणभावापन्नाद् ब्रह्मण एवेति ज्ञातव्यम् ।

रश्मिः ।

तस्येत्यादि । नामरूप व्याकरणस्य वेदकार्यतानिश्चयात् । सोपबृंहणत्वान्निश्चयपदम् ननु । श्रुतौ जीवेनेत्युच्यते इति जीवस्य नामरूपव्याकरणं भवतु कार्यं कुतो वेदस्येत्याकाङ्क्षायामाहुः एवं जीवस्येति । उक्तप्रकारेण जीवस्य । अयमर्थः । ब्रह्मस्वरूपात्मके ज्ञाने जीवानां प्रवेशः । सजातीयत्वात् । धर्मात्मकप्रकाशरूपेणाविर्भूते ज्ञाने जीवीयगुणचैतन्यप्रवेशः । इदमेव सृष्ट्यर्थं भवन्मनोमयादिप्रणाड्या वेदशरीरं गृह्णाति ।

'स एष जीवो विवरप्रसूतिः प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्टः ।
मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्य रूपं मात्रा स्वरो वर्ण इति स्थविष्ठः' ॥

इत्येकादशस्कन्धात् । तथा च सा व्याकृता देवता ब्रह्माख्या जीवेन रूपेण प्रविश्य मनोमयं रूपं गृहीत्वा मात्रादिक्रमेण वर्णात्मकनाम व्याकरोदिति श्रुत्यर्थाजीववेदयोः कार्यं नामेति । द्वारत्वमिति । नामोत्पत्तौ जीवस्य रूपान्तररूपं द्वारत्वम् । निश्चय इति । स एष इत्युक्तोपबृंहणात् । अस्तु तर्हि नामोत्पत्तिर्मा नाम रूपोत्पत्तिर्भूत् द्वारस्य शब्दत्वाद्रूपस्यार्थत्वादित्याकाङ्क्षायामाहुः इदं चेति । नामव्याकरणं चकाराद्रूपव्याकरणम् । सूत्रे तु प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे । विज्ञानेति । विज्ञानं च मनश्च विज्ञानमनसी द्वंद्वः । विज्ञानमनसोः प्राचुर्ये विज्ञानमनोमयौ द्वंद्वान्ते मयडुभयत्रेति विज्ञानमयमनोमयौ । क्वेति । आकाशादिभ्यः पूर्वं पश्चाद्वेति । उत्पन्नेष्विति । अन्नमयादिषु । श्रुत्यन्तर इति । 'एतस्माज्जायते प्राणो मन' इति श्रुतौ मुण्डके प्राणपदेन जीवस्य ग्रहणं वायुरूपप्राणस्य न वायुक्रिये इति सूत्रे निषिध्यमानत्वात् । एवं जीवोत्पत्तिरपि द्रष्टव्या 'सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ति'इति श्रुतौ । आकाशादिति । मुण्डके खपदेनोक्तात् पूर्वम् । तच्च स च ते । 'त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानी'ति वार्तिके । पुंनपुंसकयोस्तु परत्वान्नपुंसकं शिष्यत इति व्याख्यानात् । ते इति । विज्ञानमनसी । अत्रेति । छान्दोग्ये । तद्गमकस्येति । नामरूपव्याकरणरूपस्य कार्यस्य सेयं देवतेति श्रुतौ लाभात् । सिद्धान्त इति । मुण्डके तु जीवान्तःकरणरूपे ज्ञेये जायत इति लिङ्गात् । अजायमानो बहुधा विजायत इत्यङ्गीकारे तु तत्र जीवे समागमरूपोत्पत्तिः । अन्तःकरणे तु जननरूपा । न जीववेदयोर्नित्यत्वे द्वैतमपि । जीवानामंशत्वेन सजातीयत्वाद्वेदस्य तद्रूपत्वात् । 'स एष जीव' इत्युपक्रम्य 'मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्य रूपम्'इत्ये-

भाष्यप्रकाशः।

रामानुजाचार्या विज्ञानभिक्षुश्चैवमेवाहुः ।

यत्तु शंकराचार्यभास्कराचार्याभ्यां 'बुद्धिं तु सारथिं विद्धि' इति, 'एतस्माज्जायते प्राणः' इति वाक्यद्वयं विषयत्वेन धृत्वा सूत्रस्थं विज्ञानपदं च करणव्युत्पत्त्या बुद्धीन्द्रियसंग्राहकं विधाय विज्ञानमनसी इति द्विवचनमुपपादितम्, ततोऽग्रे करणानां भौतिकत्वपक्षे तेनैव

रश्मिः।

कादशस्कन्धात् । न च शब्दस्यार्थेन द्वैतं । अधोक्षजत्वेन विशेषविचाराप्रवृत्तेः विरुद्धधर्माश्रयत्वाचेत्यन्यदेतत् । **वक्तव्येति** । 'एतस्माज्जायते प्राणः' इति । **पुराणानामिति** । 'तमोरजःसत्त्वमिति प्रकृतेरभवन्गुणाः । मया प्रक्षोभ्यमाणायाः पुरुषानुमतेन च । तेभ्यः समभवत्सूत्रं महान्सूत्रेण संयुतः । ततो विकुर्वतो जातो सोहंकारो विमोहनः । वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिवृत् । तन्मात्रेन्द्रियमनसां कारणं चिदचिन्मयः' इत्येकादशचतुर्विंशाध्यायवाक्यानाम् । अत्र तन्मात्राभूतसूक्ष्मावस्थाः शब्दादयः । तत्र पूर्वं मनइन्द्रियाणामुत्पत्तिः पश्चात्तन्मात्राणां सूक्ष्माणां भूतानां चोत्पत्तिः । विज्ञानोत्पत्तिर्ज्ञातव्या । 'अन्ने प्रलीयते मर्त्यमन्नं धानासु[1] लीयते । धाना भूमौ प्रलीयन्ते भूमिर्गन्धे प्रलीयते । अप्सु प्रलीयते गन्ध आपश्च स्वगुणे रसे । लीयते ज्योतिषि रसो ज्योती रूपे प्रलीयते । रूपं वायौ स च स्पर्शे लीयते सोऽपि चाम्बरे । अम्बरं शब्दतन्मात्र इन्द्रियाणि स्वयोनिषु[2] । योनिर्वैकारिके सौम्य लीयते मनसीश्वरे । शब्दो भूतादिर्महतिप्रभुः[3] । स लीयते महान्स्वेषु गुणेषु[4] गुणवत्तमः । तेऽव्यक्ते संप्रलीयन्ते तत्काले लीयतेऽव्यये । कालो मायामये जीवे जीव आत्मनि मय्यजे । आत्मा केवल आत्मस्थो विकल्पापायलक्षणः' । इत्यत्र भूतेभ्यः पश्चात्प्राणेन्द्रियमनसां लयोक्तेः । 'विपर्ययेण क्रम' इति विपर्ययसूत्र उक्तम् । मर्त्यं शरीरं धानासु ओषधीषु लीयते । ओषधिमात्रं भवति । प्रलीयन्ते उप्ता अपि न प्ररोहन्ति । प्रलीयते सूक्ष्मा भवति । स्वयोनिषु राजसाहंकारे दिग्वातार्कप्रचेतोश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकमनोरूपासु देवतासु वा । योनिर्देवताः मनसीश्वरे देवनियामके । मनसो वशेऽन्ये ह्यभवन्स्स देवाः । मनो वैकारिके सात्वताहंकारे लीयत इति योजनीयम् । **भूतादिं तामसाहंकारम्** । प्रभुर्मोहकः स्वेषु क्रियाज्ञानादिषु । **अव्यक्ते** प्रधाने । मायामये विज्ञानमये । विकल्पापायाभ्यां विश्वोत्पत्तिप्रलयाभ्यां लभ्यत इति तथोक्तः । मुण्डके 'एतस्माज्जायते' इत्यत्र एतस्माद्ब्रह्मणः कारणात् प्राणादिकार्यं जायते इत्युक्तेः । ब्रह्मणः प्राणमनआदीनां साक्षात्कारणताबोधनादाहुः **तत्तदिति** । **एवेति** । अधिकांशस्य पौराणत्वेनैवकारः । **एवमेवाहुरिति** । एवं नाम मुण्डके न क्रमसृष्टिर्नापि विज्ञानमनसी उत्पद्येते एवम् । तथाहि–'एतस्माज्जायते प्राणः' इति श्रुतौ भूतप्राणयोरन्तराले विज्ञानमनसी उत्पद्येते क्रमेणेति चेन्नाविशेषात् । विज्ञानमनसोः खादीनां चोक्तश्रुतौ 'एतस्माज्जायते' इति ब्रह्मसाक्षात्संभवस्य संबन्धस्य प्राणादिषु तौल्यात् । अतो न क्रमसृष्टिर्मुण्डके किन्तु साक्षात्सृष्टिरित्याहुरित्यर्थः । **बुद्धिं त्विति** । 'मनः प्रग्रहमेव च । इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्'इति पादत्रयमितरत् । **उपेति** । अत्र भूतक्रम इन्द्रियक्रमेण विरुद्धो नवेति संशयेऽविरुद्ध इति चित् । इत्थं च बुद्धिवृत्तौ प्रसिद्धविज्ञाने पदविरोध इति करणव्युत्पत्त्योपपादितं द्विवचनम् । विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानमिति । तेषां सिद्धान्तमाहुः **ततोऽग्र इति** । **तेनैवेति** । भूतोत्पत्तिप्रलयक्रमेणैव ।

१. ओषधिषु । २. जीवेषु । ३. ज्ञानक्रियावेदार्थरूपप्रधाने । ४ वेदार्थरूपज्ञानक्रिययोः ।

भाष्यप्रकाशः ।

निर्वाहान्न क्रमान्तरापेक्षा, अभौतिकत्वपक्षे तु भूतेभ्यः पूर्वमित्युक्तम् । तत् तदनुसारिणामेव रोचिष्णु । आद्यस्य काठकवाक्यस्योत्पत्तिप्रकरणीयत्वाभावेन विषयवाक्यत्वायोगात्, बुद्ध्यादीनां त्रयाणां तत्र पृथगुक्त्या सौत्रद्विवचनविरुद्धत्वाच्च । द्वितीयस्य मुण्डकवाक्यस्य च बुद्धिरहितत्वेनैव तथात्वाच्च । करणव्युत्पत्तेर्बुद्ध्यादित्रयसाधारण्येन सूत्रे मनःप्रयोगवैयर्थ्यापत्तेश्च । भौतिकेन्द्रियपक्षानादरणीयताया अस्माभिः प्रागुपपादितत्वेन तद्रीत्या छान्दोग्ये तन्निवेशस्याशक्यवचनतया, अभौतिकपक्षे चात्माकाशयोरन्तराले वा पश्चाद्वा तेषां प्राप्त्या सूत्रीयसिद्धान्तस्योपपत्तिशून्यतया शैथिल्यप्रसङ्गाच्च । न च 'प्रजापतिर्वा इदमग्र आसीत् स आत्मानमैक्षत स मनोऽसृजत तन्मन एवासीत्तदात्मानमैक्षत तद्वाचमसृजत' इति श्रुत्यन्तरे पृथक्क्रमाम्नानात्, 'स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीमिन्द्रियं मनोऽन्नम्' इति प्रश्नोपनिषच्छ्रुतेश्च न शैथिल्यमिति वाच्यम्, तथा सति व्यासपादैः श्रुत्यन्तरेणाविशेषादित्येवमुच्येत ।

रश्मिः ।

अभौतिकेति । भूतत्वपक्षे । तन्मते प्रौढिरियम् । उत्पत्तीति । किन्तु जीवप्रकरणम् । 'योग्यं शरीरमारुह्य गच्छेदिति हरेः पदम्' इति । **त्रयाणामिति** । बुद्धिमनइन्द्रियाणाम् । **तत्र पृथगिति** । विषयवाक्ये । नच विज्ञानशब्देनैव बुद्धेरिन्द्रियाणां चाभिधानमिति शंक्यम् । युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् । गङ्गायां घोषमत्स्यौ स्तः । **विरुद्धेति** । तथा च विषयवाक्यत्वायोग इति भावः । **तथात्वादिति** । विषयवाक्यत्वायोगात् । भौतिकानीन्द्रियाणीति सिद्धान्तं दूषयन्ति **भौतिकेति** । **प्रागिति** । सूत्रारम्भ एव न च मनस इत्यादिना । 'अन्नमयꣳहि सौम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्' इति श्रुतौ वाङ्मनसोर्भौतिकत्वमुक्तम् । तन्न । अन्नतेजसोर्मनोवाक्पोषकत्वमभिदधातीयम् । नैयायिका अपि भौतिकत्वमाहुः । राजसाहंकारकार्यत्वमिति सिद्धान्तः । **तद्रीत्येति** । तेषामनुमानरीत्या । प्राणेन्द्रियमनांसि भौतिकानि भूताधीनवृद्धिमत्त्वात् देहवदित्यनुमानरीत्याप्यशक्यवचनता । भौतिकत्वं च समवायिभूतजन्यत्वम् । प्राणादीनां समवाय्यपेक्षत्वात् । एवं च यद्भूताधीनवृद्धिमत्त्वं तद्भौतिकत्वमिति व्याप्त्या कुलालाधीनवृद्धिमति मृत्पिण्डे कुलालभूतसमवायिजन्यत्वापत्तिरतः साधारणोऽयं हेतुरिति । साधारण्यं कुलालाधीनवृद्धिमति मृत्पिण्डे बोध्यम् । **तन्नीति** । 'तत्तेजोऽसृजत' इत्यादौ वाय्वाकाशयोर्लक्षणया स्वीकारान्नैयायिकरीत्या तद्भूते तत्तदिन्द्रियस्य भौतिकत्वेन निवेशस्य । **अभौतिकेति** । 'एतस्माज्जायते प्राणः' इति श्रौती प्राणादीनां खादिभ्यः पृथक् जन्मोक्तिर्भौतिकत्वं न सहत इति तदुक्ते प्रौढिवादरूपे । **आत्माकाशयोरिति** । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इति श्रुत्युक्तयोः । **पश्चाद्वेति** । आत्माकाशयोः पश्चात् । तथाधीनाग्रहसूचकं भाष्यं प्रथमं करणान्युत्पद्यन्ते चरमं भूतानि प्रथमं वा भूतान्युत्पद्यन्ते चरमं करणानीति । **सूत्रीयेति** । अन्तरा मध्ये विज्ञानमनसी इति सूत्रीयसिद्धान्तस्य स्वनिश्चयोपपत्तिशून्यतया । **अग्र इति** । स्थूलोत्पत्तेः प्राक् । **स इति** । शारीरः पुरुषः । **शैथिल्यमिति** । इन्द्रियाणां यत्र कुत्राप्युत्पत्तौ न शैथिल्यम् । भूतोत्पत्त्यादिक्रमः करणोत्पत्तिक्रमेण विरुध्यते नवेति सन्देहे 'एतस्माज्जायते प्राणः' इत्यत्र भूतानामात्मनश्चान्तराले करणानुक्रमाद्भूतोत्पत्तिप्रलयक्रमभङ्ग इति पूर्वपक्षे सूत्रं प्रववृते । अत्राहुः **तथा सतीति** । **श्रुत्यन्तरेणेति** । **उच्येत** सूत्रमुच्येत । तथा च प्रजापतिर्वा इति स प्राणमिति च श्रुत्यन्तरं तेन इन्द्रियाणां यत्र कुत्राप्युत्पत्तावविशेषः । भूतोत्पत्तिक्रमविरोधाभावस्तस्मा-

मनोमयस्य च वेद्यत्वात् । अतो भूतभौतिकप्रवेशाभावान्न तयोरुत्पत्तिर्वक्तव्या ॥ १५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

किंच एकस्यां सृष्टाविन्द्रियादीनां नानाविधाभिरुत्पत्तेर्वक्रमयुक्तत्वात् तत्तत्सृष्टौ तत्र तत्रोत्पत्तिरित्यङ्गीकार्यम्, तथा सति यथा साक्षात्सृष्टिक्रमसृष्ट्योः शब्दादेव संदेहाभावस्तथाऽत्रापीति सूत्रमनावश्यकं च स्यात् । अतस्तदविचारेऽपि शास्त्रे न्यूनत्वस्याभावात् प्रागुक्तमेव निरवद्यमिति दिक् ॥ १५ ॥

रश्मिः ।

दिति सूत्रार्थः । इदानीं सूत्रमेव नोच्येतेत्याहुः किञ्चेति । नानेति । नानाप्रकारैः । अत्रापीति । इन्द्रियसृष्टौ । नन्वरस्त्वयं दूषणनिकुरम्बः शङ्करभाष्ये न तु तट्टीकायां । मुण्डके प्रौढिवादमङ्गीकृत्य भौतिकत्वपक्ष आदृतः । प्रजापतिर्वा इत्यत्र प्रजापतिः सूत्रात्माऽसीत् । अत्र सूक्ष्मभूतात्मकः प्रजापतिसर्गः प्रथमः ततो मनआदिसर्ग इति क्रमनिश्चयाङ्गीकारादिति चेन्न । मुण्डकश्रुतौ नैयायिकस्मृतिविरोधेन प्रौढिवादस्यान्याय्यत्वात् । तर्काप्रतिष्ठानसूत्रात् । अन्नमयतेजोमय्योर्मनोवाचोरभावस्य सूत्रारम्भ एवोपपादनात् । तदविचार इति । भौतिकाभौतिकत्वयोर्मध्ये वा पश्चाद्वेत्यस्य वा विचारे । शास्त्र इति । सृष्टिनिरूपकशास्त्रे सन्देहवारकेऽस्मिन्मीमांसाशास्त्रे वा यदि संदिग्धं न विचारयेत्तदा न्यूनत्वरूपं निग्रहस्थानस्य भावस्तस्मादित्यर्थः । प्रागुक्तमिति । विज्ञानमनसोर्नित्यत्वव्यवस्थापनं सूत्रानर्थक्यपरिहारकम् । दिगिति । विस्तरसंक्षेपस्तु प्रोच्यते । न च–'तस्माद्विराडजायत विराजो अधिपूरुषः' इति पुरुषसूक्ते पूर्वोक्तसहस्रशीर्षेण विराज उत्पत्तिरुक्ता सा कुत्रेति शंक्यम् । 'तस्मादण्डाद्विराड् जज्ञे भूतेन्द्रियगुणात्मकः' इति द्वितीयस्कन्धे षष्ठाध्याये तद्विवरणे भूतपदेन महाभूतासंग्रहात्प्राणेन्द्रियमनःसृष्ट्युत्तरं पञ्चमहाभूतसृष्टिस्ते च विभूतयः । 'एते देवाः कला विष्णो'रिति तृतीयस्कन्धे पञ्चमाध्याये वाक्यात् । 'तदुत्तरं विराड् जज्ञे भूतेन्द्रियगुणात्मकः । ततस्तदधिपुरुषः स्वराडात्मेति ज्ञायते' । अत्र श्लोके–भूतान्यधिभूतं द्रव्यम् । इन्द्रियाणि अध्यात्मम् । गुणा आधिदैवमिति । अयमर्थः सुबोधिन्याः प्रथमवर्णके । द्वितीये तु । भूतानि महाभूतानि । इन्द्रियाणि शब्दादयश्च विषयाः । शरीरेन्द्रियैर्विषयभोगकर्तेत्यर्थ उक्तस्तस्मिन्पक्षे महाभूतोत्पत्त्यैव विराडुत्पत्तिः समर्थितेति न पृथक्त्वसमर्थनापेक्षा अस्मिन्वर्णके । 'किं तदानीं तस्मै सहोवाच न सन्नासन्न सदसदिति तस्मात्तमः संजायते तमसि भूतादिः भूतादेराकाशः, आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी तदण्डं समभवत् । मध्ये पुरुषो दिव्यः सहस्रशीर्षेति सुबालोपनिषदप्यनुकूलीभवति । अत्र तमो माया । माया च तमोरूपेति नृसिंहतापनीयश्रुतेः । भूतादि तन्मात्राः । भूतानामादिः इति व्युत्पत्तेः । एतच्च द्वितीयस्कन्धे तामसादपि भूतादेरित्यत्र निरूपितम् । पञ्चमाध्याये–अत्र चतुर्दशभुवनान्यङ्गतां भजन्ते ।

पातालमेतस्य हि पादमूलं पठन्ति पार्ष्णिप्रपदे रसातलम् ।
महातलं विश्वसृजोथ गुल्फौ, तलातलं वै पुरुषस्य जङ्घे ।
द्वे जानुनी सुतलं विश्वमूर्तेरूरुद्वयं वितलं चातलं च ।
महीतलं तज्जघनं महीपते नभस्तलं नाभिसरो गृणन्ति ॥
उरस्थलं ज्योतिरनीकमस्य ग्रीवा महर्वदनं वै जनोस्य ।
तयोरराटीं विदुरादिपुंसः सत्यं तु शीर्षाणि सहस्रशीर्ष्णः' ।

इति द्वितीयस्कन्धात् । इदं विष्णो रूपं 'पक्ष्माणि विष्णोरहनी उभे च' इत्यग्रे

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात् तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥१६॥

ननु विज्ञानमयस्य जीवस्यानुत्पत्तौ सर्वव्यवहारोच्छेदः । उत्पत्तिस्तु

भाष्यप्रकाशः ।

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात् तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥

जीवाद्यनुत्पत्तावेव किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति । नन्वित्यादि । जीवस्येत्युपलक्षणम्, पूर्वसूत्रे वेदस्यापि विचार्यत्वेनोपक्षिप्तत्वात्, अतो विज्ञानमयस्य

रश्मिः ।

विष्णुपदप्रयोगात् । कालरूपस्य यज्ञरूपस्य वेति विष्णोरित्यस्य व्याख्यानाच्च । 'कालोऽस्मी'ति गीतावाक्यात् पुरुषाभेदेन व्याख्याने कथनाच्च । माध्वास्तु इदं रूपं सृष्टतादिकर्तृ ब्रह्म चेतीति । 'नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्य' इति सूत्रे तथा दर्शनात् । 'कस्तस्य मेढ्रं सर्वात्मनोन्तःकरणं गिरित्रमि'ति ब्रह्मशिवयोस्तदनु पुरुषस्य नाभ्यान्नलिनात् जन्म ब्रह्मणः । तस्य भ्रुवोर्मध्याद्रुद्रस्य जन्मेति गुणत्रयाभिमानिनो देवाः । तदुक्तं द्वितीयस्कन्धे 'सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः । विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिधृक्' इति ब्रह्मवाक्ये । ततो ब्रह्मणोन्धतामिस्रादिकं सनकादिकं रुद्रश्च मरीच्यादिकं च जातम् । तदेतत्तृतीयस्कन्धे द्वादशेऽध्यायेऽस्ति । 'ततः प्रजाभिः प्रार्थितः पृथुः । समां पृथिवीं कृपया यतनादिकमचीकरत् । चूर्णयन् स्वधनुःकोट्या गिरिकूटानि राजराट् । भूमण्डलमिदं वैन्यः प्रायश्चक्रे समं विभुः । अथास्मिन्भगवान्वैन्यः प्रजानां वृत्तिदः पिता । निवासान्कल्पयांचक्रे तत्र तत्र यथार्हतः । ग्रामान् पुरः पत्तनानि दुर्गाणि विविधानि च । घोषान् व्रजान् सशिबिरान् आकरान् खेटखर्वटान् । प्राक् पृथोरिह नैवैषा पुरग्रामादिकल्पना । यथासुखं वसन्ति स्म तत्र तत्राऽकुतोभयाः' इति चतुर्थस्कन्धीयाष्टादशाध्यायवाक्यात् । चतुर्दशलोकानां मर्यादापालनं पञ्चमस्कन्धे । तृतीयस्कन्धपञ्चमाध्याये तथैव दर्शनात् । किञ्चातलादिषु सप्तसु-अतले आयुश्चतुर्दशवर्षाणि । वितले द्वादशवर्षाणि । सुतले दशवर्षाणि । तलातलेऽष्ट । महातले षट् । रसातले चत्वारि । पाताले द्वे वर्षे इत्यायुर्विभागः स्वीकर्तव्यः । एकादशेऽपि । 'देवानामोक आसीत्स्वर्भूतानां च भुवः पदं । मर्त्यादीनां च भूर्लोकः सिद्धानां त्रितयात्परम् । अधोऽसुराणां नागानां भूमेरोकोऽसृजत्प्रभुः । त्रिलोक्यां गतयः सर्वाः कर्मिणां त्रिगुणात्मनाम् । योगस्य तपसश्चैव न्यासस्य गतयोऽमलाः । महर्जनस्तपः सत्यं भक्तियोगस्य मद्गति'रिति चतुर्विंशे । एवं शब्दादयस्तन्मात्रापि तत्तन्महाभूतेभ्यः पूर्वमुत्पन्ना वेदितव्याः । एकविंशाद्यध्यायेषु द्युमर्यादापालनम् । चतुर्विंशे अतलादिमर्यादापालनं तु स्फुटतरम् । एवं सत्यलोकेऽभयं तपोलोके क्षेमः जनलोकेऽमृतम् । 'अमृतं क्षेममभयं त्रिमूर्ध्नोऽधायि मूर्धसु' इति द्वितीयस्कन्धात् । महर्लोकादारभ्य भूर्लोकपर्यन्तं दुःखसंमिश्रं सुखम् । 'यान्त्यूष्मणा महर्लोकाज्जना भृग्वादयोर्दिता' इति वाक्यात् । स्वर्गादौ दुःखदर्शनाच्च । अतलादौ तु मायिकमेव विषयसुखमिति चतुर्विंश एवोक्तम् । प्रश्नोपनिषदि गार्ग्यप्रश्ने । 'पृथिवी च पृथिवीमात्रा चापश्चापोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा चाकाशं चाकाशमात्रा चे'ति तन्मात्राणां पृथक्श्रवणात् । इति विस्तरे संक्षेपः ॥ १५ ॥

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥

जीवादीति । जीवत्वेन जीवग्रहणम् । तेन विराड्जीवस्तु भोगभुगिति विराड्जीवस्यापि ग्रहणम् । सूत्रे चराचरव्यपाश्रयपदात् । अनेनैव पदेन ब्रह्माण्डस्य तृतीयं सर्वभूतस्वरूपमुद्देशेन कीर्तितम् ।

त्रिविधा निरूपिता । 'अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागमः' इति । तथाच जीवस्य समागमलक्षणाऽप्युत्पत्तिर्न स्यादितीमामाशङ्कां निराकरोति तुशब्दः । चराचरे स्थावरजङ्गमे शरीरे तयोर्विशेषेणापाश्रय आश्रयः शरीरसंबन्ध इति यावत् । स तु स्यात् । न तु स्वतः । ननु शरीरस्योत्पत्तौ जीवोऽप्युत्पद्यते ।

भाष्यप्रकाशः ।

मनोमयस्य चानुत्पत्तौ सर्वव्यवहारोच्छेदः । न हि जीवानुत्पादे कश्चित् संसारासक्तो वा मुमुक्षुर्वा प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणकर्मज्ञानभक्त्यधिकारी भवेत्, तदभावे च लोकयात्रा तत्तत्पुरुषार्थोपायबोधकानि शास्त्राणि चोच्छिद्येरन् । न वा वेदस्यानुत्पत्तौ धर्माधर्मादिकमसंकीर्णमवगन्तुं शक्येत, तदभावे लोकमर्यादाऽप्युच्छिद्येत, एवं सर्वव्यवहारोच्छेद उभयत्रापि समान इति पृथक् तदनुक्तिः । नच नामरूपसंबन्धात्मिका या उत्पत्तिः सैवात्र निषिध्यते नेतरेत्यतो न दोष इति वाच्यं, उत्पत्तिस्तु पूर्वं त्रिविधा निरूपिता 'अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागमः' इत्यादि, सन्नियोगशिष्टासु तिसृष्वेकतरैव निषिध्यते नेतरे इत्यत्र विनिगमकाभावात् तथाच जीवस्य समागमलक्षणाऽप्युत्पत्तिर्न स्यादितीमामाशङ्कामित्यर्थः । शरीरे इति प्रथमायाः तयोरिति सप्तम्या द्विवचनम् । स तु स्यादिति जायमानः शरीरमभिसंपद्यमान उत्क्रामन्म्रियमाण इति श्रुत्या देहसंबन्धेनैव तयोरुक्तत्वाद्देहसंबन्धस्तु स्यादित्यर्थः । नच वेदस्य न शरीरसंबन्ध इति शङ्क्यं, नादात्मना सर्वशरीरेषु तस्यैव विद्यमानत्वात्, तदुक्तमेकादशस्कन्धे भगवता 'स एष जीवो विवरप्रसूतिः' इत्यादिद्वयेन ।

रश्मिः ।

देवदत्तो जातो विष्णुमित्रो जात इति भाष्यात् । आदिशब्देन मनोमयो वेदः । व्याकुर्वन्ति स्म नहीति । असंकीर्णमिति वेदोक्तप्रकारेणासंदिग्धम् । लोकेति । मनुष्याणां मध्ये ब्राह्मणानां वेदाध्ययनादयः । क्षत्रियाणां अध्ययनदानयजनानि युद्धापलायनादयश्च । वैश्यानां अध्ययनदानयजनानीति वाणिज्यादयश्च । शूद्राणां सेवादयः । स्त्रीणां पतिशुश्रूषादयो धर्मास्तैरेव कर्तव्या इति मर्यादा । पृथगिति विज्ञानमयात्पृथङ्मनोमयानुक्तिः । उत्पत्तिरित्यादि भाष्यं विवरीतुमाहुः नचेति । अत्रेति भाक्तपदेन निषिध्यते नाद्यक्षणसंबन्धरूपा समागमरूपा वातो न दोषः सर्वव्यवहारोच्छेदरूपः । भाष्यं विवृण्वन्ति स्म उत्पत्तिरिति । पूर्वमिति 'न वियदश्रुतेः' इति सूत्रे । इत्यादीति । 'नित्यापरिच्छिन्नतनौ प्राकट्यं चेति सा त्रिधा' इत्यादिशब्दार्थः । तथा चेति भाष्यं विवरीतुं त्रिविधेति भाष्यपदतात्पर्यमाहुः सन्निति हेतुगर्भविशेषणम् । यद्वा । उत्पत्तयोऽनेकविधाः । नामरूपसंबन्धः । आद्यक्षणसंबन्धः । प्रथमज्ञप्तिः । आत्मतया शरीरस्वीकृतिः । जननम् । समागमः प्राकट्यम् । आविर्भावभेदाः । तद्व्यावर्तकं विशेषणमेकतरेति । ननु बहूनां निर्धारणे डतमच् प्राप्तः । मैवम् । 'एकाच्च प्राचाम्' इति सूत्रेण डतरच् । यद्यप्युदाहरणेऽनयोरेकतरो मैत्रः एषामेकतम इति बहूनां निर्धारणे डतमजुदाहृतः । द्वयोर्निर्धारणे डतरच् तथापि द्वयोरित्युपलक्षणम् । प्रत्यय इति सूत्रे बहुष्वासीनेषु कश्चित् कंचित्पृच्छति कतरो देवदत्त इति महाभाष्यात् । अतो द्वयोर्बहूनां वा मध्ये एकस्य निर्धारणे डतरच् । अयं न हेतुः किंतु ल्यबन्तम् । इति निरूपितेति भाष्ये इत्येवं निरूपितेत्यर्थे हेत्वनन्वयात् । तथा चेत्यग्रेतनभाष्यस्य जीवस्यानुत्पत्तौ

अन्यथा जातकर्मादीनामभावप्रसङ्गादितिचेन्न । तद्व्यपदेशस्तस्य शरीरस्य जन्ममरणधर्मवत्त्वेन जीवव्यपदेशो भाक्तो लाक्षणिकः । कुतः । तद्भावभावित्वात् । शरीरस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव जीवस्य तद्भावित्वम् । देहधर्मो जीवस्य भाक्तः । तत्संबन्धेनैवोत्पत्तिव्यपदेश इति सिद्धम् ॥ १६ ॥

इति द्वितीयाध्याये तृतीयपादे नवममन्तरा विज्ञानमनसीत्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तस्य शरीरस्येत्यादि । शरीरस्य जन्ममरणवत्त्वेन जीवे तस्य जन्ममरणवत्त्वस्य व्यपदेशो भाक्तो लाक्षणिक इति योजना । पृच्छति कुत इति, लक्षणारूपात् कस्मात् संबन्धात् । तद्भावभावित्वादिति तद्भावेन शरीरभावेन शरीराभिमानेनेति यावत्, तेन भवति व्याप्तस्तिष्ठति तच्छीलस्तद्भावभावी तत्त्वात् । तथाच शरीराभिमानरूपात् संबन्धादित्यर्थः । तदाहुः **शरीरस्येत्यादि** । तद्भावित्वमिति तदभिमानित्वम् । सिद्धमाहुः **देहेत्यादि** । तत्सं-

रश्मिः ।

सत्यामित्यर्थान्न हेत्वपेक्षाभावात् । **तथाच** । तथाचेति भाष्याग्रे ल्यबन्तं हेतुं वा पूरयित्वा भाष्यं व्याख्येयम् । तथाच सन्नियोगशिष्टास्त्वित्यादिल्यबन्ताद्धेतोर्वा जीवस्य समागमलक्षणाप्युत्पत्तिर्न स्यादितीमामाशङ्कामित्यर्थ इत्यर्थः । **शरीरे** इति । **चराचरेत्यादिभाष्ये** । भाष्ये । **अपाश्रय** इत्यस्याश्रयोऽर्थः अपपरी अनर्थकाविति सूत्रात् । **तयोरिति** जन्ममरणयोः । **इत्यर्थ** इति । तथा च देहसंबन्धो जन्मरूपः स्यान्नतु स्वतो जननमिति भाष्यार्थः । **भाष्ये** । **जातकर्मादीनामिति** । जातस्य नाभौ यज्ञोपवीतनिक्षेपः स्पर्शः स्नानादिकर्म । **आदिशब्देन** अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः, 'षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम्' इति याज्ञवल्क्योक्तनामकरणादि । निष्क्रमः, शुभर्क्षतिथिवारयोगे कुमारमलंकृत्य मङ्गलतूर्यघोषैर्देवालयगङ्गादितीरप्रशस्तारामबन्धुगृहाणामन्यतमस्थानं गत्वा तद्दत्तं सगुडादिद्रव्ययुतकांस्यपात्रादिशकुनादिकं गृहीत्वा गृहमागत्य पुण्याहवाचनम् । चूडाकरणं तु पुण्याहवाचनं केशवपनमध्यं ब्राह्मणभोजनान्तमित्यापस्तम्बानां विश्वप्रकाशे स्फुटम् । प्रकृते । **स एवेति** । दृष्टान्तसहितवर्णनायै **द्वयेन** । 'यथाऽनलः खेऽनिलबन्धुरूष्मा बलेन दारुण्यभिमथ्यमानः । तथैव मे व्यक्तिरियं हि वाणी' इति द्वितीयः । पूर्वत्रोष्मस्थानापन्नो घोषो नाद इति तथा । यथोष्मा काष्ठनिष्ठोऽग्निरणुप्रजातस्तदनन्तरं हविषा समिध्यते, ततोऽनिलबन्धुः सन्ननलः खे महानग्निरिति योजना । **व्यपदेश** इति 'ततो विराडजायत' 'दग्धगोमयपिण्डवत्' इति मृतः । देवदत्तो जातो मृत इत्ययम् । तथा च जीवीयजन्ममरणयोर्व्यपदेशस्तद्व्यपदेश इति समासः । यदि च व्यपदेशशब्दो जन्ममरणव्यपदेशं ब्रूते तदा तु जीवे व्यपदेशस्तद्व्यपदेश इति समस्तं पदम् । **तस्येति** इति तु व्याख्येयम् । जन्ममरणवत्त्वसापेक्षमेकवचनमिति चोक्तद्विवचनविरोधः । **पृच्छतीति** लाक्षणिकत्वनियामकं संबन्धं पृच्छति । **लक्षणेति** लक्षणा शक्यसंबन्धः स कः संबन्ध इति प्रश्नः । अस्मात्संबन्धाल्लाक्षणिक इत्यर्थः । **यावदिति** पुरुषविधब्राह्मणे 'ततोऽहंनामाभवत्' इति श्रुतेस्तदंशेष्वपि तथेति । **भवतीति** भवत इति पाठः । भूङ् प्राप्ताविति धातुपाठात् आत्मनेपदी धातुः । धातूनामनेकार्थत्वाद्वा भू सत्तायां परस्मैपदी प्रयुक्तः । **तद्भावभावीति** । 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' इति सूत्रेण ताच्छील्ये णिनिः । **तत्त्वादिति** तद्भावभावित्वात् । **शरीरस्ये-**

भाष्यप्रकाशः ।

बन्धेनेति देहसंबन्धेन । एवमेव वेदेऽपि समानन्यायाद् बोध्यम् । एवं च चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यादिति भिन्नं वाक्यं, शिष्टं वाक्यान्तरम् ।

भास्कराचार्यास्तु चरे अचर उद्गत इति गौणत्वसिद्धिरित्यर्थं वदन्तश्चरे अचरस्य व्यपाश्रय इत्येवं समासं कृत्वा, अन्ये तु, चराचरं व्यपाश्रयो यस्येति बहुव्रीहिं कृत्वा चराचरव्यपाश्रयपदं उत्पत्तिनाशव्यपदेशस्य भाक्तत्वे हेतुत्वेन व्याकुर्वन्ति । तद्भावभावित्वादिति तु शरीरसद्भावे जन्ममरणयोर्भावित्वादित्येवं ताच्छील्ये णिनिमङ्गीकृत्य व्याकुर्वन्ति, तथा सति तद्भावभावित्वाच्चराचरव्यपाश्रयस्तद्व्यपदेशो भाक्तः स्यादित्येकमेव वाक्यं भवति । तन्न सूत्रकृतोऽभिप्रेतमिति प्रतिभाति । स्यात्पदस्य मध्ये पाठात्, अभिमानेन वा समागमेन वा जीवशरीरयोः संबन्धस्य सर्वेषामावश्यकत्वाच्च वाक्यद्वयपक्ष एव साधीयानिति ।

रश्मिः ।

त्वादीति । यत्सत्त्वे यत्सत्त्वमन्वयः । यदभावे यदभावो व्यतिरेकः । किंच । शरीरस्यान्वयः समवायी रेतआदिः । व्यतिरेको निमित्तम्, देहकारणव्यतिरिक्तं वा परमाण्वादि, ताभ्यामेव जीवस्य तद्भावित्वं देहाभिमानित्वं देहाध्यास इति भाष्यार्थः ।

'चरमः सद्विशेषाणामनेकः संयुतः सदा । परमाणुः स विज्ञेयो नृणामैक्यभ्रमो यतः ॥'

इति वाक्यात् । अर्थस्तु उभयथापि न कर्मातस्तदभाव इति सूत्र उक्तः । **समानेति समानन्यायादिति** । समानन्यायाभावेतिदेशाधिकरणानवतारान्मीमांसायामस्य प्रसिद्धिः । नादात्मना सकलदेहेषु वेदस्य नित्यस्य विद्यमानत्वाज्जीवसमानन्यायोऽवतरति तस्मादित्यर्थः । **एवं चेति** । **स्यादित्यन्ते** पूर्वपक्षे च **भिन्नं वाक्यमिति** । स्यादिति तिङ्साहित्यादिति भावः । एकतिङ्वाक्यमिति लक्षणात् । एकवाक्यतापक्षं त्वग्रे दूषयिष्यन्ति । एकवाक्यतया व्याख्यातॄनन्यथा पर्यनुयुञ्जते स्म **भास्करेति** । **चर** इत्यादि **चरे** जीवेऽ**चरो** जड उद्गतो जातः । **इत्यर्थमिति** चराचरव्यपाश्रय इति सूत्रांशार्थं वदन्त इत्यर्थः । **अन्ये** त्विति शांकराः । **यस्येति** उत्पत्तिनाशव्यपदेशस्य । **हेतुत्वेनेति** भाक्तस्त्वेष जीवस्य जन्ममरणव्यपदेशः । किमाश्रयः पुनरयं मुख्यो यदपेक्षया भाक्त इत्यत उच्यते । चराचरव्यपाश्रयजातो देवदत्तो मृतो देवदत्त इत्यत्र लोके स्थावरजङ्गमशरीरविषयौ **जन्ममरणशब्दौ** । स्थावरजङ्गमानि हि भूतानि जायन्ते च म्रियन्ते चातस्तद्विषयौ जन्ममरणशब्दौ मुख्यौ सन्तौ तत्स्थे जीवात्मन्युपचर्येते इत्येवं भाक्तत्वे लक्षणायां हेतुः । शक्तं पदम्, तत्त्वं च शक्यार्थस्तेन व्याकुर्वन्तीत्यर्थः । **भावित्वादिति** भवतस्तच्छीले भाविनी, तयोर्भावो भावित्वं तस्मात् । **तद्भावेति** । शरीरान्वयव्यतिरेकाच्चराचरव्यपाश्रयो जन्ममरणधर्मव्यपदेशोतः शक्यार्थलाभात्तस्य धर्मस्य व्यपदेशो जीवे भाक्तः स्यादित्यर्थः । **मध्य** इति । तथा च स्वारसिकान्वयाभावो दूरान्वयश्च दोषौ स्यातामिति भावः । अतो नाभिप्रेतम् । **अभीति** देहे समागमज्ञानतिरोभावकेन । **समेति** । मुक्तदेहे प्रकटत्वादुभयत्र भेदेनोक्तिः । **संबन्धस्येति** अभिमानरूपस्य, अध्यासस्येति यावत् । **आवश्यकेति** देवदत्तो जातो मृतश्चेत्यादावावश्यकत्वात् । यतश्चरवाचकपदस्य शरीरे संबन्ध एव तद्धर्मयोर्जन्ममरणयोर्जीवे व्यपदेशः स च भाक्तः । यथा गङ्गापदार्थसंबन्धादेव गङ्गापदस्य तीरे प्रयोगः । तदर्थधर्मस्य शैत्यपावनत्वादेर्व्यपदेशो भाक्तश्च भवति । **एवेति** । पूर्वपक्षबोधकसूत्रे संभावनार्थकलिङन्तधातुप्रयोगस्यावश्यकत्वात् । सिद्धान्त-

भाष्यप्रकाशः ।

भिक्षुस्तु अन्तःकरणस्य रूपभेदेनाकाशवन्नित्यानित्यत्वं स्वीकृत्यात्र नित्यान्तःकरणस्याभिप्रेतत्वात् तदुत्पत्तिव्यपदेशो भाक्त इत्येवमर्थमाह । तदस्माकमप्यभिमतम् । परं यन्नित्यत्वेन तस्याभिमतं तदस्माकं वेदसूक्ष्मरूपत्वेन भगवदीयत्वेन, न तु तत्त्वान्तरत्वेनेति विशेषः ।

रामानुजाचार्यास्तु इदं सूत्रं प्रासङ्गिकत्वेनेच्छन्ति, तथाहि 'पूर्वं तेज ऐक्षत' इत्यादौ तेजःप्रभृतयः शब्दाः ब्रह्मैवाभिदधतीत्युक्तम् । तथा सति तैस्तैः शब्दैस्तत्तद्व्यपदेश उपरुध्यत इति शङ्कायां चराचरसूत्रं प्रवृत्ते । अर्थस्तु, चराचरव्यपाश्रयस्तत्तद्व्यपदेशो भाक्तः लोके वाच्यैकदेशे भङ्क्त्वोक्त इत्यर्थः । समस्तप्रकारिणो ब्रह्मणः प्रकारभूतवस्तुग्राहिप्रज्ञादिप्रमाणाविषयत्वाद् वेदान्तश्रवणात् प्रकारप्रकारिप्रतीतेः प्रकारिप्रतीतिभावभावित्वाच्च तत्पर्यवसानस्येति । यद्वा, तेजआदयः शब्दास्तत्तद्वाचका इति तेषां ब्रह्मवाचकत्वं भाक्तमित्यत आह चराचरेति । चराचरव्यपाश्रयस्तद्व्यपदेशश्चराचरवाचिशब्दप्रयोगो ब्रह्मण्यभाक्तः । कुतः तद्भावभावित्वात्, सर्वशब्दानां वाचकभावस्य नामरूपव्याकरणश्रुत्या ब्रह्मभावभावित्वादिति द्विधा व्याख्यानात् । अत्रोदासीना वयम् ।

माध्वास्तूक्तसूत्रद्वयात्मकमधिकरणं लयक्रमविचारपरमिच्छन्ति । तत्रापि वयं तथैव ॥१६॥

इति नवमं अन्तरा विज्ञानमनसीत्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

रश्मिः ।

सूत्रांशे त्वस्तीत्यपेक्षणेन संभावनार्थकलिङन्तधात्वनपेक्षणात् विध्याद्यर्थासंभवाच्च । न चास्तीत्यध्याहर्तव्यम् । गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तीनां निमित्तमिति व्याकरणसिद्धान्तात् । जातकर्मादिशास्त्रस्यापि भाक्तजन्मादीति न पूर्वपक्षोक्तदोषः । तथा च दोषबाहुल्यादेकवाक्यत्वपक्ष इत्येवकारः । आकाशेति । भगवान् अयमाकाशस्य नित्यत्वानित्यत्वे स्वीकरोतीत्युक्तं 'यावद्विकार'-सूत्रे । वेदसूक्ष्मेति । 'मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्य रूपम्'इति वाक्यात् । भगेति । 'मनस उत ये मनो विदु'रिति श्रुतेः । पूर्वमिति अन्तरासूत्रे । तेजःप्रेति तेजोबन्नानि । तत्तदिति तेजआदिव्यपदेशः । चराचरेति चराचरप्रतिपादकः । भाक्त इति ब्रह्मणि भाक्तः । वाच्येति । वाच्यं ब्रह्म, तदेकदेशः शरीरं तत्र भंक्त्वा आमर्द्य । समस्तेति समस्तं चराचरं प्रकारः शरीरं तदस्यास्तीति तथोक्तम् । तस्य ब्रह्मणः । प्रकारेति । प्रकारभूतं वस्तु चिदचिच्छरीररूपं तद्ग्राहिप्रज्ञादि प्रमाणं तदविषयत्वं ब्रह्मणस्तत्त्वात् । वेदान्तेति । अन्तर्यामिब्राह्मणात् प्रकारप्रकारिविषयिण्याः प्रतीतेर्भावभाविनोः प्रकारप्रकारिणोर्विषययोर्भावात् विषयत्वात् । तत्परीति तेजआदिशब्दानां प्रकारपर्यवसानस्य । चराचरेति व्यस्तमपि समस्तेन व्याख्यातम् । वाचीति व्यपाश्रयपदार्थः । शब्देति तत्पदार्थः । नामरूपेति वाच्यं रूपं वाचकं नाम । श्रुतिस्तु 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति । ब्रह्मभावेति ब्रह्मभावो न जीवः तत्त्वमसीत्यत्र तस्य भाव इति व्याख्यानात् । तेन भावित्वात् । देवदत्तो विष्णुमित्र इति । व्याख्यानादिति इच्छन्तीति पूर्वेणान्वयः । अत्रेति सिद्धान्तस्यास्य 'आकाशस्तल्लिङ्गात्' इति सूत्र एवोक्तत्वेन तथा । तथेति अधिभूतादीनि सर्वाण्युत्पत्तिक्रमवैपरीत्येन लीयन्ते कानिचित्क्रमेण वेति संदेहे सर्वेषां न व्युत्क्रमेण लयः किंतु केषांचित्क्रमात्केषांचिद्व्युत्क्रमादिति पूर्वपक्षे, सर्वेषां व्युत्क्रमेणेति सिद्धान्तः । पूर्वसूत्रे 'विपर्ययेण तु क्रमः' इत्युक्त्वा

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥ (२-३-१०)

ननु जीवोऽप्युत्पद्यतां, किमिति भाक्तत्वं कल्प्यत इति चेत् न । आत्मा नोत्पद्यते । कुतः । अश्रुतेः । न हि आत्मन उत्पत्तिः श्रूयते देवदत्तो जातो,

---

भाष्यप्रकाशः ।

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥ पूर्वाधिकरणे जीवस्य नामरूपविशेषसंबन्धाभावाज्जीवस्य नोत्पत्तिरित्युक्तम् । तद्युक्तं न वेति संदेहे देवदत्तादिनाम जीवस्यैव, न शरीरमात्रस्य, मृते देवदत्ते तदीयगयाश्राद्धादिकरणानुपपत्तेः । एवं नामसंबन्धे तत्र सिद्धे सोऽप्युत्पद्यतां तदेतदाहुः ननु जीवोपीत्यादि । समाधिं व्याकुर्वन्ति नेत्यादि । तथाच 'अङ्गादङ्गात् संभवसि हृदयादधि जायसे आत्मा वै पुत्रनामासि त्वं जीव शरदः शतम्' इत्यादिश्रुतिविचारे लोकविचारे च देहस्यैवोत्पत्तिः । श्राद्धादिशास्त्रे तु देवदत्तादिदेहोपलक्षितो

रश्मिः ।

'अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण'इत्युक्त्या पूर्वपक्षः सूचितः । प्राणात्मनो मनसश्च विज्ञानम् । 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञानमात्मनि'इति तल्लिङ्गाद्विज्ञानमनस्यन्तरा विपरीतक्रम इति चेदिति भाष्येण । अत्र प्राणात्मन इत्यस्याग्निर्वाग्भूत्वेति श्रुत्युक्तोऽग्निः । 'एष प्राण उदेति'इति श्रुतेः । एष सूर्यः । सूर्योऽग्निरस्त्येव । विज्ञानं तु प्राज्ञपदलभ्यम् । यच्छेद्द्यात् । विज्ञानमनस्यन्तरेति छान्दसः संधिः । अविशेषादित्यनेन सिद्धान्तः सूचितः । न विशेषप्रमाणाभावादिति भाष्येण । एवं द्वितीयसूत्रार्थोऽपि विमर्शनीयः । तथाहि । मनसश्च विज्ञानमिति व्यपदेशश्चराचरेष्वालोचनाद्विज्ञानं भवतीति भागापेक्षया स्यात् । न विज्ञानतत्त्वापेक्षया । स्कान्दे च 'परादव्यक्तमुत्पन्नमव्यक्तं तु महांस्तथा । विज्ञानतत्त्वं महतः समुत्पन्नं चतुर्मुखात् । विज्ञानतत्त्वात्तु मनो मनस्तत्त्वाच्च खादिकम् । एवं बाह्यापरा सृष्टिरन्तस्तद्व्यक्त्यपेक्षया । विपरीतक्रमो ज्ञेयो यस्माद् दत्ते हरेर्दशि'रिति । तथैवेति । भाष्येऽपि तथा व्याख्यानमिति तथा । सूत्रे लयप्रपञ्चस्यात्यन्तानावश्यकत्वेनोक्तविचारस्यान्यत्राभावेन विपर्ययसूत्रेण चारितार्थ्याच्च ॥ १६ ॥

इति नवममन्तरा विज्ञानमनसीत्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥ नामेति विस्फुलिङ्ग इति नाम वर्तुलादिरूपं सामान्यं तद्व्यावृत्त्यर्थं विशेषेति । नामरूपविशेषस्य । भस्मज्वलितकाष्ठादिहस्वविशिष्टचतुष्कोणवर्तुलत्रिकोणादिरूपस्य संबन्धाभावात् । यद्वा । नामरूपयोर्विशेषसंबन्ध आत्मतया शरीरस्वीकरणरूपस्तस्याभावात् । जीवस्यैवेति एवकारोऽप्यर्थे जीवस्यापीत्यर्थः । तत्रेति जीवे । नामवद्रूपस्याध्यासाख्यः संबन्धः । नेत्यादीति । उत्पत्तेर्निरूपितत्वादाहुः आत्मा नोत्पद्यत इति । देवदत्त इत्यादिभाष्ये किंचिच्छ्रुतिविरोधसमाधानं कुर्वन्त एव विवृण्वन्ति स्म तथाचेति । श्रुतौ जीवजन्माश्रवणोक्ते च । श्रुतीति । अत्रात्मपदशब्दः त्रिषु वर्तमानोऽपि देहमात्रपरः । पुत्रनामासीत्यग्रे नामरूपसंबन्धकथनात् । अतः समानप्रजाजननियमकत्वादङ्गादङ्गात्संभवसीति देहरूपात्मजन्यत्वं मुख्यम् । हृदये ईश्वरस्थितेस्तस्मादधि अधिकं चिज्जडात्मकं जायसे अतो वा इति निश्चये । त्वं पुत्रनामा देहोधिकोऽपि । इति श्रुतिविचारे । लोको व्याकरणं तद्विचारे जीव प्राणधारणे, प्रत्यक्षविचारे वा देहस्यैव नतु जीवस्योत्पत्तिः । लोकविचारे

विष्णुमित्रो जात इति देहोत्पत्तिरेव । न तु तद्व्यतिरेकेण पृथग् जीवोत्पत्तिः श्रूयते । विस्फुलिङ्गवदुच्चरणं नोत्पत्तिः । नामरूपसंबन्धाभावात् । एतस्य गुणाः स्वरूपं चाग्रे वक्ष्यते ।

भाष्यप्रकाशः ।

जीवोऽभिप्रेयते तत्रापि पूर्वोक्तश्रुतिप्रभृतय एव बीजम्, अत एव, 'अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम् । फल्गूनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनम्' इत्यादौ देहेऽपि गौण्या जीवपदप्रयोगः । यद्वा 'एतत्पञ्चविधं लिङ्गं त्रिवृत् षोडशविस्तृतम् । एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयते' इति चतुर्थस्कन्धस्मृतेर्विशिष्टे पारिभाषिको वा । न तु देहव्यतिरेकेण पृथग् जीवोत्पत्तिः श्रूयते, नापि युक्तिगोचरीभवति । तस्योत्पत्तिनाशशालित्वे श्राद्धादिशास्त्रोक्तामुष्मिकफलसंबन्धानुपपत्त्या सर्वशास्त्रविप्लवप्रसङ्गात्, प्रेतादिपूर्वजन्मकथनाद्यनुपपत्तेश्च ।

अतो देहस्यैव जन्मादिधर्मवत्त्वात् तत्संबन्धेनैव जीवे जन्मादिव्यपदेश इति निश्चयः । ननु बृहदारण्यके 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ति' इति श्रुत्या प्राणादिजडसाधारण्येन व्युच्चरणश्रावणात् मुण्डके च 'एतस्माज्जायते प्राण' इत्यनेनोत्पत्तिमत्तया श्रावितानां प्राणादीनामस्य साहचर्यात् कथं नोत्पत्तिरित्यत आहुः विस्फुलिङ्गवदित्यादि । यतो विस्फुलिङ्गवदुच-

रश्मिः ।

प्रत्यक्षव्याकरणाभ्यां देहमात्रोत्पत्तिसिद्धेः । एवं च रूपदेवदत्तादिनाम्नोर्दैहिकत्वात्तयोश्च ध्वंसात्संकल्पादावुद्देश्यताऽसंभवस्तं वारयन्ति स्म **श्राद्धादीति** । **जीवोभीति** देवदत्ताद्युद्दिश्य तत्पुत्रकृतसंकल्पादौ देवदत्तादिनामकशरीराभावेपि जीवोभिप्रेयत इति वा संभव इति भावः । **तत्रेति** जीवस्य देहोपलक्षितत्वे । **पूर्वोक्ता** अव्यवहितपूर्वोक्ताः । **प्रभृतिशब्देन** लोकः प्रत्यक्षं च । **जीव** इति शरदः शतं प्राणान् धारयेति प्राणधारणं देहमात्रलिङ्गं सिध्यतीति जीवो देहः । **जीवस्येति** । 'हृदयादधि जायसे' इति श्रुतेः । **गौण्येति** । प्राणधारणस्य देहे प्रत्यक्षेऽपि लौकिकत्वाज्जीवनत्वगुणयोगेन गौणी । चैतन्यत्वमलौकिकम् । प्राणधारणत्वं लौकिकम् । अलौकिकजीवशब्दस्य लौकिकदेहरूपजीवे गौणी युक्ता । **नन्विति** भाष्यविवरणम् । **नन्विति** । **युक्तीति** प्रत्यक्षस्योपलक्षकम् । **तस्येति** जीवस्य । **श्राद्धेति** ।

'वसुरुद्रादितिसुताः पितरः श्राद्धदेवताः । प्रीणयन्ति मनुष्यांश्च पितॄन् श्राद्धेन तर्पिताः' ।
'आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च । प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः' ॥

इति श्राद्धप्रकरणीययाज्ञवल्क्यस्मृत्युक्तेत्यर्थः । यज्ञवक्ता यज्ञवल्क्यः । तस्यापत्यं याज्ञवल्क्यः । **सर्वशास्त्रेति** । सर्वेषां जीवाधिकारकत्वात्सर्वशास्त्रं जीवाधिकारकशास्त्रं तस्य विप्लवप्रसङ्गादित्यर्थः । **प्रेतादीति** । प्रेतादिभिः स्वपूर्वजन्मकथनादेरनुपपत्तेश्च । **विस्फुलिङ्गेति** भाष्यं विवरीतुं शङ्कामाहुः **नच बृहदिति** । दृप्तबालाकिब्राह्मणे । ननु व्युच्चरणं नोत्पत्तिरित्याकाङ्क्षायामन्यत्रोत्पन्नानां प्राणादीनामत्र व्युच्चरणकर्तृत्वादुत्पत्तिरित्याशयेन श्रुत्यन्तरमाहुः **मुण्डक इति** । **अस्येति** । व्युच्चरणस्य कर्तृतया ऐकार्थ्यात् । **विस्फुलिङ्गेति** भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **यत इति** । भाष्ये **नामरूपे**त्यनेन केवलव्युच्चरणस्य

किंच । नित्यत्वाच्च ताभ्यः श्रुतिभ्यः । अयमात्माऽजरोऽमरः, न जायते म्रियत इत्येवमादिभ्यः ॥ १७ ॥

इति द्वितीयाध्याये तृतीयपादे दशमं नात्माश्रुतेरित्यधिकरणम् ॥ १० ॥

भाष्यप्रकाशः ।

रणं नोत्पत्तिः नामरूपसंबन्धाभावात्, अन्यथा व्युच्चरणश्रुतावात्मशब्दप्रयोगस्य, बालाग्रश्रुति-व्याकरणश्रुत्योर्जीवशब्दप्रयोगस्य च विरोधापत्तेः ।

न चास्यापि सृष्ट्यनन्तरभावित्वात् कृत्रिमत्वं शङ्क्यम् । तथा सति सृष्टेः पूर्वं ब्रह्मण एव केवलस्य सत्त्वात् सृष्ट्यनन्तरं प्रयुज्यमानानां शब्दानां सर्वत्र पारिभाषिकत्वापत्त्या रूढ्युच्छेद-प्रसङ्गात्, अतस्तदभावाय 'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन् यदास्ते' इति श्रुत्युक्तस्य नामरूपनियमस्य साहजिकत्वमास्थेयम् । तथा सति तदतिरिक्तस्यैव कृत्रिम-त्वं, न तु नैसर्गिकस्येति निश्चयः । तदेतदुक्तं नामरूपसंबन्धाभावादिति । न च नामरूपान्तरसंबन्धस्यैवोत्पत्तित्वं, न केवलव्युच्चरणस्येत्यत्र किं गमकमिति शङ्क्यम्, यथो-र्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेदित्यव्यवहितपूर्वमुदितस्य दृष्टान्तस्यैव गमकत्वात्, अन्यथैकेनैव निर्वाहे इतरवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, अतस्तन्तूनां नामरूपसंबन्धात् पूर्वो दृष्टान्तः प्राणादीनां भूतान्तानां नाम-रूपसंबन्धवतामुत्पत्तिबोधकः । नच तेषामुत्पत्तिमत्त्वे किं मानमिति वाच्यम् । ऐतरेये 'स ऐक्षत लोकान्नु सृजै' इति प्रश्ने, 'स प्राणमसृजत' इत्यादिसृष्टिश्रुतीनामेव मानत्वात् । नच 'तदात्मानꣳ स्वयमकुरुत' इत्यात्मकरणश्रुतिविरोधः । तत्र यथास्थितप्राकट्यस्यैव करणत्वेन विवक्षितत्वात् । अन्यथा तस्य सुकृतत्वविरोधापत्तेः । नच 'आत्मकृतेः परिणामात्' इति सूत्रे तस्य परिणामत्वस्याङ्गीकारविरोधः शङ्क्यः । तत्र यथास्थितप्राकट्यस्यैव परिणामत्वेन वि-वक्षितत्वात् । अन्यथा विपरिणामादित्येव वदेत्, अतः प्राणादीनामेवोत्पत्तिर्न जीवस्येति निश्चयः । द्वितीयस्तु जीवानामुच्चरणमात्रबोधक इत्यास्थेयम् । नच 'यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च' इति मुण्डकवाक्यस्वारस्यात् पूर्वो दृष्टान्तः कर्तृत्वमात्रबोधक इति वाच्यम् । एवमपि क्रिया-

रश्मिः ।

नोत्पत्तित्वं ज्ञापितं तत्र शङ्कते स्म न चेति । आत्मेति नाम । रूपं विस्फुलिङ्गवद्वर्तुलं तदन्यनाम-रूपसंबन्धस्यैवेत्यर्थः । अव्यवहितेति बृहदारण्यके यथाग्नेरित्यस्याव्यवहितपूर्वम् । एकेनेति यथोर्णनाभिरित्यनेन । इतरेति यथाग्नेरित्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अत इति एकतरस्य वैयर्थ्याभावाय । सार्वविभक्तिकस्तसिद्धिरिति । तन्तूनामित्यादि ऊर्णनाभिः कीटविशेषस्तन्तुना तन्तून् क्रीडां क्रीडायै उच्चरेत् । कर्मणः करणसंज्ञा संप्रदानस्य कर्मसंज्ञेत्यनेन कर्मणः करणसंज्ञायां जातायां तृतीया । पशुना रुद्रं यजत इतिवत् । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः । उच्चरेदुत्पादयेदिति दृष्टान्तश्रुत्यर्थान्नाम तन्तुः दीर्घाकृति-रूपं तयोः संबन्धाद्धेतोः । द्वितीयो यथाग्नेरिति दृष्टान्तः । उच्चरणेति । तदानीं देहसंबन्धाभावाद्देव-दत्तादि नाम करपादादि रूपं च नास्तीति तन्मात्रबोधकः । एतस्येति भाष्यं विवरीतुमाहुः न च यथेति । कर्तृत्वमात्रेति मात्रशब्देनोत्पत्तिव्यवच्छेदः । क्रियेति । कृतिमत्त्वं कर्तृत्वमित्यत्र

भाष्यप्रकाशः ।

विषयाणामुत्पत्तिमत्त्वस्य सिद्धेः । नचैवमपि प्राणादिसाम्यानपाय इति शङ्क्यम् । यत एतस्य गुणाः स्वरूपं चाग्रे 'ज्ञोऽत एव'इत्यादिसूत्रेषु वक्ष्यते अतस्तदवगतौ प्राणादिसाम्यसंदेहस्य सुखेन निवृत्तेः । नन्वेवमपि प्रमेयबलेन निवृत्तिर्न तु प्रमाणेन, शास्त्रं तु भवतां प्रमाणप्रधानमतो नेदं युक्तमत आहुः किंचेत्यादि । इत्येवमादिभ्य इत्यादिपदेन 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्' 'अजो नित्यः शाश्वतोऽयम्' इत्यादीनां संग्रहः । तथाच नात्र प्रमाणाभाव इत्यर्थः ॥ १७ ॥ इति दशमं नात्माऽश्रुतेरित्यधिकरणम् ॥ १० ॥

रश्मिः ।

निविष्टकृतिविषयाणाम् । प्राणादीति । जीवेषु व्युच्चरणेन प्राणादिसाम्यं प्राणादिसदृशं व्युच्चरणम् । व्युच्चरणे जीवस्यैव प्राणादीनामकर्तृत्वात् । तथाचानित्यत्वापत्तिरिति भावः । एतस्येति भाष्यं विवृण्वन्ति यत इति । एतस्येति जीवस्य । प्रमेयेति प्रमेयं शाब्दम् । जीवोत्पत्त्यश्रुतिरिति शब्दः । तेनोत्पत्तिश्रवणाभावः प्रमेयस्तद्बलेनेत्यर्थः । प्रमाणेनेति श्रुतिशब्दादिना । रामानुजाचार्या एतद्दोषभियैव श्रुतेरित्येवं पदं छिन्दन्ति । परंतु द्वितीयहेतुप्रतिपादकसूत्रांशवैयर्थ्यं नानुसंदधते । न जायते । ज्ञाज्ञौ द्वावजाविति । जीवोत्पत्तिप्रतिषेधश्रुतेरिति हेतोः सकाशात् । नित्यो नित्यानामित्यादिश्रुतिभ्यो नित्यत्वावगमस्य हेतोरनतिरेकात् । भवतामिति वेदव्यासमतवर्तिनां शब्दप्रधानम् । नेदमिति इदमश्रुतेरिति सौत्रं लिङ्गम् । चेतनानामिति 'एको बहूनां यो विदधाति कामान्' इति श्रुतिशेषः । अयमिति । पुराणे 'न हन्यते हन्यमाने शरीरे' इति श्रुतिशेषः । तथा चेति । द्वितीयहेतुसत्त्वे प्रकारे च । एतावता ब्रह्माण्डप्रकरणं समाप्तं द्वितीयं । ब्रह्माण्डेतिव्याप्तिवारणाय । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत' इत्यत्र 'तज्जलान्' इति लिङ्गात् । माध्वास्तु 'स इदं सर्वं विलाप्यान्तस्तमसि निलीनस्तद्विलाप्य व्युत्तिष्ठते स इदं सर्वं विसृजति विस्थापयति प्रस्थापयति आच्छादयति प्रकाशयति विमोचयति एक एव' इति श्रुतेः परमात्मापि न लीयते इति व्याख्याय सूत्रांशे श्रुतयः 'स एतस्मिन् तमसि निलीनः प्रकृतिं पुरुषं कालं चानुपश्यति नैनं पश्यति कश्चन' इति पैङ्गीश्रुतिः 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां, स नित्यो निर्गुणो विभुः परमः परात्मा, नित्यो विभुः कारणो लोकसाक्षी परो गुणैः सर्वदृक् शाश्वतश्च' इत्यादि श्रुतिभ्यो नित्यत्वाच्चेति भाष्ये । 'पूर्वा विराड्लिङ्गिकाऽपरा परलिङ्गिका'इति श्रुतेरिति पदच्छेदेपि नास्वरसस्तथापि लाघवात्ताभ्य इत्यनेन चारितार्थ्यं सुवचमिति ज्ञेयम् । श्रुत्यर्थस्तु स महतः स्रष्टा इदं परिदृश्यमानं विलाप्य विशेषे लीनं ब्रह्माण्डे लीनं कृत्वा ब्रह्माण्डान्तर्मध्ये तमस्तस्मिन् निलीनो मार्तण्डरूपो द्वितीयः । तत्तमः विरुद्धं कृत्वा लात्वा रात्रिरूपं कृत्वेति, व्युत्तिष्ठते 'आविरासीत्तमोनुदः' इति मनुस्मृतेः । विशेषो विष्णोर्द्वितीयं रूपं तेन उत्तिष्ठते । विराड्व्याख्यानमिदमित्याह इदमित्यादि । 'विसर्गः पौरुषः स्मृतः' इति वाक्याद्विराट्पुरुषसृष्टिरेवं विस्थापयतीति विशेषस्थापनं पुरुषरूपविराट्कृतम् । प्रगतं स्थापनं च तत्कृतम् । 'दग्धगोमयपिण्डवत्' इति वाक्यात्स्वस्मिन्प्रस्थापितमाच्छादयति विराट् दग्धगोमयपिण्डवद्भातो विराट् । सूर्याविष्कारेण विराट् प्रकाशयति । सूर्यः सत्कर्मप्रेरणेन विमोचयत्येक एव । परमात्मा विराडन्तःस्थः स्मृतिप्रसिद्धब्रह्मनाम । श्रुत्यन्तरमतलयविशेषार्थम् । परो गुणैरिति महत्स्रष्टृ लिङ्गम् । 'तमसः परस्तात्', 'तमसस्तु पारे' इति च श्रुतिभ्यामिति ॥ १७ ॥

इति दशमं नात्माऽश्रुतेरित्यधिकरणम् ॥ १० ॥

गुणान्निरूपयन् प्रथमतश्चैतन्यगुणमाह ।

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥ (२-३-११)

ज्ञश्चैतन्यस्वरूपः । अत एव श्रुतिभ्यो विज्ञानमय इत्यादिभ्यः ।

भाष्यप्रकाशः ।

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥ सूत्रमवतारयन्ति गुणानित्यादि । गुणाँस्तद्गुणान् धर्मान्निरूपयन् प्रथमतो मुख्यतया चैतन्यगुणं, चैतन्यं गुणो यस्य तादृशं, यो यज्जनकः स तद्गुणको, यो यद्गुणकः स तदविनाभूतो, यो यदविनाभूतः स तदात्मक इति व्याप्तीनां समन्वयसूत्रे सिद्धत्वादत्र चैतन्यगुणकत्वेन चैतन्यात्मकमात्मानमाहेत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति ज्ञ इत्यादि । ज्ञानधर्मकत्वेऽपि ज्ञानस्वरूप इत्यर्थः । ननु कप्रत्ययस्य कर्तर्यनुशासनाज्ज्ञानकर्तेति भवति, तच्च कर्तृत्वं समवायसंबन्धेनेति ज्ञानधर्मकत्वे पर्यवस्यतीति काणभुजवदङ्गीकर्तव्यं न तु सांख्यवज्ज्ञानस्वरूपइत्येतामाशङ्कां हेतुबोधितश्रुत्युपन्यासेन परिहरन्ति विज्ञानेत्यादि । तथाच वाजसनेयक छान्दोग्यप्रभृतिषु, 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' 'न पश्यो मृत्युं पश्यति,' 'एष हि द्रष्टा श्रोता मन्ता रसयिता'इत्यादिभिर्विज्ञातृत्वादिबोधनाज्ज्ञानधर्मकत्वेपि तैत्तिरीयादौ मयट्प्रत्ययेन ज्ञानप्राचुर्यबोधनात्, एतन्निगमनश्लोके च 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इत्यादिना ज्ञानस्वरूपत्वकथनाज्ज्ञानधर्मा ज्ञानस्वरूपश्च, न तु काणभुजवन्न वा कापिलवदित्यर्थः । अत्रान्येषां मतानामेकदेशितया

रश्मिः ।

ज्ञोऽत एव ॥१८॥ सूत्रमित्यधिकरणात्मकम् । गुणानिति । तेन द्वितीयं प्रकरणं समाप्तमिति द्योतयन्ति स्म तृतीयप्रकरणारम्भश्च । 'तृतीयं सर्वभूतस्थम्' इति वाक्यांशोक्तम् । बृहदारण्यके छान्दोग्यीयब्रह्माण्डोपासनवदणुः पन्थाः । 'अणुः पन्था विततः पुराणः' इति शारीरब्राह्मणेऽस्ति शारीरभाष्यीयः । अग्रे शब्दस्याक्षरपर्यन्तोपस्थितेस्तदंशशारीरकभाष्यं सिद्धम् । न च गौणमुख्यन्यायेन फलीभूत(पर)परं भाष्यमिति वाच्यम् । अधोक्षजत्वेन शब्दरूपन्यायस्याप्यप्रवृत्तेः । अनिदमित्थतया तु शब्दप्रवृत्तिरस्तीतीक्षत्यधिकरण उक्तम् । चैतन्यगुणमिति भाष्ये समासप्रयोजनं वदन्तः गुणानां गुणिनं विनाऽसंभवमालोच्य कर्मधारयं त्यक्त्वा बहुव्रीहिणा व्याकुर्वन्ति स्म चैतन्यं गुणो यस्येति । भाष्ये जानातीति ज्ञ इत्यत्र ज्ञानं चैतन्यस्य गुणो गृहीतस्तद्विरोधं परिजिहीर्षव आहुः यो यदिति । तद्गुणेति चैतन्यगुणकत्वेन । चैतन्यस्य गुणत्वेन गुण्यपेक्षणात् । आहेति आक्षेपेणाह । ज्ञानेति जानातीति ज्ञ इति व्युत्पत्त्या ज्ञानं चैतन्यं तद्धर्मकत्वेऽपि ज्ञानं चैतन्यधर्मविशिष्टं तत्स्वरूपः । केति । 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति सूत्रेण विहितस्य कर्तरि कृदिति सूत्रेण कर्तर्यनुशासनात् । समवायेति यद्यपि कर्ता संयोगसंबन्धेन भवति तथापि धातोर्ज्ञानार्थकत्वेन कर्तृपदमाश्रये वर्तत इति गुणगुणिनोः समवायात्समवायसंबन्धेनेत्युक्तम् । ज्ञानधर्मकत्वं जानातीत्यत्र ज्ञानाश्रय इत्यर्थात्तत्र पर्यवस्यति । सांख्यवदिति 'उपाधिभेदेप्येकस्य नानायोग आकाशस्येव घटादिभिः' इति सांख्यप्रवचनसूत्रात् । हेत्विति अत इति सौत्रहेत्वित्यर्थः । वाजेति विज्ञातारमिति श्रुतिर्बृहदारण्यके । न पश्य इति छान्दोग्ये । एष इति नृसिंहतापिनीये जीवपराः । विज्ञातृत्वादीत्यत्रादिशब्देन पश्यत्वं द्रष्टृत्वादिकं च । ज्ञानप्राचुर्येति धर्मात्मकज्ञानप्राचुर्यबोधनात् । एतदिति मान्त्रवर्णिकसूत्रेर्थः स्फुटः । अत्रेति संग्राह्यत्वमित्यनेनान्वयः । अन्येषामिति माध्वरामानुजाचार्यादीनाम् । एकेति औपाधिकं जीवत्वं वदतां भास्कराचार्याणां मतस्य शंकराचार्यैकदेशित्वं स्पष्टम् । विष्णु-

सर्वविप्लववादी ब्रह्मवाक्यान्युदाहृत्य सूत्रोक्तसिद्धान्तमन्यथाकृत्य श्रुतिसूत्रोल्लङ्घनेन प्रगल्भते । स वक्तव्यः । किं जीवस्य ब्रह्मत्वं प्रतिपाद्यते जीवत्वं वा निराक्रियते इति । आद्ये इष्टापत्तिः । न हि विस्फुलिङ्गोऽद्व्यंशो भूत्वा नाग्निः । द्वितीये स्वरूपनाशः । जीवत्वं कल्पितमितिचेन्न । अनेन जीवेनात्मनेति

भाष्यप्रकाशः ।

भगवन्माहात्म्याविरोधितया च संग्राह्यत्वं बोधयितुं शांकरं मतं दूषणायोपक्षिपन्ति सर्वविप्लवे-

रश्मिः ।

शिवपरत्वेन रामानुजमाध्वशैवाचार्याणां मतानामेकदेशित्वं स्पष्टम् । विज्ञानेन्द्रभिक्ष्वाचार्याणां मतस्य कृष्णाद्यवतारपरत्वम् । 'यथा मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्तीति सिद्धान्तश्रुतेः । द्वितीयोपदेश इत्यवतारपरत्वं अत एकदेशित्वं तन्मतस्य । परदेवतापरत्वमाचार्यमतस्येति नैकदेशित्वमिति ध्येयम् । माहात्म्यबोधकत्वं तु ईदृशी जीवरूपप्रकृतिरिति भास्कराचार्यमते गुणावतारः । स्वविषये पूर्णावतारश्चेत्यन्याचार्यस्य तेषु माहात्म्यम् । संग्राह्यत्वमिति । अत्र सूत्रे संग्राह्यत्वमित्युक्तम् । तदित्थम् । ज्ञानाश्रयश्चैतन्यरूप इत्युक्तम् । तत्र नानावादानुरोधि रूपं निबन्धे ब्रह्म । तत्र भेदाभेदवादानुरोधि जीवरूपम् । 'अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत्' इति गीता । व्यापकधर्मस्य व्यापकत्वनियमानुरोधि । कारणात्मनाऽभिन्नम् । कार्यात्मना भिन्नम् । तथा च तद्भाष्यम् । जीवस्य स्वतश्चैतन्यं नास्त्यागन्तुकमेव तस्य चैतन्यं पाक्षिकमिदं घटादिविषयं विज्ञानमविज्ञानविच्छेदेन वर्तते तदेवास्य चैतन्यमिति काणादा मन्यन्ते । तत्रेदमुच्यते । जीवो ज्ञः । कस्मादत एव । श्रुतिभ्य एव 'अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिः' 'न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते' 'विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्य' इति ब्रह्माङ्गत्वाच्च । विस्फुलिङ्गन्यायेन 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'इति स्वाभाविकं चास्य ब्राह्मं रूपमौपाधिकमितरदिति । इदं मतं गीतेतिहासप्रामाण्यान्निबन्धे इति एकदेशितया भगवन्माहात्म्याविरोधितया च ज्ञेयम् । विशिष्टाद्वैतवादानुरोधि जीवरूपम् । ज्ञः ज्ञानाश्रयः सन् चिदचिच्छरीरब्रह्मकार्यत्वात् । अचिज्जडा संनिरोधिका माया । तथा तद्भाष्यम् । ज्ञ एवायमात्मा । ज्ञातृस्वरूप एव, न ज्ञानमात्रम् । 'न जडस्वरूप एव । कुतः । अतएव श्रुतेरेवेति । श्रुतिस्तु 'न जायते म्रियते वा' इत्यादिः पूर्वोक्ता । श्रीभागवतमते मायाजीवपक्षश्चतुर्थस्कन्धे इत्येकदेशितया भगवन्माहात्म्याविरोधितया च ज्ञेयम् । द्वैतवादानुरोधि जीवरूपम् । ज्ञो जीवः अतएव परमेश्वरादुत्पद्यत इति । अत्रैवकारः शब्दात् । स च ते वा 'एते चिदात्मानो विनष्टाः परं ज्योतिर्निर्विशन्त्यविनष्टा एवोत्पद्यन्ते न विनश्यन्ति कदाचन' इति काषायणश्रुतिः । इदं मतमन्तराभूतग्रामवदिति सूत्रभाष्याज्ज्ञानोत्तरं भक्तविषयमित्येकदेशितया भगवन्माहात्म्याविरोधितया च ज्ञेयम् । शैवमते विशिष्टाद्वैतं पूर्वोक्तविशिष्टाद्वैतवत् मद्भक्तपूजाभ्यधिकेति वाक्यादाधिक्ये प्राथम्यमिति रूपं प्राथम्योपयोगि अविभागाद्वैतवादानुरोधि जीवरूपम् । विज्ञानेन्द्रभिक्षवो द्वितीयोपदेशं सिद्धान्तयन्ति यथा मधु मधुकृत इति । सा च स्वयं कृष्णस्तत्परेति नैश्चित्यं वाचि पूर्ववदिति सुबोधिनीकारिकयावतारदेशितया भगवन्माहात्म्याविरोधितया च ज्ञेयम् । नियतजन्मादिप्रकरणस्य देवत्वं माहात्म्यं तदविरोधितयेति । निम्बार्कद्वैतवादे माध्वद्वैतवत् । यथाहुः— वेदान्तसारभूतायां दशश्लोक्याम् । 'ज्ञानस्वरूपं च हरेरधीनं शरीरसंयोगवियोगयोग्यम् । अणुं हि जीवं प्रतिदेहभिन्नं ज्ञातृत्ववन्तं यदनन्तमाहुः' इति । हरेरधीनमित्यस्यार्थः । तत्त्वं द्विविधं । स्वतन्त्रं, परतन्त्रं

भाष्यप्रकाशः ।

त्यादि । सर्वविप्लववादित्वं तु पाञ्चवचनोपन्यासेन, 'नासतोऽदृष्टत्वाद्', इत्यत्र मया प्रदर्शितम्, तादृशो, ब्रह्मवाक्यानि 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म', 'अयमात्मानन्तरो बाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघनः' इत्यादीन्युदाहृत्य, सूत्रोक्तसिद्धान्तमन्यथाकृत्य 'सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन' इत्यादिसूत्रेषु सिद्धं जीवब्रह्मणोर्भेदरूपं सिद्धान्तं भेदस्य काल्पनिकत्वकथनेन संसारिस्वरूपमात्राख्यानपरतया व्याख्याय, 'अयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः प्राज्ञेनाऽऽत्मनान्वारूढः' इत्यादिश्रुतीनां उक्तसूत्राणां चार्थत्यागेन धाष्टर्यं करोतीत्यर्थः । तद् दूषयन्ति स वक्तव्य

रश्मिः ।

च । तत्र स्वतन्त्रो हरिः, अन्यदस्वतन्त्रम् । 'सत्यं स्वातन्त्र्यमुद्दिष्टं तच्च कृष्णे न वा परे । अस्वातन्त्र्यात्तदन्येषामंशत्वं विद्धि भारत' इति महाभारतेति । एवं चैतन्यस्वरूपत्वेऽप्याकाशशरीरं ब्रह्मेति श्रुतेः 'छद्राणीव चेतनाः प्रतीयन्त' इति सिद्धान्तमुक्तावल्याम् । तदेतत्तस्माद्वा एतस्मादित्यत्र प्रसिद्धम् । पञ्चमहाभौतिको देहः । ओषधयः केशाः, अन्नं लिक्षाः, पुरुषः यूकाः । उपक्षिपन्तीति । किंचात्र भाष्ये विज्ञानमयप्रकरणस्याविज्ञानमय इति आदिशब्देनाथ सुप्तः सुप्तानभिचकाशीति । अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति । नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते इत्येवंरूपा अतएवेति सूत्रांशार्थत्वेनोदाहृताः, शंकरभाष्ये तु ब्रह्मवाक्यानि वक्ष्यमाणान्युदाहृतानि तत्राप्युपक्षिपन्ति स्म सर्वविप्लवेत्यादि । ब्रह्मवाक्योदाहरणे तु शाब्दापरोक्षमात्रेण कृत्यर्थं प्रति सर्वेषां धर्मार्थकाममोक्षाणां तत्साधनप्रमाणानां विप्लवः स यस्मिन्वादे स वादोऽस्यास्तीति सर्वविप्लववादी तस्य भावस्तत्त्वम् । तादृश इति श्रवणमात्रेण तदध्येतृतद्विचारकातिरिक्तानामपि पातित्यसंपादकमायावादवक्ता । सूत्रोक्तेति । ज्ञश्चैतन्यस्वरूपः अतएव श्रुतिभ्यः विज्ञानमय इत्यादिभ्य इति भाष्येणोक्तं सिद्धान्तम् । अन्यथेति । तन्मते जानातीति ज्ञ इत्यस्तिशब्दवाच्ये ज्ञानजनकसत्त्वगुणसंबन्धात्सगुणो ज्ञः । मायाविद्ययोरेकदेशविकृतत्वेनानन्यवत्त्वेऽविद्यासंबन्धाज्ज्ञो जीवः । अतएव यस्मादेव नोत्पद्यत इति । पूर्वसूत्रादनूद्यते । तथा च परमेव ब्रह्माविकृतमुपाधिसंपर्काज्जीवभावेनावतिष्ठते । उपाधी मायाविद्ये जीवसगुणयोः । प्रकृते तु जानातीत्यत्र व्युच्चरितस्य सर्वज्ञातृचैतन्यविशिष्टसत्त्वसंबन्धाज्जीवत्वम् । सत्त्वरूपमायासंबन्धात्पूर्वं 'जीवस्यानुस्मृतिः सती' इति वाक्यात्सोहमित्यभेदप्रतीतिः । भेदो माया । ज्ञाज्ञावित्यत्र ज्ञानजनकं 'विशुद्धसत्त्वं वसुदेवशब्दितम्' । ज्ञाज्ञौ जीवजडौ वा । अत एव श्रुतिभ्यो ज्ञप्रतिपादकश्रुतिभ्यो न ब्रह्मवाक्येभ्यः इति पूर्वसूत्रादनूद्यते । इत्यन्यथाकरणम् । अस्माकमात्मा नोत्पद्यते इति दूरानुवादापेक्षया ताभ्य इत्यस्यानुवादो हि समीप इति गुणः । सूत्रोक्तसिद्धान्तान्यथाकरणं विशदयंति स्म सुषुप्तीति । आदिशब्देन पत्यादिशब्देभ्यः आनुमानिकाधिकरणसूत्राणि । सिद्धमिति भेदरूपं सिद्धान्तं सिद्धमिममस्मदीयं बोध्यम् । तथाहि पूर्वाध्याये तृतीयपादे समाप्ताविदमधिकरणम् । तत्र बृहदारण्यकस्थं ज्योतिर्ब्राह्मणं शारीरब्राह्मणं च विषयः । जीववाक्यं ब्रह्मवाक्यं वेति संदेहे असंसारी परमेश्वर इहोक्त इति मुक्तजीववाक्यमिदमिति शांकरसिद्धान्तं पूर्वपक्षयित्वा ब्रह्मवाक्यमिदमिति सिद्धान्तोतः कुनोदकाभावात्सिद्धस्तं भेदरूपं सिद्धान्तं भेदस्य, परमेव ब्रह्माविकृतमुपाधिसंपर्काज्जीवभावेनावतिष्ठत इति स्वभाष्ये काल्पनिकत्वकथनेनेत्यर्थः । व्याख्यायेति । संसारे भेदो न विरुद्ध इति । संपरीति इयं सुषुप्तौ जीवं भेदेन कथयति । प्राज्ञेनेति । इयं श्रुतिरुत्क्रान्तौ जीवं भेदेन कथयति । आदिशब्देन ब्रह्मवाक्यानाम् । उक्तेति सुषुप्त्युत्क्रान्त्यधिकरणस्यानुमानिकाधिकरणस्यानाम् । श्रुतिवाक्यार्थस्तु सुषुप्त्यधिकरणे । भाष्योक्तोल्लङ्घन-

श्रुतिविरोधात् । नचानादिरयं जीवब्रह्मविभागो बुद्धिकृतः । प्रमाणाभावात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

इत्यादि । द्वितीये स्वरूपनाश इति जीवत्वनिराकरणपक्षे जीवस्वरूपस्याविद्यकत्वान्मुक्तावविद्यानाशे जीवस्वरूपनाश एव स्यात्, तथाचात्महानमपुरुषार्थ इति मोक्षस्यापुरुषार्थता च स्यात् । ननु वस्तुत आत्मनो ब्रह्मत्वाज्जीवत्वं तस्य कल्पितमतो न तन्नाशे स्वरूपनाश इत्यत आहुः जीवत्वमित्यादि । अत्र हि जीवशब्दोदितस्यात्मनो जीवस्यात्मनश्चेत्युभयोर्वा नामरूपकरणत्वं श्राव्यते । तत्र यदि जीवत्वं कल्पितं स्यात् तदा ततः पूर्वं कल्पकः कश्चिद्वक्तव्यः । तत्र न तावद् ब्रह्मणस्तथात्वम्, अविद्यासंबन्धराहित्यात् । न तावज्जीवस्य, कल्पनाविषयत्वात् । सृष्ट्यादौ जीवान्तरस्याभावात् । जडस्य तु न तथात्वं, प्रत्यक्षविरोधात् । यदि तु तेजआदिदेवतायाः कल्पकत्वं शङ्क्यते तदा तस्यापि जीवत्वात् तस्य कः कल्पकः । तस्मात् कल्पकनिर्वचनाशक्त्या जीवस्याकल्पितत्वमेवास्थेयम् । अन्यथा, अनेन जीवेनेति, द्वा सुपर्णा इति श्रुत्यन्तरे द्वयोर्देहपरिष्वङ्गश्रावणानुपपत्त्या च श्रुतिविरोधः । नच बहुत्ववज्जीवत्वमपि पाश्चात्यमिति शङ्क्यम् तथा श्रुत्यभावात् । सृष्ट्यादावनेन जीवेनेति सिद्धवन्निर्देशाच्च । अतः सृष्टेः पूर्वमपि भगवदङ्गवज्जीवरूपोंऽशोऽपि भगवदविभक्तस्तादृशनामादिविशिष्टो नित्य एवास्थेयः । नन्वनादिजीवब्रह्मविभागो बुद्धिकृत इति तथेत्यत आहुः न चेत्यादि । न ह्यनादित्वे बुद्धिकृतत्वे वा प्रत्यक्षं प्रमाणीभवितुमर्हति, जीवभावस्य कल्पितत्वेन तत्प्रत्यक्षस्य स्वाप्निकमायिकपुरुषप्रत्यक्षवत्, प्रामाण्यायोगात्, अत एव नानुमानादिरपि, श्रुतयस्तु तत्र विस्फु-

रश्मिः ।

मेवम् । श्रुतिसूत्रेषु कर्मकर्तृव्यपदेशोऽस्ति । ब्रह्मजीवयोरैक्ये तदुलङ्घनं भवत्येव । तदाहुरर्थत्यागेनेति । प्रगल्भत इत्यस्यार्थमाहुः धार्ष्ट्यमिति । धार्ष्ट्यं ब्रह्मसंगोपनम् । धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छेति श्रुतेः । मा संगोपय धार्ष्ट्येनेति भावः । तत्र हेतुं परस्मैपदेनोच्यते । परप्रतारणाय धार्ष्ट्यं करोतीत्यर्थः । स वक्तव्य इत्यादीति । ब्रह्मवाक्यानि जीवविषये त्वयाऽऽज्ञातानि जीवचैतन्यस्य नित्यत्वाय । परस्य हि ब्रह्मणः कादाचित्कं चैतन्यमुपाधिना जीवत्वे भवति नैयायिकमते तद्वारणाय । तत्र ब्रह्मवाक्यानि विस्फुलिङ्गवत्स्थितानां ब्रह्मत्वं प्रतिपाद्यते । यतो नोत्पद्यतेऽतो ज्ञो जीवः ब्रह्म प्रथमसूत्राद्ब्रह्मेत्यनुवर्त्यैति वा, ब्रह्मवाक्यप्रतिपादिते चैतन्यं नित्यं तच्च व्यावहारिकमित्येवं जीवत्वं निराक्रियते इत्यर्थः । अग्रे स्पष्टम् । संभवाद्विकल्पो भाष्ये । अविद्येति बुद्ध्यादिनाशे । जीवत्वमित्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म नन्विति । तन्नाशे कल्पितनाशे । अनेनेति । व्याख्येयमिदम् । व्याकुर्वन्ति स्म अत्रेति । 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति श्रुतौ तद्द्वारा प्रवेशद्वारा । तेन तदिति । कल्पितेन जीवेन नामरूपव्याकरण-कार्यमिति द्वयम् । नहि रजतेन किंचित्कर्तुं शक्यत इति । न चेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म न चेति । बुद्धीति । 'बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव, आराग्रमात्रो ह्यपरोऽपि दृष्टः' इति श्रुतेः । प्रमाणेति । व्याख्येयम् । व्याकुर्वन्ति स्म नहीत्यादिना । प्रमाणीति आराग्रमात्रजीवप्रत्यक्षं अप्रमाणं प्रमाणं भवितुमर्हतीति प्रमाणीभवितुमर्हति । कल्पितविषयकत्वाद्बुद्धिविषयकत्वाच्च । प्रत्यक्षस्येति । अहं ब्रह्मास्मीति प्रत्यक्षस्य तत्त्वमसीति शब्दजन्यस्य । प्रामाण्येति । उक्तप्रत्यक्षप्रमात्वायोगात् । भावे ल्युट् । करणेऽपि ल्युट् व्याख्येयः पूर्वत्रापि । अत एवेति । प्रत्यक्षभावादेव नानुमानादिः हेतुप्रत्यक्ष एवानुमानोपमानयोः प्रवृत्तिरिति भावः । शब्दोपि न मानमित्याहुः श्रुतय इति । अप्ययमिति पदच्छेदः । इदं सादित्वं न कदा-

'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इति श्रुतिविरोधश्च। नच जीवातिरिक्तं

भाष्यप्रकाशः ।

लिङ्गवद्व्युच्चरणं ब्रह्मण्यप्ययं चाभिदधत्यो जीवब्रह्मविभागस्य सादित्वमेव बोधयन्ति, नच न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादिति सूत्रे कर्मानादित्वबोधनेन विभागानादित्वं, पुण्यः पुण्येनेति तद्विषयश्रुत्या बोधितप्रायमेवेति वाच्यम्, श्रुतौ सदसत्कर्मणा सदसद्देहभवनमात्रबोधनेन विभागानादित्वस्याबोधनात् सूत्रेऽनादित्वकथनस्य कर्मसापेक्षतया करणेऽपीश्वरस्यानीश्वरत्वाभावबोधनार्थत्वावसायात् । अन्यथा, 'एष ह्येव साधु कर्म कारयती'त्यादिश्रुतिविरोधस्यापरिहाराद् वैषम्याद्यभावस्य तदनन्यत्वादेव सिद्धेश्च । नच तत्र संसारानादित्वव्याख्यानं युज्यते, तथा सतीश्वरस्यानीशत्वं, 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इति श्रुतिविरोधश्च, संसारहेतुभूताया अविद्याया जीवानां च सत्त्वात् । एतदेवोक्तं सदेवेत्यादिना । नच सा असतीति युक्तम्, तथा सति तया संसारासंभवापत्तेः । नापि सदसद्विलक्षणेति । तथा सति ब्रह्मानतिरेकापत्तेः 'अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते' इति गीतावाक्यात् । कल्पितजीवानादित्वमप्येतेनैव निरस्तम् । अतो विभागानादित्वमप्रमाणकमेव । किंच । बुद्धिकृत इति कस्य बुद्धिकृतम् जीवस्य ब्रह्मणो वा स्वस्यैव वा । तत्र न तावदाद्यः ।

रश्मिः ।

चिदनीदृशं जगदिति जैमिनिमताख्यातॄणां शंकराचार्यमतस्थानां नास्त्यतो वक्ति **न च नेति** । अस्य प्रथमपादोपान्त इदं सूत्रम् । अर्थस्तु स्फुटः जीवेश्वरविभागजनकं कर्म । **तद्विषयेति** । ते हि वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणं त्रिसूत्रमङ्गीकुर्वन्त्यतस्तद्विषयश्रुत्या पुण्येन कर्मणेत्यर्थात् । सिद्धान्ते तु सर्वोपेता चेत्यधिकरणं अष्टसूत्रम् । तेषां तु सर्वोपेता चेत्यधिकरणं द्विसूत्रम् । न प्रयोजनवत्त्वाधिकरणं द्विसूत्रम् । वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणं त्रिसूत्रम् । सर्वधर्माधिकरणमेकसूत्रम् । **सदेहेति** । मात्रया कर्मानादित्वविभागानादित्वव्यवच्छेदः । **अनादित्वपदतात्पर्यमाहुः सूत्र इति** । जीवानादित्वेकथनस्य । **करण इति** । जीवानां सुखिनां दुःखिनां च करणे । **अनीश्वरेति** । कर्मसापेक्षतयाऽनीश्वरत्वं प्राप्तं तन्निषेधान्नञ्भावद्वयम् । सापेक्षमपि कुर्वन्नीश्वर इति माहात्म्यमिति वैषम्यनैर्घृण्यसूत्रभाष्यात् । **अन्यथेति** । जीवेभ्यः कर्मसापेक्षसुखदुःखदानेऽनीश्वरत्वे । **एष ह्येवेति** । अत्राविद्यादीनां कर्मकारयितृत्वव्यवच्छेदस्यावश्यकत्वेन तद्बोधयितुमन्ययोगव्यवच्छेदकैवकारान्ते इतिशब्दप्रयोगः । श्रुतिस्तु 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति' इत्यादिः । नन्वेवं सति कांश्चित्सुखिनः कांश्चिद्दुःखिनश्च कुर्वद्विषमं निर्घृणं च स्यादित्यत आहुः **वैषम्येति** । **तदनन्येति** । जगतो ब्रह्मानित्यत्वादेव ब्रह्मणि सिद्धेश्च सदेव सोम्येति भाष्यं विवरीतुमाहुः **न च तत्रेति** । सौत्रेऽनादित्वपदे । शंकराचार्याणामिति पूरणीयम् । व्याकुर्वन्ति स्म **तथा सतीति** । चकारार्थं पूर्वमाहुः **ईश्वरस्येति** । तादृशव्याख्याने तृणावर्तवत्स्वतः कर्मणैव जगत्परिभ्रमणे ईश्वरस्य फलदातृत्वाभावादनीशत्वम् । **सदेवेति** । इतरव्यावर्तकस्यैवकारस्य विरोधः । **युक्तमिति** । तथा चासत्यतयाकल्पितैर्जीवैश्च द्वैताभावान्न श्रुतिविरोध इति भावः । न च सदसतीति वाच्यम् । द्वैतभिया सत्त्वं व्यावहारिकमिति शुक्तिरजतस्य कार्यकारित्वप्रसङ्गात् । **अप्रमाणकमिति** । न विद्यते प्रमाणमस्मिन्निति बहुव्रीहिः । केचित्तु नलोपो नञ इत्यस्य न बहुव्रीहौ प्रवृत्तिः । उत्तरपदे परतो नञो नस्य लोपः स्यादिति वृत्तावुत्तरपदशब्दस्य मुख्यसमासचरमावयव एव रूढेरित्याहुः । न च बीजाङ्कुरवत्प्रवाहस्यानादित्वादिति न कर्मसूत्रभाष्यविरोध इति

१. समासघटकपदार्थवत्त्वं ।

ब्रह्म नास्ति । सर्वश्रुतिसूत्रनाशप्रसङ्गात् । यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः । अयमात्मा अपहतपाप्मा । अधिकं तु भेदनिर्देशादित्यादिबाधः । तस्मात् तदंशस्य तद्व्यपदेशवाक्यमात्रं स्वीकृत्य शिष्टपरिग्रहार्थं माध्यमिकस्यैवायमपरावतारो नितरां सद्भिरुपेक्ष्यः ॥ १८ ॥

इति द्वितीयाध्याये तृतीयपादे एकादशं ज्ञोऽत एव इत्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

जीवस्यैवाभावात् । द्वितीये तु बुद्धिकृतत्वाद् गतमनादित्वम् । तदानीं बुद्धिसत्त्वादद्वितीयश्रुतिविरोधश्च । तृतीये त्वसंभव एव । तस्या जडत्वात् । अबुद्धिकृतपक्षे विभागस्य कृतत्वेऽपि जीवस्य सत्त्वादद्वितीयश्रुतिविरोध एव । नचैवं विभागस्य सादित्वे विस्मृतकण्ठमणिन्यायेन विस्मृतस्वस्वरूपं ब्रह्मैव जीव इति जीवातिरिक्तं ब्रह्म नास्तीति युक्तम्, सर्वश्रुतिसूत्रनाशप्रसङ्गात् । केषां नाशप्रसङ्ग इति चेत्, यः सर्वज्ञ इत्यादीनां बाधः । स्वीकृत्येति अंशत्वत्यागेन तथात्वं स्वीकृत्य माध्यमिकस्यापरावतार इति भगवदाज्ञप्तशिवावतारत्वेन

रश्मिः ।

वाच्यम् । 'उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च' इत्युत्तरसूत्रेण तत्परिहारात् । अनेन जीवेनात्मनेति सर्गादौ जीवप्रयोगादनादित्वमिति । न चेत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म नचैवमिति । विस्मृतेति । विस्मृतः कण्ठमणिर्येन सोऽपि पुरुष एवं विस्मृतं स्वस्वरूपं येन मायादिना तद्ब्रह्मैव जीवः । सर्वेति भाष्यविवरणम् । सर्वेति । य इति भाष्यमवतारयन्ति स्म केषामिति । विवृण्वन्ति स्म य इति । बाध इति यत्तदोर्नित्यसंबधाद्ब्रह्मवाचको यच्छब्दः । सर्वशब्दार्थान्तर्गतजीवाज्ञानात्तथा । स्वारसिकसर्वाज्ञानाच्च जीवस्य तदतिरिक्तं ब्रह्म । सर्वशब्दार्थान्तर्गतजीवस्याशक्तित्वे सर्वशक्तित्वबाधः । जीवस्य सर्वशक्तित्वं प्रमाणविरुद्धम् । अयं जीवः पाप्मवत्त्वे प्राप्तेऽपहतपाप्मत्वम् । ब्रह्मणि स्वतःसिद्धमपहतपाप्मत्वम् । दिव्यग्निचयनाभाववत् । सूत्रबाधस्त्वधिकमित्यादिसूत्राणाम् । ब्रह्म न जीवस्यात्ममात्रं किंत्वधिकं भेदेन निर्देशात् । आदिशब्देन कर्मकर्तृव्यपदेशादिति सूत्रम् । भाष्ये तस्मादिति । सर्वश्रुतिसूत्रनाशात् । तदंशस्य ब्रह्मांशस्यांशइवांशस्तस्य तद्व्यपदेशो जन्ममरणव्यपदेशस्तस्य वाक्यमात्रं नोत्क्रान्त्यादिरर्थं स्वीकृत्य । तथा च जैमिनिसूत्रविरोधः । भारहारश्रुतिसंचारः । यथा गङ्गायां घोष इति गङ्गाघोषवाक्यमात्रम् तथा । यद्वा तदंशस्येति स्वसिद्धान्तानुसारेणेति नोपचारः । तद्व्यपदेशवाक्यमात्रं ब्रह्मणो व्यपदेशमात्रं 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिषु एतादृशं ब्रह्मप्रकरणीयं जीवाप्रतिपादकं वाक्यमात्रं जीवप्रतिपादकत्वेन शिष्टा वैमनस्यं त्यजन्तो ग्रन्थं पश्येयुरित्येवं परिग्रहार्थं स्वीकृत्येत्यर्थः । तदपि शिष्टानां भक्तानां परिग्रहार्थमन्यथा जीवेशयोरैक्यं श्रुत्वा शिष्टा न प्रवर्तेरन् । बृहदारण्यके 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेव ँहि स देवानाम्' इति श्रुतिस्तूपास्याऽभेदविषया । वर्तते चाक्षरं जगत् । पुरुषोत्तमस्तु तत्राधेयतया स्थित इति व्यभिचारिण्या भक्त्याधेयपुरुषोत्तमप्राप्तिः सा पुष्टिः मर्यादातो विपरीता । तदुक्तम्—पुरुषोत्तमप्रकरणे । 'न माला पुष्टिरूपा स्यात् न मुद्रा न तु पौण्ड्रकम् । व्यभिचारेण या भक्तिरव्यभिचरतस्तु सा' इति ज्ञेयेत्यर्थः । अतः शिष्टेभ्यो ब्रह्मसंगोपनं तत्तु तदपरिग्रहे न स्यादतः शिष्टपरिग्रहार्थम् । **माध्यमिक** इति । बाह्यभेदेषु चतुर्थोयं सर्वशून्यवादी । शंकराचार्या अपि ब्रह्ममात्रास्तित्ववादित्वेन सर्वशून्यवादिन इत्या-

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥ (२-३-१२)

अत एवेति च वर्तते । स यदास्माच्छरीरादुत्क्रामति सहैवैतैः सर्वैरुत्क्रामति । ये के चास्माल्लोकात् प्रयान्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति । तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे । श्रुत्युक्तानामुत्क्रान्तिगत्यागतीनां

भाष्यप्रकाशः ।

प्रसिद्धे शंकराचार्ये माध्यमिकोऽप्याविष्ट इति तथा । एवं च सर्वावस्थासाधारण्येन ज्ञानधर्मा ज्ञानस्वरूपश्च जीव इति सिद्धम् । अत्रापि जीवो वैशेषिकवदङ्गीकार्यः, सांख्यवद् वेति सन्देहः । उभयथा श्रुतिः सन्देहबीजम् । यथाकथञ्चिदस्तु अभ्यर्हितत्वात् सांख्यमतमेवेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तूक्त एव । विचारस्तु गुणमुख एव, न तु स्वरूपमुखः । सूत्रे ज्ञशब्दप्रयोगादिति ॥ १८ ॥ इति एकादशं नोऽत एव इत्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥ अतः परं जीवस्य शारीरकब्राह्मणे, 'स वा एष महानज आत्मा' इति, कौशीतकिब्राह्मणे च, 'योऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेष्वि'ति व्यापकत्वमध्यमपरिमाणयोः श्रावणात्, श्वेताश्वतरे च, 'आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः' इति, 'बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च, भागो जीवः स विज्ञेय' इत्यणुत्वश्रावणात्, संदेहे जीवस्य परिमाणं विचार्यते । तत्र सूत्रे एकं षष्ठ्यन्तं पदं, तस्य संबन्धः क्वापि न प्रतीयत इति तं बोधयन्ति अत इत्यादि कर्तव्यमित्यन्तेन । अत्र प्रथमं वाक्यं कौशीतकिब्राह्मणे प्रतर्दना-

रश्मिः ।

विष्टः क्षणिकत्वाचेति सूत्रेऽयं निराकृतः । स्वयं त्वीश्वरा रुद्रवत् । तथेति । माध्यमिकस्यैवायमपरावतार इति पाठे तु जगतो मिथ्यात्वाङ्गीकारेण प्रमाणचतुष्टयस्य लोकप्रसिद्धेश्च मिथ्यात्वाद्ब्रह्मण्यपि संदेहजननान्माध्यमिक एवेति ज्ञेयम् । अङ्गीति ज्ञानधर्मकं द्रव्यम् । ज्ञानाधिकरणमात्मा इति नैयायिकप्रवादात् । आगन्तुकचैतन्यः स्वतोऽचेतनः । आगन्तुकमात्मनश्चैतन्यमात्ममनःसंयोगजं जाग्रति अग्निघटसंयोगजरोहितादिगुणवदिति प्राप्तम् । नित्यचैतन्ये हि सुप्तमूर्च्छितग्रहाविष्टानामपि चैतन्यं स्यात्ते पृष्टाः सन्तो न किंचिद्वयमचेतयामहीति जल्पन्ति स्वस्थाश्च चेतयमाना दृश्यन्तेतः कादाचित्कचैतन्यत्वादागन्तुकचैतन्य आत्मेति वैशेषिका मन्यन्ते । वैशेषिकाः काणभुजाः । सांख्यवदिति । ज्ञानात्मा । उभयथेति । ज्ञाज्ञौ द्वावजाविति विज्ञानं यज्ञं तनुत इति चोभयथा श्रुतिः । गुणमुख इति । चैतन्यद्वारः । ज्ञः चैतन्यस्वरूप इति भाष्यादेवकारः । स्वरूपेति चेतनमुखः । ज्ञशब्देति । अन्यथा चेतनशब्दप्रयोगः कृतः स्यादिति भावः । इतिरधिकरणसमाप्तौ ॥ १८ ॥

इत्येकादशं ज्ञोऽत एवेत्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥ व्यापकत्वेति । योयमित्यत्र प्राणेष्विति सप्तमी व्यापकाधारे । जीव प्राणधारणे । विज्ञानमय इत्येकत्वविवक्षणात् । बालाग्रेति । वेदस्यात्मत्वाद्बालाग्रे सत्त्वेनाग्रेतनोपपत्तेः । यद्वा बालः कृष्णाजिनम् । कृष्णाजिनं ब्रह्मेति बृहत्त्वादुपपन्नम् । अथ बालोऽश्वबालोन्यापेक्षया स्थूलः भस्मीभूतस्तथा । आत्मत्वात्सर्वे शब्दा वेदे वा । यथा सौधाग्र्याः स्पृशन्ति विधुमण्डलमिति तथा । अत इत्यादीति । भाष्येऽनुवर्तत इत्यनुक्त्वा वर्तत इत्युक्त्या व्यासहृदि वर्तत इत्यर्थः । चकारादात्माप्यन्यथैकपदं सूत्रं न वदेदिति भावः । यद्वा धातूनामनेकार्थत्वं स्मते

१. संहिता ।

श्रवणाद् यथायोग्यं तस्य परिमाणमङ्गीकर्तव्यम्। यद्यपि, आराग्रमात्रो ह्यपरोऽपि दृष्ट इति श्रुत्यैव परिमाणमुक्तं, तथापि बहुवादिविप्रतिपन्नत्वाद् युक्तिभिः साधयति। ब्रह्मवैलक्षण्यार्थमुत्क्रान्तिपूर्वकत्वमुक्तम्॥ १९॥

भाष्यप्रकाशः।

ख्यायिकायाम्। द्वितीयमपि तत्रैव गार्ग्यायनिश्वेतकेतुसंवादे। तृतीयं बृहदारण्यके शारीरब्राह्मणे। श्रवणादिति जीवे श्रवणात्। तथाच श्रुतित एवोत्क्रान्तिगत्यागतीनां जीवे श्रवणाद् यथायोग्यं उत्क्रान्त्यादिक्रियायोग्यं जीवस्य परिमाणमङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः। सूत्रयोजना तु, जीवात्मा उत्क्रान्तिगत्यागतिसंबन्धी, अत एव, तद्बोधकश्रुतिभ्य एवेति बोध्या। अधिकरणप्रयोजनमाहुः यद्यपीत्यादि। उत्क्रान्तिशब्दः प्रथमतः किमर्थं प्रयुक्त इत्यत आहुः ब्रह्मेत्यादि। 'आसीनो दूरं व्रजति' इति ब्रह्मणोऽपि गतेरुक्तत्वात् तद्वैलक्षण्यं गतौ ज्ञापयितुं प्रयुक्त इत्यर्थः।

ननु प्रश्नोपनिषदि, 'स ईक्षाञ्चक्रे कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि' इति 'स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीमिन्द्रियं मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्मलोकेषु नाम च' इति सृष्टिलिङ्गात् षोडशकलस्यापि ब्रह्मत्वप्रतीतेरुत्क्रान्तेः कथं ब्रह्मवैलक्षण्यार्थत्वमिति चेत् उच्यते। नात्रोत्क्रान्तेर्ब्रह्म-

रश्मिः।

ज्ञापितमतोनुवर्तत इत्यर्थः। **तृतीयमिति**। पूर्वार्धं तु 'प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम्' इति। **उत्क्रान्तीति**। उत्क्रान्तिश्च गतिश्चागतिश्चेति द्वन्द्वः। उत्क्रान्तिगत्या गतयस्तत्संबन्धी। इन् तु लोकात्। संबन्धो द्विनिष्ठ इति लोकः। तस्य संबन्धत्वेनान्वयानुपपत्तिर्नास्ति। संबन्धस्य संबन्धरूपान्वयानङ्गीकारात्। संबन्धस्य संबन्धो नास्तीति लोकानवस्थाभिया। उत्क्रान्तिर्लिङ्गदेहसहितजीवस्याकर्षणं यमादिकर्तृकम्। अस्वतन्त्रा गतिरिति यावत्। गतिस्तु स्वप्नादौ लिङ्गरहितस्य हृदयादौ गतिः स्वतन्त्रा गतिः। आगतिस्तु सूक्ष्मदेहादावागमनम्। **तद्बोधकेति**। श्रुतयस्तूक्ता ग्राह्याः। **बोध्येति**। शंकराचार्या रामानुजाचार्याश्चाणुरिति श्रुतेरिति चोत्तरसूत्रादाकृष्याणुर्जीव उत्क्रान्त्यादीनां श्रुतेरिति योजयन्ति स्म तन्न। आकर्षापेक्षयानुवृत्तेर्न्याय्यत्वात्। **यद्यपीत्यादीति**। **बहुवादीति**। नैयायिकादिभिर्व्यापकत्वाङ्गीकारेणाणुत्वस्य संदिग्धत्वादिति भाष्यार्थः। **युक्तिभिरिति**। 'आगमस्याविरोधेन ऊहनं तर्क उच्यते' इत्यमृतबिन्दूपनिषदः विज्ञानमय इत्याद्यागमानुरोधेनोत्क्रान्त्याद्यूहनं तर्कः। यदि व्यापकत्वं स्यादुत्क्रान्त्यादिर्न स्यादिति युक्तिभिः। प्रत्येकमिति बहुवचनम्। सूत्रपरिमाणं साधयति **गतेरिति**। व्रज गताविति धातोः। तद्वैलक्षण्यं जीवधर्मोत्क्रान्तिसहचाराद्भविष्यति गताविति ज्ञापयितुं प्रयुक्त उत्क्रान्तिशब्दः। तेन भाष्ये सूत्रे उत्क्रान्तिपूर्वकत्वयुक्तमित्यर्थः। **स ईक्षामिति**। सः अमृतः षोडशकलः। **षोडशेति**। षोडशकलो जीवो भवति तथापीति शेषः। **उत्क्रान्तेरिति** उत्क्रान्तो भविष्यामीत्युत्क्रान्तिर्ब्रह्मधर्मोत इति शेषः। **ईक्षण इति**। कस्मिन्नित्यादीतीत्यन्तोक्तेक्षणाकारे कस्मिन्पदार्थे प्रश्ने उत्तरे प्राणे स प्राणमसृजतेति श्रुतेः। क्रान्तिविशिष्टे जातेहं षोडशकलो हि शारीरकः उत्क्रान्तिविशिष्टो भविष्यामीत्यर्थात्प्राणधर्मत्वेनैवेत्यर्थः। **एवकारेण** ब्रह्मधर्मत्वव्यवच्छेदः। नन्वस्तु षोडशकलस्य सृष्टिलिङ्गत्वमस्तु चेक्षा 'अणुः पंथा वितरः पुराणः' इति शारीरब्राह्मणे पठितत्वात्। तथा च श्रुतिः। शारीरे सर्वेन्द्रियैकीभावे 'तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते इत्यादिना निष्क्रमणं। तस्य संज्ञानम्। स एष ज्ञ इति श्रुत्योच्यते ततः। स विज्ञानो भवतीति

भाष्यप्रकाशः ।

धर्मत्वं प्रतीयते, प्राणधर्मत्वेनैवेक्षणे प्रतीयमानत्वात्, तदुत्क्रान्त्यैव स्वोत्क्रान्तिकथनेन स्वोत्क्रान्तेरौपचारिकत्वबोधनाच्च तादृशज्ञापन एव पर्यवसानात् । नच क्वासौ पुरुष

रश्मिः ।

श्रुत्या जानातीति ज्ञ इति व्युत्पत्तिरुक्ता । ततः तं विद्याकर्मणीति समारम्भः । ततः अन्यं नवतरमिति पित्र्यादिरूपाणि तनुत इत्युक्तम् तदनन्तरम् 'स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयो वाङ्मयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमय आकाशमयो वायुमयस्तेजोमय आपोमयः पृथ्वीमयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो हर्षमयो धर्ममयोऽधर्ममयः सर्वमयस्तद्यदेतदिदं मयोऽदोमयः' इतीति । अयमिति चैद्यादौ प्रत्यक्ष आत्मा, अततीत्यात्मेति व्युत्पत्त्याणुः । अन्यत्रापि शरीरत्वं जीवः । जातेरात्मत्वात् । वाक्यपदीये 'येनेन्द्रियेण यद्गृह्यते तेन तद्गता जातिस्तदभावश्च गृह्येते' इति जीवप्रत्यक्षम् । येनेत्युक्तव्युत्पत्तौ योगजधर्मप्रत्यासत्त्या 'अनागतमतीतं च' इति वाक्येन च यौगपद्यं बोध्यम् । तेन शोभनम् । तस्य ब्रह्मत्वोक्त्या फलप्राप्त्यायमणुः पन्थाः । यद्यप्यणुः पन्था इति श्लोकः काममय एवायं पुरुष इति स यथाकामो भवति तथा क्रतुर्भवति इति काम्यकर्मकर्ता । अथाकामयमान इत्यादिना सद्योमुक्तिस्तदग्रे वर्तत इति सद्योमुक्तिविषयः तथापि ब्रह्मत्वस्य । स वायमात्माग्रेति । तथाकामयमानस्य पुनरावृत्तिः 'तस्माल्लोकात्पुनरेत्यास्मै लोकाय कर्मणे' इति श्रुतेरत्रापि कर्मसामान्यं सर्वात्मभावं निवेश्य पथित्वं समर्थनीयम् । भूमाधिकरणे भूमा ब्रह्म तल्लक्षणं लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे सर्वात्मभावस्येति । अकामयमानस्य 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते' इति ब्रह्मसमशनापन्थाः । अत्र शारीरब्राह्मणमित्युक्त्या शारीरोपस्थितौ शारीराणामनुमानमार्गत्वं 'अत्र मां मार्गयन्त्यद्धा युक्ता हेतुभिः' इति वाक्यात् । शारीरोऽपि त्रिधा क्षराक्षरपुरुषोत्तमभेदात् । क्षरोस्मदादिशरीरेषु, अक्षरो ब्रह्माण्डे, पुरुषोत्तम आकाशे । आकाशशरीरं ब्रह्मेति श्रुतेः । एवं चोक्तं 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' इत्युपनिषन्मात्रवेद्यत्वविरोधः । अयं प्रमाणविरोधः । तथात्र शारीरकब्राह्मणे पितृयाणपन्थाः । 'तस्माल्लोकात्पुनरेत्य' इति श्रुतेः । एवं चावक्ष्यमाणस्य 'अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात्' इति चरमसूत्रे देवयानपथो विरोधः । तदुभयनिराकणादध्यायार्थोव्याप्तिर्न । शाब्दप्रत्यक्षमप्यर्थमनुमानैर्बुभुत्सन्ते तर्करसिका इति हेतोः । यथा महानसो वह्निमान् धूमादिति सिसाधयिषाविरहविशिष्टसिध्यभावरूपपक्षतासत्त्वात् । एवं चात्मवादे जीवोनुमानेन शरीरे मृग्यः (मृष्टः) । तद्दिशा ब्रह्माण्डेऽक्षरः सूर्यादीनां नेत्रत्वादित्वात् । तद्दिशैवाकाशे ब्रह्मानुमानम् । वियति विहंगम इत्यत्र विहंगमस्याकाशसमवायित्वात् न तस्य तज्जनकत्वम् । एवं वायोरपि न तज्जनकत्वं आकाशाद्बहिष्ठत्वात् एवमग्न्यादीनां बहिष्ठत्वम् । तथा च आत्मा आकाशवान् उपादानत्वात् यद्यदुपादानकं तत्तद्वत् यथा मृत् । आत्मा उपादानं द्रव्यत्वात् कपालादिवत् । एवमाकाशशरीरे आत्मा मृष्टः । साध्यतावच्छेदकसंबन्धः समवायः, हेतुतावच्छेदकसंबन्धः स्वरूपः । अगत्या वृत्त्यनियामकोपि संबन्धः । उत्क्रान्तेर्ब्रह्मधर्मत्वेन प्रतीत्यभावे हेत्वन्तरमाहुः तदुत्क्रान्त्येति । प्राणोत्क्रान्त्या स्वोत्क्रान्तिः षोडशकलोत्क्रान्तिः । औपचारिकेति यद्यपि षोडशकलो जीवोणुरिति नोपचारिकत्वबोधनं तथापि शारीरब्राह्मणेऽयमात्मा ब्रह्मेति ब्रह्मत्वोक्तेरणुपथित्वेन च व्यापकत्वात् । अतएव छान्दोग्ये 'पुरुषꣳसोम्योपतापिनं ज्ञातयः पर्युपासते जानासि मां जानासि माम्' इत्याद्युपदेशः । न चोत्क्रान्त्यनन्तरं ब्रह्मत्वम् । अविद्यां गमयित्वेत्युत्क्रान्तेः पूर्वं

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनां संबन्धे इन्द्रियादिभिः परिष्वङ्गोऽप्यस्ति । ततः संदेहोऽपि भवेत् । किमुपाधित एतेषां संबन्धो भवेत् स्वतो वेति, उत्तरयोर्गत्यागत्योः, स्वात्मना केवलस्वरूपेण ।

'ऊर्णनाभिर्यथा तन्तून् सृजते संचरत्यपि ।
जाग्रत्स्वप्ने तथा जीवो गच्छत्यागच्छते पुनः' ब्रह्मोपनिषत् ।

भाष्यप्रकाशः ।

इति भारद्वाजप्रश्ने इहैवान्तःशरीरे सौम्य स पुरुष इति पिप्पलादेनोत्तरितत्वात् तत्र चान्तःशरीरस्थत्वलिङ्गेन जीवाभिन्न एव स पुरुष इति शङ्क्यम्, लिङ्गस्य ब्रह्मसाधारणत्वात्, गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनादित्यधिकरणे जीवब्रह्मणोरुभयोरपि गुहाप्रवेशस्य निर्णीतत्वादिति ॥ १९ ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥ ननु पूर्वसूत्रेणैवाणुत्वे सिद्धे अस्य सूत्रस्य किं प्रयोजनमत आहुः उत्क्रान्तीत्यादि । एतेषामिति, गत्यन्तानामर्थानाम् । स्वतो वेति एवंप्रकारिकायां शङ्कायां सूत्रमाहेति शेषः । व्याकुर्वन्ति उत्तरयोरित्यादि । अत्राप्यत एवेत्यनुवर्तते । तथाच श्रुतित एव स्वरूपेण गत्यागतिसंबन्धी प्रतीयतेऽतोऽणुरेवेत्यर्थः । ता एव श्रुतीः प्रदर्शयन्ति ऊर्णनाभिरित्यादि । आद्याया अन्यैरनुदाहृतत्वादाथर्वणप्रसिद्ध

रश्मिः ।

वचनात् । अन्यथा स वा अयमात्मा ब्रह्मेत्युत्क्रमानन्तरं ब्रह्मत्वं नोक्तं स्यात् । लिङ्गस्येति अन्तःशरीरस्थत्वस्य । उभयोरिति । ननु सामानाधिकरण्यं न लिङ्गस्य ब्रह्मसाधारणत्वे कारणमिति चेन्न । धवखदिरौ छिन्धि इत्यत्र एकद्वैधीकरणस्य उभयत्रान्वयादत्र प्रवेशस्योभयत्रान्वयात् । ननु प्रवेशस्य उभयत्रान्वय उच्यते न तु लिङ्गस्येतिचेन्न अन्तःशरीरस्थत्वस्य प्रवेशसाध्यत्वेनान्तःशरीरस्थत्वस्यापि साध्यताख्यसंबन्धरूपलक्षणया प्राप्तेः । न च प्रविष्टावित्यत्र लक्षणापत्तिरिति वाच्यम् । प्रविष्टेन्तःशरीरस्थपदप्रयोगेणान्तःस्थपदेपि लक्षणाभावात् ॥ १९ ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥ उत्क्रान्तीत्यादिति । इन्द्रियादिभिरिति लिङ्गशरीरेण, आदिशब्देन विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञाः अहंकारश्च, मनोमयकोशेन । 'येनैवारभते कर्म तेनैवामुत्र तत्पुमान्, भुङ्क्ते ह्यव्यवधानेन लिङ्गेन मनसा स्वयम्' इति पुरञ्जनोपाख्याने वाक्यात्परिष्वङ्गोप्यस्तीत्यर्थः । उपाधित इति लिङ्गदेहात् । ननु स्त्रीत्वविशिष्टोत्क्रान्त्यादिविवक्षायां स्त्रीत्वविशिष्टोत्क्रान्त्यादिर्यत्र तत्राणुर्जीवो यत्र त्वन्यलिङ्गविशिष्टोत्क्रान्त्यादिस्तत्र व्यापको जीव उत्क्रान्त्यादिर्गौणीत्याकाङ्क्षायां लिङ्गाविवक्षार्थं भाष्यमेतेषामित्याशयेन विवृण्वन्ति स्म गत्यन्तानामिति । शरीरविस्मरणोत्क्रान्तिगतिरूपाणां येन केन लिङ्गेन विशिष्टानां शब्दानामर्थानामित्यर्थः । अत्र गतिर्न सौत्री, अपि तूत्क्रान्त्युत्तरगमनं गृह्यते । व्याकुर्वन्तीति ब्रह्मवैलक्षण्यार्थमुत्क्रान्तिपूर्वकत्वमुक्तमिति भाष्यात्तां विहाय व्याकुर्वन्तीत्यर्थः । अन्यैः शंकररामानुजमाध्वैर्गत्यागतिविषये श्रुतीनामनुदाहृतत्वं विज्ञाय न्यूनतापूर्त्यै आद्यायाः श्रुतेः । आथर्वणेति ब्रह्मोपनिषत्प्रसिद्धः । जीवपदाजीवलिङ्गकः । दृष्टान्ते ऊर्णनाभिर्देहद्वारा स्वस्थितं सृजति यतः, ऊर्णा नाभौ यस्य । सृजत इति पदव्यत्यय एवमग्रेप्यागच्छत इत्यत्र । जाग्रत्स्वप्न इत्येकवद्भावः जाग्रत्स्वप्नयोरित्यर्थः । कर्म तु हृदयम् ।

'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य' 'ब्रह्माऽप्येति' 'कामरूप्यनुसंचरन्'इति वा ।

भाष्यप्रकाशः ।

आकार उक्तः । द्वितीया छान्दोग्ये । तृतीया बृहदारण्यके । चतुर्थी तैत्तिरीयाणां भृगूपनिषदि मुक्तिप्रकरणस्था, एवं श्रुतिचतुष्टयेन जीवस्य षडवस्थाः प्रदर्शिताः । तासु जाग्रत्युपाधिपरिष्वङ्गेऽपि स्वप्न इन्द्रियाणां लयेन साक्षिण एव केवलस्य सत्त्वादुपाधिशून्यत्वं, सृष्टावप्येवमनुप्रवेशस्योपाधिसंबन्धघटकत्वादनुप्रवेशदशायां पूर्वं तदभावः । अप्ययः सुषुप्तेरप्युप-

रश्मिः ।

स एतास्तेजोमात्रा इति वक्ष्यमाणश्रुतेः । संहरतीत्यत्र संचरतीत्यपि पाठः । **आकार** इति । यथाशब्दघटितपाठो भाष्ये तु तथाशब्द इत्याकारः । भाष्ये लिखितपाठकत्वस्य दोषत्वात्तथा शब्दः । बाहुलकात् । अन्यथा दार्ष्टान्तिकान्तरापत्तिः । न तु बृहदारण्यकोक्तः । विरोधनिराकरणे वेदत्रय्याः प्रवृत्तेरात्मलिङ्गाच्च चतुर्थ आथर्वण उक्तः । बृहदारण्यकोक्तशारीरब्राह्मणसंबन्धाद्ब्रह्मोपनिषदिति भाष्यम् । बृहदारण्यकपाठस्तु 'स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेत् यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः' इति ब्रह्मलिङ्गकः । शंकरभाष्योक्तायां 'स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति । शुक्रमादाय पुनरेति स्थानम्' इति श्रुतौ गत्यागतिप्रतिपादिकायां । 'कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितं भवतीति हृदय इति' इति श्रुतेर्हृदयाच्छुक्रमादाय तु पुनरेति स्थानमित्यागतिः । अत्र दृष्टान्ताभावाद्ब्रह्मजीवविषयकस्पष्टप्रतिपत्तिर्न स्यादतोन्योदाहृता । तेजोमात्रा इन्द्रियाणि, शुक्रं प्रकाशकमिन्द्रियग्रामम् । स्थानं जागरितं स जीव आगच्छति । अन्ववक्रामति स्वापादौ गच्छति । अत्र **भाष्ये** । **ब्रह्मोपनिषद्**दित्युक्त्या शारीरकब्राह्मणाविषयत्वात्पक्षान्तरेण श्रुतित्रयमुक्तम् । प्रकृते । **तृतीयेति** श्रुतिः शारीरकब्राह्मणे अर्थस्तु 'सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन' इत्यस्य भाष्ये । **मुक्तीति** । नन्वत्र कर्तृसापेक्षश्रुत्युदाहरणे किं प्रयोजनमिति चेन्न । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्युक्तेः कर्तुः पूर्वोक्तस्यानुसंधानेनैव सिद्धेः । किंच । संसारावस्था मुक्त्यवस्था वेत्यवस्थाद्वयं तत्रावस्थान्तर्भावात् । तत्र पूर्वश्रुत्योः संसारावस्थावस्थिते गत्यागती उक्ते । मुक्तौ तु श्रुतित्रयेणोच्यते ब्रह्माप्येतीति ब्रह्मप्राप्तिः । येनाशयेन चतस्रः श्रुतय उदाहृतास्तमाहुः एवमिति । **षडवस्था** इति जाग्रत्स्वप्नसृष्टिब्रह्मसायुज्यसुषुप्तिमुक्तिरूपाः । तासु स्वात्मनावस्थितिमाहुः **तास्वि**त्यादिना । **उपाधीति** लिङ्गदेहपरिष्वङ्गे । **लयेनेति** 'यत्रैष सुप्तोभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय एषोन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते' इति बृहदारण्यके दृप्तबालाकिश्रुतेरनुभवाच्च । **साक्षिण** इति । ज्ञानज्ञेयानामाविर्भावतिरोभावज्ञानात्स्वयमेवमाविर्भावतिरोभावहीनः स्वयंज्योतिः स साक्षीत्युच्यते तदंशोऽपि साक्षीत्युच्यते 'नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्' इति स्मृतेः । जीवस्थितिस्तूक्ता पूर्वम् । **केवलस्येति** । 'अत्रात्मा स्वयंज्योतिर्भवति' इति श्रुतेः । एवं जाग्रत्यपि केषांचित्केवलत्वमिति बोध्यमुक्तस्मृतेः । **सृष्टाविति** मायासंबन्धात्पूर्वं सोहमिति प्रतीतिदशासंबन्धिन्याम् । **उपाधीति** अनुप्रवेशत्वं नाम उपाधिसंबन्धमनुनिवेशत्वम् । उपाधिर्माया इन्द्रियाणि तन्मात्राश्च । लिङ्गदेह इति यावत् । तस्य संबन्धो जन्यजनकभावः । पश्यँश्चक्षुर्भवतीति श्रुतेः । स च ब्रह्मजीवविभेदेन स्वैकीभूतलिङ्गरूपोपाधिनोपाधेयजीवादेर्जन्यजनकभावः । तथा चानुप्रवेशाय जनयितुं योग्यं यज्जन्यं तज्जनकत्वमित्युपाधिसंबन्धघटकत्वम् । घटकत्वं प्रतीकत्वम् । तथा जन्यं लिङ्गशरीरं तद्वत्तज्जन्यभिदापि भिदा 'मायामात्रमनूद्य'इति वाक्याल्लिङ्गदेहजन्या तस्याः जीवेन विशेष्यविशेषणभावः संबन्धः । अनुप्रवेशार्थं या भिदा तद्वाजीव इत्युपाधिसंबन्धप्रतीकत्वम् । यद्वा ।

भाष्यप्रकाशः ।

लक्षकः, तत्राप्युपाधिलयात् कैवल्यम्, मुक्तौ तु प्राणोऽपि नास्ति बुद्धिरपि, तथाचैतच्छु-

रश्मिः ।

अनुप्रवेशो भिदासाध्यः इत्यनुप्रवेशस्येच्छाया उपाधेरुक्तसंबन्धे तयोर्घटकत्वम् । घट चेष्टायां चेष्टकत्वम् । तथाहि । साकारं ब्रह्म 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपम्' इति श्रुत्युक्तं तदभेदो जीवानां सोहमिति प्रतीत्योक्तः सोऽभेदः सदानन्दादपि । कृषिर्भूवाचकः शब्द इति श्रुतेः तस्य जगज्जन्मादिकर्त्री शक्तिः तया चिक्रीडिषयानन्दतिरोभावः तेन जीवभावः । चिदंशस्य व्यामोहिका शक्तिः चिच्छब्दः तस्य संबन्धे व्यामोहकशक्त्याऽभेददशायां व्यामोहः । तेनाभेदतिरोभावः । किंचानुप्रवेशस्येच्छायाः उक्तोपाधिसंबन्धार्थं साकारब्रह्मणि सा चेष्टा यया सूक्ष्मदेहस्य भिदायाश्चोपादानं तेनोपाधिसंबन्ध-स्तस्याः कर्तृत्वम् । यथेश्वरसिसृक्षया परमाणुषु चेष्टा । इदमनुप्रवेशस्येच्छायाः उपाधिसंबन्धघटक-त्वम् । तस्मादभेदतिरोभावोपि सोहमित्यत्र प्रतीतौ । भिदासंबन्धस्याभेदविघटकत्वं प्रसिद्धम् । तज्जन-कलिङ्गदेहसंबन्धस्य च साकारब्रह्मणि स्वरूपभूते वार्थस्य भेदरूपेण परिणामकत्वम् । तदा तत्सृष्ट्वा तदनुप्रवेशो भवति । अन्यथाऽप्रवेश एव । किंचोक्तहेतोरनुप्रवेशदशायां तद्दशायाः पूर्वं तदभावः अभेदाभावः । लिङ्गस्य, पञ्चमहाभूतोत्पत्तेः प्रागुत्पत्तेः 'अन्तरा: विज्ञानमनसी' इति सूत्रे समर्थनात् 'न वियत्' सूत्रे भाष्ये च समागमरूपजीवोत्पत्तेरुक्तत्वाच्च । अतएवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वाणि भूतानि सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्तीति बृहदारण्यके पाठक्रमः । तथा च भिन्नेष्वर्थेष्वनुप्रवेश इति तथा । अभेदोत्तरं भेदे जाग्रत्स्वप्नावित्यवस्थात्रयं । अप्यय इति । ब्रह्मैव सन् कूटस्थः सन्नपि[1] सहस्थिते जीवे ब्रह्म कर्तृ, एति, आविर्भवतीति । अप्ययः सुषुप्त्यधिकरणे कूटस्थस्तु सर्वोप-निषदि 'ब्रह्मादिपिपीलिकापर्यन्तं सर्वप्राणिबुद्धिरष्टविशिष्टतयोपलभ्यमानः सर्वप्राणिबुद्धिस्थो यदा तदा कूटस्थ इत्युच्यते' इति श्रुत्युक्तलक्षणकः । अष्ट गीतोक्ता भूम्यादयः । संख्यातात्पर्यमष्टस्वरूपाणि । सुषुप्तेरिति । जीवे ब्रह्माविर्भावः जीवे सुषुप्तिरिति सामानाधिकरण्येनोपलक्षकः । सुषुप्तिर्हि स्वप्नसृष्टिविषयकज्ञानावान्तरभेदः । सुषुप्तिस्त्वकामरूपो भगवानिति भाष्यात् । तत्रात्मस्फुरणं स्वत एव 'अथ यदा सुषुप्तो भवति यदा न कस्यचन वेद हितानाम नाड्यो द्वासप्ततिसह-स्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते' इति श्रुतेः । उपाधीति 'स भूतसूक्ष्मेन्द्रियसंनिकर्षं मनोमयं देवमयं विकार्यम् । संप्राप्य गत्या सह तेन याति विज्ञानतत्त्वं गुणसंनिरोधं तेनात्मनात्मानमुपैति शान्तमानन्दमानन्दमयोवसाने' इति द्वितीयस्कन्धादप्यये उपाधेर्बुद्ध्यादेर्लिङ्गादेर्वा लयः । यदा न कस्यचन वेदेत्युक्तश्रुतेः सुषुप्तौ बुद्ध्यादिलयः । बुद्ध्यादिलयोत्तरभावित्वगुणयोगादप्युपलक्षक इति भावः । मुक्ताविति 'मुक्तिर्हित्वान्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः' इति वाक्यात्स्वरूपावस्थानं मुक्तिस्तत्र । अपीति सामान्यतो बोध्यते । तत्र विशेषस्तु द्वितीयेनेत्यर्थः । मुक्तिभेदास्त्वत्र शारीरकोक्ताः । 'अयं पुरुष इद॰शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यं नवतरं कल्याणतर॰रूपं तनुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा ब्राह्मं वा प्राजापत्यं वा दैवं वा मानुषं वान्येभ्यो वा भूतेभ्यः । स वा अयमात्मा ब्रह्म' इत्यत्र तादृशस्य ब्रह्मत्वोक्तेर्मुक्तः । तनुत इत्यस्यात्मोपनिषदात्मरूपाणि शरीराणि विस्तारयतीत्यर्थात् शास्त्ररीत्या मुक्तः । उक्तात्मा वेदान्ते-विज्ञानमयः । 'मनोमात्रमिदं ज्ञात्वा' इति वाक्यान्मनोमयः स च 'मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्य रूपम्' इति

---

१. पदार्थसंभावनायामपिः ।

अथवा, उत्क्रान्तिगत्यागतीनां जीवसंबन्ध एव बोध्यते, नाणुत्वम् । स्वात्मना

भाष्यप्रकाशः ।

त्युक्तयोर्गत्यागत्योः केवलस्वरूपसाध्यत्वात् स्वतोऽणुरेवेत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे सूत्रस्थचकारवैयर्थ्यमित्यरुच्या प्रकारान्तरेण सूत्रद्वयव्याख्यानमाहुः अथवेत्यादि । तथाच पूर्वसूत्रे

रश्मिः ।

वाक्याद्भेदे शब्दरूपः । संहितामते संबन्धी वाङ्मयः । अग्निमीळ इति अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदिति च । यजुःसंहितायां प्रत्यक्षब्रह्म वायुमयः प्राणमयः । छान्दोग्योपकोसलविद्यायां चक्षुर्मयः । असुराणां 'तस्मै दिशे नमस्कृत्य'इति वाक्यात् । श्रोत्रविवरवृत्त्याकाशस्य दिग्देवताकत्वात् श्रोत्रमयः । वेदान्तिमते आकाशमयः आकाशशरीरं ब्रह्मेति 'छिद्रा व्योम्नीव चेतनाः' इति च सिद्धान्तमुक्तावल्याम् । अन्यशब्दरूपः पञ्चमहाभूतान्तर्गतवायुमयः । पञ्चमहाभूतान्तर्गततेजोमयः । छान्दोग्यचतुर्थोपदेशरूपः 'अस्य सोम्य महतो यो मूलेभ्याहन्याज्जीवन्स्रवेत्'इत्यादिः । पृथिवी वा अन्नमिति श्रुतेरन्नमयः पृथिवीमयः । माया च तमोरूपेति श्रुतेश्चतुर्थस्कन्धान्मायिकः क्रोधमयः । वेदान्ते क्रोधेतरज्ञानमयोऽक्रोधमयः । नित्यलीलायां हर्षमयः आनन्दप्राधान्यात् । भीष्मस्य धर्ममयः । कंसस्याधर्ममयः । 'सर्वं सर्वमयम्' इति श्रुतेः सर्वमयः । तन्मयः कुब्जायाः । यन्मयः भक्तानाम् । एतन्मयः सर्वेषाम् । 'भवतीनां वियोगो मे' इत्यत्र स्वभावत इति वचनात् । इदंमयः शरीरमयः । इदमस्तु प्रत्यक्षे रूपमिति कोशात् । अनिर्वचनीयोदोमयः 'यतो वाचो निवर्न्तते' इत्युक्त्वा 'आनन्दमेतज्जीवस्य यज्ज्ञात्वा मुच्यते बुधः' इति श्रुतेः । तथा च श्रुतिः 'विज्ञानमयो मनोमयो वाङ्मयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमय आकाशमयो वायुमयस्तेजोमय आपोमयः पृथिवीमयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो हर्षमयो धर्ममयोऽधर्ममयः सर्वमयस्तद्यदेतदिदंमयोदोमयः' इतीति । अग्रे उक्तरूपेषु पुण्यपापे निरूपयति यथाकारी यथाचारी तथा भवतीत्यादिः । ननु रूपतननं शरीरातिरिक्तमपि मानुषं वेत्युक्तेः तत्किमिति चेन्न । अत्रोत्क्रान्तस्य स वा अयमात्मा ब्रह्मेत्युक्त्या नादबिन्दूपनिषदुपतिष्ठते । 'प्रथमायां तु मात्रायां यदि प्राणैर्वियुज्यते । स राजा भारते वर्षे सार्वभौमः प्रजायत' इति । अत्र मात्रास्तिथयः । राजत्वादिकं यथादृष्टं पित्र्यं वा गान्धर्वं वा इत्याद्युक्तं पित्र्यादिरूपमुन्नेयम् । अग्रे 'द्वितीयायां समुत्क्रान्तो भवेद्यक्षो महात्मवान्, विद्याधरस्तृतीयायां गन्धर्वस्तु चतुर्थिकाम्' । चतुर्थिकामित्यत्र सप्तम्या लुक् अम् । चतुर्थिका अमिति पदच्छेदः । 'पञ्चम्यामथ मात्रायां यदि प्राणैर्वियुज्यते । ऊषितः सह देवत्वं सोमलोके महीयते ।' ऊषितः स्त्रीभावं प्राप्त इत्याकाशवाणी । 'षष्ठ्यामिन्द्रस्य सायुज्यं सप्तम्यां वैष्णवं पदम् । अष्टम्यां व्रजते रुद्रं पशूनां च पतिं तथा । नवम्यां च महर्लोकं, दशम्यां च ध्रुवं व्रजेत् । एकादश्यां तपोलोकं द्वादश्यां ब्रह्म शाश्वतम् । ततः परतरं शुद्धं व्यापकं निष्कलं शिवम् । सदोदितं परं ब्रह्म ज्योतिषामुदयो यतः' इति । तत इति त्रयोदश्यादिषु । परब्रह्मविशेषणत्वाच्छिवं पुष्टिरूपसमर्पकम् । शिवमार्गे शिवरूपं परं ब्रह्म । तदा परस्य माययाऽस्पष्टमतिः । शिवपदस्यान्यार्थकत्वे सोर्थः । विवृतः प्रवाहमार्गः । अग्रेऽप्ये खल्वाहुः काममय एवायं पुरुष इतीति । तत्र ध्यातृध्येयादिसत्त्वाद्विवृतप्रवाहमार्गे तेजोबिन्दूपनिषदुपतिष्ठते । दुःप्रेक्ष्यत्वादिगुणयोगात् । न 'अशून्ये शून्यभावं च शून्यातीतमवस्थितम्, न ध्यानं न च वा ध्याता, न ध्येयो ध्येय एव च' अन्यथा स्वांशानां नातीव मोहेच्छां कुर्यात् अतः कामपरा निरीश्वरा विराजो देहं स्वान् देहांश्च बहुमन्यन्तेऽसुराः 'असत्यमप्रतिष्ठं ते' इति

चोत्तरयोरित्यणुत्वम् । 'अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात्'इति, उत्क्रमे गत्यतिरिक्ते स्वातन्त्र्याभावात् । स्वात्मना जीवरूपेण, चकारादिन्द्रियैश्च गत्यागत्योः संबन्धी जीव इत्यर्थः । अतो मध्यमपरिमाणमयुक्तमित्यणुरेव भवति ॥ २० ॥

भाष्यप्रकाशः ।

षष्ठ्यन्तपदमात्रप्रयोगाद्, उक्तश्रुतिभ्यो ज्ञ उत्क्रान्तिगत्यागतिसंबन्धीति तत्संबन्धरूप एव धर्मो बोध्यते, द्वितीये तु ज्ञः श्रुतिभ्य एव स्वात्मनापि उत्तरयोर्गत्यागत्योः संबन्धीत्यणुत्वं बोध्यते, तदुपपादयन्ति, अङ्गुष्ठेत्यादि । तथाचोक्तस्मृत्या मध्यमपरिमाणत्वेन बोधितस्य जीवस्य 'अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः संकल्पाहंकारसमन्वितो यः, बुद्धेर्गुणेन'इति श्रुत्युक्तबुद्धि-

रश्मिः ।

वाक्यात् । अथो खल्वित्युक्त्वाग्रे 'तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य । प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किंचेह करोत्ययम् । तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे' इति तु कामयमान इतीति श्रुतिः । अत्र 'यथाकामो भवति तथाक्रतुर्भवति यथाक्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते' । तत्कर्म अभिसंपद्यते इति कर्मादिमार्गत्वान्मर्यादामार्गः 'वेदस्य विद्यमानत्वान्मर्यादापि व्यवस्थिता' इति वाक्यात् । मोक्षजनककर्मकरणान्मुक्तिरिति कर्ममार्गे मुक्तिः 'कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव प्रलीयते' इति भगवद्वाक्यम् । कर्ममार्गेणाध्यात्मिकचित्तशुद्ध्या ज्ञानं आधिदैविकचित्तशुद्ध्या भक्तिः । अग्रे'अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आत्मकाम आप्तकामो भवति न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति'इति श्राव्यते । अत्र निष्कामाप्तकामौ विवरणे । अत्रैवेत्यस्याहरहर्जीवगमनयोग्ये एवेत्यर्थः । ब्रह्मेति श्रुत्यर्थ उक्तः । सुबोधिन्युक्तदिशा त्वत्रैवेत्यस्य यथोक्तेर्थे भक्त्या यत्स्वरूपं तत्रेत्यर्थः । 'यद्यद्धिया'इति वाक्यात् । शारीरब्राह्मणत्वादहरहर्जीवगमनयोग्येर्थे भावना भक्तिमार्गीयस्य । तस्य तु स्वसेवां त्याजयित्वा शरीरसंबन्धकारणाद्देहसेवाप्राप्त्या तन्निवृत्त्यर्थं शरीरनिविष्टं रूपम् । अत्र साधननिवेशे मर्यादा तदभावे पुष्टिः । हृदयाद्बहिष्ठं वा रूपम् । सद्योमुक्तिरेषा मुक्तिरुक्ता सा अक्षरप्राप्तिरूपा न पुरुषोत्तमप्राप्तिरूपेत्याह अथायमिति । अनस्थिको ज्योतीरहितः । प्राज्ञः प्रज्ञ एव प्राज्ञः । ज्योतिषामुदयो यत इत्यनयोक्तः । आत्मा जीवः आनन्दांशषड्गुणानां तिरोभावात् । तथापि ब्रह्मैव, परं भविष्यतीत्यत आह लोक एवेति । अक्षर एव न परः । परस्याशरीरवत्त्वेन शारीराविषयत्वात् । अग्रे तदप्येते श्लोकाः । 'अणुः पन्था विततः पुराणः' इत्यादि । उत्क्रान्तीत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म स्पष्टतया तथाचेति । अत एवेति चानुवर्तत इति भाष्ये चकारेण ज्ञ इत्यस्यावृत्तिर्द्योतिता, एवं चात एव ज्ञ उत्क्रान्तिगत्यागतीनामिति सूत्रं जातं तद्व्याकुर्वन्ति स्म उक्तेति । एवेति । अणुत्वव्यवच्छेदक एवकारः । बोध्यत इति । सामान्यतोऽणुत्वं विना बोध्यते तत्राणुत्वविशेषस्तु द्वितीयेनेत्यर्थः । स्वात्मनेति भाष्यं स्पष्टतया विवृण्वन्ति स्म द्वितीय इति । श्रुतिभ्य इति । अत्रापि 'ज्ञोऽत एव'इत्यनुवर्तते । अणुत्वमिति स्वात्मपदेन बोध्यते । ननु जीवो व्यापकोपीति चेन्न । नाणुरिति निषेधात् । व्याख्यातस्य निषेधो युक्तो नाव्याख्यातस्येति । उक्तस्मृत्येति । षष्ठस्कन्धे तु 'विकर्षन्तोन्तर्हृदयाद्दासीपतिमजामिलम्' इति पठ्यते । इयमान्यत्रिकी स्मृतिः । अङ्गुष्ठमात्र इति । यः संकल्पाहंकाराभ्यां लिङ्गतत्कार्याभ्यां समन्वितः उपलक्षणेन 'अथान्तरात्मा नाम पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशमिच्छाद्वेषसुखदुःखकाममोहविकल्पना-

भाष्यप्रकाशः ।

गुणवैशिष्ट्यप्रतीतेर्गत्यतिरिक्ते उत्क्रमे स्वतो गतिसंबन्धित्वाभावात् तद्व्यतिरिक्ते ब्रह्मोपनिषदायुक्तस्थले स्वात्मना जीवरूपेण चकारादिन्द्रियैश्च यथासंभवं गत्यागत्योः संबन्धी जीव इत्यर्थो भवतीत्यत आत्मगुणेन चैव "आराग्रमात्रो ह्यपरोऽपि दृष्टः" इति पूर्वोक्तशेषात् तथेत्यर्थः ॥ २० ॥

रश्मिः ।

दिभिः स्मृतिलिङ्गैः उदात्तोनुदात्तः ह्रस्वो दीर्घः प्लुतःस्खलितगर्जितस्फुटितचिन्त्यमुदितनृत्यगीतवादित्रप्रलयविजम्भितादिभिः श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः पुराणं न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणीति श्रवणघ्राणाकर्षणकर्मविशेषणं करोत्येषोन्तरात्मा नामेत्यात्मोपनिषदुक्तेः समन्वितः सोङ्गुष्ठमात्रस्तथापि बुद्धेर्गुणेनेत्यौपाधिकी न स्वतः स्वरूपभूतेत्यर्थः । प्रकाशे तु बुद्धेर्गुणेनेति श्रुतिस्तदुक्तं बुद्धिर्गुणवैशिष्ट्यं तस्य प्रतीतेरुत्क्रान्तेर्लिङ्गदेहविशिष्टधर्मत्वेन, गतेः केवलधर्मत्वेन गत्यतिरिक्त उत्क्रमस्तस्मिन्स्वतः लिङ्गदेहरहितः स्वरूपेणोत्क्रमसंबन्धित्वाभावात्तद्व्यतिरिक्ते उत्क्रमव्यतिरिक्त इत्यर्थः । ब्रह्मेति ऊर्णनाभिश्रुतौ जाग्रत्स्वप्नयोः स्वप्नस्थले आदिशब्देन छान्दोग्यस्थानेनेति श्रुत्युक्तानुप्रवेशस्थले । बृहदारण्यकस्थब्रह्माप्येतीति श्रुत्युक्तसायुज्यसुषुप्त्योः स्थले, तैत्तिरीयस्थकामरूपीत्युक्तमुक्तिस्थले च । एवं च षडवस्थासु जाग्रत्येव लिङ्गदेहसत्त्वम् । पञ्चसु लिङ्गदेहशून्यत्वमिति सिद्धम् । चकारादिति । सद्योमुक्तावत्र ब्रह्मसायुज्यमिति लिङ्गरहितादेहाज्जीवगतिः । क्रममुक्तौ तु पारमेष्ठ्यादिं यास्यतो जीवस्य लिङ्गेन सह देहाद्गतिरित इन्द्रियैश्चेत्यर्थः । तदुक्तम् 'निर्भिद्य मूर्धन्विसृजेत्परं गतः । यदि प्रयास्यन्नृप पारमेष्ठ्यं वैहायसानामुत यद्विहारम् । अष्टाधिपत्यं गुणसन्निवाये सहैव गच्छेन्मनसेन्द्रियैश्च' इति द्वितीयस्कन्धे द्वितीयाध्याये परं भगवन्तं गतः सायुज्यं प्राप्त इन्द्रियाणि विसृजेत् प्राणांश्च । न च 'इहैव समवनीयन्ते' इति वाक्यात्प्राणानामत्रैव स्वमूलभूतासन्यरूपेण स्थितिमिच्छन्ति तद्वाक्यं मुक्त्यन्तरपरम् । इहेति शब्दात् । अग्रेऽपि 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते' इति शारीरकब्राह्मणे जीवन्मुक्तत्वेनापि विनिगमनात् । अत्र तु अग्रे पवनान्तरात्मत्वे तेषां प्राणानामुपयोगः । 'योगेश्वराणां गतिमाहुरन्तर्बहिस्त्रिलोक्याः पवनान्तरात्मनाम्'इत्यत्र 'यदि प्रयास्यन्नृप'इत्युक्तपारमेष्ठ्यादिगमनसामर्थ्यं जीवस्य कुत इत्याकाङ्क्षायां पवनस्यान्तः आत्मा लिङ्गशरीरं येषामिति हेतुकथनात् । विसृजेदिति पदाच्च न जीवन्मुक्तिः । यथासंभवमिति संभवमनतिक्रम्य जीवन्मुक्तिसद्योमुक्तिक्रममुक्तिषु आद्ययोः स्वात्मना तृतीयस्यामिन्द्रियैर्गतिः । आगतिस्तु स्वात्मनैव नत्विन्द्रियैरित्येवं यथासंभवं गत्यागत्योः संबन्धी जीव इत्यर्थो भवतीत्यर्थः । नन्वस्तु स्वात्मनापि गतिः तथाप्यङ्गुष्ठमात्रत्वे श्रुतिरुक्ताङ्गुष्ठमात्र इति अणुत्वे सूत्रं प्रमाणमुक्तं श्रुतिः किं प्रमाणमत आहुः अत आत्मेति स्वात्मनोपाधिना च गत्यागत्योः समर्थनात् । भाष्ये स्वात्मना केवलस्वरूपेणेत्यत्रैवकाराभावात् । पूर्वोक्तेति । अङ्गुष्ठमात्र इत्याद्युक्तश्रुतिशेषात् 'अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः कामाहंकारसमन्वितो यः । बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यपरोऽपि दृष्टः' इति श्वेताश्वतरे । तथेति श्रौताऽणुत्वमित्यर्थः । एवं चात्रोत्क्रान्तिगत्यागतीनां जीवसंबन्धः पूर्वसूत्र उक्त्वा चोत्क्रान्तौ लिङ्गदेहविशिष्टत्वेऽपि उत्तरयोर्गत्यागत्योः स्वात्मनापि संबन्धात् ज्ञः आत्मगुणेन चैवेति श्रुतेरित्युक्तम् । तेन पूर्वोक्तोत्क्रान्तिगत्यागतीनां विशेष उक्तः । ननु श्रुतौ बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चेति चकारेणाङ्गुष्ठमात्रे करणत्वमुभयोरणुत्वमात्रे वा भवतु कथं विभज्यैकैककरणत्वमिति चेन्न । चकारस्त्वर्थ इत्यदोषात् ॥ २० ॥

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २१ ॥

जीवो नाणुर्भवितुमर्हति । कुतः । अतच्छ्रुतेः अणुत्वविपरीतव्यापकत्वश्रुतेः । 'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः' इतिचेन्न ।

भाष्यप्रकाशः ।

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २१ ॥ अत्र भाष्यमतिरोहितार्थम् । विषयवाक्यं त्वाद्यं बृहदारण्यके शारीरकब्राह्मणे तत्र च प्रकरणं ब्रह्मण इति सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेनेत्यत्र व्युत्पादितमतो ब्रह्माधिकारस्थम् । द्वितीयं कौशीतकिब्राह्मणे समाप्तौ तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त इत्यादिना आत्मन्येवात्मानं पश्येदित्युपक्रम्य पठितं, तदग्रे च इदं ब्रह्मेदं क्षत्रमित्याद्युक्त्वा, इदं सर्वं यदयमात्मेति पठ्यते अतस्तथेति । तथाचान्यत्र जीवपरोऽपि

रश्मिः ।

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २१ ॥ अतिरोहितेति । भाष्ये अतच्छ्रुतेरित्यत्र नञर्थो विरोधो विपरीतशब्देनोच्यते । न तद् अणुत्वम् । अतत् अणुत्वाभावः । अणुत्वविरुद्धं अणुत्वविपरीतं यद्व्यापकत्वं तस्य श्रुतेरित्यर्थः । **इतर** इति । अत्रेतरदिति युक्तं विशेष्यनिघ्नत्वाद्यद्यपि तथापि–इतराधिकारादित्यत्रेतर आत्मा तस्याधिकारादिति पुल्लिङ्गेन समासोभिप्रेयते । तस्य च पुंस्त्वात् । स वा एष इत्यस्य बृहदारण्यकस्थत्वेनात्र 'यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मेत्यात्मनो विशेष्यत्वेन सूत्रप्रणयनावसरे व्यासस्यात्मन एव हृद्यारूढत्वात् । एतत्सूत्रविषयवाक्ये । न चेदं जीववाचकमिति शङ्क्यम् । 'अस्मिन्सन्देहे गहने प्रविष्टः स विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्ता' इति ब्रह्मलिङ्गात् रामानुजाचार्याणामपि संमतः । सन्देहे–सम्यग्देहे । गहने दुर्विभाव्ये । अतः पुल्लिग इतरशब्दः । तर्हि परं ब्रह्मेति त्यक्तुं शक्यम् । आत्मपदेनैव विशेष्यप्रदर्शनौचित्यादिति चेन्न । आत्मपदस्य कोशादौ बुद्धिमनआदिसाधारण्यादुपपादने तु गौरवम् । अतो जिज्ञासाधिकरणाधिकृतब्रह्मपदत्यागायोगात् परं ब्रह्मेत्येव विशेष्यप्रकरणेनेति । यथा शारीरकब्राह्मणे 'स यत्रायꣳ शारीर आत्मा'इति ब्रह्मप्रकरणे'नैवमेवायं पुरुष इदꣳ शरीरं निहत्य'इत्यग्रे पुरुषशब्दो ब्रह्मपर इति न तु जीवपर इति प्रतिपादितं सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेनेत्यत्र । यथा वा सर्वं जानाति देव इत्यत्र देवपदं युष्मदर्थे प्रस्तावरूपप्रकरणात् । एवमत्र विज्ञानमयशब्दो योगेन ब्रह्मपर इति नियम्यते विज्ञानं जीवस्तत्प्रचुरोत्रात्मा विज्ञानमय इति । इत्येवमतिरोहितार्थमित्यर्थः । इतरः परं ब्रह्म तस्याधिकार इत्युक्तं भाष्ये स एव कथमित्यपेक्षायां स्वरूपासिद्धिवारणायाहुः **तत्र चेति । व्युत्पादितमिति ।** प्रथमाध्यायतृतीयपादसमाप्तौ व्युत्पादितम् । 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति' इति श्रुत्युक्तपत्यादिधर्माणां जीवेऽभावाद्ब्रह्मप्रकरणमिति । शांकरास्तु विरजः पर आकाशादिति श्रुतेर्ब्रह्माधिकारमाहुः । रामानुजा यस्यानुवित्त इति श्रुतेराहुः । **द्वितीयमिति ।** योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति । शारीरके तु 'स वा एष महानज आत्माप्यजरोमरोभयोमृतः' इति पठ्यते । कथमत्र व्यापकत्वश्रुतिरत आहुः **तदग्र इति । अतस्तथेति ।** सर्वत्र जीववाचकात्मरूपत्वविधानात्तथा व्यापकत्वेन श्रुतः । कुतोऽत्र प्रकरणं ब्रह्मण इति चेन्न । आत्मन्येवात्मानं पश्येदित्युपक्रमात् । आत्मनि जीवे मनसि वात्मानमीश्वरम् । 'य आत्मनि तिष्ठन्' 'स मानसीन आत्मा जनानाम्' इति श्रुतिभ्याम् । अन्येत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथा चेत्यादि ।

इतराधिकारात् । इतरः परं ब्रह्म तस्याधिकारे 'महानज' इति वाक्यं प्रकरणेन शब्दाश्च नियम्यन्ते । अन्यपरा अपि योगेन ब्रह्मपरा भविष्यन्ति ॥ २१ ॥

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २२ ॥

'स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति' इति स्वशब्दोऽणुपरिमाणं जीवं बोधयति । न हि स्वप्ने व्यापकस्य वा शरीरपरिमाणस्य वा विहरणं संभवति । 'बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य तु । भागो जीवः

भाष्यप्रकाशः ।

विज्ञानमयशब्दोऽत्र विज्ञानप्राचुर्यं बोधयन्ब्रह्मपरः । प्राणेषु स्थितिस्तु ब्रह्मधर्म एव 'यः प्राणेषु तिष्ठन्' इत्यन्तर्यामिब्राह्मणात् ।

भिक्षुस्तु ना पुरुषो जीव इति यावत्, सोऽणुः । कुतः । उत्क्रान्तिगत्यागतीनां ताभ्यः स्वात्मना विशिष्टयोर्गत्यागत्योस्ताभ्य इत्येवं पूर्वसूत्रापेक्षितसाध्यनिर्देशमत्राङ्गीचकार । तन्न । पक्षबोधकपदवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, ताभ्य इतिवद् आत्मपदस्याप्यनुवृत्तिसौकर्यात् । अतः पूर्वोक्तमेव व्याख्यानं युक्तम् ॥ २१ ॥

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २२ ॥ उद्धृत्य वस्त्वन्तरं पृथक्कृत्य मानमुन्मानम् । भाष्यमत्रापि निगदव्याख्यातम् । स्वशब्दविषयवाक्यं बृहदारण्यके ज्योतिर्ब्राह्मणे । उन्मान-

रश्मिः ।

विषयवाक्ये विज्ञानेति मयटा । ब्रह्मपर इति 'यथाग्नेः क्षुद्रा' इति श्रुत्युक्त आत्मवाचकः । प्राणेष्विति योयमित्यस्याग्रे तिष्ठतीति क्रियापदाध्याहारात् स्थितिस्तु । तिष्ठतेरध्याहारे श्रुतिमाहुः य इति । तथा च विज्ञानमयश्रुतिरपि न ब्रह्मप्रकरणबाधिकेति भावः । उत्क्रान्तीति उत्क्रान्त्यादिसंबन्धिनीभ्यस्ताभ्यः श्रुतिभ्यः । एवमग्रेऽपि । पूर्वसूत्रेति पूर्वसूत्रयोरपेक्षितं यत्साध्यं सोणुरित्यत्र स इति पक्षः । अणुः साध्यं तस्य निर्देशम् । उत्क्रान्तिगत्यागतीनां ताभ्य इति स्वात्मना विशिष्टयोर्गत्यागत्योस्ताभ्य इति च हेतू । सूत्रशेषं तु सर्ववत् । पक्षेति नृपदवैयर्थ्येत्यर्थः अनुवृत्तीति नात्माश्रुतेरिति सूत्रान्मण्डूकप्लुत्या स्वात्मनेति सूत्राद्वानुवृत्तिसौकर्यात् । न च सूत्रेष्वदृष्टं पदं सूत्रान्तरादनुवर्तनीयं सर्वत्रेत्युक्त्या दृष्टस्यात्मवाचकनृपदस्य सत्त्वान्नानुवृत्तिरिति शङ्क्यं 'स्वात्मना चोत्तरयोः' इति स्वशब्दं पश्यन्भगवान्व्यासो नृपदं न वदेदित्यत्र तात्पर्यात् । पूर्वोक्तमिति अणुत्वाभावसाध्यकं जीवपक्षकं अतच्छ्रुतिहेतुकम् । यन्नैवं तन्नैवं घटादिवदिति व्यतिरेक्यनुमानम् । एवकारस्त्वतच्छ्रुतेरिति प्रसिद्धहेतुविरोधात् ॥ २१ ॥

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २२ ॥ वस्त्वन्तरमिति । श्रौतदृष्टान्तेन तावदवयविनोऽवयवमुद्धृत्य वस्त्वन्तरं खर्वादिकं पृथक्कृत्य । मानं मध्यमपरिमाणं तथा बालात् जीवमुद्धृत्य मानमणुत्व उन्मानम् । निगदेति स्वशब्देन व्याख्यातम् । ज्योतिर्ब्राह्मण इति । स्वयं निर्मायेति । न च स्वप्ने ईश्वरः कर्तेति जीवकर्तृत्वं कथमिति चेन्न । स समानः सन् जीवतुल्यः सन् क्रीडतीति तथोक्तम् । आत्मनो जीवस्य भगवानेव ज्योतिरिति 'सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन' इति सूत्रभाष्याच्च । 'अत्रात्मा स्वयंज्योतिर्भवति' इति श्रुतेः 'स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा' इति । उभयं जीवतुल्यत्वात् । भाष्ये व्यापकस्येति तद्देशमात्रावच्छेदेनेति बोध्यम् । शरीरेति शरीरधर्मत्वेन । परिमाणस्येति

स विज्ञेयः' इति 'आराग्रमात्रो ह्यपरोऽपि दृष्टः' इति चोन्मानम् । चकारात् स्वप्नप्रबोधयोः संधावागतिदर्शनम् ॥ २२ ॥

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

अणुत्वे सर्वशरीरव्यापि चैतन्यं न घटत इति विरोधो न भवति

भाष्यप्रकाशः ।

वाक्यद्वयं तु श्वेताश्वतरोपनिषदि पञ्चमाध्याये । संधावागमनदर्शनमपि ज्योतिर्ब्राह्मणे 'तस्य वा एतस्य पुरुषस्य' इत्युपक्रम्य 'संध्यं तृतीयऽस्थानं तस्मिन् संध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानं च' इति । अत्र जीवस्याणुत्वस्थापनेन श्रुतिगीतोक्ता जीवानां शाश्वताऽपि सूचिता । तत्र हि ।

'अपरिमिता ध्रुवास्तनुभृतो यदि सर्वगता-
स्तर्हि न शाश्वतेति नियमो ध्रुव ! नेतरथा ।
अजनि च यन्मयं तदविमुच्य नियन्तृ भवेत्
सममनुजानतां यदमतं मतदुष्टतया' ॥

इति श्लोके 'यदि सर्वगतास्तर्हि न शाश्वतेति नियमः' इति तर्ककथनादणुत्वस्य भगवच्छाश्वताघटकत्वबोधनेन 'ध्रुव नेतरथा' इति भगवतोऽणुत्वे जीवस्य व्यापकत्वे चोक्तनियमभङ्गव्युत्पादनार्थम् 'अजनि च यन्मयं तदविमुच्य नियन्तृ भवेत्' इति कथनाज्जीवतत्त्वं यन्मयमजनि तत् स्वकारणं ब्रह्मस्वरूपमविमुच्य किं नियन्तृ भवेदिति काक्वा नियन्तृत्वाभावबोधनेन काक्वनङ्गीकारपक्षेऽपि कारणमविमुच्य नियन्तृ भवेदिति कारणात्यागेन नियन्तृत्वाङ्गीकारे 'सममनुजानतां यदमतं मतदुष्टतया' इत्यनेन ब्रह्म सर्वत्र सममैकात्म्यवादेन सर्वत्र सममित्येवं ब्रह्म लक्षीकृत्य जानतां यन्नियन्तृत्वं मतदुष्टतया अमतमसंमतमिति बोधनेन चाणुत्वनियमत्वे दृढीकृते इति साऽपि सूचिता । एतेन ब्रह्मस्वरूपमादायैकात्मवादो जीवस्वरूपमादाय नानात्मवाद इति सिद्ध्यति । एतदेव, 'अंशो नानाव्यपदेशात्'इत्यत्र स्फुटीभविष्यति ॥ २२ ॥

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥ ननु जीवस्याऽणुत्वे जलावगाहादौ सकलशरीरव्यापिशैत्याद्यनुपलब्धिप्रसङ्ग इति शङ्कायामिदं सूत्रमित्याशयेन व्याकुर्वन्ति अणुत्व इत्यादि । तथाचैतद्दृष्टान्तेन एकदेशस्थत्वेऽपि सकलशरीरव्यापिशैत्याद्युपलब्धिः सामर्थ्यव्याप्त्या घटि-

रश्मिः ।

तथा । उन्मानेति । तत्र बालः केशः । 'कृष्णाजिनं ब्रह्म' इति श्रुतेर्ब्रह्मत्वादग्रभागस्य शास्त्रदृष्ट्या बृहत्त्वादभिवृद्धिः तया शतभागे बालस्तस्य भागस्य शतधाकल्पनम् । अतोऽत्र शतधा कल्पितस्येति भागविशेषणम् । आराग्रं तु तोत्रप्रोतायःशलाका । संधाविति । भाष्ये चकारादित्यादिनोक्तम् । तस्य वा इति प्रकृतस्य वै प्रसिद्धस्य द्वे एव स्थाने भवतः एकमिदं परिदृश्यमानं जन्म जाग्रत्स्थानम् । द्वितीयं तु परलोकस्थानं सुषुप्त्याख्यं, न तु जन्मान्तररूपं, तयोः संधौ स्वप्नभावात् । एवं च जाग्रत्सुषुप्त्योः संधौ भवं संध्यं तृतीयं स्वत्रयाणां पूरणं स्वप्नस्थानमित्यर्थः ॥ २२ ॥

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥ सकलेत्यादि । उपलब्धिर्ज्ञानं जीवे चैतन्यगुणत्वात् । तदभावोऽपि जीव इति तथा । हृदि जीवे उपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्ग इति भावः । यत्तु संयोगस्यावयविनिष्ठत्वादवयविनश्चैकत्वात्कृत्स्नत्वङ्निष्ठतामाहुस्तन्न संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वादतस्तेनाविरोधो न सिद्ध्यति तस्मादस्यासौ प्रकारान्तरमन्वेषणीयं तदाहुः सामर्थ्येति । स्वभावरूप-

चन्दनवत् । यथा चन्दनमेकदेशस्थितं सर्वदेहसुखं करोति, महातप्ततैलस्थितं वा तापनिवृत्तिम् ॥ २३ ॥

अवस्थितिवैशेष्यादितिचेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि ॥ २४ ॥

चन्दने अवस्थितिवैशेष्यमनुपहतत्वचि सम्यक्तया अवस्थानं तस्मात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

प्यत इत्यर्थः । अयं च दृष्टान्तः सामर्थ्येन व्याप्तिं बोधयति । चन्दनावयवानां सूक्ष्मत्वेन सर्वत्र प्रसर्पणाङ्गीकृतौ शरीरे तैले च तत्र तत्र स्थित्याऽन्यत्र मध्ये मध्ये तापोपलम्भस्य दुर्वारत्वात्, उन्मानश्रुतिशेषे वाक्ये 'स चानन्त्याय कल्पते' इति सामर्थ्यस्यैव कॢप् सामर्थ्य इति धातुना बोधनाचेति बोध्यम् । अतो 'ज्वरं हन्ति शिरोबद्धा सहदेवीजटा यथा'इत्यादौ यथा प्रभावाख्येन सामर्थ्येन ज्वरं हन्तीति वैद्यकेऽङ्गीक्रियते तथा चन्दनमपीति हृदयम् ॥ २३ ॥

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि ॥ २४ ॥ ननु चन्दनदृष्टान्तेन सामर्थ्यव्याप्तिसाधनमयुक्तम् । चन्दन एकदेशस्थायित्वस्य प्रत्यक्षतो निश्चितत्वेन तत्र व्यापनसामर्थ्यकल्पनायाः सर्वदेहव्यापिशैत्यप्रत्यक्षबलेन युक्तत्वात् । जीवे तु शरीरैकदेशस्थायित्वस्य प्रत्यक्षेणानिश्चयाद् दृष्टान्तवैषम्येण तादृशसामर्थ्यसिद्ध्यभावादित्याशङ्कायामिदं सूत्रमित्याशयेन

रश्मिः ।

वस्तुसामर्थ्येन व्याप्त्या सामर्थ्यस्य वा । ननु चन्दनावयवैरेव व्याप्तिरस्तु कृतं सामर्थ्यव्याप्त्येत्यत आहुः अयं चेति । ननु सामर्थ्येन व्याप्तिः सूत्रे गृहीता सा कुतः, पूर्वसूत्रेष्वदर्शनादित्याकाङ्क्षायां हेतुद्वयमाहुः चन्दनेति । तापेति तापोपलम्भप्रसङ्गस्य । अतः सामर्थ्यव्याप्तिः स्वीकार्या तेन च न दृष्टान्तवैषम्यमिति भावः । एवं दृष्टान्तबलेन सामर्थ्यव्याप्तिं ग्राह्यत्वेन साधयित्वा श्रुत्या साधयन्ति स्म उन्मानेति बालाग्रेत्यादि पादत्रयं भाष्य उपन्यस्तं तच्छेषे तच्चतुर्थपादात्मके वाक्ये । बोध्यमिति तेन स च जीव आनन्त्याय सकलदेहव्याप्त्यै कल्पते सामर्थ्यवान् भवतीति श्रुतेरर्थः । दृष्टान्ते चन्दनपदमुपलक्षकमित्याशयेन दृष्टान्तान्तरमाहुः अत इति । सहदेवीति 'सहदेवी तु सर्पाक्ष्याम्'इति विश्वः तस्या जटा । प्रभावेति प्रभावः स्वभावः स च परिणामहेतुः 'प्रभावो जलभूमौ स्याज्जन्मभूमौ पराक्रमे' इति विश्वः । प्रभव इति पाठेऽस्याविषयः । प्रभावः आख्या यस्य तेन । मणिमन्त्रौषधीनामचिन्त्यप्रभावः । इति हृदयम् सकलदेहव्यापिचैतन्यस्याविरोधः विरोधो न भवति । विरोधप्रतियोगिकाभावोऽस्ति । सामर्थ्यव्याप्तेः चन्दनवदित्यर्थः । यत्र यत्सामर्थ्यं तत्र तत्कार्यदर्शनाविरोध इति व्याप्तिः । घटादौ जलधारणसामर्थ्येऽपि सकलदेहगतशैत्यकार्यदर्शकत्वप्रसङ्ग इत्यतः यत्तदोरुपादानम् । अथवा । अविरोधः फलिष्यति । स च साध्यते । एवं च जीवः सामर्थ्यव्याप्तिमान्, एकदेशस्थत्वेपि सकलदेहव्यापिचैतन्याद्युपलब्धेः चन्दनवदित्यनुमानेनाविरोध इति सूत्रार्थः । अत्र साध्यतावच्छेदकः संबन्ध आश्रयता हेतुतावच्छेदकस्तु संबन्धः स्वविषयाश्रयता । तेन मनसि आश्रयतया हेतुसत्त्वेऽपि स्वमुपलब्धिस्तद्विषयश्चैतन्यादिस्तदाश्रयो जीवचन्दनादिर्न मन इति न साधारण्यम् । चैतन्यत्वेन शैत्यत्वेनेत्येवं हेतुघटकम् । अन्यथैकतरमादाय गौरश्वत्वादितिवद्दुष्टो हेतुः स्यात् । यथाश्रुतविवक्षणे त्वेकतरमादाय ह्रदो द्रव्यं धूमादितिवत्स्यात् ॥ २३ ॥

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि ॥ २४ ॥ पूर्वोक्तानुमाने हेतौ विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावं मत्वा स्वरूपासिद्धिस्तां निरस्यतीत्याहुरित्याशयेन भाष्यमवतारयन्ति

त्वच एकत्वात् तत्र भवतु नाम, न तु प्रकृते तथा संभवतीति चेन्न । अभ्युपगमात् । अभ्युपगम्यते जीवस्यापि स्थानविशेषः । हृदि हि । हृदि जीवस्य स्थितिः । गुहां प्रविष्टाविति हि युक्तिः ॥ २४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

व्याकुर्वन्ति चन्दन इत्यादि । भवतु नामेति कल्प्यमानं सामर्थ्यं भवतु नाम । न संभवतीति प्रत्यक्षेणैकदेशावस्थानस्यानिश्चयादनुमानेन साधने तु चैतन्योपलम्भरूपस्य कार्यस्य त्वग्वन्मनोवद्वा जीवस्वरूपव्याप्त्याऽपि संभवात् तस्य व्यभिचारितया हेतुत्वानुपपत्त्या न संभवति । हृदीति 'कतम आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु, हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः' 'स वा एष आत्मा हृदि' 'हृद्येष आत्मा'इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । युक्तिरिति ब्रह्मभिन्नत्वेन हृदयप्रवेशे युक्तिः । तथाच चन्दनवज्जीवस्याप्येकदेशावस्थितेः शब्दान्निश्चये तस्य त्वगादिवत् स्वरूपव्याप्तेर्वक्तुमशक्यत्वेन

रश्मिः ।

स नन्विति । चन्दन इत्यादीति । उपहते केशश्मश्र्वादित्वचि अवस्थितं चन्दनं न तथेति । अनुपहतत्वं त्वचि विवक्ष्यत इति भावः । किमवस्थितेर्वैशेष्यमित्यपेक्षायां तदाहुः सम्यक्त्वयेति । प्रत्यक्षगोचरत्वेनेत्यर्थः । तथा च प्रत्यक्षगोचरत्वं वैशेष्यमिति भावः । न संभवतीति प्रकृते तथा न संभवतीति प्रतीकमिदं मनःस्थितम् । अनुमानेनेति जीवः व्यतिरेकवान् स्वाधिकदेशवृत्तिकार्यत्वात्, अणुत्वादिमत्त्वात्, गन्धवत् । जीव एकदेशवृत्तिः कार्योपलम्भात्, चन्दनबिन्दुवत् । अत्र कार्योपलम्भत्वेनैकदेशवृत्तित्वेन व्याप्तिः । कार्यं चैतन्यचैत्यादि भाक्तं मुख्यं च । तेन दृष्टान्तेनासंभवः । हेतुतावच्छेदकसंबन्धस्तु स्वविषयाश्रयताख्यः । नैयायिकानां तु समवायाख्यः । तैरात्मनि ज्ञानोत्पत्तिरङ्गीक्रियते न मनसीति । मनोवृत्तयः कामः संकल्प इत्याद्युक्ताः । न मनोरूपाः । कामः संकल्प इत्युक्त्वा इत्येतत्सर्वं मन एवेति श्रुतौ मनोभेदान्वयेऽपि सप्तम्या लुकस्वीकारात् । अभेदपक्षोत्र नास्ति । त्वग्वदित्यादि । जीवः स्वरूपेण व्यापी कार्योपलम्भात् त्वग्वन्मनोवद्वेत्यनुमानान्तरेण जीवस्य स्वरूपेण व्याप्त्या हेतौ, किंच न तु सामर्थ्येन न वा गुणेनेत्यर्थः । अत्रापि हेतुतावच्छेदकः संबन्धः पूर्वोक्त एव । अपिशब्देनोक्तमेकदेशवृत्तित्वसाध्यककार्योपलम्भहेतुकानुमाने हेतुः साधारणः । साध्यमेकदेशवृत्तित्वं तद्वान् चन्दनबिन्दुस्तदन्ययोस्त्वङ्मनसोः स्वरूपेण देहव्यापिनोः कार्योपलम्भसत्त्वात् । कार्यं स्पर्शः शब्दश्च त्वचि सकलदेहावच्छेदेन स्वविषयाश्रयतासंबन्धेन कार्योपलम्भात्स्वरूपेण व्यापित्वं दृष्टम् । एवं तत एव हेतोराकाशस्य देहव्यापित्वमिति । तस्येति चैतन्योपलम्भस्य सामान्यतस्तु ग्रहणे कार्योपलम्भस्य चेत्यर्थः । व्यभिचारितयेति साधारणतया त्वङ्मनसोः साध्याभाववद्वृत्तितया । कतम इति । बृहदारण्यके ज्योतिर्ब्राह्मणे । कतम आत्मेतीति पाठः विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेष्विति पाठश्च । ब्रह्मेति । प्रविष्टाविति द्विवचनाद्भेदः 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य'इति वा यथालिखितपाठकस्य पाठकाधमत्वोक्तेः । भाष्ये युक्तिरिति सौत्रहिशब्दार्थः । यदि भिन्नः सन् प्रविष्टो न स्यादणुर्न स्यादिति । अणुत्वबोधकागमानुरोध्यन्यथाज्ञानरूपस्तर्कः । यद्वा श्रुतिः 'ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे । छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः' इति कठवल्ल्याम् । अर्थस्तु 'गुहां प्रविष्टौ'इत्यधिकरणे स्पष्टः प्रथमाध्याये द्वितीयपादे । छायातपौ सूर्यचन्द्रपृथ्वीछायाः । ज्योतिषे सूर्यचन्द्रग्रहयोः पृथ्वीछाया गच्छतीत्युक्तं पर्वणि । सूर्यचन्द्रपृथ्वीरूपब्रह्मभिन्नत्वेनेति भाष्यप्रकाशार्थः । युक्तिस्तूक्तैव हिशब्दार्थः । स्वरूपेति जीवस्वरूपेण व्याप्तेः ।

गुणाद्वाऽऽलोकवत् ॥ २५ ॥

जीवस्य हि चैतन्यं गुणः । स सर्वशरीरव्यापी । यथा मणिप्रवेकस्य कान्तिर्बहुदेशं व्याप्नोति तद्वत् । प्रभाया गुणत्वमेव स्पर्शानुपलम्भात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

चैतन्योपलम्भे तत्सामर्थ्यस्य हेतुत्वोपपत्तौ दृष्टान्तवैषम्याभावात् सामर्थ्येन व्याप्तिसाधनं युक्तमेवेत्यर्थः । अत्र पूर्वसूत्रादविरोधपदस्यानुवृत्तौ हृद्यभ्युपगमादविरोध इति सूत्रान्वयो बोध्यः ॥ २४ ॥

गुणाद्वाऽऽलोकवत् ॥ २५ ॥ ननु भवत्वेवं सामर्थ्येनाविरोधस्तथापि वैशेषिकः कथं मंस्यते । स हि चैतन्यगुणकमात्मानं मन्यते । तच्च सकलशरीरे सुखाद्यनुभवात् तद्व्याप्त्येवेति निश्चीयते, गुणश्च गुणिमात्रवृत्तीति रूपरसादिष्वनुभूतम् । अतश्चैतन्यस्य तावद्व्याप्त्या सर्वशरीरव्यापी जीवात्मा मन्तव्यः । यदि हि चन्दनवत् सहदेवीजटावद् वा सामर्थ्येन व्याप्नुयात् तदा तस्य चैतन्यगुणो न सर्वत्रानुभूयेत । नच श्रुतिबलात् तथापक्षपातो युक्तः । तस्या हृदयं विशेषतो जीवस्य वृत्तिलाभस्थानमित्येतत्परत्वेन नेतुं शक्यत्वात् । प्रत्यक्षस्य तु वस्तुमात्रग्राहकत्वेनान्यथा नयनमशक्यम् । अतस्तस्य प्राबल्यान्न सामर्थ्येनाविरोधः शक्यवचन इत्याशङ्कायां प्रवृत्तमिदं सूत्रमित्याशयेनोपन्यस्य व्याकुर्वन्ति जीवस्य हीत्यादि । अत्राप्यविरोध इत्यनुवर्तते । तथाच बहुप्रदेशव्यापिमणिप्रवेककान्तिवत् सर्वशरीरव्यापिचैतन्यगुणादविरोध इत्यर्थः । एवं व्याख्यानेन आलोकवदिति पदच्छेदो बोधितः । ननु प्रभादृष्टान्तोऽनुपपन्नस्तस्या मणिजनितविरलसजातीयद्रव्यान्तरत्वात् सूर्यादिप्रभावदित्याकाङ्क्षायामाहुः प्रभाया

रश्मिः ।

तत्सामर्थ्यस्येति जीवसामर्थ्योपलम्भस्य चैतन्योपलम्भस्य । सामान्यतस्तु कार्योपलम्भस्य । अत्रेति समाधानसूत्रांशे । अविरोध इति दृष्टान्ताविरोधः तथा चानुपहतत्वगवस्थितेरवस्थितिविशेषत्वात् स्थानविशेषत्वात् दृष्टान्तविरोध इति चेन्न । अनुभवेन हृद्यवस्थितेरभ्युपगमाद्दृष्टान्ताविरोधो हि युक्त्यापि स इति सूत्रार्थः ॥ २४ ॥

गुणाद्वाऽऽलोकवत् ॥ २५ ॥ वैशेषिक इति नैयायिकभेदः । आत्मानमिति द्रव्यम् । सुखादि सुखाद्यष्टगुणत्वमात्मनः । चैतन्यस्येति कार्यरूपं पूर्वमुक्तं चतुर्विधनित्यज्ञानमध्ये चतुर्थं जीवधर्मरूपमुच्यते तस्य । सहदेवीति 'ज्वरं हन्ति शिरोबद्धा सहदेवीजटा यथा' इति तद्वत् । नेति गुणस्य स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तित्वाभावान्न सर्वत्रानुभूयेत । न चेति श्रुतिस्तु 'कतम आत्मा' इत्युक्ता । तथेति कार्यचैतन्येन जीवव्याप्तिपक्षपातः । शक्यत्वादिति कार्यचैतन्येन व्याप्तिबोधकपदाभावेन तथा । ननु श्रुत्यनुगृहीतप्रत्यक्षबलाद्धार्दजीवसामर्थ्येन व्याप्तिर्युक्तेत्यर्थापत्त्या कार्यचैतन्येन व्याप्तिबोधकं पदं कलयित्वा नेतुमशक्यत्वं तस्या इति चेत्तत्राहुः प्रत्यक्षस्येति । अस्तु तथा कार्यप्रत्यक्षेण निर्वाहोऽर्थापत्त्या परं तुशब्दस्यानाप्तोक्तत्वेन गुणानुभवस्येत्यर्थः । वस्त्विवति । यथार्थमिति शेषः । प्रवृत्तमिति नैयायिकव्यापकत्वखण्डनाय प्रवृत्तम् । बह्विति । एतदर्थं मणिश्च कान्तिसंबन्धवान् प्रवेकश्च कान्तिगुणः कान्तित्वविशिष्टः । अर्थ इति भाष्यानुसारी सूत्रार्थः । मणीति विरलत्वं प्रसृतत्वं साजात्यं च मणित्वेनान्यथा मणेस्तेज इतिवन्मणिस्तेज इति सामानाधिकरण्यप्रतीतिर्न स्यात् । मणिरत्र सर्वत्र व्याप्तकान्तिर्न तु कान्तिमान् द्रव्यं च । एवं प्रभाद्रव्यमपि । प्रभाया इत्यादीति । अपां पुष्पे सूर्यश्चन्द्रमाश्च

उदकगतौष्ण्यवत् । नच विजातीयस्यारम्भकत्वम्, प्रमाणाभावात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

इत्यादि । तथाच सूर्यादिप्रभायां स्पर्शोपलम्भाद् द्रव्यान्तरत्वमपि संदेग्धुं शक्यम् । मणेस्तु पार्थिवत्वेन तत्र किरणरूपद्रव्यजनकत्वस्य तत्प्रसारकत्वस्य वाङ्गीकारे बहुकल्पनापत्तेः । यदि जननं तदा पूर्वं मणितो बहिरागतानामवयवानां बहिःष्ठत्वान्मणिपिधानदशायामपि तदनुभवापत्तिर्मणिनाशेऽपि तत्स्थित्यापत्तिस्तदसमवायिनिमित्तयोरत्यन्तापरिदृष्टयोः कल्पनापत्तिस्तन्निर्वचनाशक्तिश्च । यदि प्रसारणं तदा मणेश्चेतनत्वापत्तिः स्वत आकुञ्चनप्रसारणक्रिययोश्चेतन एव दृष्टत्वात् । नच लज्जावत्याख्य औषधविशेषे पुरुषच्छायापातमात्रेण स्वाकुञ्चनस्य तदपसरणे प्रसारणस्य च दर्शनान्नैवमिति शङ्क्यम्, तस्यापि जीवत एव तादृशक्रियावत्त्वात् । अन्यथा उत्खाय गृहानीतेऽपि तत्र तादृशक्रियापत्तेः । अतः पक्षद्वयस्याप्यसंगतत्वान्मणिप्रभाया द्रव्यत्वं न शक्यवचनम्, उदकगतौष्ण्यवत्, यथोष्णोदके तेजोरूपानुपलब्ध्या केवलगुणनिश्चयस्तथात्र स्पर्शानुपलब्ध्येति । ननु माऽस्तु मणेः प्रभाख्यद्रव्यजनकत्वादिकम्, तत्र मणिविजातीयमेव द्रव्यमारम्भकमङ्गीकार्यम्, यथा चिन्तामण्यादेर्निमित्तान्नानावस्तूनामाकाङ्क्षितानामुत्पत्तिस्तथेति चेत् तत्राहुः न चेत्यादि । यदि तथा स्यात् तदा मणिसमवधाननिवृत्तौ

रश्मिः ।

प्रभाहीनौ **आरणात्** । 'यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्' इति वाक्यात्तत्रत्यप्रभाया गुणत्वं भगवद्गुणत्वं, एवकारेण द्रव्यत्वव्यवच्छेदः । ईश्वरस्य सावयवत्वापादकत्वात् । ननु गुणत्वे प्रभायां स्पर्शोपलम्भो न स्यात् गुणे गुणानङ्गीकारादिति चेत्तत्राहुः **स्पर्शेति** । भगवत्तेजस्येव रूपं भगवतोऽग्निरूपादुष्णत्वेनाऽशीतत्वेन मणिप्रवेके भगवत्तेजोंशसंभवे रूपमनुष्णाशीतत्वेन परिणमते न तु प्रभायां स्पर्शत्रयमस्ति रूपातिरिक्तगुणाभावात् । स्पर्शस्य वायुसूक्ष्मावस्थात्वेन तेजस्यनुपलम्भात् । तत्र दृष्टान्तमाहुः **उदकेति** । शीतस्पर्शो जल इत्यग्नितेजःसंबन्धादुष्णत्वेन परिणमत इति मन्तव्यम् । तद्वदत्राग्नितेजोऽभिन्ननिमित्तोपादानम् । द्रव्यत्वेन गुणत्वेन वैजात्यं मम तु साजात्यं कपालरूपत्वेन घटरूपत्वेनेत्येवं शङ्कामाहुः न चेत्यादि, **शङ्क्यमिति** ज्ञेयम् । **प्रमाणेति** मनसाप्याकलयितुमशक्यरचनस्य जगतः कर्तुः स्वीयस्यैतादृशस्थले वैजात्यकरणे **प्रमाणाभावात्** । यथा स्वस्य ज्ञानरूपत्वेन गुणत्वं न द्रव्यत्वमित्येवं तेजसस्तद्गुणस्याभेदपक्षे गुणत्वम् । अन्यथाऽभेदो न स्यात् । तदेतदाहुः **तथाचेत्यादिना** । भगवदीयायां परिणतस्पर्शोपलम्भाद्गुणाश्रयत्वेनावयवानां गुणिनां द्रव्यान्तरत्वमपि प्रत्यक्षस्य संदेहबीजस्य सत्त्वात्संदेग्धुं **शक्यम्** । **अपिः** श्रुत्यतिरिक्तपक्षत्वेन गर्हायाम् । **किरणेति** किरणरूपद्रव्यस्य जनकत्वं तस्येत्यर्थः । बहुकल्पनां प्रपञ्चयन्ति स्म **यदीति** । **नैवमिति** न चेतनत्वापत्तिः । **जीवत** इति क्षेत्रादिस्थस्य । **अत** इति बहुकल्पनापत्तेः । **पक्षेति** किरणजनकत्वपक्षस्य किरणप्रसारकत्वपक्षस्य च । **उदकेति** व्याख्येयमिदम् । **उष्णोदक** इति अग्नितेजःपरिणामे, स्वत उदकस्य शीतलत्वात् । **तेजोरूपं** भास्वरशुक्लः । **तदनुपलब्ध्या केवलस्य** रूपरहितस्योष्णत्वस्य गुणस्य **निश्चयः** । **तथात्रेति** । मणिप्रभारूपगुणनिश्चय इति शेषः । **स्पर्शेति** स्पर्शस्य प्रभायां द्वेधा प्राप्तिर्वायुगुणत्वात् । परान्वयात् नैयायिकमते उष्णस्तेजसि शीतो जलेऽनुष्णाशीतः पृथ्वीवाय्वोरिति । तत्र परान्वयात्स्पर्शो न स्वारसिकः । नैयायिकमतं तु परमतम् । अतः प्रभायां तेजोरूपायां स्पर्शा-

लोकप्रतीतिस्तु सर्वैर्वादिभिरुपपाद्या। तत्र गुणिकल्पनापेक्षया गुण एव स्थलान्तर आरभ्यत इति कल्प्यताम्। तथैव लोकप्रतीतेः। पुष्परागादेरपि प्रभारूपमेव तावद्देशं व्याप्नोतीति मणिस्वभावादेवाङ्गीकर्तव्यम्। आरम्भकस्य तेजसस्तत्राभावात्। कान्तिः प्रभा रूपमिति हि लोके पर्यायः। वाशब्दो यथालोकं युक्तिः कल्पनीयेति सूचयति।

भाष्यप्रकाशः।

प्रभा न निवर्तेत यथा चिन्तामण्यादिनिष्पन्नाः पदार्थाः। अतो मणिविजातीयद्रव्यस्यात्र प्रभारम्भकत्वं प्रमाणाभावग्रस्तमेव। ननु यद्यप्येवमस्ति तथापि गुणारम्भस्य गुणिमात्रवृत्तित्वमिति नियमो भज्येत, तथा सति रसादीनामप्यन्यत्रारम्भापत्त्या लोकप्रतीतिरपि विरुध्येतेत्याकाङ्क्षायां लोकप्रतीतिमुपपादयन्ति लोकेत्यादि। तत्रेति लोकप्रतीत्युपपादने। तत्राभावादिति मणावभावात्। तथाचाप्रकृष्टगुणारम्भस्य गुणिमात्रवृत्तित्वमित्येवं लोकप्रतीतिनिर्वाहाय कल्पनीयं तेन सर्वसामञ्जस्यमित्यर्थः। अत्र कोशस्यापि संमतिरित्याहुः कान्तिरित्यादि। 'शोभा कान्तिर्द्युतिश्छविः' इति, 'स्युः प्रभारुग्रुचिस्त्विड्भा'इत्यादि। वाशब्दप्रयोजनमाहुः वाशब्द इत्यादि। तथाच वाशब्द एवकारार्थो वाक्यालंकारे। तथाच लोकवदेव गुणाद-

रश्मिः।

नुपलब्धिस्तया। चिन्तेति पञ्चम्यन्तमिदम्। तथेति विजातीयेन द्रव्येण गुणोत्पत्तिः। एवेति उक्तप्रमाणव्याख्यानसंग्रहादेवकारः। गुणीति यथा गुणिघटादिमात्रवृत्तित्वम्। तत्प्रभाया गुणमात्रत्वे भज्येत। अन्यत्रेति स्वाश्रयाधिकदेशे आरम्भापत्त्या लोकप्रतीतिस्तावद्देशावच्छेदेन। भाष्ये। मणिप्रवेकस्य कान्तिः, सूर्यादेः प्रभा, पुष्परागादेः प्रभा रूपमित्याशयेनाहुः पुष्पेति। आदिशब्देन तेजः रूपमेवेति भास्वरं रूपं न तु स्वाश्रयाधिकदेशम्। एवं प्रभात्वसाम्येपि शेषमणिप्रवेककान्तिर्द्युमणिप्रभा पुष्परागस्थतेजसश्च प्रभा रूपमित्येवं विवेके स्वभावं हेतुमाहुः मणीति। स्वभावोऽत्रेच्छातोऽन्यस्तेन 'कालः स्वभावो नियतिः' इत्यस्या न विरोधः। मणाविति। 'यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा। तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसंभवम्' इत्यत्र तेजोऽनारम्भकं बोध्यम्। मणिस्तु तेजोंशसंभवोस्त्येव। अस्मिन्पक्षे नियमेऽप्रकृष्टविशेषणमाहुः तथाचेत्यादि प्रभाया गुणत्वे च। अप्रकृष्टत्वं कान्तिगन्धातिरिक्तत्वम्। सर्वेति नियमबहुकल्पनापत्तिविरहसामञ्जस्यम्। अत्रेति लोके त्रयाणामेकार्थत्वे। भेति भास्वरं रूपं न तु भास्वत्, गुणे गुणानङ्गीकारात्। भासा वरं भास्वरम्। तेजः सूर्यादिः पृथक् तद्गुणाः कान्तिप्रभारूपाणि पृथक्। वाशब्द इत्यादीति। विकल्पार्थकः। सूचयति श्रुत्यनुभवाभ्यां वेद्ये जीवे विद्वद्वैशेषिकयुक्त्याकुलिते सति द्रव्यमात्मा चैतन्यगुण इत्येवं भगवता व्यासस्य खेदलक्षणयायमर्थः प्रकाश्यते इत्यर्थः। यतो व्यासो ज्ञं चैतन्यगुणं वदन् गुणाद्वैत्यप्यसूत्रयदतो व्यासस्य वाशब्दं प्रयुञ्जानस्य खेदः। यथाह काव्यप्रकाशकृत् तृतीयोल्लासे 'तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां वने व्याधैः सार्द्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः। विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं गुरुः खेदं खिन्ने भजति मयि नाद्यापि कुरुषु' इत्यत्र मयि भीमे न योग्यः खेदः कुरुषु योग्य इति प्रकाश्यत इति। इदं वाक्यं भीमस्य, संधिं कुर्वता युधिष्ठिरेण प्रेषितं सहदेवं प्रति। एवकारेति।

ब्रह्मसिद्धान्ते तु यथैव लोके दृश्यते यथैव ब्रह्मणो जातमिति न कल्पनालेशोऽपि ॥ २५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

विरोध इति सूत्राक्षरयोजनेत्यर्थः । ननु यद्यत्र लोकानुसारिण्येव कल्पनाऽऽद्रियते तदा पृथिव्यादीनामप्यर्थानां सजातीयादेव कारणादुत्पत्तिरङ्गीकार्या, लोके तथैव दर्शनात् । न तु विजातीयाद् ब्रह्मणः लोकविरुद्धत्वादित्यत आहुर्ब्रह्मेत्यादि । ब्रह्मण एव सर्वमुत्पद्यत इति सिद्धान्ते तु यस्मात् कारणाद् येन प्रकारेण लोके यस्योत्पत्तिर्दृश्यते तत् तेनैव प्रकारेण तत्कारणभावापन्नाद् ब्रह्मणो जातमित्युच्यते, 'तेजोऽतस्तथा ह्याह' इत्यधिकरणे तथैव व्युत्पादनात्, सजातीयस्यैवारम्भकत्वमिति त्वप्रयोजकम् । द्रव्याद् गुणोत्पत्तेस्त्वयाप्यङ्गीकारात्, द्रव्यमेव सजातीयं सजातीयेनारभ्यते इत्यपि तथा । खद्योतमात्रादप्यग्निकणान्महावनघासराश्यादिदाहे वायोरेवाग्न्युत्पत्तिदर्शनात् 'यत्र क्व च शोचति स्वेदते वा पुरुषस्तेजस एव तदध्यापो जायन्ते' इति, 'यत्र क्वचन वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवति' इति श्रुत्या निदर्शितत्वाच्च । अत्राप्यधिना भूयिष्ठपदेन च बीजापेक्षया आधिक्यं बोध्यते, एवमतीन्द्रियस्थलेऽप्यवगन्तव्यम् । अतो नात्र कल्पनालेशोऽपि । अतो ब्रह्मसिद्धान्ते दोषासंसर्गात् सुष्ठूक्तं गुणाद्वा लोकवदिति ॥ २५ ॥

रश्मिः ।

ननु विकल्पार्थकत्वे भाष्योक्तं सूचनं सुवचं कुत एवकारार्थ इति चेन्न । सूचनस्यैवमर्थे स्पष्टत्वात् । तथाहि । एवकारार्थोऽयोगव्यवच्छेदकः नीलं सरोजं भवत्येवेतिवत् । तथा च गुणरूपहेत्वयोगव्यवच्छेदवानविरोध इत्यर्थः । स्पष्टोऽयं विकल्पः वाशब्दार्थः । तात्पर्यार्थो वाक्यालंकारः पक्षान्तरेणैव वाशब्दार्थोपलब्धेरित्याहुः **वाक्यालंकार** इति पूर्वं सूत्रार्थ उक्तः परंतु वाशब्दार्थशून्य इति सूत्राक्षरे योजनामाहुः **तथाचेति** । **गुणादेवाविरोध** इति योजनीयम् । सिद्धान्तिनं चोदयन्ति स्म **नन्विति** । **त्वयेति** वैशेषिकेण । **एवेति** । 'वायोरग्निः' इति श्रुतेरेवकारः । छान्दोग्योपनिषत्स्थे श्रुती आहुः **यत्रेति** । **शोचते** अश्रूणि मुञ्चति । **तेजस** इति अन्तः शोकोपतापाभ्याम् । **निदर्शितेति** । विजातीयद्रव्यारम्भकत्वस्य द्रव्ये निदर्शितत्वाच्चेत्यर्थः । **बोध्यत** इति शक्त्या बोध्यते । **अतीन्द्रियेति** । श्रोत्रेन्द्रियातिरिक्तशब्दैकगम्यगुणावतारादिस्थलेऽपि ब्रह्मविद्योपनिषत्प्रसिद्धे विजातीयाद्ब्रह्मणो निर्गुणादिच्छाद्वारा सत्त्वादितनवः 'श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युः' इति वाक्यात् । गुणरूपाः **ब्रह्मविद्योपनिषदि** त्वोंकारस्य शब्दस्य शरीराणि । तत्रापि पृथिव्यन्तरिक्षदिवामर्थरूपाणां सत्त्वादिविजातीयस्यारम्भकत्वम् । ॐकाररूपप्रकृतेस्त्रिगुणत्वात् । ॐकारस्य ब्रह्मविष्णुशिवानां शरीरत्वे रजआदिषु विश्रान्ते सत्त्वादिसजातीयस्यारम्भकत्वं भवति । तथा च 'सत्त्वं रजस्तमः' इत्यत्र सत्त्वात् रजसस्तमसश्च गुणादेव सत्त्वरजस्तमसां तनुत्वम् । न तु किंचिद्रूपं प्रकृतिपुरुषभेदेन द्विरूपत्वमापद्यत इति सुबोधिन्याम् ॥ २५ ॥

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥

सिद्धं दृष्टान्तमाह । यथा चम्पकादिगन्धश्चम्पकव्यवहितस्थलेऽप्युपलभ्यते ।

भाष्यप्रकाशः ।

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥ ननु गुणस्य स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तित्वं क्वाप्यदृष्टं कथमत्र कल्पयितुं शक्यमिति शङ्कायामिदं सूत्रं प्रवृत्तमित्याशयेन तदवतारयन्ति सिद्धमित्यादि । सिद्धमिति लोकवेदसिद्धम् । तथाच व्यतिरेकश्चैतन्यप्रभयोः स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तित्वं गन्धस्येव लोकवेदानुसारेणाऽवगन्तव्यमिति सूत्रार्थः । लोकानुसारं विवृण्वन्ति यथेत्यादि । नचात्रापि चम्पकाद्यवयवनिर्गमादेवोपपत्तौ न गन्धस्य स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तित्वसिद्धिरिति वाच्यम् । विद्वन्मण्डनोक्तदिशा तद्दूषणस्यावगन्तव्यत्वात् । तथाहि दृश्यते विविधचर्मपुटवेष्टितस्यापि मृगमदस्य गन्धोपलम्भो वणिक्सार्थेषु । नहि तत्र तदवयवनिर्गमापूर्वतत्प्रवेशौ संभवतः । न चापूर्वतत्प्रवेशस्यासंभवेऽप्यवयवनिर्गमस्त्वनिवार्यः । ततो भारापगमस्यानुभवसाक्षिकत्वादिति वाच्यम् । तथा सति गन्धोपलम्भसमये प्रसारितमुखस्य तद्रसोपलम्भापत्तेः । तेषामवयवानां योग्यत्वात् । अन्यथा गन्धोऽपि नोपलभ्येत । गन्धस्यैवोपलम्भे नियामकाभावाच्च । नन्वदृष्टमेव तथेति चेत् । अहो गौरवभीतिर्वावदूकस्य, यदवयवनिर्गमं, पुनस्तदवयवपूरणं, तद्धेतोरदृष्टस्य च कल्पनं, रसाद्यनुभवप्रतिबन्धकादृष्टान्तरस्य च कल्पनं वदतोऽप्यसङ्कोचस्तुण्डस्य, गन्धातिरिक्तेतिमात्रकथने च संकोचः । ननु मास्त्वदृष्टकल्पनं, तथापि त्रुटौ रूपस्येव तेषु गन्धस्यैवोद्भूत-

रश्मिः ।

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥ अत्रेति प्रभायाम् । लोकेति गन्ध आयातीति लोको वदति । वेदस्त्वग्रे 'दूराद्गन्धो वाति' इति । लोकवेदेति । सिद्धं दृष्टान्तमिति भाष्याद्वि-वृत्तेर्गन्धशब्दस्य सिद्धे गन्धे शक्तिः 'शक्तिग्रहम्'इति वाक्यात् । भाष्य एव कुत इति चेन्न । सिद्धासिद्धलाक्षणिकदृष्टान्तेष्वस्य ग्रहणं व्याख्यानौचित्या । यथानेकार्थसंकटे काव्यप्रकाशे औचित्या निर्णयः । यथा 'पातु वो दयितामुखम्'इति । सांमुख्ये इति । 'मुखं निःसरणोपाये मुखे च' इति विश्वः । तथा च लोकवेदानुसारेण सिद्धस्य गन्धस्येवावगन्तव्यमिति सूत्रार्थ इत्यर्थः । विवृण्वन्तीति उपलभ्यत इत्यन्तेन विवृण्वन्ति स्म । यथेत्यादीति । नन्वदृष्टेर्थे कथं लौकिक-दृष्टान्तप्रवृत्तिरित्याशङ्कां निरस्यन्तो वेदानुसारं विवृण्वन्ति स्म वेदोक्तत्वादिति भाष्ये । पुण्यस्य कर्मण इत्यस्य कर्मकाण्डे कर्मब्रह्मणो जातस्य तादृशद्रव्यस्योग्रगन्धस्य लशुनादेरित्यर्थः । अन्यथेति भाष्यमिति संक्षेप इत्यन्तेन व्याकुर्वन्तस्तन्वते स्म न चात्रेति । तत्रेति विविधचर्मपुटवेष्टिते । अपूर्वौ न विद्यते पूर्वं श्रवणं यस्य सोऽपूर्वः । तेषामवयवानां प्रवेशश्च तौ । तत इति विविधचर्मपुटवेष्टितमृगमदात् । इदमुपलक्षणं काष्ठाद्यावृतकर्पूरादेः । [1]कृष्णमरीचसाहित्ये तु नावयवनिर्गमः । योग्यत्वादिति उद्भूतगन्धवत्त्वादुद्भूतरसवत्त्वाच्च । अन्यथेति रसस्यानुभूत-त्वाङ्गीकारे । तथेति रसाद्युपलम्भप्रतिबन्धकम् । गन्धातीति इतिः प्रकारवाची । अत्र च गुणारम्भस्य गुणिमात्रवृत्तित्वमिति नियमे गन्धातिरिक्तप्रकारमात्रकथने । तथा चोक्तगौरवापेक्ष-योक्तनियमे गन्धातिरिक्तगुणारम्भस्य गुणिमात्रवृत्तित्वमित्येवं गन्धातिरिक्तविशेषणमुचितं लाघवादि-त्यर्थः । त्रुटाविति अणुके । तत्रैव नैयायिकानां त्रुटिरिति व्यवहारात् । श्रीभागवते तु त्र्यणुकत्रये

---

१. मेचक ।
१० ब्र० सू० र०

भाष्यप्रकाशः ।

त्वं कल्प्यत इति चेन्न । यत्रोग्रगन्धस्य कस्यचित् कुसुमस्य लशुनादेर्वा स्पर्शमात्रेऽपि ततो मुहुर्मृत्स्नया क्षालनेऽपि करस्य न तद्गन्धापगमोऽनुभूयते । तत्र तेषामशक्यवचनत्वात् । स्पर्शमात्रलग्नतदवयवानां सकृत्प्रोञ्छनेऽप्यसहिष्णुत्वात् सकृत् क्षालनेऽपि न स्थितिसंभवः, कुतस्तरां मुहुस्तथाकरणे । अतो द्रव्याधिकदेशवृत्तित्वं गन्धस्य मन्तव्यम् । अतो विनश्यदवस्थगुणानामनाश्रितत्वेनाङ्गीकारो यथा तव तथा द्रव्याधिकदेशवृत्तित्वेनानुभवेऽपि कुरुष्वेत्यादि । यत्तु

'उपलभ्याप्सु चेद्गन्धं केचिद् ब्रूयुरनैपुणाः ।
पृथिव्यामेव तं विद्यादपो वायुं च संश्रितम् ॥'

इति व्यासवाक्यात् तत्र पृथिव्यवयवसत्तामङ्गीकृत्य गुणस्य साश्रयस्यैव संचारमाहुः । तन्न । पृथिवीगुणं विद्यादित्यर्थात् । केवलगुणसंचारानङ्गीकारे भेर्यादिशब्दो नान्यत्र श्रूयेत । पौराणादिमते शब्दस्य भूतपञ्चकगुणत्वात् । केवलवायूपनीतस्यान्यत्र श्रवणात् । नैयायकीय-

रश्मिः ।

त्रुटिरिति व्यपदेशः तृतीयस्कन्ध एकादशाध्याये 'त्रसरेणुत्रिकं भुङ्क्ते यः कालः स त्रुटिः स्मृतः' इतिवाक्यात् । विवरमरीचिस्थत्रुटौ रूपातिरिक्तानुभवाद्रूपस्यैव । तेषु रसादिषु । एवेत्येवकारो रसादिव्यवच्छेदकः । अपिः समुच्चये । चिरकालधृतस्य । तेषामिति चम्पकावयवानाम् । तथेति प्रक्षालनकरणे । विनश्यदिति क्षणप्रक्रियायां वह्निसंयोगात्परमाणौ कर्म ततः परमाण्वन्तरेण विभागस्तत आरम्भकसंयोगनाशस्ततो द्व्यणुकनाशस्योत्पत्तिस्ततः परमाणौ श्यामनाश इत्यत्र विनश्यन्ती अवस्था यस्य द्रव्यस्य तस्य गुणानाम् । इत्यादीति स्पष्टो विद्वन्मण्डने आदिशब्दार्थः । उपलभ्येति । अप्सु वायौ च गन्धमुपलभ्य केचिदपो गन्धवतीर्वायुं गन्धवन्तं ब्रूयुः । तेऽनैपुणाः । कुत इत्यत आह पृथिव्यामिति अपो वायुं च संश्रितं गन्धं पृथिव्यामेव विद्यात् यतोऽप्सु वायौ च पृथिव्यवयवा अनुस्यूता इत्यर्थः । अप्सु वायौ च पृथिव्यवयवा अनुस्यूता इत्येतावानर्थस्त्वाऽज्य इत्याहुः पृथिवीगुणमिति । स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तित्वादिति भावः । एवार्थे इत्यन्तेनोपपादयन्ति स्म केवलेति । श्रूयेतेति । अवयवनिर्गमादिकं पूर्वं दूषितम् । भेर्यादिशब्दस्याकाशशब्दत्वेन श्रूयमाणत्वे इष्टापत्तिं मन्यमानं प्रत्याहुः पौराणेति । आदिशब्देन वादिनः । भूतेति श्रीभागवते षड्विंशाध्याये 'परस्य दृश्यते धर्मो ह्यपरस्मिन्समन्वयात् । अतो विशेषो भावानां भूमावेवोपलक्ष्यते' इति । परस्य कारणस्यापरस्मिन्कार्ये समन्वयात् । भावानामाकाशादीनां विशेषो विशेषगुणः सर्वोऽपि शब्दादिरित्यर्थः । तदुक्तम् 'नभसोथ विकुर्वाणादभूत्स्पर्शगुणोनिलः । परान्वयाच्छब्दवांश्च' इति । केवलेति 'नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः' इति तृतीयस्कन्धे वायुलक्षणात् । श्रवणादिति । तथाचेयं प्रक्रिया । शब्दो ह्याकाशस्य विशेषगुणः । वाय्वादीनां तु परान्वयेन प्राप्तत्वात्सामान्यः समवायिनस्तु पञ्चापि । वायुर्विशेषनिमित्तम् । तत एवान्तर्बहिश्च शब्दोत्पत्तिदर्शनात् । निमित्तत्वं तु प्रायशो वायोः क्वचिद्घर्षणादिनापि ध्वनिदर्शनात् । एवं च ध्वन्यादिर्यत्रोत्पद्यते ततः कियद्दूरं स्वभावत एव चतुर्दिक्षु गच्छति विसारित्वात् । तेन निकटाः शृण्वन्ति । मध्यतारादयस्तु शब्दा बहिर्वायुना नीयन्ते 'नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः' इति वाक्यात् । अनुवातप्रतिवातशब्दश्रवणाश्रवणाभ्यां च । वायूढः शब्दोऽपि तत्तच्छ्रोत्रेष्वंशतो लीयमान एव गच्छति 'सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनम्' इति श्रुतिः । सर्वांशे लीनस्त्वग्रे न श्रूयते दाह्याभावे वह्नेरिव । स्पर्श-

भाष्यप्रकाशः ।

श्रवणप्रक्रियाया अनेकशब्दतद्ध्वंसादिकल्पनया गुरुत्वात् । सिद्ध एकत्र गुणसंचारेऽन्यत्रापि

रश्मिः ।

रसगन्धरूपेषु द्रष्टव्यम् । तथाहि । घटादेर्हस्तेन स्पर्शे स्पर्शादयोऽपि स्पर्शेनैव हस्तसंबन्धिनः न तादात्म्येन । घटादिगतस्पर्शादीनां घटादिभिरेव तादात्म्यात् समवायसूत्रे समवायदूषणेन तादात्म्यस्वीकारात् । अन्यथा प्रत्यक्षविरोधात् । इदं तु ज्ञेयम् । शब्दादितादात्म्याद् द्रव्यमन्तर्बहिःशब्दाद्यतिरिक्तं न लभ्यते तदा रूपमादाय नास्तिकमते प्रवेशः । तद्वारणायान्यत्र निःशेषे रूपादिभिर्निर्वाहे द्रव्यं नावश्यकं परंतु वाय्वाकाशयोर्न द्रव्यमन्तरा निर्वाहस्तादात्म्येन शब्दस्पर्शातिरिक्तगुणाभावात् । न च ताभ्यामेव न द्रव्यापेक्षेति वाच्यम् । भूतसूक्ष्मावस्थात्वेन तयोर्द्रव्यानतिरेकात् । अत आभ्यामतिरिक्तस्थलेऽपि द्रव्यं मन्तव्यम् । विस्तरस्तु **प्रस्थानरत्नाकरादा**वस्ति । स्पर्शहस्तयोः शीतादिग्राह्यत्वचा ग्राहकयोरुभयोरिन्द्रियान्तरचाक्षुषत्वेनोभौ चक्षुषा गृह्येते । स्पर्शस्तु स्पर्शत्वेन त्वाचः संयोगत्वेन चाक्षुषः । न तु स्पर्शान्तरमपेक्षते । स्पर्शस्यैव संयोगसंबन्धत्वात् । रसहस्तयोस्तु स्पर्श एव संबन्धः । द्रव्ययोरेव स्पर्शसंबन्ध इत्यस्य न विरोधः रसद्रव्ययोरत्यन्तमिलितयोः प्रविवेकाभावेन द्रव्यमादाय हस्तस्पर्शसंभवात् । संयोगसमवायान्यतरत्वं संबन्धत्वम् । तत्र तादात्म्याभावस्योक्तत्वात् । परमेतयो रासनत्वात्प्रत्यक्षेण स्पर्शहस्तावेव गृह्येते स च स्पर्शो घटरूपहस्तानां चाक्षुषोऽपि रसहस्तयोरपि वर्तते । रसादीनां रसनादिभिरिन्द्रियैर्घटादौ निश्चयात् । न च रसहस्तयोः संयुक्तसमवाय एव संबन्धः हस्तसंयुक्ते घटे रसतादात्म्यादिति वाच्यम् । रसनेन्द्रियेण रससिद्धौ तस्य हस्तेन स्पर्शे बाधकाभावात् । द्रव्यमिश्रणात् । ज्ञानमात्रं तस्य रसनाधीनम् । एवं गन्धेऽपि हस्तस्य स्पर्शः घ्राणेन गन्धज्ञानमात्रम् । न तु संयुक्तसमवायः । रूपहस्तयोस्तु स्पर्शश्चाक्षुषः स्फुट एवेति सुधीभिराकलनीयम् । ननु नैयायिकास्तु नैवं मन्यन्त इत्याकाङ्क्षायां गौरवमाहुः **नैयायिकीये**ति । प्रक्रियात्वेवम् । शङ्खादिवायुसंयोगान्निमित्ताच्छङ्खाद्याकाशसंयोगादसमवायिकारणात्केचन ध्वनय उत्पद्यन्ते । केचन तु ध्वनयः वेण्वादौ पाट्यमाने दलद्वयविभागान्निमित्ताद्दलाकाशसंयोगादसमवायिकारणादुत्पद्यन्ते । वर्णानुभवस्य यथाकथंचिज्जातत्वेन सर्वं ज्ञानं स्मृतिप्रायं तत्र विशेषस्तु तत्तत्कालीयवर्णविषयत्वमेतत्सहकारिकारणं वायौ कर्मजनने प्रयत्नस्तस्मिन् । जानातीच्छति यतत इति प्रवादात् । एवं च । वर्णास्तु स्मृतिविशेषसहकृतादात्ममनःसंयोगादात्मनि वर्णोच्चारणेच्छायां ततः प्रयत्ने चोत्पन्ने प्रयत्नवदात्मसंयोगात्प्राणादिवायोः कर्म ततस्तेन कर्मणा ऊर्ध्वं गच्छन्प्राणादिः कण्ठताल्वाद्यभिघातान्निमित्तात्कण्ठाकाशसंयोगादसमवायिकारणादकारादिक्षकारान्तानामनुक्तानां चोत्पत्तिं करोतीति कण्ठादिस्थाने ते उत्पद्यन्ते । शब्दश्चाकाशस्यैव गुण इति तत्तदवच्छिन्ने आकाश एवोत्पद्यते । उक्तेषु द्विविधेषु ध्वनिषु वर्णेषु चाद्या एव संयोगासमवायिकारणकाः । द्वितीयादयस्तु पूर्वशब्दासमवायिकारणकाः । प्रथमतः संयोगाद्विभागाद्वैकः शब्द उत्पद्यते । स च निमित्तवाय्वाद्यनुसारेण **कदम्बगोलकन्याया**द्दशदिक्षु दश शब्दानुत्पादयति तैश्च प्रत्येकं दश दश शब्दा उत्पद्यन्ते । **वीचीतरङ्गन्याये** तु एकैकशब्दस्यैवारम्भ इति विभुविशेषगुणानामसमवायिकारणप्रादेशिकत्वनियमेनाव्याप्यवृत्तित्वमेषामग्रिमाग्रिमशब्दनाश्यत्वं च कदम्बमुकुलक्रमेण वीचीतरङ्गक्रमेण वा कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ने नभस्युत्पद्यमानः शब्दः श्रोत्रेण प्रत्यासन्नत्वाद्गृह्यते । भेरीशब्द एवायमिति प्रत्यभिज्ञातुं सोऽयं दीपस्तदेवौषधमित्यादाविव सजातीयत्वपुरस्कारादिति । **अनेक**-

वेदोक्तत्वादस्य दृष्टान्तत्वम् 'यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य दूराद् गन्धो वात्येवं पुण्यस्य

भाष्यप्रकाशः ।

तथा वक्तुं शक्यत्वात् । अतस्तस्य पृथिवीगुणत्वं विद्यादित्येवार्थः । श्रुतिरपि, 'यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य दूराद् गन्धो वाति' इति । अत्र तदवयवासत्त्वनिरूपणार्थमेव दूरपदम् । यत्तु प्रसारितमुखस्य रसानुपलम्भे गन्धोपलम्भसामग्र्या एव प्रतिबन्धकत्वमिति कश्चिदाह तत् फल्गु । विजातीयगुणोपलम्भकत्वेन रूपेण प्रतिबन्धकत्वस्याशक्यवचनत्वात् । एककालावच्छेदेन नेत्रगोलकान्तस्त्वचा चक्षुषा च वह्न्यौष्ण्यरूपयोर्ग्रहणस्य सर्वजनीनत्वात् । गन्धोपलम्भकत्वेनेति चेन्न असिद्धत्वाद् वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वाच्च । नच फलबलेन तस्याः प्राबल्यं कल्प्यत इति वाच्यम् । फलस्यास्मदुक्तरीत्यापि सिद्धेस्तस्या एव बलवत्त्वे नियामकाभावात् । क्षणान्तरे

रश्मिः ।

शब्दतद्ध्वंसादीति । आदिपदेन तत्प्रागभावविरामकल्पना । किंच । यावदन्तमेकैकशब्देन दशदशशब्दारम्भोऽप्रामाणिकत्वान्न युक्तः । अन्यच्च । अव्याप्यवृत्तित्वार्थमसमवायिप्रादेशिकत्वस्य कदम्बमुकुलादिन्यायविरुद्धत्वात् । प्रदेशान्तर एव कदम्बमुकुलयोर्वीचीतरङ्गयोर्दर्शनात् । किंच । कदम्बमुकुलन्यायेन दूरपर्यन्तमुत्पत्तौ तत्तदवान्तरदेशस्थानां शब्दानामश्रवणापत्तिः । वीचीतरङ्गन्यायेन मन्दोच्चारणेऽपि तारश्रवणापत्तिः । प्रथमवीची तदुत्तरोत्तरं द्वितीयादीनामाधिक्यदर्शनात् । शब्दे च तारत्वातिरिक्ताधिकस्याशक्यवचनत्वात् (संख्यादेर्जनकत्वेन परिमाणस्य स्वोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वेन) एतन्निष्ठबहुदेशव्यापित्वस्य परिमाणप्रसञ्जकत्वेन द्रव्यत्वगुणत्वहान्योरापत्तेश्च परिमाणाश्रयत्वे द्रव्यत्वं गुणे गुणानङ्गीकाराद्गुणत्वहानिश्चेति भावः । किंच । आद्यमध्यमशब्देषु कार्यशब्दनाश्यत्वस्यान्तिमशब्दे च सुन्दोपसुन्दवत्परस्परनाश्यत्वोपान्त्यध्वंसनाश्यत्वयोरन्यतरस्याग्रिमानुत्पादनेन चान्तत्वस्य वक्तव्यत्वात्तन्निर्वाहायोत्पादनप्रतिबन्धकादृष्टादेश्च वक्तव्यत्वाद्गुरुतराप्रामाणिकानन्तकल्पनापत्तिरितीमे दोषाः । **एकत्रेति** गन्धे । **संचारे** स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तित्वे । **अन्यत्रेति** शब्दे । अर्थस्तूक्तः । फलितार्थ उच्यते **अत** इति । **श्रुतिरपीति** । गन्धस्य स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तित्वे प्रमाणमित्यर्थः । **दूरेति** । अन्यथा सद्युक्तिविरुद्धं कुतो ब्रूयादिति भावः । **एवेति** । न त्ववयवरूपाश्रयाभावस्य प्रतिबन्धकत्वमित्यर्थः । **विजातीयेति** । रसोपलम्भसामग्री रसनारसवद्द्रव्यादिः । गन्धोपलम्भसामग्री घ्राणगन्धवद्द्रव्यादिः । एवंच घ्राणादौ घ्राणत्वादिरूपेण प्रतिबन्धकतायां कदापि रसोपलम्भानुत्पत्तिप्रसङ्गः । घ्राणत्वादीनां रसोपलम्भकालेऽपि सत्त्वात् । किंतु रूपान्तरेण तदपि न संभवतीत्याहुः **विजातीयेति** । रसत्वगन्धत्वादिना वैजात्यं बोध्यम् । एतादृशगुणोपलम्भकत्वं घ्राणादौ, नैयायिकास्त्वात्मन्याहुः तत्सर्वमागामिनि पादे प्राणवदधिकरणे स्फुटिष्यति । **ग्रहणस्येति** । तथा चोक्तरूपेण प्रतिबन्धकत्वे चाक्षुषं स्पार्शनं वा न स्यादिति भावः । **गन्धेति** रूपेण प्रतिबन्धकत्वमिति बोध्यम् । तथा च त्वक्चक्षुषोर्न गन्धोपलम्भकत्वमिति चाक्षुषस्पार्शनयोरुपपत्तिरिति भावः । **असिद्धेति** । मृगमदभक्षणे गन्धरसयोरेककालावच्छेदेनोपलम्भस्य सर्वसाक्षिकत्वेन गन्धोपलम्भकत्वेन रूपेण प्रतिबन्धकत्वस्यासिद्धत्वात् । पद्मशतपत्रवेधवत्पौर्वापर्याज्ञानमभ्युपगम्यते इति चेत्तत्राहुः **वैपरीति** । वह्न्यौष्णरूपग्रहणवदेककालावच्छेदेनोपलम्भस्यापि न वैपरीत्यसम्भावनेत्याशङ्कते न **चेत्यादि** । **फलबलेन** गन्धोपलम्भबलेन तस्याः गन्धोपलम्भकसामग्र्याः **प्राबल्यम्** । **अस्मदिति** । स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तित्वेनापि । **तस्या** इति पूर्ववत् । **नियामकेति** । रसाश्रयावयवानां त्वन्मते सत्त्वादिति भावः । अस्मन्मते तु

भाष्यप्रकाशः ।

रसोपलम्भप्रसङ्गाच्च । नच तद्गतरसादीनामनुद्भूतत्वमिति वाच्यम् । अनारम्भकेषु तेष्वनुद्भूतरसाद्यङ्गीकारस्य प्रमाणरहितत्वादिति दिक् ।

नच मुहुः क्षालनादिना गन्धापगमतारतम्ये गन्धस्य सावयवत्वापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । नच स्पर्शवत्त्वापत्तिः । सावयवद्रव्यत्वेनैव स्पर्शवत्त्वेन व्याप्तेर्दर्शनात् । भूतसूक्ष्मरूपत्वेनेष्टापत्तेश्च । एतेनारम्भकत्वमपि दत्तोत्तरं ज्ञेयम् । गन्धेनैव चन्दनस्पृष्टवायुसंपर्कशालिशाला-

रश्मिः ।

भगवदिच्छाभावाद्गन्धोपलम्भो न रसोपलम्भः । न च स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तित्वेऽस्मदुक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावोस्त्विति शङ्क्यम् । अवयवनिर्गमजयोग्यतायाः प्रतिबध्यत्वाभावात् । अन्यथा न कदापि गन्धग्रहसमकालिकरसोपलब्धिः स्यात् । अस्माकं तु भगवदिच्छाया नियामकत्वाद्दृष्टं सूपपन्नम् । रसोपेति । भोजनादौ तथानुभूतत्वादिति भावः । तद्गतेति निःसृतमृगमदावयवगतेत्यर्थः । तथा च प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावापेक्षेति भावः । अनेति आरम्भकपरमाणुषु तु प्रत्यक्षत्वाद्यापत्त्या तदनुपलब्ध्याख्यं प्रमाणमस्ति । किंच । कार्यगतगन्धादिदर्शनमपि प्रमाणम् । पाषाणेष्वनुद्भूतरूपगन्धे प्रमाणं परमाणुगन्धानुमानमेव, पृथिवीज्ञानजनकं च भस्मगन्धदर्शनं च हेतुः । पाषाणं गन्धवत् तत्कार्ये भस्मनि गन्धदर्शनात् । पत्रभस्मवत् । 'यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यं तत्तदुपादानोपादेयम्' इति व्याप्तेः । सावयवेति यतस्तारतम्यं क्षालनकृतयावद्यावदवयवापसारणानुरोधीति भावः । भूतसूक्ष्मत्वपक्षे त्वाहुः इष्टेति । द्रव्यत्वादिति भावः । स्पर्शवत्त्वेति सावयवत्वेन स्पर्शवत्त्वेन व्याप्तेस्त्र्यणुकादौ दर्शनाद् द्व्यणुके स्पर्शवत्त्वसिद्धिः । दर्शनादिति अणुकादौ दर्शनात् । गुणे चादर्शनाद्दृष्टान्ताभावान्न स्पर्शवत्त्वापत्तिरित्यर्थः । नन्वेवमपि स्पर्शवत्त्वापत्तिः भूतसूक्ष्मरूपत्वेन सिद्धान्ते द्रव्यत्वादिति कस्यचिदाशङ्कामुद्भाव्येष्टमापादयन्ति स्म भूतेति । भूतानां महाभूतानां सूक्ष्माणि रूपाणि तत्त्वेन । 'तामसो भूतसूक्ष्मादिः' इति तृतीयस्य पञ्चमाध्याये शब्दादिषु तत्प्रयोगः । हृदयदेशावच्छेदेन शब्दे स्पर्शोपलम्भः । न च गुणगुणिनोस्तादात्म्याच्छब्दहृदयदेशयोर्न संयोगः स्पर्शस्तु संयोगानतिरिक्त इति वाच्यम् । हृदयस्पृशः शब्दस्य भेर्याद्यत्यन्ताभिघातजन्यत्वेन भौमादित्वात्तत्तद्भौमादेस्तत्तच्छब्दस्य च तादात्म्येन हृदयतदतिरिक्तशब्दयोः संयोग एव । अन्यथा त्वनुभवो विरुध्येत । एवं रसस्य स्पर्शवत्त्वेनारम्भकत्वेन च व्याप्तिः पृथिव्यादिचतुर्षु दृष्टा शब्दादिष्वप्यापद्येत, न च द्रव्याद्यनारम्भकघटादौ साधारण्यमिति वाच्यम् । द्रव्यसमवायिकारणवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वादित्याकाङ्क्षायामाहुः एतेनेति इष्टापादनेन । दत्तोत्तरमिति आरम्भकत्वं दत्तमिष्टापत्तिरूपमुत्तरं यस्य तादृशम् । तथा च पौराणः क्रमः । भगवान्वैकुण्ठस्थः सिसृक्षति तदा प्रकृतिं गुणत्रयसाम्यरूपामुपादत्ते, सा च भगवद्वीर्यं गृह्णन्ती महत्तत्त्वं ज्ञानक्रियात्मकं महद्द्रव्यं प्रसुनोति तत्र महत्तत्त्वमहंकारं प्रसुनोति । स चाहंकारस्त्रिविधः । सात्त्विको राजसस्तामसश्चेति । तत्र सात्त्विको मनः सात्त्विकान्देवांश्च राजस इन्द्रियाणि प्रसुनोति । तामसः शब्दं प्रसुनोति । शब्दः खम् । खं स्पर्शम् । स्पर्शोऽनिलम् । अनिलो रूपम् । रूपं ज्योतिः । ज्योती रसम् । रसोम्भः । अम्भो गन्धम् । गन्धः पृथिवीं प्रसुनोतीति । तदुक्तं तृतीयस्य पञ्चमाध्याये 'भगवानेक आसेदम्' इत्यादिना । एवं प्रातिलोम्येन लयक्रमः । एकादशे चतुर्विंशाध्याये 'अन्नं प्रलीयते मर्त्यमन्नं धानासु लीयते । धाना भूमौ प्रलीयन्ते भूमिर्गन्धे प्रलीयते' इत्यादिनोक्तः ।

कर्मणो दूराद् गन्धो वाति' इति । अन्यथा कल्पना त्वयुक्तेत्यवोचाम ॥ २६ ॥

तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥

हृदयायतनत्वमणुपरिमाणत्वं चात्मनोऽभिधाय तस्यैव 'आलोमभ्य आनखाग्रेभ्यः' इति चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्शयति ॥ २७ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

न्तरशैत्यं निम्बतरुविशेषसंपर्कशालिवातसंसर्गजमुखतिक्तत्वमपि व्याख्यातं ज्ञेयम् । नचैवं सर्वत्रातिप्रसङ्गः शङ्क्यः । उत्कटत्वानुत्कटत्वयोरेव तद्धर्मयोर्निर्गमानिर्गमनियामकत्वादिति संक्षेपः । तदेतद् हृदि कृत्वाऽऽहुः अन्यथेत्यादि । अवोचामेति पूर्वसूत्र एवोक्तमित्यर्थः ॥ २६ ॥

तथा च दर्शयति ॥२७॥ चैतन्यस्य गुणत्वे प्रमाणं दर्शयितुमिदं सूत्रमित्याशयेनोपन्यस्य विवृण्वन्ति हृदयायतनेत्यादि । एतद्विषयवाक्यं कौशीतकिब्राह्मणे । तत्र हि 'तं होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्ट यत्रैतदभूद्यत एतदागात्' इति प्रतिज्ञाय, 'हिता नाम पुरुषस्य नाड्यो हृदयात् पुरीततमभिप्रतन्वन्ति' तद् 'यथा सहस्रधा केशो विपाटितस्तावदण्व्यः

रश्मिः ।

कार्यबलेनान्यत्रापि स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तित्वमाहुः गन्धेनैवेत्यादि । गन्धदृष्टान्तेनैव । व्याख्यातमिति स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तित्वेन व्याख्यातमुक्तप्रायमित्यर्थः । तथा च शैत्यादेः स्पर्शधर्मतया चन्दनस्पृष्टवायोः स्पर्शसत्त्वेन शैत्यस्पर्शवान्वायुस्तत्संपर्कः स्पर्शस्तच्छालि शालान्तरमिति तस्य शैत्यं संयुक्तसंयोगसंबन्धेन । वायुतादात्म्यापन्नेन चन्दनशैत्येन शालान्तरस्पर्शात् । एवं निम्बतरुविशेष उत्कटतिक्तकस्तत्संयोगशाली वात इति निम्बरससंयुक्तत्वं भवति । तस्येति दृष्टं तादृशस्य मुखे संसर्गे तद्रसो रसनेन्द्रियेण गृह्यत इति सारः । एवं च स्पर्शरसगन्धरूपेषु स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तित्वमुक्तम् । 'गुणाद्वालोकवत्'इत्यत्र रूपस्यात्र त्रयाणामिति तत्र सर्वेषां स्पर्शादीनां स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तित्वमनुभवविरुद्धमापणादावित्यतिप्रसङ्गस्तमाशङ्क्य वारयन्ति न चैवमिति । उत्कटत्वेत्यादि उत्कटत्वावच्छेदकस्पर्शत्वादित्वेनानिर्गमत्वेन कार्यकारणाभावः । अनुत्कटत्वावच्छेदकस्पर्शादित्वेनानिर्गमत्वेन कार्यकारणभाव इत्यर्थः । संक्षेप इति विस्तरस्तु रश्मिरेवान्योप्यूह्यः । न च विद्वन्मण्डने गन्धमात्रातिरिक्तेऽतिमात्रकथने च संकोच इत्यत्र गन्धमात्रस्य स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तित्वमुक्तं तद्विरोध इति वाच्यम् । गन्धस्यैव बुद्धिस्थत्वात् । अत एव सूत्रकारोपि सिद्धं दृष्टान्तमाहेमां शङ्कां परिहर्तुमणुत्वसाधने व्यतिरेको गन्धवदित्युत्तरग्रन्थेऽस्य सूत्रस्यैव बुद्धिविषयत्वस्फोरणात् । अत एव ननु रूपरसादीनामप्येवमन्यत्रोपलम्भः स्यादिति चेन्न स्यादेवोपलम्भो यदि स्वाश्रयमपहायान्यत्र तिष्ठेयुरिति ग्रन्थः संगच्छते । एतदालोच्यैव गन्धेनैवेत्यादिग्रन्थ इति ज्ञेयम् । अन्यथेत्यादीति । अर्वाचीननैयायिकोक्ता, पूर्वोक्ता स्वाश्रयाधिकदेशावृत्तित्वे युक्तिरूपान्यथा कल्पना त्वयुक्ता उक्तयुक्तेरिति भाष्यार्थः । उक्तमिति लोकप्रतीतिस्त्वित्यादिनोक्तम् ॥ २६ ॥

तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥ केत्याकाङ्क्षायामाहुः एतद्विषयेति एष चासौ विषय एतद्विषयस्तस्य वाक्यम् । बालाके इति संबोधनम् । अशयिष्टेति सुषुप्तोऽभूत् । यत्रैतदिति यत्र निमित्ते एतच्चैतन्यमभूत् । यत इति स्वप्नस्थानादेतच्चैतन्यम् । पुरीततमिति हृदयवेष्टनं पुरीतत् । अभिप्रतन्वन्ति अभितो निःसरन्ति । कृत्स्नशरीरं व्याप्नुवन्त्योऽश्वत्थपर्णराजय इव बहिर्मुखाः प्रसृता इति यावत् । विपाटितः विभागं प्रापितः । यस्य कस्यचित्केशो येन केनापि

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

'प्रज्ञया शरीरं समारुह्य' इति करणत्वेन पृथगुपदेशाचैतन्यं गुणः ॥ २८ ॥

इति द्वितीयाध्याये तृतीयपादे उत्क्रान्तिगत्यागतीनामिति द्वादशमधिकरणम् ॥ १२॥

भाष्यप्रकाशः ।

पिङ्गलस्याणिम्नस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य कृष्णस्य पीतस्य लोहितस्य च तासु तदा भवति' इति हृदयायतनत्वं तादृशनाडीषु स्थानेनाणुपरिमाणत्वं चाभिधाय तस्यैव हृदयायतनस्याणोरात्मनः, स एष प्राण एव 'प्रज्ञात्मेदं शरीरमात्मानमनुप्रविष्ट आलोमभ्य आनखाग्रेभ्यः' इति प्रज्ञात्मत्वोक्तिपूर्वकं प्रविष्टत्वकथनाचैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्शयति । अन्यथा अणोर्व्याप्तिर्नोपपद्येत । अतोऽणुत्वबोधनपूर्वकं व्याप्तिबोधनाचैतन्यं गुण एवेत्यर्थः । एवमेव बृहदारण्यके दृप्तबालाकिब्राह्मणेऽपि, 'एष विज्ञानमयः पुरुषः' 'तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते' इति कथनाज्ज्ञेयम् ॥ २७ ॥

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥ उक्तश्रुतौ विरुद्धधर्मत्वबोधनात् सामर्थ्यमेवास्तु, न गुण इत्याशङ्कायामिदं सूत्रमित्याशयेन विवृण्वन्ति प्रज्ञयेत्यादि । इदमपि वाक्यं तत्रैवेतः पूर्वस्मिन्निन्द्रप्रतर्दनसंवादेऽस्ति । भाष्यं तु स्फुटार्थम् ।

एतेन जीवस्याऽणुत्वं सर्वावस्थासु । सर्वशरीरगतचैतन्योपलम्भस्तु सामर्थ्याद्वा गुणाद्वेति साधितम् ॥२८॥ इति द्वादशमुत्क्रान्तिगत्यागतीनामित्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

रश्मिः ।

प्रकारेण सहस्रधा विपाटितो भवति । यस्य विराजो वराहस्य वा । केशस्य कृष्णाजिनं ब्रह्मेति श्रुतेर्ब्रह्मत्वाद्वा सहस्रधा विपाटनं संभवति । **पिङ्गलस्येति** पिङ्गलरूपसंबन्धिन्यः पिङ्गला इत्यर्थः । तृतीयार्थे षष्ठी वा, पिङ्गलेन शुक्लेनान्यैः पूर्णा इत्यर्थः । बृहदारण्यके ज्योतिर्ब्राह्मणे शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा इति दर्शनात् । **अणिम्न इति** अणुत्वेन षष्ठी तृतीयार्थे । तावदिति भिन्नं पदं 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया लुक् । तावताणुत्वेनाण्व्य इति योजना । तावताणिम्ना तिष्ठन्तीति ज्योतिर्ब्राह्मणात् । **शुक्लस्येति** शुक्ला इत्यर्थः । एवं सर्वत्र । **तास्विति** पिङ्गलादिगुणविशिष्टासु नाडीषु । एवं च यत्र नाडीष्वेतदभूत्तत्र पुरुषोऽशयिष्ट । यत एतदागादिदं तु रत्वा चरित्वा पुनर्नव इवागादिति श्रुत्यन्तरादर्थः । **प्रज्ञात्मेति** प्रज्ञा चैतन्यमात्मनि यस्येति । **आत्मानमिति** शरीरविशेषणम् । जीवं वा । **आलोमेति** लोमानि मर्यादीकृत्य, नखान्यभिव्याप्येत्यर्थः । 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति सूत्रेण पञ्चमी । **अन्यथेति** गुणत्वाभावे । चैतन्यस्य विसर्पिताभावे च स्वभावतोऽणोः । **प्राणानामिति** प्राणेन्द्रियाणां **विज्ञानं** विषयप्रकाशनसामर्थ्यम् । **विज्ञानेन** स्वचैतन्येनादाय गृहीत्वेत्यर्थः । **ज्ञेयमिति** विषयवाक्यम् ॥ २७ ॥

पृथगुपदेशात् ॥२८॥ **विरुद्धेति** तासु तदा भवतीत्यणुत्वमनुप्रविष्ट आलोमभ्य इति व्यापकत्वम् । **सामर्थ्यमेवेति** जीवस्वभाव एव । जीवत्वानन्तरं विरुद्धधर्माधारत्वाभावादेवकारः । **न गुण इति** जीवोऽव्यापकः चैतन्यं व्यापकमिति विरुद्धधर्माधारत्वं स्यादतो 'अविरोधश्चन्दनवत्' इत्येव साध्विति भावः । **प्रज्ञयेत्यादीति** कर्तुः सकाशात्पृथगुपदेशादित्यर्थः । प्रज्ञाचैतन्यमिति करणतृतीययोक्तम् । **स्फुटार्थमिति** । एतत्कृतवेदान्ताधिकरणमालानुरोधे त्वत्राधिकरणसमाप्तिः । तदा त्वस्मिन्पादे षोडशाधिकरणानि॥२८

१. रश्मिकारमते पादस्यास्य पञ्चदशाधिकरणानि, प्रकाशकारैः षोडशाधिकरणैः समापितः पादः । अस्माभिश्च प्रकाशे रश्मौ च तत्प्रणेतृभिप्रायेणाधिकरणाङ्क उपन्यस्तः ।

तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥ (२-३-१३)

ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यैः परमेव ब्रह्म जीव इति कथमणुत्वमितीमामाशङ्कां निराकरोति तुशब्दः । तस्य ब्रह्मणो गुणा प्रज्ञाद्रष्टृत्वादयस्त एवात्र जीवे सारा

भाष्यप्रकाशः ।

तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥२९॥ [तुशब्दस्य[1] शङ्कानिरासार्थत्वात् तद्व्याख्यानमुखेनैव सूत्रप्रयोजनं वदन्तः सूत्रं व्याकुर्वन्ति नन्वित्यादि । ननु परिमाणविषयिणी विप्रतिपत्तिस्तदा निवर्तते यदि जीवस्य ब्रह्मणः सकाशाद् भेदः संभवति स एव तु नास्ति] ननु सकलशरीरव्यापिचैतन्योपलम्भादन्यत्रानुपलम्भाच्च प्राप्ते जीवस्य मध्यमपरिमाणतयाऽनित्यत्वे तत्परिहाराय पूर्वसूत्रोक्तमणुत्वं वाऽऽदरणीयम्, अथवा, तत्त्वमस्यादिवाक्येषु ब्रह्मत्वेन व्यपदेशाद् ब्रह्मतया व्यापकत्वं वेति संदेहे नित्यत्वस्य व्यापकत्वेऽपि संभवाद्, ऋष्यन्तरैरपि भोगव्यवस्थया व्यापकत्वाङ्गीकारात् सकलशरीरगतचैतन्योपलम्भस्यान्यत्रानुपलम्भस्य च जातिवदुपपत्तेरुत्क्रान्त्यादीनामुपाधिवशादपि संभवादणुत्वाङ्गीकारे जीवमेवाभिसंधायोक्तानां तत्त्वमस्यादिवाक्यानामसामञ्जस्याच्च व्यापकत्वमेव न्याय्य इति । ननु कथमसामञ्जस्यमिति चेन्मैवम् । छान्दोग्ये, 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, तत् सत्यम्' इति सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वमुक्त्वा अग्रे 'स आत्मा तत्त्वमसि' इति सर्वस्माद्भिन्नतया त्वंपदार्थस्य जीवस्य तत्पदसामानाधिकरण्यश्रावणेन कौशीतकिब्राह्मणसमाप्तौ च इदं सर्वं यदयमात्मेत्यभिधाय, स एष तत्त्वमसीत्यात्मावग्राह्यः । अहं ब्रह्मास्मीत्यहंग्रहश्रावणेन च तत्त्वमस्यादिवाक्यैः परमेव ब्रह्म जीव इति सिद्ध्यति तस्य च व्यापकत्वं 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिश्रुतिशतैः सिद्धमतः कथमणुत्वमितीमामाशङ्कां परिहरतीत्यर्थः । जीवस्य ब्रह्माभिन्नतया व्यापकत्वस्यैव सिद्धत्वादिति प्राप्तम् । तत्र नित्यत्वस्याणुत्वेऽपि तुल्यत्वाज्जीवस्याणुत्वेऽपि ईश्वरेच्छयैव भोगव्यवस्थासंभवे भोगव्यवस्थया ऋष्यन्तरैरादृतस्य व्यापकत्वस्यासंगतत्वाद् अग्रे, अदृष्टानियमसूत्रे दूष्यत्वाच्च । अत एव जातिवद् व्यापकत्वस्याप्यसंगतत्वाद्, उत्क्रान्त्यादीनामप्युपाधिकृतत्वस्यापि स्वात्मना चोत्तरयोरित्यनेन निरस्तत्वात् तत्सर्वमुपेक्ष्य, तत्त्वमस्यादिव्यपदेशवाक्यान्येव विचारयन्तोवतारयन्ति नन्वित्यादि । तथा च तत्त्वमस्यादिवाक्यैः जीवस्य ब्रह्मत्वेन व्यापकत्वात् कथमणुत्वमितीमामाशङ्कां परिहरतीत्यर्थः । परिहारं व्याकुर्वन्ति तस्येत्यादि । प्रज्ञाया ब्रह्मधर्मत्वं 'प्रज्ञा च तस्मात् प्रसृता पुराणी' इति श्वेताश्वतरे सिद्धम् । द्रष्टृत्वादीनां गार्गीब्राह्मणे 'तद्वा एतदक्षरं गार्गि अदृश्यं द्रष्टृ अश्रुतं श्रोतृ अमतं मन्तृ अविज्ञातं विज्ञातृ' इत्यादिभिः । त एवात्र जीवे सारा इति तु इन्द्रप्रतर्दनसंवादे

रश्मिः ।

तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥ ननु परिमाणेति । तथा चेति सूत्रेणुपरिमाणं चेत्युक्तं तत्र मतान्तरेण व्यापकपरिमाणं प्राप्तं ततश्चाणुत्वमहत्त्वपरिमाणविषयकसंदेह इत्यर्थः । छान्दोग्य इति अष्टमप्रपाठके । सामानेति तत् त्वमित्येवं भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सत्येकार्थबोधकत्वश्रावणेन । अहमिति अस्मत्प्रत्ययश्रावणेन । तस्येति परब्रह्मणः । तस्मादिति शिवात् । अत्र यद्यपि य एको वर्णो बहुधा शक्तियोगात् वर्णाननेका-

---

१. प्रकाशकारैः श्रीहस्तलिखिते पुस्तके भाष्यमधिकं विवृतं स्थलान्तरेपि तथा दृश्यते तच्च [ ] इति चिह्नान्तर्निवेश्य अत्र मुद्रितमस्ति । रश्मिकारैः विशिष्टविवरण प्रतीकानि स्वकृतौ व्याख्यातानीति तन्मुद्रणमत्रावश्यकम् ।

इति जडवैलक्षण्यकारिण इति अमात्ये राजपदप्रयोगवज्जीवे भगवद्व्यपदेशः। मैत्रेयीति संपूर्णे ब्राह्मणे भगवत्त्वेन जीव उक्तः ।

ननु कथमन्यस्यान्यधर्मवत्त्वेन कथनम् । न हि निरूपणस्थल एवोपचारः

भाष्यप्रकाशः ।

'प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति प्रज्ञया प्राणं समारुह्य सर्वान् गन्धानाप्नोति' इत्यादिभिः। प्रश्नोपनिषदि गार्ग्यप्रश्ने 'एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः स परे अक्षरे आत्मनि संप्रतिष्ठितः' इत्यादिभिश्च । सारं प्रधानत्वं तच्च जडवैलक्षण्यकारित्वम् । अत्र यद्यपि 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्यादौ जडेपि ब्रह्मपदप्रयोगस्तथापि भगवद्गुणानां तत्र सारत्वं नोच्यते किंतु तज्जलानिति विशेषणेन प्रत्युत कार्यत्वमेव बोध्यते अतो धर्माणामेव जडवैलक्षण्यकारित्वमितीतरवैलक्षण्याद् यथाऽमात्ये राजकार्यकर्तृतया राजपदप्रयोग एवं जीवेपि भगवद्गुणसारत्वाद् ब्रह्मपदप्रयोग इति न तेनाणुत्वनिवृत्तिरित्यर्थः। अन्यथा पदार्थब्रह्मांशत्वादीनां सर्वत्र तुल्यत्वात् केन जडवैलक्षण्यमस्य भवेत् । गौण्या व्यपदेशस्थलं स्फुटी-

रश्मिः ।

त्रिहितार्थौ दधाति, तद्ब्रह्मेत्योंकारस्य ब्रह्मभेदः। 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' इति श्रुत्यन्तरादेको वर्ण ओंकार इति ब्रह्मैवोपक्रान्तं दधाति, प्रज्ञा चेत्यस्य पूर्वपादत्रये 'यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न सन्न चासच्छिव एव केवलस्तदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्यम्' इत्यस्मिन् शिवोपि ब्रह्मैव तथापि यदा तम इति तमोगुणाद्गुणी रुद्रो युक्त इति न ब्रह्मधर्मे प्रज्ञेति चेन्न । गुणिनि यथावच्छब्दप्रवृत्तेः स एवोक्तः शब्दार्थयोरत्यन्ताप्रविवेकाच्च । शिवः शब्दः । श्वेतेति चतुर्थाध्याये । अदृश्यमिति अतीन्द्रियं पश्यतीत्यर्थः । एवमग्रेपि । त एवेति कारणगुणाः कार्ये समायान्तीत्येवकारः । अक्षरः कारणं जीवास्तदंशाः । प्रज्ञयेति प्रज्ञया चैतन्यगुणेन स्वभावेन वाचं वैखरीमारुह्य शरीरत्वेन गृहीत्वा नामान्याप्नोति वक्तव्यत्वेन प्राप्नोतीत्यर्थः । प्रज्ञयेति पूर्ववत् प्राणं घ्राणमिन्द्रियकोशं समारुह्य सर्वान्गन्धानाप्नोति, वायोर्नेतृत्वादित्यर्थः। एष इति परमात्मा। एतस्मिन् पुरुषे कानि स्वपन्तीति जीवस्वापप्रश्नेति। एतत्सर्वं परे आत्मनि संप्रतिष्ठत इति 'एष हि' इति श्रुतेः पूर्वं पठ्यत इत्येष पर आत्मा न जीवः। पर इति परमे । सारत्वमिति सूत्रे सारत्वम् । अन्यथेति पुष्पवत्सारत्वे । सर्वत्रेति जीवेषु जडेषु च । अस्येति जीवस्य । गौण्येति। ननु मुख्यव्यपदेशस्थलं विहाय कुतो गौण्या व्यपदेशस्थलमत्र, तथा च शंकरभाष्योक्तरीत्या तुशब्दघटितं दशसूत्र्युक्तपूर्वपक्षसमाधानसूत्रमेतदिति चेन्न । नेदं स्वयुक्त्या शास्त्रं किंतु शास्त्रयुक्त्येदम् । तत्र तु 'अंशो नानाव्यपदेशात्' य आत्मनि तिष्ठन्नित्यादिष्वंशांशिभावः शरीरशरीरिभावश्च श्रुत्यन्तरं च 'यथा पक्षी च सूत्रं च नाना वृक्षरसा यथा, यथा नद्यः समुद्रश्च शुद्धोदलवणे यथा । यथा स्तेनापहार्यौ च यथा पुंविषयावपि । तथा जीवेश्वरौ भिन्नौ सर्वदैव विलक्षणौ' इति 'सत्यो जीवः सत्यो जीवः सत्यो जीवः, सत्यं भिदा सत्यं भिदा सत्यं भिदा मैवारुणिर्मैवारुणिर्मैवारुणिः'इति च श्रुतिः । 'यदधीना यस्य सत्ता तत्तदित्येव भण्यते । विद्यमाने विभेदेऽपि मिथो नित्यं स्वरूपतः' इति भारते । 'भिन्ना जीवाः परोभिन्नस्तथापि ज्ञानरूपतः । प्रोच्यन्ते ब्रह्मरूपेण वेदवादेन सर्वशः' इति स्मृतिः । एतद्युक्त्या तु गौण्या व्यपदेशः । ननु कथं भवन्नये भेद इति चेन्न । 'त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन' इति गीतायां वेदानां त्रिगुणमायाविषयत्वात् । मायायाः भिदां 'मायामात्रमनूद्यान्ते प्रतिषिध्य प्रसीदति' इति वाक्याद्भेदरूपत्वम् । 'निस्त्रैगुण्यो भव' इत्याज्ञा तु भिदापगमेऽद्वैतव्याख्यानेन भवति । तदा भेद इवार्थरूपः । 'अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च

भाष्यप्रकाशः।

कुर्वन्ति मैत्रेयीत्यादि। मैत्रेयीतिपदेन संपूर्णे ब्राह्मणे। यद्यपि पूर्वस्मिन्नपि मैत्रेयीब्राह्मणे जीवस्य भगवद्व्यपदेशस्तथापि तत्र 'उक्तानुशासनासि मैत्रेय्येतावदरे खल्वमृतत्वम्' इत्येवं विद्यासमाप्तेरनुक्तत्वात् संदेहोऽपि भवेत्। द्वितीये जीव एव वस्तुतो ब्रह्मत्वेन सेत्स्यतीति तन्निराकरणायैतद्ग्रहणम्। इदं च 'वाक्यान्वय'अधिकरणस्य विषयवाक्यम्। तत्र च 'न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति' इति जीवमुपक्रम्याग्रे च तद्विज्ञानतः सर्वविज्ञानार्थं सर्वस्य तदात्मकत्वकथनेन वेदादीनां तन्निःश्वासत्वकथनादिना च ब्रह्मधर्माणां तत्र बोधनाद् भगवत्त्वेन जीव उक्तः। तत्र यथा वाक्यान्वयेन हेतुना प्रतिज्ञासिद्ध्यादिभिश्चोपक्रममनादृत्य ब्रह्मवाक्यत्वस्थापनान्निरुपधिप्रियत्वमात्रासंस्पर्शपश्यत्वादिलिङ्गबोधिते जीवे व्यासचरणैः प्रज्ञानघनशब्दस्यार्थाद् व्यपदेशपक्ष एव स्वीकृतस्तथा तत्त्वमसीत्यत्र तत्पदेऽप्यवगन्तव्य इत्यर्थः। **अत्र शङ्कते ननु कथमित्यादि।** तथाच मैत्रेयीब्राह्मणेऽप्युपचारादरो न युक्त इत्यर्थः। एवमाशङ्कायां निरूपणस्थल एवोपचारस्य प्रामाणिकत्वं वक्तुं दृष्टान्तमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति

रश्मिः।

स्थितम्' इति गीतायां ब्रह्मस्वरूप इवार्थसन्निवेशात्। तथा चास्मन्नये भेदपदस्येवार्थे लक्षणा करिष्यत इत्यदोषात्। मैत्रेयीब्राह्मणे संपूर्णे इत्यनुक्त्वैवमुक्तेर्विवृण्वन्ति **मैत्रेयीति** संबोधनमिदम्। दूरात्संबोधनाभावेन न प्लुतभावः। पदपदेनोपक्रमोपसंहाराभ्यां जीवस्य पदार्थत्वेन तद्बीद्वारमुक्तम्। इयं जीवः, अमृतत्वस्याग्र उक्तेः। अतो जीव उक्तः। परं भगवत्त्वेन रूपेण 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः' इति श्रुतेः। नहि स्वात्मा स्वेन श्रोतव्यः निकटत्वात् प्राप्तत्वाच्च। 'आत्मनि वा अरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इद९ सर्वं विदितम्' इति तज्ज्ञाने सर्वविज्ञानश्रावणाच्चेति भाष्यार्थः। उपक्रमोपसंहाराभ्यां जीव उक्तः नहि तज्ज्ञानेन सर्वविज्ञानं भवति किं त्वमृता मैत्रेयीति ज्ञानेनेत्यमृतत्वेन भगवत्त्वेन जीवो मैत्रेय्युक्तः। **पूर्वेति** द्वितीयस्मिन्। **इत्येवमिति** एतावच्छब्देनामृतत्वस्येयत्ता निष्कर्षेण **विद्यासमाप्तेः। संदेह** इति एतावदेवामृतत्वमितोऽधिकं वेति मैत्रेय्याः संदेहो निर्णेतुर्वा संदेहोऽपि भवेत्तेन च 'अधिकं तु भेदनिर्देशात्' इति सूत्रेण जीवाधिकं ब्रह्मेति पूर्वस्मिन्निर्णीयादपि द्वितीये तु मैत्रेयीब्राह्मणे उक्तसमाप्तिवत्त्वाद्ब्रह्मत्वेन सेत्स्यतीत्यर्थः। **तन्निरेति** जीवब्रह्मवादनिराकरणायैतस्य द्वितीयमैत्रेयीब्राह्मणस्य ग्रहणं कथं सेत्स्यतीत्यत आहुः **इदं चेति। वाक्येति** समन्वयाध्यायचतुर्थपादेऽस्ति। तत्र जीवब्रह्मकारणवादनिराकरणेन प्रकृतिकारणवादो निराक्रियतेऽतो जीवस्य भगवत्त्वेनोक्तत्वात्तदतिरिक्तत्वेन सेत्स्यतीत्यर्थः। **सर्वस्येति** 'सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद' इत्यनेन वाक्येन। **तन्निःश्वासेति** 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसः' इत्यनेन। **ब्रह्मधर्माणामिति** सर्वं तमित्युक्तसर्वात्मकत्वमस्य महतः इत्युक्तं वेदनिःश्वासत्वमस्यैवैतानि सर्वाणि निःश्वसितानीत्युक्तसर्वनिःश्वासत्वं चेत्येतेषां ब्रह्मधर्माणाम्। **वाक्येति** 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इति श्रुतेः। वेदरूपमहावाक्यान्वयेन 'न वा अरे पत्युः' इत्यस्य वाक्यस्य भगवत्येवान्वयेन। **प्रतिज्ञेति** 'आत्मनि वा विज्ञात इद९ सर्वं विदितम्' इति **प्रतिज्ञा** तस्याः **सिद्धिर्जीवस्य** ब्रह्मात्मकत्व एव भवतीति 'आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति' इति जीवेनोपक्रम इत्याश्मरथ्यमतं तेन आदिशब्देन मुक्तौ जीवो भगवानेव भविष्यतीत्याशयेन जीवोपक्रम इत्यौडुलोमिमतम्। कयाचिदवस्थयावस्थितं ब्रह्मैव जीव इति संसारदशायामपि जीवो ब्रह्मैवेति

संभवति तत्राह प्राज्ञवत् । 'तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तः' इत्यत्र, 'एवमेवाऽयꣳशारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः' इत्यभिधाय प्राज्ञस्वरूप-

भाष्यप्रकाशः ।

तद्यथेत्यादि । इदं हि बृहदारण्यके शारीरकब्राह्मणेऽस्ति । तत्र हि जीवस्य जाग्रत्स्वप्नावस्थे पूर्व-मुक्त्वा, 'अथ यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति' इति सुषुप्तिं वदँस्तत्सामयिकं

रश्मिः ।

ज्ञापनार्थं जीवोपक्रमः । न तु प्रकृतिसंसृष्टस्य जीवस्य कारणत्वार्थमिति काशकृत्स्नमतं च गृह्यते । व्यपेति जीवे भगवानिति व्यपदेश उक्तिस्तस्य पक्षः । तथेति वाक्यान्वयादिहेतुभिः । अत्रेति जीवे भगवानिति व्यपदेशः । अत्र तत्पदेन लक्ष्यमाणा गुणाः, गुणाः प्रज्ञादयः, लक्षणाधाराधेयभावसंबन्ध-स्तथाच भगवानित्यस्य प्रज्ञादिरर्थस्तदभिन्नो जीवो 'ज्ञोऽत एव' इति सूत्रात् । ब्रह्मगुणयोरभेद इति न शङ्कनीयम् । गुणानामेवेदमित्थतया प्रमेयत्वात् 'मनसैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवम्' इति श्रुत्या धर्मिण इदमित्थतया प्रमेयत्वाभावात् । तथा च पदद्वयलक्षणातो वरमस्मद्रीत्यैकतत्पदे लक्षणेति भावः । एवं तैर्जाड्यस्य योगाद्गौणी यथा गौर्वाहीक इत्यत्र गोपदेन लक्ष्यमाणास्तदीया जाड्यमान्द्यादयः तैर्वाही-कस्य योगाद्गोपदे गौणी । वाहीको देशविशेषस्तत्स्थः पुरुषोऽपि वाहीकः । एवं 'तत्त्वमसि' इत्यत्र तत्पदेऽप्यवगन्तव्य इत्यर्थः । ननु कथमित्यादीति । का गौरितिप्रश्ने सास्नावती गौरिति निरूपणस्थले जाड्यादयो गौरित्युपचारः संभवत्यपि तु न युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् । किंतु कालान्तरे वाहीकपदसम-भिव्याहारे एवोपचारः संभवति यथा तथा प्रकृतेऽपि न संभवतीति नहीत्यादिभाष्यार्थः । शारीरकेति । इदं संभ्रमात् । सर्वग्रन्थटीकाकर्तृत्वेनान्यत्रमनस्त्वात् । तथा च लक्षणया ज्योतिर्ब्राह्मण इत्यर्थः । ज्योतिर्ब्राह्मणं शारीरकब्राह्मणाव्यवहितपूर्वब्राह्मणम् । उक्तेति 'याज्ञवल्क्य किं ज्योतिः' इत्यारभ्य 'सोऽस्य परमो लोकः' इत्यन्तेन ग्रन्थेनोक्ता । इदं तु ज्ञेयम् । 'जनकꣳ वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम स मेने न वदिष्य इत्यथ ह यज्जनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यो वरं ददौ स ह कामप्रश्नमेव वव्रे । तꣳहास्मै ददौ तꣳह सम्राडेव पूर्वः पप्रच्छ' इत्यत्र जगाम दिनान्तरे जगाम । एतद्ब्राह्मणात्पूर्वं जनकयाज्ञवल्क्य-समागमनिरूपणात् न वदिष्ये योगक्षेमार्थमागतोऽस्मीति न वदिष्ये । तदनु अग्निहोत्रे तन्निमित्त-मग्निहोत्रविषयकमिति यावत् । समूदतुः संवादं कृतवन्तौ ततो याज्ञवल्क्यो राज्ञो विज्ञानं समीचीन-मुपलभ्य तुष्टस्तस्मै राज्ञे वरं ददौ वरं वरयेत्युक्तवान् । स च राजा कामप्रश्नमिच्छाप्रश्नं वव्रे । प्रश्ने क्रोधाभावाय तमिच्छाप्रश्नमस्मै राज्ञे ददौ । तदीयं कृतवान् तदनु तं याज्ञवल्क्यं पूर्वः प्रश्ने पूर्वः पप्रच्छ 'याज्ञवल्क्य किं ज्योतिरयं पुरुष इति' इति । अत्र किं ज्योतिरस्य पुरुषस्य परिदृश्यमानस्यान्नमय-स्येति प्रश्न औदर्यविषयको भवितुमर्हति । न तु पूर्वोक्तात्मविषयोऽन्यैर्व्याख्यातः । तस्य ब्रह्मांशत्वे-न 'आदित्यज्योतिः सम्राडिति होवाच' इत्युत्तरविरोधात् । शारीरकब्राह्मणे जीवस्य वक्तव्यत्वाच्च 'अस्त-मित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तायां वाचि किं ज्योतिरेवायं पुरुष इति' इति प्रश्ने आत्म-ज्योतिः सम्राडिति होवाचेत्युत्तरे तस्य जीवज्योतिष्ट्वकथनाच्च आत्मनैवायं ज्योतिषाऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपर्येति' इति अग्रे श्रुतिस्तत्र कर्तृकरणत्वव्यपदेशाच्च । आस्त उदरे उपविशति । पल्ययते पर्ययते तदीयस्वरूपसमर्पकमूर्ध्वगमनं कुरुते कर्म कुरुते चतुर्विधान्नपाचनं कुरुते विपर्येति विपरीत-भावं प्राप्नोति कदाचिदन्नपाचनं न करोतीत्यर्थः । एवमुक्ते संदिहानो जनकः पप्रच्छ कतम आत्मेति' इति हार्दौदर्ययोः कतम आत्मा जीव इत्यर्थः । 'तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयात्मिका ज्ञानं त्वन्यतमो-

माह 'तद् वा अस्यैतदतिच्छन्दोऽपहतपाप्माऽभयꣳरूपमशोकान्तरमत्र पिता अपिता भवति'इत्यादि। प्राज्ञश्च सुषुप्तिसाक्षी। न हि तस्यापहतपाप्मत्वमस्ति। ब्रह्मलिङ्गात्।

भाष्यप्रकाशः।

जीवस्वरूपं निरूप्य, 'तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम्'इति जीवब्रह्मणोर्भेदद्दष्टान्तनिरूपणावसरे, एवमेवायꣳशारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त इति जीवप्राज्ञयोर्भेदमभिधाय, कः प्राज्ञ आत्मेत्याकाङ्क्षायां प्राज्ञस्वरूपमाह, तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दोऽपहतपाप्मेत्यादिना। अत्रास्य रूपमित्यनेन परमेश्वरस्य रूपान्तरमित्युच्यते, न तु परमपुरुष एवेति। नचापहतपाप्मत्वरूपाद् ब्रह्मलिङ्गाद् ब्रह्मैवेति शङ्क्यम्। प्राज्ञश्च सुषुप्तिसाक्षी। न हि तस्य स्वतोऽपहतपाप्मत्वमस्ति। अपहतपाप्मत्वस्य ब्रह्मलिङ्गत्वात्। ब्रह्मलिङ्गादिति भावप्रधानः। अत्राऽयमर्थः। माण्डूक्ये, 'ॐमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव यच्चान्यत् त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एव सर्वं ह्येतद् ब्रह्म अयमात्मा ब्रह्म'इत्योङ्कारस्य वाच्याभेदविवक्षया अक्षरत्वमुक्त्वा 'सर्वस्य वाङ्मयस्य तद्व्याख्यानत्वं तज्ज्ञापनाय वाच्यस्य सर्वस्योङ्कारविषयत्वं चोक्त्वा तदुपपादनाय, सर्वस्य वस्तुजातस्यैतस्य जीवात्मनश्च ब्रह्मत्वं

रश्मिः।

भावः पुरुषः सोऽभिधीयते' इत्येकादशे चतुर्विंशे। तयोरन्यतमो भावो ज्ञानमिति द्वयोरेकतरनिर्द्धारणे डतमचोपि द्दष्टत्वात्। तदनु जीव हार्दं इति निरूपयन्नवस्थानिरूपयत्यग्रे। अर्थस्तु स्वमतानुसारेणोह्यः। तत्सामयिकमिति सुषुप्तिसामयिकम्। 'तद्वा अस्यैतद् आत्मकाममाप्तकामꣳ रूपम्' इत्यनेन निरूप्य। इत्यादिनेति। इत्यस्याः 'पूर्वं न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम्' इति श्रुतिर्बोध्या। (भाष्योक्तादिशब्दग्राह्यग्रन्थेनेत्यादिनेत्यस्यार्थः) अर्थस्तु। तद्वै प्रसिद्धमस्य परमेश्वरस्य रूपम्। कीद्दक्। अतिच्छन्दः कामो यस्मात्। पुनरपहतपाप्मापहतः पाप्मा धर्माधर्मादिलक्षणो यस्मिन्। पुनश्चाभयम् नास्ति भयं यत्र। पुनरशोकान्तरं नास्ति शोकान्तरं गर्भवासो यत्र। अत्र सुषुप्तौ पिता अपितापहतपाप्मत्वादेव भवतीत्यर्थः। भाष्योक्तादिशब्देन माताऽमाता लोका अलोका इत्यादि। अत्रास्येति अत्रेति श्रुतौ। रूपान्तरमिति जीवावस्थान्तररूपम्। एवेतीति किंतु रूपान्तरमपीत्यर्थः। प्राज्ञश्चेति भाष्यं विवरीतुमाहुः न चेति। ब्रह्मैवेतीति प्राज्ञो ब्रह्मैव। तथाच न प्राज्ञेपहतपाप्मत्वादेर्नोपचार इति भावः। प्राज्ञश्चेति। अतः परमेश्वरस्य रूपान्तरमेवेति सिद्धम्। तस्येति सुषुप्तिसाक्षिणो ब्रह्मशरीरस्य 'यस्यात्मा शरीरम्' इति श्रुतेः। ब्रह्मलिङ्गेति 'स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः पाप्मभिः सꣳसृज्यते' इति ज्योतिर्ब्राह्मणात्। एवमर्थे कृत आहुः ब्रह्मलिङ्गादिति। अपहतपाप्मेति ब्रह्मलिङ्गादिति भाष्यार्थे तु न भावप्रधानः। अत्र श्रुतावात्मानावुक्तौ तौ च ब्रह्मजीवाविति वक्तव्यम्। जीवयोरसंभवात्। एवं च प्राज्ञे सुषुप्तिसाक्षिणि ब्रह्मणि नहि तस्येत्यादि भाष्यमनुपपन्नमिवेति प्राज्ञस्वरूपं निश्चिन्वन्तस्तत्कथनमुखेन तत्त्वमसीत्यत्र व्याख्याता गौणी श्रुत्यन्तरसिद्धेति सूचयन्तः उत्तरभाष्यार्थमप्याहुः अत्रेत्यादिना। पूर्वोत्तरभाष्यसंदर्भोयं बुद्धिस्थः। त्रिकालेति जीवो वेदात्मकं मनश्च त्रिकालातीतं नित्यत्वात्। वाच्येति अत्राक्षरपदेन ग्राह्यं ब्रह्म वाचकं वाच्यम्। नातीतं भूतमित्यादिनोक्त्वा तल्लिङ्गाधिकरणस्थयावन्मुख्यपरत्वं संभवतीत्यादि भाष्याद् ज्ञेयं तद्व्याख्येति इदं सर्वमित्यादिनोक्त्वेति पूर्वेणान्वयः। तस्य व्याख्यानत्वं प्रकृतिविकृतिव्याख्यानत्वमुपोपसर्गात्। तज्ज्ञेति 'स्तोः श्चुना श्चुः' इति चुत्वम्। सर्वस्येति जगतस्त्रिकालातीतस्यापि।

भाष्यप्रकाशः ।

बोधयित्वा जडवैलक्षण्यार्थं 'सोऽयमात्मा चतुष्पात्' इत्यादिना वैश्वानरतैजसप्राज्ञतुरीयभेदेन चतुरः पादान् विवृणोति स्म । तत्र यद्यपि सोऽयमात्मेति तच्छब्दबलेन ब्रह्मणो जीवस्य चैते पादा इति वक्तुं शक्यते । उभयोः प्रकृतत्वात् । तथापि नृसिंहोत्तरतापनीयारम्भे 'अणोरणीयांसमिममात्मानमोङ्कारं नो व्याचक्ष्व' इति देवैः पृष्टः प्रजापतिः, ॐ तथेति कथनं प्रतिज्ञाय माण्डूक्यवदेव, अयमात्मा ब्रह्मेत्यन्तमुक्त्वा ततोऽहंग्रहोपासनार्थं चतूरूपमेतं चतूरूपेण ब्रह्मणैकीकर्तुं ब्रह्मणः पादानाह, 'विश्वो वैश्वानरः प्रथमः पादः' 'तैजसो हिरण्यगर्भो द्वितीयः' 'प्राज्ञ ईश्वरस्तृतीय' 'ईश्वर ग्रासस्तुरीयः' इति । ततस्तुरीयस्य न स्थूलप्रज्ञमित्यादिना प्रपञ्चोपशमत्वेनोक्तत्वात् स निर्धर्मको

रश्मिः ।

उक्त्वेति भूतमित्यादिनोक्त्वा । ब्रह्मत्वं शब्दब्रह्मत्वम् । सर्वं ह्येतदित्यादिना बोधयित्वा । **चतुष्पा-दिति** चतुरंशः । **पादानित्यंशान्** । **सोयमात्मेति** । तदिति परोक्षमधोक्षजरूपम् 'इदमस्तु प्रत्यग्रूपम्'इति स भगवानयं जीव आत्मेत्यर्थः । **सोयमात्मेति** अहंग्रहोपासनार्थत्वस्य वक्ष्यमाणत्वान्नात्र स प्रसिद्धः आत्मा परमेश्वर इत्यर्थः । किंतु व्युचरणात्पश्चान्मायासंबन्धात्पूर्वं 'जीवस्यानुस्मृतिः सती' इति वाक्योक्तः सोहमिति प्रतीतिकालीनः तेन साधनैर्मायापगमो ज्ञातव्यः । तदाहुः **तच्छब्देति** । **ब्रह्मण** इति शब्दब्रह्मणः । **प्रकृतेति** तदिदम्पदाभ्यां सोयमात्मेति श्रुतौ **प्रकृतत्वात्** । **अहंग्रहेति** जीवस्य ब्रह्मांशत्वेन सोहमित्युपासनमहंग्रहोपासनं तदर्थमित्यर्थः । तमेतमात्मानमोमिति ब्रह्मणैकीकृत्य ब्रह्म चात्मनोमित्येकीकृत्य 'तदेकमजरममृतमभयमोमित्यनुभूय'इति श्रुत्योक्ता । अत्रोमित्यस्योमित्य-नेनेत्यर्थः । ब्रह्मविशेषणं चेदम् । कथं स्वभावेन भिन्नयोरैक्यं घटपटाद्येकीभावाभाववत् । आह । 'तदेकम्' इति तदभयमेकम् । कैर्धर्मैरैक्यं तत्राह 'अजरम्' इत्यादि । अजरादयः स्वरूपभूता जीवस्य न धर्माः । अभयं तु सुषुप्तौ भगवता तस्मै दीयते । यद्वाऽभयं भयाभावो न कस्यापि धर्मस्तेनाजरादि-धर्मैः ब्रह्मसाधारणैरहंब्रह्मांशो ब्रह्मैवेत्यालोचनमहंग्रहोपासनमित्युक्तं भवति । अनुभूयेत्यस्य ब्रह्म-विचारानन्तरमर्थस्तेन शाब्दानुभवोऽनुभूयेत्यत्र ग्राह्यः । अन्योपि ग्राह्य एतावताऽनारोपितरूपेण जीवोपासनोक्ता । सर्वस्योंकारत्वात् । चतूरूपमित्यवस्थात्रयं प्रत्येकं रूपत्रयम् । जीवस्वरूपा चिच्चेति चतूरूपमेनं जीवं **चतूरूपेण** वैश्वानरतैजसप्राज्ञतुरीयरूपचतूरूपेण । **एकीति** पूर्वश्रुत्युक्ता-जरादिभिर्धर्मैरे**कीकर्तुं** पूर्वं न एकः स एकः संपद्यते तथाकर्तुम् । **पादानाहेति** जागरितेत्यारभ्य तुरीय इत्यन्तेनाह । वैश्वानरादयो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिसाक्षिणः । **निर्धर्मक** इति प्रपञ्चोपशमवान्जगज्जन्मकर्तृत्व-शून्यः । ईश्वरग्रासादयश्चत्वारः । एते श्रुत्यन्तरिताः पादाः तथाहि अनुभूयेति । पूर्वोक्तश्रुतिमनु गुणोप-संहारसूत्रोक्तरीत्या ब्रह्मगुणैर्जीवोपासनोच्यते । तस्मिन्निदं त्रिशरीरमारोप्य तन्मयं तदेवेति संहरेदोमि-त्यनेन ग्रन्थेन । तदनु तं वा एतं त्रिशरीरमात्मानं त्रिशरीरपरब्रह्मानुसंदध्यात् । स्थूलत्वात्स्थूलभुक्त्वाच्च सूक्ष्मत्वात् सूक्ष्मभुक्त्वाच्चैक्यादानन्दभोगाच्च । 'सोयमात्मा चतुष्पाज्जागरितस्थानः स्थूलप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुक् चतुरात्मा'इति श्रुतिः । तस्यास्तस्मिन् जीवात्मनि त्रिशरीरं त्रीणि शरीराणि सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुतेरागन्तुकानि धर्माः मुक्तजीवोपासाप्रत्यायकाः इति सारः । 'आपो वा इदमग्र आसन् तत्सलिलमेव'इति पूर्वतापिनीयात् तत्र सत्यं जडमबात्मकं । एवं विज्ञानं जीवा उपास्य-जीवातिरिक्ताः । आनन्दमन्तर्यामीत्येवं त्रीणि शरीराण्यवयवाः शरीरपदस्य यौगिकत्वादरेण लब्धा यस्य प्रपञ्चस्य श्रीयमुनाजिद्रूपजलकार्यस्य तमारोप्यैकीकृत्य । ननु कथमेकीभावः सत्यपदार्थस्य जडस्येत्या-शङ्क्याह । तन्मयमित्यादि तन्मयं जडमयमिति तदेव चैतन्यमेवेति हेतोरोमित्यस्य गुणानुप-

भाष्यप्रकाशः ।

भविष्यतीत्याशङ्कानिरासाय, अथ तुरीय ईश्वरग्रासः स्वराट् स्वयमीश्वरः स्वप्रकाशश्चतुरात्मा

रश्मिः ।

संहरेदिति सारोऽर्थः । अनुसंदध्यादिति विश्वात्मकत्वेन स्वस्मृतिं कुर्यात् । अहं ब्रह्मांश इति । षड्ढेतवो मुक्तत्वसूचकास्तानाह स्थूलत्वादित्यादि । स्थूलत्वसूक्ष्मत्वे लिङ्गेणुत्वव्यापकत्वपर्यायभूते विरुद्धधर्माश्रयत्वरोधके । स्थूलभुक्त्वसूक्ष्मभुक्त्वाभ्यां हेतुभ्यां निःसंबोधो मोक्ष इति वार्यते । आनन्दभोगोऽपि वक्तव्यो भवेत् मुक्तस्य कथं तु अमुख्यो भवेत्संपद्यानाविर्भावादतो गौणमाह ऐक्यादानन्दभोगाच्चेति । जीवस्य ब्रह्मसायुज्याद्धेतोरानन्दभोगो ब्रह्मधर्मो जीव उपचर्यते । उपसंहरति जीवप्रकरणम् । सोयमात्मा चतुष्पादिति । सोयमिति ब्रह्मजीवौ मिथुनीकृत्य निर्देशो मुक्तजीवोपासासूचकः । अतः परं प्रकृतश्रुतीर्व्याख्याय तदनु तत्पाठात् तत्र ब्रह्मप्रकरणं निरूप्यते जागरितेत्यादि । श्रुतिस्तु 'जागरितस्थानः स्थूलप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुक् चतुरात्मा विश्वो वैश्वानरः प्रथमः पादः' एतावती व्याख्यायते। जागरितावस्थयावस्थानं यस्य स स्थूलप्रज्ञो भवति । स्थूलास्थूलविषयिणी प्रज्ञा बुद्धिर्ब्रह्मधर्मो यस्य जीवस्य स, सप्ताङ्गश्च सप्तविभक्तयोङ्गानि यस्य वेदस्य स सप्ताङ्गो वेद इत्येतावुभौ मिलित्वैकोनविंशतिमुखौ । एकवचनं समुदायापेक्षं नवद्वाराणि जीवस्याष्टौ वेदस्य सप्तविभक्तयः मनश्चेत्येकोनविंशतिमुखः समुदायः । तादृशेन्द्रियादिभिः स्थूलभुक् स्थूलान् विषयान्घटपटादीन् भुनक्तीति तथोक्तः । स चतुरात्मावस्थात्रयं स्वरूपं च मिलित्वा जीवः । गौण्या व्यपदेशोयं जीवे स्थूलभुक्त्वस्य । विश्वो जडात्मा वैश्वानरो वह्निः प्रथमः पूर्वमुत्पद्यमानत्वात् । पादोंश इत्यर्थः । तैजस इति । एवं हि श्रूयते व्यवहितश्रुतौ । 'स्वप्नस्थानः सूक्ष्मप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः सूक्ष्मभुक् चतुरात्मा तैजसो हिरण्यगर्भो द्वितीयः पाद' इति । अर्थस्तु स्वप्नावस्थापन्नो जीवः स सूक्ष्मावस्था यत्र लिङ्गदेहविषयिणी प्रज्ञा यस्य सः । लिङ्गदेहं पश्यतो जीवौ । चतुर्थचरणे स्फुटिष्यति चेदम् । सप्ताङ्गः पूर्वोक्तरीत्या वेदः । समुदायस्यैकविंशतिमुखत्वं तु प्रागुक्तरीत्यात्राप्यविरुद्धम् । सूक्ष्मभुक् सूक्ष्मैर्मनोधर्मैर्भुनक्ति स सूक्ष्मभुग्जीवश्चतुरात्मपदार्थः । चतुरात्मपदेन जीवपरामर्शस्तु चतस्रोवस्था अंशतः सार्वदिक्य इति सूचयितुं तैजस इति योगरूढं पदं राजस इति सारोर्थः । हिरण्यगर्भो ब्रह्मा । हिरण्यं सुवर्णं गर्भे यस्य । तादृशोत्र विवक्ष्यते । युक्तं चैतत् । गर्भपदमुदरे उपचर्यते । उदरे हि हिरण्मयः शकुनिर्ब्रह्मनामेति दृश्यतेऽपि तद्विद्भिः अन्तर्यामिविद्भिः । शकुनिप्रभैवानन्दमयः कोशः इति तत्रापि व्यवहार इति श्रुतं मया । आकाशवाणीवत् । चत्वारोन्ये कोशास्तु तथैव । तथाहि । विज्ञानं तु व्यष्ट्यात्मकमम्बु । व्यष्टिस्तु जीवस्वरूपम् । समष्टिस्तु तत्प्रभावः विज्ञानमयकोशात्मकः । एवं सर्वत्रोह्यम् । आनन्दमयाधिकरणे त्विदमुक्तम् । द्वितीयः पादोम्भः । द्वितीयत्वं तु पालकत्वात् । राजसत्वाच्च । इदानीं सुषुप्तिं वक्तुं तत्स्वरूपं वक्तुं संसारिजीवस्वरूपमाह यत्र सुप्तो नेत्यादि । श्रुतिस्तु । यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखश्चतुरात्मा प्राज्ञ ईश्वरस्तृतीयः पाद एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानां त्रयमेतत्सुषुप्तं स्वप्नं मायामात्रं चिदेकरसो ह्ययमात्मेति । यत्र स्थाने सुप्त उज्जीवः । तृतीयत्वं तु पालनकर्तृत्वात् । आनन्दभुगित्यादिपर्यायाः जीवस्यैव नामान्तराणि । तथा च ज्ञानस्वरूपं ह्ययमित्युक्तं भवति । अग्रे स्फुटतरम् । इत्यन्तं प्रासङ्गिकमुक्तम् । प्रकृतमनुसरामः । ईश्वरग्रास इत्यादि । 'अथ चतुर्थश्चतुरात्मा तुरीयावसितत्वादेकैकस्यौतानुज्ञात्रनुज्ञाविकल्पैस्त्वयमत्रापि सुषुप्तं स्वप्नं मायामात्रं चिदेकरसो ह्ययमादेशो न

१. उक्तं केनचित् ।

एवमेव शारीरस्यापि जीवस्य ब्रह्मधर्मबोधिकाः श्रुतयः ।

भाष्यप्रकाशः ।

ओतानुज्ञात्रनुज्ञाऽविकल्पैरित्युक्त्वा ओतादीन् विवृणोति स्म । तादृशं च विवरणं न माण्डूक्ये । अतो जीवपादेभ्यो भिन्ना एते ब्रह्मपादा एतेषु ये पूर्वे त्रयस्तान् पूर्वेषु त्रिषु जीवपादेष्वारोप्य तुरीयं च जीवस्य केवलं रूपमीश्वरग्रासेन तुरीयेण ब्रह्मरूपेणैकीकृत्याहंग्रहोपासनां कुर्यादिति सिद्ध्यति । एवं सति जीवाद्भिन्नस्येश्वरस्य सर्वसुषुप्तिसाक्षिणोऽपि ब्रह्मशरीरत्वमेव, न ब्रह्मत्वमतस्तत्र यथा ब्रह्मधर्मा बोध्यन्ते, 'एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम्'इत्यनेन । एवं शारीरस्यापि जीवस्य ब्रह्मधर्मबोधिकाः श्रुतयो जीवे गौण्या ब्रह्मत्वं वदन्तीति । नन्वस्मिन् सूत्रे गौण्या व्यपदेशः सूत्रकाराभिमतः सूत्रे च तच्छब्दद्वयम् । तत्र पूर्वस्मिंस्तच्छब्दे उपाधिः परामृश्यते, द्वितीये चाणुत्वमिति जीवे उपाधिगुणसारत्वादणुत्वव्यपदेश

रश्मिः ।

स्थूलप्रज्ञं न सूक्ष्मप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञं नाप्रज्ञं न प्रज्ञानघनमदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमलिङ्गमचिन्त्यमव्यपदेश्यमैकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शिवं शान्तमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स एवात्मा स एव विज्ञेय ईश्वरग्राह्यस्तुरीयस्तुरीयः' इति श्रुतेः । विवृणोतीति । ओतो ह्ययमात्मा यथेदं सर्वमन्तकाले कालाग्निः सूर्यस्रैयीनुज्ञाता ह्ययमात्माऽस्य सर्वस्य स्वात्मानं ददाति यदि सर्वमिदं दर्शयति स्वात्मानमेव करोति यथा तमः सवितानुज्ञैकरसो ह्ययमात्मा चिद्रूप एव यथा दाह्यं दग्ध्वाग्निरविकल्पो ह्ययमात्मा वाङ्मनोगोचरत्वादित्येवं विवृणोति स्मेत्यर्थः । 'लट् स्मे' इति लिटः स्थाने लट् । अस्योभयपदित्वेऽपि परस्मैपदादिविचारस्यासार्वत्रिकत्वाद्भवतीत्यादौ प्रथमोपात्तस्यात्र त्यागे मानाभावाच्च परस्मैपदम् । देवैः पृष्टः प्रजापतिर्देवार्थमाहेति वा परस्मैपदं ज्ञेयम् । तादृशं चेति । चोप्यर्थे । विवरणमपि नेत्यर्थः । अत इति । जीवपादविवरणाभावरूपात्कारणाज्जीवपादेभ्यो भिन्ना एते माण्डूक्योक्ता इत्यर्थः । उपक्रमोऽपि हेतुत्वेनानुसंधेयः । यद्यप्यणोरणीयांसमित्याद्युपक्रमो न तथा तथाप्योङ्कारं नो व्याचक्ष्वेत्युपक्रमस्तथा । 'ॐतत्सदितिनिर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः' यदि च नायमुपक्रमः । किंतु प्रश्नस्तथाप्यहंग्रहोपासनस्य वक्ष्यमाणत्वात्तस्य च ब्रह्मपादैर्विना संभवादीश्वरग्रासपदाच्च ब्रह्मपादा इत्यर्थः । अहंग्रहेत्यादि इयं च ज्ञान एव स्फुटा । अहंग्रहश्च भगवता भक्ताय न दीयत इत्युक्तं साधनाध्यायपादेन्तराभूतग्रामाधिकरणेऽतो नात्र वितन्यते । अत्र माण्डूक्ये च या शब्दतः सृष्टिरुक्ता सा समन्वयाध्याये तृतीयपादे 'शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्' इत्यादिसूत्रेषु वैदिकी सृष्टिरित्युक्तम् । एवं सतीति । जीवपादेषु ब्रह्मपादारोपणेनाहंग्रहोपासनमिति सिद्धे सति । ब्रह्मशरीरत्वादिति ब्रह्मावयवत्वम् । तस्मिन्निदं त्रिशरीरमारोप्येत्यादिश्रुतिसन्निधानाच्छरीरपदमेवोक्तम् । न च निरवयवत्वशब्दकोपः । 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्', एवमेवेत्याद्युत्तरभाष्यार्थमाहुः एवमिति । पूर्वं जीवस्य विचारितत्वाद्भाष्य एवकारः । श्रुतय इति तत्त्वमस्यादिश्रुतयः । गौण्येति । तथाच श्रुतिस्मृतयः । 'एष वीरो नरसिंह एव'इति नृसिंहोत्तरतापनीये । गौण्याऽविवक्षणे वीरपदमनतिप्रयोजनकं स्यात् । नरसिंहे वीरत्वविधाने सिंहो माणवक इति न्यायेनावतरति । उपासकनरसिंहगुणयोगे तु भवति । इदानीमुत्तरभाष्यं विवरीतुमाभासत्वेन व्याख्याद्वयमुपन्यस्यन्ति स्म नन्वित्यादि । शंकराचार्यव्याख्यानमुपन्यस्यन्ति स्म तत्र पूर्वस्मिन्निति । पूर्वस्मिंस्तच्छब्द इति । अनुस्वारस्य हल् नकारत्वेनोल्लेखोनुस्वारभ्रमात् । वैषयिकाधारे सप्तमी । अभिव्यापकौपश्लेषिकाधार-

१. जसःस्थाने शस् छान्दसः ।

इदमत्र वक्तव्यम् । सर्वोपनिषत्सु ब्रह्मज्ञानं परमपुरुषार्थसाधनमिति तन्निर्णयार्थं भगवान् व्यासः सूत्राणि चकार । तत्र ब्रह्मसूत्रे विचारं प्रतिज्ञाय जगत्कर्तृत्वाद्यसाधारणलक्षणं ब्रह्मणः प्रतिज्ञाय समन्वयनिरूपणे जीववाक्यानि दूरीकृत्य अविरोधेपि, ऐक्येपि अहिताकरणादिदोषमाशङ्क्य, 'अधिकं तु भेदनिर्देशात्' इति परिहृत्य जीवस्याणुत्वमुपचाराद् ब्रह्मत्वमंशत्वं पराधीनकर्तृत्वादिकं प्रतिपाद्य तस्यैव दक्षिणमार्गेण पुनरावृत्तिमुक्त्वा ससाधनेन ब्रह्मज्ञानेन अर्चिरादिद्वारा ब्रह्मप्राप्तिमुक्त्वा, न स पुनरावर्तत इत्यनावृत्तिं वदञ्छास्त्रपर्यवसानेन सर्वान् वेदान्तानव्याकुलतया योजितवान् ।

तत्र कश्चित् तद्व्यपदेशेन प्रोक्तानि तत्त्वमस्यादिवाक्यानि स्वीकृत्य जीवमात्रं च ब्रह्म स्वीकृत्य तदतिरिक्तस्य सर्वस्य कारणांशकार्यरूपस्य मिथ्यात्वं परिकल्प्य तद्बोधकश्रुतीनामर्थवादत्वेन मिथ्यात्वं स्वीकृत्य सुषुप्तिसंपत्त्योर्भगवता प्रकटीकृतमानन्दरूपत्वं तत्प्रतिपादकवाक्यानां सद्योमुक्तिरूपफलवाचकत्वमुक्त्वा

भाष्यप्रकाशः ।

इति वा युक्तम्, उत तच्छब्दद्वयेऽपि ब्रह्मैव परामृश्यत इति ब्रह्मगुणसारत्वाज्जीवे ब्रह्मत्वव्यपदेश इति वा युक्तम्, इत्येतत् कथं निश्चेतुं शक्यमित्यत आहुः इदमित्यादि । अस्मिन् सूत्रे यदस्माभिर्व्याख्यातं तदेवाभिप्रेतम् । कुत इत्याकाङ्क्षायां हेतुं व्याकुर्वन्ति सर्वोपनिषत्स्वित्यादि योजितवानित्यन्तम् । चतुर्वेदस्थितासूपनिषत्सु, 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय, तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति' इत्यादिजातीयवाक्यदर्शनाद् ब्रह्मज्ञानं परमपुरुषार्थसाधनम् । जीववाक्यानि दूरीकृत्येति जीवबोधकवाक्यानि जीववाक्यानि तानि निराकृत्य, तेषु जीवबोधकवाक्यत्वं निराकृत्य अविरोध इति द्वितीयाध्याये । अविरोधेनेति तृतीयान्तपाठे तु तस्य प्रतिपाद्येत्यनेनान्वयः । ऐक्येऽपीति अंशांशिभावेनैक्येऽपि । शेषं स्फुटम् । तथाच यस्मादेवं शास्त्रार्थस्तस्मादित्यर्थः । पूर्वरीत्या व्याख्यातुः शंकराचार्यस्य तात्पर्यमाहुः तत्र कश्चिदित्यादि । स्वीकृत्येति महावाक्यत्वेनादृत्य । सर्वस्येतिपदस्यैव विवरणं, कारणांशकार्यरूपस्येति कारणरूपस्यांशरूपस्य कार्यरूपस्य चेत्यर्थः । अर्थवादत्वेनेति । गौण्या बोधकतया असदर्थवादत्वेन । प्रकटीकृतमानन्दरूपत्वं तत्प्रतिपादकवाक्याना-

रश्मिः ।

भिन्नविषये वैषयिकाधार इति शब्देन्दुशेखरेऽस्ति । पूर्वाभिन्नतच्छब्दविषय उपाधिरूपोऽर्थः स परामृश्यत इत्यर्थः । उपाधीत्यादि अयमग्रे स्वयं वाच्यः । श्रीमदाचार्यव्याख्यामाहुः यदिति द्वितीयकोटिरूपम् । इत्यादिजातीयेति ऋग्वेदे 'तमु स्तोतारः पूर्व्यं यथाविदः' इत्यादि । मुण्डकोपनिषद्यप्योंकारो विदितो येन स मुनिरिति । सामवेदे तलवकारशाखोक्तकेनोपनिषदि विद्यया विन्दतेऽमृतमित्यादि । अथर्वणि वेदे मुण्डकोपनिषत् 'एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सौम्य' इत्यादि इति । एवमित्यादिजातीयवाक्यदर्शनादित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानमिति फलात्मकं ज्ञानम् । भक्तिरूपं वा सर्वात्मभावाख्यं ज्ञानं च 'पुरुषार्थोतः शब्दात्' इत्यधिकरण उक्तम् । भक्तित्वादिकमस्य तत्रैव स्फुटम् । शेषमिति । भाष्ये तस्यैवेत्यारभ्य फलाध्यायार्थ उक्तः । ससाधनेनेत्यंशेन तन्मध्ये एव साधनाध्यायार्थो दर्शितः । अयमर्थोऽधिकरणमालायां स्फुटतमः । पूर्वेति । प्रथमकोटिरीत्या । स्वीकृत्येति स्वीकारं कृत्वादृत्येत्यर्थः । असदिति गुणवादत्वेन त्रिष्वर्थवादेषु

क्रममुक्तिमुपासनापरत्वेन योजयित्वा वेदसूत्राणि व्याकुलीचकार । तद् वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वं जीवपरत्वं वेति यदत्र युक्तं तत् सद्भिरनुसंधेयम् ॥ २९ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

मिति प्रकटीकृतं यदानन्दरूपत्वं तत्प्रतिपादकानि यानि वाक्यानि 'न कंचन कामं कामयते' 'सलिल एको द्रष्टाऽद्वितीयो भवति' इत्यादीनि तेषाम् । वेदसूत्राणीति वेदसहितानि सूत्राणि । व्याकुलीचकारेति इन्द्रप्रजापतिसंवादं मुक्तिवाक्यत्वेनोपन्यस्य तदर्थमन्यथा वदन् व्याकुलीकृतवान् । तथाचैवं व्याकुलीकरणमेव तथा व्याख्यानस्य तात्पर्यमित्यर्थः । नन्वेवं विप्रतिपत्तौ कथमेकतरनिश्चय इत्याकाङ्क्षायां निश्चयोपायमाहुः तद्वेदान्तानामित्यादि । अत्रायमर्थः । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि', 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्वेदमहातात्पर्यविषयं ब्रह्मैवेति वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वमविवादम् । ब्रह्म च जगत्कर्तृत्वाद्यसाधारणधर्मैर्जीवविलक्षणमित्यपि पूर्वं सिद्धम् । अतः परं जीवस्वरूपे विचारः । तद्यदि उत्पत्त्यश्रवणात् परस्यैव ब्रह्मणः प्रवेशश्रवणात् तादात्म्योपदेशाच्च परमेव ब्रह्म जीव इति मतं तत्तु न युक्तम् । उत्पत्त्यश्रवणस्य जीवनित्यतायामप्युपपत्तेस्तस्य ब्रह्मत्वागमकत्वात् । अविद्याऽनादित्व-

रश्मिः ।

यजमानः प्रस्तर इतिवत् । तथा च 'विरोधे गुणवादः स्यात्' इति मीमांसकोक्तेर्विरुद्धश्चासावर्थवादश्चासदर्थवादस्तत्त्वेन । सलिल इति सप्तम्यन्तं सलिलपदस्य नपुंसकत्वात् । तथा चैको द्रष्टाश्वः । 'उषा वा अश्वस्य शिरः' इति उपक्रम्य 'समुद्र एवास्य बन्धुः समुद्रो योनिः' इति बृहदारण्यकात् । आनन्दरूपत्वं श्रुत्युक्तयोः 'स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि' इति सूत्रात् । वेदेति साहित्यं चेह स्वप्रतिपाद्यप्रतिपादकत्वेन संबन्धेन ब्रह्मसूत्राणीत्यर्थः । तथेति । पूर्वरीत्या व्याख्यानस्य तात्पर्यं प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वम् । व्याकुलीकरणं व्याख्याननिष्ठं तन्निष्ठमेव तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वमित्यैक्यम् । अभेदान्वयः । इन्द्रेति । तत्स्था श्रुतिस्तु तदीयभाष्येण सहोपादीयतेऽर्थस्पष्टत्वै । यथा प्राज्ञस्य परमात्मनः सगुणेषूपासनेषूपाधिगुणसारत्वादणीयस्त्वादिव्यपदेशो 'अणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वा' 'मनोमयः प्राणशरीरः सर्वगन्धः सर्वरसः सत्यकामः सत्यसंकल्पः' इत्येवंप्रकारस्तद्वदिति । प्राज्ञवदित्यस्यार्थः । अत्रान्यथार्थः औपाधिकार्थः । वेदेति । अत्र सामान्यवाक्यं प्रश्नस्थमुपक्षिप्तं मध्ये प्रमाणविशेषग्राह्यत्वप्रतिपादकवाक्यमुक्त्वा पुनः सामान्यवाक्यमुक्तं तेन वेदाभिधाविषयं माहात्म्यमैक्यं च कर्म च । ज्ञानकाण्डं माहात्म्यादिज्ञानकाण्डम् । अधोक्षजत्वात्तु ज्ञानशक्तिक्रियाशक्ती प्रतिपाद्येते वेदान्ते न तु ह्यधोक्षजोप्यनिदमित्थतया । अधोक्षजो वेदतात्पर्यविषयः । तात्पर्यविषयत्वं 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति' इत्याद्यवान्तरवाक्येष्वपि वर्तते परंतु, महातात्पर्यं सर्ववेदतात्पर्यविषयम् । वेदानामिदमेव तात्पर्यं यत्सर्वैः प्रकारैर्भगवत्कार्यं कर्तव्यमिति सुबोधिन्याम् । एवकारेण परब्रह्मेतरब्रह्मणोऽपि व्यवच्छेदः । पूर्वमिति प्रथमपादे भोक्त्रापत्त्यधिकरणे । मतमिति शंकरमतम् । अत्र जीवो ब्रह्म । उत्पत्त्यश्रवणात् । यन्नैवं तन्नैवं घटादिवदिति सिद्धम् । तत्र हेतोः साधारण्यमाहुः अविद्येति । अविद्या माया । यथाहुर्विद्वन्मण्डने जगत्कर्तृत्वादिविशिष्टनिर्विशेषयोर्भेदमङ्गीकरोष्युताभेदं भेदपक्षेऽपि तात्त्विकमतात्त्विकं वेति विकल्प्यातात्त्विकभेदपक्षदूषणावसरेऽविद्यैवोपाधिः सा चानादिरिति पक्षस्त्वसंगतः । उभयोरप्यनादित्वेनोपहितत्वस्याप्यनादितया तादृशस्यैव च त्वन्मते कर्तृत्वेनाविरतं सर्गः स्यादिति । तथा च तस्या जीवोत्पत्तेः साधारण्यमुपहितसाधारण्यमित्यर्थः । यद्वा साधारण्यं साध्यवदन्यवृत्तित्वम् । यथा पर्वतो धूमवान्वह्नेरित्यत्र साध्यवत्परं ब्रह्म तदन्यानादिरविद्यावद्वृत्ति-

भाष्यप्रकाशः ।

वादिनस्तत्साधारण्याच । नच भेदे अद्वैतप्रतिज्ञाविरोधान्नित्यत्वमेवाभेदे पर्यवस्यति । अनादित्वं च मिथ्यात्वे । अतो न हेतौ दोष इति वाच्यम् । प्रतिज्ञाया वक्ष्यमाणेनांशांशिभावेन, 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव'इत्यादिश्रुतेः शक्तिशक्तिमद्भावेन चाविरोधे नित्यत्वानादित्वयोरुक्तपर्यवसानस्यैव दुर्घटत्वात् । नचांशांशिभावे निष्कलश्रुतिविरोधः । 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्'इत्यत्र विरुद्धधर्माश्रयत्वाङ्गीकारेणैव परिहृतत्वात् । नापि निर्गुणश्रुतिविरोधः । तस्याः प्राकृतगुणनिषेधपरत्वात् । तस्मान्नोत्पत्त्यश्रवणस्य जीवब्रह्मताग‌मकत्वम् । नापि परस्यैव ब्रह्मणः प्रवेशश्रवणस्य । तथाहि । प्रवेशो नाम संयोगो वा तज्जनिका क्रिया वा । नाद्यः । कार्यसृष्टिमात्रादेवान्तर्बहिश्च तत्संभवेन पृथक् तदुक्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तत एव नामरूपव्याकरणसिद्ध्या ल्यबन्तप्रयोगानावश्यकत्वप्रसङ्गाच । न द्वितीयः । व्यापकत्वस्य क्रियाविरुद्धत्वात् । वस्तुतस्तु न तत्र जीवरूपेण स्वप्रवेश उच्यते, किंतु जीवसाहित्येन स उच्यते । द्वा सुपर्णादिश्रुत्यनुसारेण जीवपदगततृतीयायाः सहार्थे वक्तुं शक्यत्वात् । अन्यथा आत्मनेत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नचेतरव्यपदेशाधिकरणभाष्ये, जीवेनात्मनेत्यात्मपदस्य जीवविशेषणत्वाङ्गीकारान्नैवमिति शङ्क्यम् । तस्य पूर्वपक्षसूत्रत्वात् । तदनुरोधेन तत्र तथा व्याख्यानस्य सिद्धान्तीयत्वेन वक्तुमशक्यत्वात् । तस्मात् प्रवेशश्रवणस्यापि

रश्मिः ।

त्वमुत्पत्त्यश्रवणस्येति लक्षणसमन्वयः । प्रकृतेऽनुमानं तु जीवः ब्रह्म, उत्पत्त्यश्रवणात् । यन्नैवं तन्नैवं घटादिवदित्युक्तमाभासे । तथा च तस्य हेतोः साधारण्यं तत्साधारण्यं तस्माच्चेत्यर्थः । भेद इति । अंशांशिनोर्भेदे जीवः ईश्वर इति, संज्ञा भेदसाधिका पूर्वतन्त्रे सिद्धा । नित्यत्वमिति जीवीयं भेदप्रयोजकमपि ध्वंसाप्रतियोगित्वं नित्यत्वं ध्वंसावृत्तित्रैकालिकाबाधयोग्यत्वमीश्वराभिन्नत्वमीश्वराभेद इत्येवं पर्यवस्यति । एवकारो नित्यत्वेतरस्याभेदे पर्यवसाने नित्यत्वस्य भेदापादकत्वभिया नित्यत्वेतरयोगव्यवच्छेदकः । अनादित्वं च जीवीयनित्यत्वसमानाधिकरणमादिमत्त्वाभावः । ईश्वरीयानादित्वेन पुनरुक्तं गुरुभूतं च । एवं च गुरुत्वं पुनरुक्तिभियाऽनादित्वं मिथ्या, मिथ्यात्वमनादित्वस्य लक्षणमित्येवं मिथ्यात्वे पर्यवस्यतीत्यर्थः । अत इति नित्यभिन्नाभावात् । तथा च साध्यवदन्यस्याः प्रकृतेर्विशेषणाभावेन स्वतश्चात्यन्ताभावादप्रसिद्ध्या साधारण्यलक्षणानाक्रान्तत्वेन हेतोर्न हेतौ साधारण्यलक्षणो दोष इत्यर्थः । प्रवेशेति 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि'इति श्रुतौ प्रवेशश्रवणस्य । संयोग इति । फलमेव धात्वर्थ इति मण्डनमिश्राः । 'फलव्यापारयोर्धातुः'इति भूषणे । कार्येति मात्रच् कार्त्स्न्ये । तत्सम्भवेनेति संयोगसंभवेन । तथा च स्मृतिः । 'बहिरन्तरपावृतम्' इति । तदुक्तीति । प्रवेशोक्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गात्तथा च हेतुर्दुष्ट इति भावः । प्रवेशशब्दश्च न त्यक्तुं शक्य इति च । पक्षसाध्ये पूर्वोक्ते । अनेन जीवेनेति श्रुतौ किंचिदाहुः तत इति अन्तर्बहिर्वर्तमानादीश्वरादेव । व्यापकेति आत्मनेत्यत्रातततीत्यात्मेति व्युत्पत्त्या । सहार्थ इति । अयमर्थः ल्यबन्तकर्तृत्वविशिष्टस्यैव व्याकरणकर्तृत्वम् । करणार्थत्वे तु तृतीयाया जीवरूपः प्रवेशकर्ताऽस्मदर्थो व्याकरणकर्तेत्युपाधिभेदात् क्त्वाविधायकसूत्रस्य विरोध इति सहार्थे तृतीया, वदनाशक्तावेव करणतृतीयेति । अन्यथेति अनेन जीवेन करणेनेत्येवं जीवस्य करणत्वे आत्मना व्यापकत्वेन प्रवेशक्रियाविरुद्धेन विशिष्टेनेत्यर्थादनुस्यूतात्मभिन्नत्वेनास्य वैयर्थ्यं प्रवेशविरुद्धत्वेन चास्य वैयर्थ्यम् । न च विरुद्धधर्माश्रयत्वेनात्मनोऽपि करणत्वमिति वाच्यम् । व्याकरणकर्तृभिन्नत्वेनास्य वैयर्थ्यम् । न च शब्दमूलत्वादेवमेव साधुः प्रवेश इति वाच्यम् । शास्त्रस्यास्य न्याय्यत्वात् । चत्वारो वेदाः षडङ्गानि पुरातनमिति-

भाष्यप्रकाशः।

न जीवब्रह्मतागमकत्वम् । नापि तादात्म्योपदेशस्य । तस्यांशांशिभावादप्युपपत्तेः । किंच । यदि परमेव ब्रह्म जीवः स्यात् तदा, 'यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति, एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम'इति काठकश्रुतिरपि विरुद्ध्येत । वास्तवयत्किंचिद्भेदाभावे, अस्य दृष्टान्तस्य सर्वथानुपपत्तेः । सत्संपत्त्यादिश्रुतिविरोधश्च । किंच । औपाधिकभेदाभ्युपगमपक्षे तत्त्वमसीत्यत्र, तत् त्वमितिपदद्वये भागत्यागलक्षणा । कारण अंशकार्यबोधकश्रुतीनामसदर्थवादत्वकल्पनं, कारणत्वांशत्वकार्याणां मिथ्यात्वकल्पनम्, उपासनाविषयाणां रूपाणामब्रह्मत्वकल्पनमित्येतदादयो दोषाः । जीवोंशस्तत्र ब्रह्मत्वं गौण्या व्यपदिश्यत इति पक्षे त्वेकस्मिंस्तत्पदे

रश्मिः ।

हासो न्यायो धर्मशास्त्रमित्येवं चतुर्दशविद्यासु न्यायत्वेनास्यागणनात् । न च न्यायस्तर्कशास्त्रमिति वाच्यम् । तस्य गुणत्रयविवरणाध्याये पाद्मे निन्द्येषु गणनात् निन्द्यत्वे च विद्यात्वायोगात् । नेति जीवः ब्रह्म, प्रवेशश्रवणाद् बुद्धिवत् । यन्नैवं तन्नैवं घटादिवत् । अत्र हेतुर्दुष्टोऽतो नेत्यर्थः । तादात्म्येति महावाक्ये तादात्म्योपदेशस्तस्य । अंशांशीति 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युचरन्ति' इति मुण्डकश्रुतेरात्मनामंशत्वेन नहि स्फुलिङ्गो नाग्निरिति ब्रह्मत्वेन च जीवानां तादृशोपदेशस्योपपत्तेः । यथैवुदात्म्यं जडे तथा तस्य त्वं तत्त्वमसि श्वेतकेतोइति । विजानत इति विज्ञानवतो न त्वविज्ञानवतस्तस्यैच्छिकभेदसत्त्वादिति । विरुध्येतेति कुत इत्यत हेतुमाहुः वास्तवेति । अयमर्थः । परमेव ब्रह्म यदि जीवस्तर्हि तादृक्पदं विरुध्येत । तस्य तद्दृश्यते यत्रेति व्युत्पत्त्या शुद्धं तत्पदवाच्यमुदकं यत्र शुद्धे उदकादौ श्यामेऽपि आसिक्तं संयुक्तं दृश्यते वृद्धितद्गुणैर्यथा तथात्मा भवतीति वचनव्यक्तेः । जीवब्रह्मवादेस्यार्थस्य यत्किंचिदिवार्थो भेदस्तस्याभावे सर्वैः प्रकारैरस्य दृष्टान्तस्यानुपपत्तेरित्यर्थः । मायिकभेदप्रतियोगिकाभावेऽपि तथा । भेदाभेदवादानुरोधे तु यत्किंचिद्भेदः विरुद्धधर्मान्तर्गतस्तदापि तथा । यत्किंचिद्भेदो नानात्वं तदापि तथा । तथा च सर्वथा यत्किंचिदित्यन्वयः । सदिति 'सता सौम्य तदा संपन्नो भवति' इति । आदिशब्देन 'न विदुः सति संपद्यामहे' इति । औपाधिकेति विद्वन्मण्डने स्फुटमिदम् । भागत्यागेति शुद्धसत्त्वप्रधाना माया तदवच्छिन्नं चैतन्यमीश्वरः मलिनसत्त्वप्रधानाऽविद्या तदवच्छिन्नं चैतन्यं जीवः तत्र भागौ मायाविद्यात्मकौ तयोस्त्यागः शुद्धं चैतन्यं पर्यवसितम् । पदद्वये भागत्यागलक्षणा । कारण इति कारणस्याश्रयतया विवक्षितस्यालुप्तविभक्तिकस्य समासवर्तिनः कारण इत्यस्य पदत्वं श्रूयमाणविभक्तिकत्वाद्यपि । तथापि कारण अंशकार्याणि तेषां बोधकानां श्रुतीनामंशकार्ययोर्वेति समासः । अत्र कार्यान्ते 'सुप्तिङन्तं पदम्' इति सूत्रं पदत्वं विधाय क्षीणशक्ति न कारण इत्यस्य पदत्वं विधत्ते । 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः' इति न्यायाच्च । ततश्च 'एङः पदान्तादति' इत्यस्य तादृशपदत्वाभावं गृहीत्वाप्राप्त्या 'एचोयवायावः' इति सूत्रेणायि कृते 'लोपः शाकल्यस्य'इति यलोपे कृते कारण अंशकार्याणीति साधुः । श्रुतयस्त्वंशो नानेत्यादिसूत्रेषु भाष्ये वक्तव्याः । असदिति । पदसंस्कारपक्षे संहिताया अविवक्षितत्वादनुस्वारस्य न परेण संयोगः । अनुस्वारस्तु सर्वत्रैव गुणवादत्वकल्पनमिति व्याख्यातम् । कारणत्वेति । दृष्टान्तभाष्ये यथा प्राज्ञस्य ब्रह्मणः सगुणेषूपासनेषूपाधिगुणसारत्वादणीयस्त्वादिव्यपदेशो 'अणीयान्व्रीहेर्वा यवाद्वा' 'मनोमयः प्राणशरीरः सर्वगन्धः सर्वरसः सत्यकामः सत्यसंकल्पः' एवं प्रकारस्तस्मिंस्तथा । एतदादय इति हृदयायतनत्वमपि बुद्धेरेवेत्यादिस्वशास्त्रविप्लवश्चादिशब्दार्थः । गौण्येति प्रज्ञाद्रष्टृत्वादिगुणयोगेन सिंहो माणवक इतिवत् । यद्वा तत्पदस्य स्वांशे लक्षणा प्रयोजनवती । तत्पद इति । गौण्या विधेयधर्मत्वमुक्तमतोऽत्र लक्षणा प्रयोजनवती गौणी प्रस्थानरत्नाकरोत्र ।

भाष्यप्रकाशः ।

गौणी । सापि राजज्येष्ठपुत्रवदिति नासदर्थवादत्वापादिका । पूर्वकल्पोक्ताश्च न दोषाः केऽपि । एवं सति कः पक्षोऽत्र ज्यायान् को वा कनीयान् । नेतरोनुपपत्तेरित्यारभ्य जीवब्रह्मणोर्भेदं बोधयतोऽणुत्वमंशत्वादिकं च जीवस्य साधयतः सूत्रकृतश्च किं वाभिप्रेतमित्यादिकं विभावनीयम् । किंच । तद्गुणसारसूत्रे प्राथमिकतत्पदेन य उपाधिः परामृश्यते, स किमन्यथानुपपत्तिबलादध्याहृत उत क्वचित् पूर्वमुक्तः । नाद्यः । अनुपपत्त्यभावस्योपपादितत्वात् । नेतरः । अदर्शनात् । नच 'अन्तरा विज्ञानमनसी' इत्यत्रोक्तं विज्ञानं बुद्धितत्त्वात्मकं दृश्यत एवेति वाच्यम् । विज्ञानपदस्यानेकार्थत्वेनात्र बुद्धेरेव ग्रहणे नियामकाभावात् । व्याख्यात्रा विज्ञानमनसी इति द्विवचनोपपत्त्यर्थं विज्ञानपदे करणव्युत्पत्त्यङ्गीकारेण बुद्धीन्द्रिययोः संग्रहात् । कस्य चोपाधित्वं कथं वा इन्द्रियाण्यपाकृत्य बुद्धेरेव ग्रहणमित्यत्र हेत्वनुपलम्भाच्च । एतेन भास्कराचार्यव्याख्यानमपि दत्तोत्तरम् । ब्रह्मपरामर्शे तु कोऽप्ययं दोषो न भवति । नाणुरतच्छ्रुतेरिति सूत्रे इतरपदेन ब्रह्मण एवोक्तत्वेन तस्य च सन्निहितत्वेन कल्पनालेशस्याप्यभावादिति ।

यत्तु भिक्षुः—अणुत्वसाधकानि नव सूत्राणि पूर्वपक्षीकृत्य, पृथगुपदेशादिति सूत्रं सिद्धान्तत्वेनाह । तदर्थं च जीवादणुरूपाधिभूतः पृथक् । कुतः । उपदेशात् । 'स चानन्त्याय कल्पते' 'स वा एष महानज आत्मा', 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इत्यादिश्रुतिभिर्जीवस्यानणुत्वोपदेशादित्याह । तन्न । अन्त्ययोर्ब्रह्मप्रकरणस्थत्वस्य प्रागेव दर्शितत्वेन जीवाविषयत्वात् । आद्याया अपि सामर्थ्यबोधकत्वस्योपपादितत्वेन इतः पूर्वस्मिन्नङ्गुष्ठमात्र इति श्लोके बुद्धेर्गुणेनाङ्गुष्ठमात्रत्व-

रश्मिः ।

सापीति । सापि गौण्यपि यावदात्मा ब्रह्म भवत्यानन्दांशप्राकट्येन तावदेव यथा राजज्येष्ठपुत्रे राजपदगौणी तावदेव यावद्राज्ञि वैराग्यं तदभावे तु नेति । नासदिति । यथा यजमानः प्रस्तर इत्यत्र गुणवादे प्रस्तरो यज्ञः 'यो यच्छ्रद्धः स एव सः' इति यजमानाभेदः इत्येवमर्थवादपादे विवेचितमन्यत् । उत्तरकल्पनद्वयमपि न । सदर्थवादात् । हृदयायतनत्वमपि बुद्धेर्न, मध्यमपरिमाणस्यायुक्तत्वादणुरेव जीव इति भाष्यात् । स्वशास्त्रविप्लवोऽपि न । मिथ्यात्वाभावात् । पूर्वेति । उत्पत्त्यश्रवणादयश्च न दोषाः । पूर्वसमर्थनात् । नेतर इति आनन्दमयाधिकरणे सूत्रम् । भेदमिति । 'एकोऽहं बहु स्यां प्रजायेय' इत्यैच्छिकं भेदम् । अणुत्वमिति 'नाणुरतच्छ्रुतेः' इत्यादिसूत्रेण । अंशत्वमिति 'अंशो नानाव्यपदेशात्' इति सूत्रेण साधयतः । आदिशब्देन कर्तृत्वम् । इत्यादिकमिति आदिशब्देन जीवे सेवानिषेधः सुबोधिन्यां श्रुतिगीते यत्तत्संगृह्यते । वेदान्तानां जीवपरत्वे तत्रोक्तः सेवाभावो विरुध्यते । विभावनीयमिति 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' इति च वाक्याभ्यां ब्रह्मपरत्वमनुसंधेयमिति हृदयम् । अन्तरेति इदं सूत्रं गतम् । 'विज्ञानमनसी' इत्यत्रेति पाठः 'ईदूदेद्द्विवचनम्' इति सूत्रात् । बुद्धीति उपाधिरूपम् । व्याख्यात्रेति गोविन्दानन्दभगवता रत्नप्रभाभाष्यटीकाकृता । एतेनेति उपाध्यर्थदूषणेन । भास्करेति उपाधिव्याख्यानं प्रथमतत्पदस्य । तदर्थमिति । पूर्वसूत्रार्थस्तु यथाभाष्यम् । प्रागिति 'नाणुरतच्छ्रुतेः' इत्यादिसूत्रे । सामर्थ्येति । 'कृपू सामर्थ्ये' इति धातुपाठात् । मुक्तावित्युक्तोपलक्षणमस्यार्थस्येत्यपि द्रष्टव्यम् । अङ्गुष्ठेति ।

'अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः कामाहंकारसमन्वितोऽपि ।
बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यपरोऽपि दृष्टः' इति श्लोके ।

भाष्यप्रकाशः ।

मुक्त्वा किं तस्य स्वीयं परिमाणमित्याकाङ्क्षापूरणार्थं आत्मगुणेन चैव ह्याराग्रमात्र इत्यनेनाराग्रमात्रत्वं स्वगुणेनैव च पुनरित्युक्ते किमाराग्रमात्रत्वमित्याकाङ्क्षान्तरे, बालाग्रेतिश्लोकान्तरस्य पादत्रयेण तन्निश्चाययित्वा तस्य परिमाणस्याणुत्वेऽपि परमत्वाभावाज्जीवस्यानित्यत्वं स्यादिति शङ्कायां कालत आनन्त्यबोधनपरत्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वेनानणुत्वबोधकत्वादिति बोधकत्वाभावादिति । तेन यदग्रिमे तद्गुणसारसूत्रे बुद्धेर्गुणेनेति श्रुतिद्वयं व्याख्यातम्, अत्राद्यार्धेन बुद्धिसंपर्काज्जीवस्य परिच्छिन्नव्यवहारमुक्त्वा पश्चाद् द्वितीयश्लोकचतुर्थपादेन तस्य स्वत आनन्त्यं प्रोक्तमिति । तदपि श्रुत्यक्षरविरुद्धत्वादसंगतमेव । यदपि तद्गुणसारसूत्रव्याख्यानं, जीवोपाधिर्बुद्धिरणुः कार्यावस्थया परिच्छिन्नपरिमाणः । तस्य चोपाधेर्ये गुणा उत्क्रान्त्यादयस्तत्सारस्तन्मात्रगुणक एव जीवो लोकैर्दृश्यते व्यवह्रियते च । स्वतो निर्गुणत्वात् । अतो लोकानुसारेण श्रुतावपि जीवस्योत्क्रान्त्यादिव्यपदेशो न पुनर्जीवस्य स्वत उत्क्रान्त्यादिः श्रुत्या व्यपदिश्यते । विभुत्वश्रुतिविरोधात् ।

'पुमान् सर्वगतो व्यापी ह्याकाशवदयं स्थितः ।
कुतः क्वासि क्व गन्तासीत्येतदप्यर्थवत्कथम्' इति स्मृतिविरोधाच्च ।

अयं च विभागः श्रुत्यैव स्पष्टीकृतः । यथा, कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजतेति । प्राज्ञवत् । यथा प्राज्ञ ईश्वरे मायापरमाण्वाद्युपाधिगुणसारत्वेन मायादिगुणव्यपदेशः 'सोऽकामयत, अणोरणीयान्, तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्', 'प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जद्याति' इत्यादिः तद्वदित्यर्थः । तदेवजीवस्य गमनादरौपाधिकत्वम् ।

'घटसंवृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा ।
घटो नीयेत नाकाशं, तद्वज्जीवो नभोपमः' ॥

इति श्रुत्या, 'गतिश्रुतिरप्युपाधियोगादाकाशवत्' इति सांख्यसूत्रेण च स्पष्टमुक्तमिति । तदपि तथा । माध्यन्दिनानां बृहदारण्यके शारीरब्राह्मणे, 'तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे

रश्मिः ।

श्रौतचस्यार्थमाहुः च पुनरित्यादि । चकारः पुनरर्थ इत्यर्थः । बालाग्रेति बालस्य ब्रह्मत्वेन बृहत्त्वाद्बृंहणत्वादुपपन्नम् । पादेति 'बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य तु । भागो जीवः स विज्ञेयः' इत्यनेन । अनित्यत्वमिति । द्व्यणुकवत् । कालत इति 'स चानन्त्याय कल्पते' इति चतुर्थपादे । कालोऽत्र मुक्तेः । तेनेति भगवता भिक्ष्वाचार्येण । श्रुत्यक्षरेति आत्मगुणेन चैवेत्यादेः श्रुतेरक्षरं चेति तद्विरुद्धत्वात् । परिच्छिन्नेति जीवोपाधिविशेषणम् । कथमिति प्रश्न एवोत्तरपर्यवसानम् । प्राणमिति उपाधिम् । तेनोपाधिद्वारोत्क्रान्त्यादिस्तद्वद्बुद्ध्युपाधिद्वारेत्यर्थः । मायेत्यादि । आदिशब्देन महेश्वरः प्राज्ञो जीवश्च । स इत्यादि । क्रमेणोदाहरणानि । आदिशब्देन 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य' इति श्रुत्या जीवः । प्राज्ञेनेति ज्योतिर्ब्राह्मणे 'तद्यथाऽनः सुसमाहितमुत्सर्जद्यायादेवमेवाय१शारीर आत्मा प्राज्ञेन' इत्यादिः । यथा अन इति पदच्छेदः सुसमाहितं पदार्थभृतम् । यायाद्बलीवर्दैः । आत्मा निरीहः । प्राज्ञेन, बलीवर्दस्थानापन्नेन । तेनेति सोऽयमात्मा

भाष्यप्रकाशः ।

प्राणा अनूत्क्रामन्ति संज्ञानमेवान्ववक्रामति स एष ज्ञः सविज्ञानो भवति तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च' इत्यत्रैष इत्यनेन सलिङ्गमात्मानमुपक्रम्य चक्षुरादीनि निष्क्रमणद्वाराण्युक्त्वा सलिङ्गस्याङ्गुष्ठमात्र इति पूर्वोक्तश्रुतौ, अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलादिति स्मृतौ च सिद्धत्वात् कथं चक्षुष्टो निष्क्रमणमिति शङ्कानिवृत्त्यर्थं, 'तमुत्क्रामन्तम्' इत्यादिना केवलस्यात्मनो निष्क्रमणानन्तरं लिङ्गभूतानां मुख्यप्राणादीनामनूत्क्रमणं मुक्तामुक्तसाधारण्येनोक्त्वा तदनन्तरं संज्ञानमेवेत्यादिना पश्चाद्बुद्धिसंबन्धज्ञ इति ज्ञानगुणकत्वं, तेन जन्यज्ञानवत्त्वं स्थूलदेहान्तरप्राप्तिसामग्रीं वक्तीति तदनाकलनात् । अङ्गुष्ठमात्रताया गुणेनोक्तत्वाद् गुणस्य चौत्कट्ये स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तित्वस्य पूर्वं साधितत्वान्मुष्टिपिहितमणिप्रभावत् पिपीलिकादिदेहेषु बुद्धिगुणसंकोचेन गौणपरिमाणसंकोचेऽपि दोषाभावात् । एवमेव परिवर्तना-

रश्मिः ।

यस्मिन्काले जराद्युक्तहेत्वभिभूतस्तस्यैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते यत्तेन **प्रद्योतेनेत्यर्थः** । **संज्ञानमिति** बुद्धिम् । **सलिङ्गमिति** प्रत्यक्षत्वाल्लिङ्गं तेन सह समानं वा । **चक्षुरिति** चक्षुष्ट इत्यादिना । **चक्षुष्ट** इति तसिल्प्रत्ययान्तमिदम् । **केवलस्येति** एतेन सलिङ्गस्यात्मनो निष्क्रमणं वदन्तः उपनिषट्टीकाकृतः परास्ताः । या बुद्धिरुत्पद्यते सैव सर्वेषु प्राणेषु संबध्नाति तम् । संबन्धस्तु स्वरूपः **स्वजन्यजनकत्वम्** स्वं बुद्धिस्तज्जन्यं ज्ञानं तज्जनकत्वं प्राणपदवाच्येन्द्रियेषु । **ज्ञानगुणेति** । जानातीति व्युत्पत्तेः । स एष ज्ञ इत्यनेन 'सत्त्वात्संजायते ज्ञानम्' इति वाक्यात्सत्त्वं बुद्धिः पूर्वोक्ता तद्गुणकत्वम् । **तेनेति** तेन सत्त्वेन जन्यं यज्ज्ञानं स्वप्नक इव शास्त्रादिना भाविदेहविषयकं तद्वत्त्वम् । यथा सेवाप्रतिबन्धे जन्मोक्तं **सिद्धान्तमुक्तावलीटीकायाम्** । **स्थूलेत्यादि** 'तं विद्याकर्मणी' इत्यादिना । तं स्थूलदेहं विद्याशब्देनेह प्रमाणाप्रमाणजन्यज्ञानमात्रं विहितप्रतिषिद्धादिरूपमात्मज्ञानव्यतिरिक्तमुच्यते । शास्त्रलोकप्रभावोत्पन्नदृष्टादृष्टार्थरूपवाङ्मनःकायसाध्यसर्वकर्मशब्दार्थः । तदुत्पन्नफलभोगजनितसंस्कारो भावनाजन्यहृद्याश्रितः पूर्वप्रज्ञोच्यते । समन्वारम्भः सम्यक्प्रकारेण देहदर्शनमनु पश्चादारम्भः ज्ञानात्मकैस्त्रिभिरारम्भः 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति **वक्तीति** इतिः प्रकारे पूर्वोक्तप्रकारेण । तस्य तमुत्क्रामन्तमिति भागस्यानाकलनात् । तदपि तथेत्यत्र हेतुः । जीवस्य नभोपमत्व एतन्न संगच्छत इति । अङ्गुष्ठमात्रपरिमाणं पिपीलिकादिदेहेषु विरुद्धमित्याहुः **अङ्गुष्ठेति** । **पूर्वमिति** उत्क्रान्त्यधिकरणे 'अविरोधश्चन्दनवत्' इत्यादिसूत्रेषु । **गौणेति** अणुत्वापेक्षया **गौणस्याङ्गुष्ठपरिमाणस्य संकोचे** । **परिवर्तनेति** माध्यन्दिनानां **बृहदारण्यके** 'स यत्रायꣳशारीर आत्माबल्यन्नीत्य संमोहमिव न्येत्यथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति' इति पाठः । काण्वानां तु अबल्यमिव निसमेत्य संमोहमिव नियति इति पठ्यतेऽर्थस्तु समानः । स च 'तद्यथाऽनः' इत्यादिना पूर्वब्राह्मणोपक्रान्तः सोऽयं शारीर आत्मा । यत्र यस्मिन्काले जराद्युपहतोऽबल्यं बले साधुः बल्यं न बल्यमबल्यमित्थं नितरां प्राप्य संमोहमिव वैचित्यमिवाविवेकितामिव न्येति नितरामेत्यनन्तरमेतमात्मानं प्रति प्राणा इन्द्रियाणि तैजसेन्द्रियाणां तेजोमात्राः सूक्ष्मावस्थाः सम्यक् स्वप्नवैलक्षण्येनाऽऽसमन्ताद्यथा केनाप्यंशेन तद्देहावच्छेदेन तत्कार्याणि ददानः स्वीकुर्वन्नेवकारेण गुणस्य स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तित्वाव्यवच्छेदः क्रियते तदनु हीनमस्वतन्त्रमीश्वराधीनं यथा भवति तथा

भाष्यप्रकाशः ।

द्वावपि बोध्यम् । यत्तु अनुशब्दो विज्ञानमयादेः प्राधान्यद्योतको, न त्वनुक्रमद्योतक इति व्याख्यानम् । तदसंगतम् ।

अनोरप्राधान्येऽनभिधानाल्लिङ्गवियोगस्य प्राणादिपदैरेव प्राप्तेर्विज्ञानमयप्राधान्यस्योत्क्रान्तिक्रियायामेव पर्यवसानाच्च । व्यापकत्वश्रुत्यादितात्पर्यं त्वनुपदमेवाग्रिमसूत्रे वक्ष्यामः । यदुक्तमयं विभागः कस्मिन्नहमिति श्रुत्यैव स्पष्टीकृत इति । तदपि न । इयं श्रुतिस्तु ब्रह्मपरा सृष्टिकर्तृत्वलिङ्गात् । तया ब्रह्मण उत्क्रान्तिरौपाधिकीति बोध्यते । उत्क्रान्ते प्राणे देहजीवनरूपं कार्यं भगवान्न करोतीति । जीवनं च भगवत्कार्यमेवेति,

न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।
इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥

इति श्रुत्याऽवगम्यते । अतो नानया जीवोत्क्रान्तिविभागस्य स्फुटीभावः । दृष्टान्त-

रश्मिः ।

पादस्य स्वस्य विक्षेपं करोतीश्वरप्रेरितः स्वयं हृदयमागच्छति । तदनुश्रूयते । स यत्र चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्यावर्ततेऽथारूपज्ञो भवतीत्यादि स हृदयस्थोऽङ्गुष्ठमात्रः यत्र यस्मिन्काले पराङ् भोक्तृभोग्येभ्यो विमुखश्चाक्षुषः उपास्यभिन्नोऽधिकदेशवृत्तिर्बुद्धिगुणात्मा पुरुषः पर्यावर्तते स्वदेवतां सूर्यं परि प्रत्यासमन्ताद्वर्ततेऽथानन्तरं सोऽङ्गुष्ठमात्रोऽरूपज्ञो भवति । रूपं न जानातीत्यर्थः । तथा चैवमेव पूर्वोक्तप्रकारेण परिवर्तनादौ चाक्षुषः पुरुष उक्तो यस्तत्रापि गौणपरिमाणसंकोचो बोध्यः । इतः परं तमुत्क्रामन्तमित्यादिनानुः क्रमार्थत्वेन व्याख्यातः स तदा स्थिरो भवेद्यदा परोक्तप्राधान्यद्योतकत्वमनोर्न भवेत्तदर्थमाहुः **यत्त्वित्यादि** । **विज्ञानमयेति** । तथा च श्रुतिः 'विज्ञानमयो मनोमयो वाङ्मयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमय आकाशमयो वायुमयस्तेजोमय आपोमयः पृथिवीमयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो हर्षमयो धर्ममयोऽधर्ममयः सर्वमयस्तद्यदेतदिदंमयोदोमयः' इति । **व्याख्यानमिति** माध्यन्दिनबृहदारण्यकटीकाकृतो व्याख्यानम् । **अप्राधान्येनेति** । अनुस्तावल्लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सापाश्चात्यानुक्रमाद्यर्थेषु दृष्टो न तु तं विज्ञानमयं राजस्थानीयमुत्क्रामन्तमनुशब्देन प्रधानीकृत्य प्राणः प्रधान उत्क्रामति तं चानु प्रधानमुत्क्रामन्तं सन्तं सर्वे प्राणा वागादयः परिवारस्थानीया अनुशब्देन प्रधाना उत्क्रामन्तीति प्राधान्येन न विहित इति । तं विज्ञानमयमिति व्याख्यानं तदपि प्राणाद्युत्क्रमणयोरग्रेतनयोर्विरुणद्धीत्याहुः **लिङ्गेति** । **वियोगशब्देन** युक्तस्य तत्त्वविद एव वार्यते प्रत्यक्षम् । **प्राणादीति** । युक्ततत्त्वविदः प्रत्यक्षमविवक्ष्येदम् । ननु प्राणादिपदानि प्राणाद्यभिदधति लिङ्गवियोगं तात्पर्येण वृत्त्या प्रापयन्ति । स्फूर्तेरन्यानधीनतयैवकारः । **उत्क्रान्तीति** । गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययात् । **एवेति** कर्तृत्वादेवकारः । ननु विज्ञानमयोत्क्रान्तावनोरश्रवणात् प्राधान्यं कुतो लब्धमिति चेन्न । स्वातन्त्र्यरूपप्राधान्यस्यावार्यत्वात् । नन्वेतादृशप्राधान्यज्ञापनस्य किं प्रयोजनमिति चेन्न । अग्रेऽशोत्क्रमणेंऽशिसंबन्धयनुसरणस्य वक्तव्यत्वेन तदनुक्तौ निग्रहस्थानं भवेदिति । तदुपन्यस्तविभुत्वावेदकश्रुतिस्मृती पर्यनुयुञ्जते स्म **व्यापकत्वेति** । **श्रुत्यैवेति** श्रुतिः प्रश्नस्था । **स्पष्टीति** । तेन 'आकाशस्तल्लिङ्गात्' इति न्यायप्रसरोत्रेति ज्ञापितम् । **ब्रह्मण इति** । 'जीवेशयोर्विभेदेन मुक्तिरेकादशे द्विधा' इत्युक्ते ब्रह्मण उत्क्रान्तिः । जीवनकर्तृत्वे उत्क्रान्ते ब्रह्मण उत्क्रान्तिर्धर्मौपाधिकीत्युपाधिर्जीवनकर्तृत्वमित्याहुः **उत्क्रान्त इति** । **श्रुत्येति** काठकश्रुत्या । 'सांख्योप्येकः सदाद्वतः' इति

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

ननु कथमन्यस्य नीचस्य सर्वोत्कृष्टव्यपदेशोऽपि । न हि प्रामाणिकैः सर्वथा अयुक्ते व्यपदेशः क्रियते । नचोक्ततद्गुणसारत्वाद् ब्रह्मण आनन्दांशस्य प्राकट्यादिति वाच्यम् । तथा सति प्राज्ञवत् पुनस्तिरोहितं स्यादिति तस्य तद्व्यपदेशो व्यर्थोऽयुक्तश्चेति चेत् नायं दोषः । कुतः यावदात्मभावित्वात् । पश्चाद् यावत्पर्यन्तमात्मा । नित्यत्वात् । सर्वदा आनन्दांशस्य प्राकट्यात् तस्य तथैव दर्शनमस्ति । अनावृतैश्वर्यादीनामुक्तत्वात् । प्राज्ञात् संपन्नत्वं विशेषः ।

भाष्यप्रकाशः ।

व्याख्याने सोऽकामयतेत्यादिश्रुतितयोपन्यासोऽप्यसंगतः । तासां ब्रह्मप्रकरणस्थत्वात् । प्राज्ञस्य परमेश्वराद्भिन्नतायाः सूत्रव्याख्यान एव दर्शितत्वादिति । सांख्यसूत्रेण गतिश्रुतेरुपाधिप्रयुक्तत्वकथनं तु व्यासविरोधमेव बोधयति । श्रौतसंदेहनिराकरणाय प्रवृत्तः कथमेवं सूत्रं न प्रणीतवानतः किमधिकं ब्रूम इति दिक् ।

रामानुजा माध्वाः शैवाश्चाणुजीववादिनः । परं तु प्राज्ञब्रह्मणोर्भेदं न केऽपि विचारितवन्त इति दृष्टान्तव्याख्यानं सर्वेषामेवानादेयम् ॥ २९ ॥

यावदात्मभावित्वाच न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥ व्यपदेशविषय एव कंचिद्दोषमाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन तं दोषं प्रकाशयन्ति नन्वित्यादि । अन्यस्येति ब्रह्मभिन्नस्य । सर्वोत्कृष्टव्यपदेश इति उत्कृष्टत्वेन व्यपदेशः । तिरोहितं स्यादिति ब्रह्मगुणसारत्वं तिरोहितं स्यात् । सूत्रोक्तं परिहारं व्याकुर्वन्ति नायमित्यादि । हेतुं व्याकुर्वन्ति पश्चादित्यादि । पश्चादिति संसारदशोत्तरम् । आनन्दांशस्य प्राकट्यादिति जीवो हि भगवदंश इति तस्य यावानानन्दांशस्तत्प्राकट्यात् । तस्येति जीवस्य । तथैव दर्शनमिति ब्रह्मभावपूर्व-

रश्मिः ।

निबन्धान्निरीश्वरसांख्यत्वाद्दूषयन्ति स्म सांख्येति । व्यासेति 'अविरोधश्चन्दनवत्' इति व्याससूत्रविरोधम् । एवं सूत्रमिति । असङ्गः पुरुष इतिवद् औपाधिका जीवा इत्येवं सूत्रम् । दिगिति । सांख्ययोगौ भक्त्या प्रसन्ने हरौ प्रवर्तेते न तु वेदान्तसमकाले इत्यन्यदेतत् । भेदमिति दार्ष्टान्तिकोपयोगिभेदम् ॥ २९ ॥

यावदात्मभावित्वाच न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥ ब्रह्मभिन्नेति । भाष्ये नीचस्येति 'पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ' इति सूत्रोक्तस्येत्यर्थः । प्रज्ञाद्रष्टृत्वादय इत्यत्रादिशब्दार्थं मनसि कृत्वा शङ्कते न चेति । उक्तमिति सर्वथाऽयुक्तत्वाभावनम् । आनन्दांशस्येति । प्रज्ञाद्रष्टृत्वादय इत्यत्रादिशब्दार्थोऽयम् । उत्कृष्टत्वेनेति । भावप्रधानो निर्देश इत्याशयेनेदं बोध्यम् । ब्रह्मत्वेनेति स्वस्येति ज्ञेयम् । स खल्विति छान्दोग्यसमाप्तावियम् । एवमिति धार्मिकान्विदधदित्येवम् । पार्षदेति । आदिशब्देन भगवत्सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठादिष्विति फलस्य ग्रहणम् । उक्तत्वादिति । कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थ ईश्वर इतीश्वरलक्षणात्तथाचारस्यैश्वर्यत्वमेवमन्यदपि । तत्प्राप्तिरिति तिरोहितानन्दप्राप्तिः । आत्मानमिति पश्चाद्यावदिति भाष्योपपादितार्थः । आत्मानं पदार्थम् । अनतिक्रम्येत्यनतिवृत्तावित्यस्यार्थः । भावित्वं योजयन्ति स्म आनन्दांशस्येति अर्थान्नित्यत्वादात्मनः सर्वदानन्दस्य तथा जीवस्य प्राकट्यात् । एतेन

चकारात् तस्य चानन्दः प्रकटित इति न दूषणगन्धोऽपि । व्यपदेशो वा नात्यन्तमयुक्तस्य । यावदात्मा ब्रह्म भवत्यानन्दांशप्राकट्येन तावदेव तद्व्यपदेशः राजज्येष्ठपुत्रवत् । एतदेवोक्तम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

कांशत्वेन दर्शनमस्ति । तत्र हेतुः । अनावृत्तेत्यादि । तथाच छान्दोग्ये, स तत्र पर्येतीत्यादिनाऽनावृत्तैश्वर्यादीनामुक्तत्वात् तद्गुणसारत्वकृतो ब्रह्मव्यपदेशो नायुक्त इत्यर्थः । तथाचायं सूत्रार्थः । यावदिति पदार्थानतिवृत्तौ । भावित्वं वर्तनशीलत्वम् । तथाचात्मानमनतिक्रम्यानन्दांशस्य वर्तनशीलत्वान्न दोषः न तिरोधानम् । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति, 'तस्य तावदेव चिरम्' इत्यादिश्रुतौ तथा दर्शनादिति सूत्रार्थो बोध्यः । नन्विदमप्रयोजकम् । 'प्राज्ञ ईश्वरस्तृतीयः पाद एष सर्वेश्वर एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम्' इत्येवं प्राज्ञं प्रशस्याग्रे तुरीयव्याख्याने ईश्वरग्रासस्तुरीय इति कथनेन प्राज्ञलयस्योक्तत्वात् तस्यैवास्याप्यानन्दप्राकट्यैश्वर्यादीनामसार्वदिकत्वसिद्धेर्यावदात्मभावित्वस्य दूरनिरस्तत्वादित्यत आहुः प्राज्ञात् संपन्नत्वं विशेष इति । पद गतौ ये गत्यर्थास्ते प्राप्त्यर्थाः । तथाच समीचीनतया प्राप्तत्वं संपन्नत्वं, प्राज्ञस्तु ईश्वरेण ग्रस्यते, अयं तु सम्यक्तया, स्वस्वरूपेण तिष्ठतीति प्राज्ञात् संपन्नत्वं विशेषोऽतो नाप्रयोजकत्वम् । तथाच प्राज्ञस्य ब्रह्मसंपन्नत्वाभावाल्लयेन ब्रह्मधर्माणां तिरोभावः । अस्य तु संपन्नत्वेन लयाभावादैश्वर्याद्यतिरोभावोऽतः सदा तद्दर्शनमित्यर्थः । चकारप्रयोजनमाहुः चकारादित्यादि । तथाच यावन्तो दोषास्त आनन्दतिरोभावकृता इति तदभावे कोऽपि दोषो नेति नानर्थको व्यपदेश इत्यर्थः । नित्यत्वादित्यनुक्त्वा यावदात्मभावित्वादिति यदुक्तं तेनार्थान्तरमपि सूच्यत इत्याशयेनाहुः व्यपदेशो वेत्यादि । वाशब्दो वाक्यालंकारे युक्ततां व्युत्पादयन्ति यावदित्यादि । तथाच ब्रह्मभावोत्तरं तु ब्रह्मैवेति ततः पूर्वमेव व्यपदेशः । स च मुक्तौ ब्रह्मत्वसूचको यथा राजज्येष्ठपुत्रस्य राजत्वव्यपदेशोऽग्रे राजत्वसूचकस्तद्वत् । एतेनात्यन्ता-

रश्मिः ।

नित्यत्वादित्यादिभाष्योपपादितार्थ उक्तः न दोषतास्यार्थः । न तिरोधानमिति । तद्दर्शनादित्यस्यार्थमाहुः ब्रह्म वेदेति । भक्तिव्यापारकं ज्ञानमिदं गीतात्रयोदशोक्तम् । चिरमिति तस्य वेतुश्चिरं विलम्बः आदिना यावन्न विमोक्ष्येथ संपत्स्य इति । इयं श्वेतकेतूपाख्यानस्था इतः पूर्वम् 'आचार्यवान्पुरुषो वेद' इति श्रुतिः तेन प्रमाणदार्ढ्यमुक्तमस्मिन्नर्थे । प्राज्ञ इति । नृसिंहतापिनीयस्थेयम् । प्रशस्येति । अवस्थात्रयपक्षे तु न प्रशंसा । ईश्वरग्रास इति ईश्वरं प्राज्ञं ग्रसतीति । तदेवाहुः प्राज्ञलयस्येति । आनन्दभुगिति प्राज्ञसाक्षिकसुषुप्तिप्रकरणश्रुतेराहुः तस्येवेति । अस्येति 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्युक्तस्य संपन्नस्य । तद्दर्शनमिति आनन्दांशस्य दर्शनम् । वाशब्द इति । पक्षान्तरे अयुक्ततामिति छेदः । वाशब्दः पक्षान्तरेऽस्ति अयुक्ततां व्युत्पादयन्तीति यावदित्यादीति । भाष्ये राजेति । आख्यायिकाध्याये सांख्यप्रवचनसूत्रम् 'राजपुत्रवत्तत्त्वोपदेशात्' इति । षष्ठ्यन्ताद्वतिः । राज्ञि वैराग्ये राजादिकृत आनन्दप्राकट्ये उपदिष्टज्येष्ठपुत्रस्येव । यद्वा । पूर्वसूत्रे व्याख्यातम् । मुक्ताविल्यादि परममुक्तौ । जीवन्मुक्तिस्तु यद्यप्यन्यथारूपं हित्वा स्वरूपेण व्यवस्थितिः । 'नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्' इति गीतायाः । परंतु विद्यया,

व्यापकत्वश्रुतिस्तस्य भगवत्त्वेन युज्यते ।
आनन्दांशाभिव्यक्तौ तु तत्र ब्रह्माण्डकोटयः ।
प्रतीयेरन् परिच्छेदो व्यापकत्वं च तस्य तत् इति ॥ ३० ॥

भाष्यप्रकाशः ।

युक्तत्वं परिहृतं बोध्यम् । अतो नायुक्त इत्यर्थः तथा चायं सूत्रार्थः । यावदवधारणे, यावदात्माऽसंसारी, व्यपदेशस्य तावद्भवनशीलत्वान्न दोषः नायुक्तत्वं तद्दर्शनात् 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्यादिष्वग्रे ब्रह्मभावस्यैव युक्तत्वादिति । पूर्वव्याख्याने जीवभावस्योत्तरावधिग्रहणमत्र तु ब्रह्मभावस्य पूर्वावधिग्रहणमिति भेदः । अत्र च 'उत्क्रमिष्यत एवं भावादित्यौडुलोमिः' इतिमतं समर्थितं भवति । एवं जीवस्य ब्रह्मभावं व्याख्याय तेन व्यापकत्वबोधकानि वाक्यानि समर्थयन्ति एतदेवोक्तमित्यादिना । उक्तमिति निबन्धेऽस्माभिरुक्तम् । अर्थस्तु—तस्य ब्रह्मभावं प्राप्तस्य जीवस्य भगवत्त्वेन व्यापकत्वश्रुतिर्युज्यते, न तु जीवत्वेन रूपेण । तत्र प्रकारमाहुः । आनन्दांशाभिव्यक्तौ ब्रह्मभावे सति तस्य जीवस्य तद् विरुद्धधर्माधारत्वं भवत्यतस्तत्र ब्रह्माण्डकोटयः परिच्छेदो व्यापकत्वं च प्रतीयेरन्निति । तथाच यथा कृष्णो भगवान् यशोदोत्सङ्गे स्थितोऽपि जृम्भणमृत्साभक्षणादौ सकलजगदाधारो दृष्टस्तथा जीवोऽणुरपि ब्रह्मभावेऽणुत्वाविरोधेनैव व्यापकः सकलजगदाधारो भवति । अत एव, 'मय्येव सकलं जातम्', 'तदेतदृषिः पश्यन् वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्च' इति, 'पुत्रेति तन्मयतया तरवोऽभिनेदुः' इत्यादीनि वाक्यानि ब्रह्मभूतमेव लक्षीकृत्योच्यन्ते । तेन, 'नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः', 'व्यापकोऽसङ्गचनावृतः', 'पुमान् सर्वगतो व्यापी' इत्यादीन्यपि भाविनीमवस्था-

रश्मिः ।

पराभिध्यानतिरोहितधर्मा जीवोविद्यया पूर्वोक्तो जात इत्यविद्यया विद्योपमर्दे पराभिध्यानतिरोहितधर्मा जीवः कथमभेदभाग् भवेत् अतो न तु हीदानीं ब्रह्मत्वबोधकः । किंतु मुक्तौ ब्रह्मत्वसूचक इत्यर्थः । आत्मेति आत्मैव न त्वन्यशबलः । असंसारीति छेदः । अयमर्थः पदार्थानतिवृत्त्यर्थे यावति न भवतीत्यर्थः । इत्यादीति । आदिशब्देन 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' इति 'सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवति' 'एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति होवाच' इति च ग्राह्ये । अग्र इति । ब्रह्मैव सन्नित्यस्याग्रे 'तदेष श्लोको भवति' 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते' इति । अत्रेति पदाद्ब्रह्मभावः । सलिल इत्यस्याग्रे 'एषास्य परमा सम्पदेषोस्य परमो लोक एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति । एषोऽस्य परम आनन्द इत्यत्रैतदिदम्पदाभ्यां ब्रह्मभावः । अद्वैतपदालिङ्गात्सलिलपदं ब्रह्मवाचकमिति । एवं ब्रह्मभावस्योक्तत्वादित्यर्थः । एवकारस्तूक्तपदार्थबलात् । व्याख्यानान्तरप्रयोजनमाहुः उत्तरेति । यावदात्मा जीवस्तदुत्तरावधौ ब्रह्मभावः । उत्तरावधिवाचको यावच्छब्दस्तेनोत्तरावधिग्रहणम् । पूर्वेति यावदात्मैव ब्रह्मभावस्य पूर्वावधिः शुद्ध आत्मा जीवोऽसंसारीति यावत् । अत्रापि वाचकः पूर्ववत् । यावत्तावतौ साकल्यावधिमानावधारणेषु भवतस्तत्रावधौ यावद्व्याख्यातम्, यथा यावद्भन्तव्यं तावत्तिष्ठेत्यत्रावधौ । उत्क्रमीति सूत्रं तु प्रथमाध्यायचतुर्थपादस्थम् । समर्थितमिति चित्प्रधानांशांशिग्रहणेन समर्थितम् । ब्रह्माण्डेति ब्रह्मवैवर्ते प्रसिद्धाः । जृम्भणेति । 'जृम्भतो ददृश इदम्' इति सप्तमाध्याये । 'सा तत्र ददृशे विश्वम्' इत्यष्टमेऽध्याये । जगदिति । अर्थान्मुखद्वारा भगवति ददृश इति जृम्भत इत्यत्र सुबोधिन्याम् । तन्मयेति पुत्रमयतया तरवोऽभिनेदुरुत्तरं चक्रुः । भाविनीमिति ।

भाष्यप्रकाशः ।

मादायैव योज्यानि । अन्यथा, 'अपरिमिता ध्रुवास्तनुभृतो यदि सर्वगतास्तर्हि न शास्यतेति नियमो ध्रुव नेतरथा' इति वेदस्तुतिवाक्यं विरुध्येत । एवंच बिन्दुस्तोकोपनिषदि 'घटसंवृतमाकाशम्' इत्यत्र जीवगमनस्यौपाधिकत्वमुक्तम्, तदपि मुक्तजीवस्य ब्रह्मभूतस्यैव बोध्यम् ।

'एक एवात्मा मन्तव्यो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ।
स्थानत्रयाद्यतीतस्य पुनर्जन्म न विद्यते'

इत्यमुक्तमुक्तावात्मानावुपक्रम्य,

'एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्'

इत्यमुक्तस्योपाधिवशाद् बहुधा जाग्रदादिदेवमनुष्यादिरूपेण दर्शनमुक्त्वा, घटसंवृतमाकाशमित्यनेन मुक्तस्य नभोपमस्य जीवस्य गमनादेरौपाधिकत्वं वक्ति । तेन शुकसनकादिगमनस्यैव तथात्वं, नेतरेषामिति मन्तव्यम् । अत एवैतदग्रे

'घटवद् विविधाकारं भिद्यमानं पुनः पुनः ।
तद्भग्नं च न जानाति स जानाति च नित्यशः'

इति दधीच इव विद्वदवस्थैवोच्यत इति युज्यते । अन्यथा तस्यैवैकस्य प्रतिबिम्बत्वमवच्छेदत्वं च विरुध्येत । वस्तुतस्तु, एक एव हि भूतात्मेत्यत्र जलचन्द्रदृष्टान्तेन यथा चन्द्रस्यांशुद्वारा जलप्रवेशे नानात्वं तथा ब्रह्मणोऽप्यंशद्वारा तत्तद्देहप्रवेशे नानात्वमिति मुक्तियोग्यत्वाय ब्रह्मरूपतोच्यते अहंग्रहोपासनायाः प्राकृतत्वात् तत्र दोषाभावायाऽतो न कोऽपि शङ्कालेशः । यत्तु परैर्बुद्धिसंयोगाज्जीवभाव उच्यते । तन्न । ब्रह्मभूतानामीश्वरस्य च व्यापकत्वेन तदापि तदापत्तेः । अपि तु प्राणधारणाभिमानात् । जीव प्राणधारण इति धात्वर्थेन तथा निश्चयात् ।

रश्मिः ।

ब्राह्मीम् । जाग्रदाद्यवस्थावज्जीवन्मुक्तिरप्यवस्थान्तरं ब्रह्मभावे । तनुभृत इति जीवाः । न शास्येतेति । नियमो न शास्येत, व्यापकत्वे जीवानां दासत्वं न स्यादित्यर्थः । अमुक्तेति । मुक्तामुक्ताविति चराचरग्रहणादिवन्नोक्तम् । 'धर्मादिष्वनियमः' इति सूत्रात् । मुक्तस्येति जीवन्मुक्तस्य । एवकारव्यावर्त्यमाहुः नेतरेषामिति । भग्नमिति कर्तृ । स इति द्रष्टा, ॐतत्सदितिवाक्यात् । दधीच इवेति । इन्द्रं समादिश्य हरावन्तर्हिते देवा दध्यञ्चमङ्गेभ्यो याचितवन्तः स तदा मुक्ततासूचकविशेषणविशिष्टो जातः । तदुक्तम् । 'मोदमान उवाचेदं प्रहसन्निव' इति । अतो विद्वदवस्था । अन्यस्यासंभवादेवकारः । अच्छेदत्वमिति । न विद्यते छेदो द्वैधीभावो यस्य तत्त्वम् । ननु स्वाधारस्वभावानुविधायित्वे सति संमुखस्थितार्थानुविधायित्वं प्रतिबिम्बत्वम् । तत्कार्येश्वरः प्रभावदच्छेदत्वं च तस्येति न तर्कविरोधोत आहुः वस्तुत इति । ब्रह्मरूपेति एकपदेनोच्यते । 'नासतो विद्यते भावः' इति वाक्यादिति भावः । अहंग्रहेति ब्रह्मस्वरूपमुक्त्वोच्यते । 'तदेव निष्कलं ब्रह्म निर्विकल्पं निरञ्जनम् । तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा ब्रह्म संपद्यते ध्रुवम्' इत्यहंग्रहोपासनाया इत्यर्थः । परैरिति शंकरभास्करभिक्ष्वाचार्यैः । तदापीति ईश्वरत्वकालेऽपि बुद्धिरूपतत्त्वान्तरस्यास्मन्मते सत्त्वेन जीवत्वापत्तेः । ततश्चादृष्टफलभोगापत्त्या 'अनश्नन्यो अभिचाकशीति' इति श्रुतिविरोधः । प्राणेति अस्माद्धेतोर्जीवभाव उच्यते । तथेति प्राणधारणे सति जीवभावनिश्चयात् । ननु बुद्धि-

१. शास्येत इति रश्मौ । २. अच्छेदत्वमिति रश्मौ ।

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

व्यपदेशदशायामपि आनन्दांशस्य नात्यन्तमसत्त्वम् । पुंस्त्वादिवत् । यथा पुंस्त्वं सेकादिसामर्थ्यं बाल्ये विद्यमानमेव यौवने प्रकाशते तथा आनन्दांशस्यापि सत एव व्यक्तियोगः ॥ ३१ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

अन्योन्तर आत्मा विज्ञानमयो योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादौ तस्य विज्ञानमयत्वं तु ज्ञानांशत्वाज्ज्ञानप्रचुरत्वं, न तु बुद्धिमयत्वं, तदनभिमानेऽपि ज्ञानप्राचुर्यस्य मुक्तेषु सिद्धत्वात् । विज्ञानमयो मनोमयो वाङ्मयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमय इत्यत्र प्रायपाठबलेन विज्ञानपदस्य बुद्ध्याख्यकरणवाचकत्वेऽपि न सर्वत्र तथात्वं, गमकाभावे तथादर्तुमशक्यत्वात् । अत्रापि बुद्धिमयत्वं, बुद्धिप्रचुरत्वं, तदपि बुद्ध्यधीनव्यवहारत्वमेव । प्रायपाठेन तथा निश्चयात् । न तु बुद्धिगुणसारत्वम् । तस्य दूषितत्वात् । नापि बुद्ध्यधीनाखिलव्यवहारत्वम् । यावत्संसारमेव बुद्धिसंसर्गेण बुद्धेर्यावदात्मभावित्वाभावात् । यदपि उपाधिकल्पितस्वरूपव्यतिरेकेण न परमार्थतो जीवो नाम कश्चिदस्तीति तदप्यसंगतम् । अंशत्वस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वादिति । तस्मात् पूर्वोक्तरीतिरेव युक्तेति दिक् ॥ ३० ॥

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥ ननु पूर्वमसतश्चेदानन्दांशस्य प्राकट्यं तदा जन्यत्वेन नश्वरत्वेन व्याप्तेरानन्दांशस्य तिरोधानं भविष्यतीति न तस्य यावदात्मभावित्वं वक्तुं शक्यमिति शङ्कायामिदं सूत्रं प्रववृत इत्याशयेन व्याकुर्वन्ति व्यपदेशेत्यादि । निगदव्याख्यातमेतत् ॥ ३१ ॥

रश्मिः ।

मयत्वं जीवस्य श्रूयते । विज्ञानमय इति, तत्राहुः **अन्योन्तर** इति । बुद्धिमयत्वं जीवत्वं मुक्तजीवेषु व्यभिचरति, बुद्धेर्लीनत्वेनाभावादित्याहुः **तदनभीति** अहं बुद्धिमानित्यभिमन्यते तस्याभावेऽप्यनात्मनो देहादीनभिमन्यते सोऽभिमानः आत्मनो बन्धस्तन्निवृत्तिर्मोक्ष इति श्रुतेः । **प्रायेति** करणप्रायपाठबलेन । तेषां भाष्यानुसारेणार्थे **यावदित्यादि** । बुद्ध्या अपि स्वीकारेण लयादेवकारः । **बुद्धेर्यावदिति** । जीवभावस्योत्तरावध्यात्मभावित्वाभावादित्यर्थः । **अग्र इति** । अंशो नानाव्यपदेशादित्यधिकरणे । **दिगिति** 'ममैवांशो जीवलोके' इति गीता ॥ ३० ॥

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥ **निगदेति** पाठमात्रेण व्याख्यातम् । **भाष्ये सेकादीति** । पूञ् पवने डुमसुन् । पा रक्षणे वा डुमसुन् । आदिशब्दार्थः । आदिशब्देन भगवत्सेवानुकूलत्वलक्षणमपि । एवकारस्तु आनन्दः व्यपदेशदशायां सन् व्यक्तियोगात् । पुंस्त्वादिवत् । अभिव्यक्तियोगादित्यपि पाठः । **एवेति** अन्यथा षण्ढादीनामपि तदुत्पत्तिप्रसङ्गादित्येवकारः । 'नासतो विद्यते भावः' इति । सौत्रस्य असेत्यस्यार्थमाहुः **आनन्दांशस्येति** एतेन सौत्रत्वयोऽवधारणमित्युक्तम् । **एवेति** वाक्यादेवकारः । **व्यक्तियोग** इति । तस्मादिति शेषः । एवं निगदव्याख्यातमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा ॥ ३२ ॥

ननु कथमेवं स्वीक्रियते । इदानीं संसारावस्थायां सच्चित्प्राकट्यमेव । मोक्षे त्वानन्दांशोऽपि प्रकट इति तन्निवारयति । तथा सति नित्यमुपलब्धिः स्यादानन्दांशस्य । तथा सति न संसारावस्थोपपद्येत । अथानुपलब्धिः सर्वदा तथा सति मोक्षदशा विरुद्ध्येत । अथान्यतरनियमः । जीवो निरानन्द एव, ब्रह्म त्वानन्दरूपम् । तथा सति, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतिविरोधः । तस्मात्

भाष्यप्रकाशः ।

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वान्यथा ॥ ३२ ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः ननु कथमित्यादि । तन्निवारयतीति । तमेतमाशङ्कोत्पादकं प्रश्नमुत्तरयति । तथाचेदं सूत्रप्रयोजनमित्यर्थः । व्याकुर्वन्ति तथा सतीत्यादि । सूत्रयोजना तु, अन्यथा यद्युक्तसूत्ररीत्या व्यवस्था नाङ्गीक्रियते तदा जीवे त्रयाणां नित्यं प्राकट्यं वा नित्यमप्राकट्यं वा, जीवः सच्चिद्रूप एव, ब्रह्मानन्दमेवेति वाङ्गीक्रियेत ततः पक्षत्रयेऽपि क्रमेण त्रयो दोषा इति निर्दुष्टः पूर्वोक्तप्रकार एव युक्त इति सिद्धमित्यर्थः ।

रश्मिः ।

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोन्यतरनियमोवाऽन्यथा ॥ ३२ ॥ ननु कथमित्यादीति । इदं भाष्यं सौत्रान्यथाशब्दव्याख्यानम् । कथमिति प्रश्ने । एतादृशप्रश्नोत्थाप्यां शङ्कामाहुः इदानीमित्यादिना । इतीति इत्याशङ्का स्यादित्यर्थः । तमेतमिति तन्निवारयतीत्यत्रानुस्वारस्य घञि परसवर्ण इति भावः । आशङ्केति । इत्याशङ्का स्यादित्युक्त्वाऽऽशङ्कोत्पादकं प्रश्नम् । शङ्कामध्याहृत्य योजितं प्रश्नोत्थाप्यं हेतुमिति तु नोक्तम् । इतिशब्दार्थो हेतुरध्याहारश्च न स्यादिति । पर्यायव्याख्यानत्वात् । गौरवादिदोषोद्भावनं पर्यायेषु नास्ति । अन्यथैकाक्षरीनाममालोक्तशब्दप्रयोगापेक्षयान्यत्सर्वं गौरवादिदोषग्रस्तं स्यात् । यथा घटकलशयोर्मध्ये घटप्रयोग एव स्यान्न क्वापि कलशपदं शरीरगौरवादिति । उत्तरयतीति प्रवृत्तिविघातानुकूलव्यापारो ह्युत्तरयतेरर्थः यो वारयतेरर्थः व्यासो वारयति । इदति मिप्रश्नवारणलक्षणम् । नाङ्गीति अन्येन प्रकारेणापि तु स्वीक्रियते । भाष्ये नित्यमुपलब्धिः स्यादानन्दांशस्येत्यत्र प्रकटसच्चिदिति पूर्वभाष्यादित्याशयवन्त आहुः जीव इति संसारावस्थायां सच्चित्प्राकट्यमेवेति पूर्वभाष्योक्ते जीवे नित्यमुपलब्धौ त्रयाणामंशानां सच्चित्प्राकट्यवन्नित्यं प्राकट्यम् । अप्राकट्यमिति अत्रानन्दमात्रमन्वेति । अथान्येत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स जीवः सदिति । आनन्दमिति आनन्दोस्य ज्ञानस्यास्तीत्यानन्दम् । अर्श आद्यच् । श्रुतिविरोध इति । ब्रह्मैव सन्नित्यस्यानन्दः सन्नित्यर्थाच्छ्रुतिविरोधः । तस्मादिति यस्मादन्यथा नाम ननु कथमित्याद्युक्तप्रकारः स्यात्तथासति नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोन्यतरनियमो वा स्यात्तस्मादित्यर्थः । सूत्रार्थोप्येतेनोक्तप्राय इति नोच्यते । प्रकृते । अर्धजरतीयेनेति यथावल्लिखामि । तथाहि । नित्योपलब्धिसूत्रमुपन्यस्य व्यत्ययनङ्गीकारे देवानां नित्योपलब्धिरानन्दादीनाम् । असुराणां नित्यानुपलब्धिर्मनुष्याणां नित्योपलब्ध्यनुपलब्धी प्रसज्येते नित्यानन्दो नित्यज्ञानो नित्यबलः परमात्मा नैवमसुरा एवमनेवं च मनुष्या इति ह्याग्निवेश्यश्रुतिः । भविष्यत्पर्वणि च

'नित्यानन्दज्ञानबला देवा नैव तु दानवाः ।
दुःखोपलब्धिभाजस्ते मानुषास्तूभयात्मकाः ।

भाष्यप्रकाशः।

एतेन संसारदशायां ब्रह्मत्वव्यपदेशो गौण्या, मुक्तिदशायां तु मुख्यवृत्तः। व्यापकत्वं विरुद्धधर्माश्रयत्वं चानन्दांशप्राकट्यादिति साधितम्। माध्वा अप्यर्धजरतीयेनैवमाहुः।

शंकराचार्यभास्कराचार्यभिक्षवस्तु एतत् सूत्रमन्तःकरणसत्तासाधनार्थमित्याहुः। यदि ह्यन्तःकरणं न स्यात् तदा ह्यात्मनो व्यापकत्वादिन्द्रियविषयरूपाणामुपलब्धिसाधनानां समवधानं तस्य सार्वदिकमिति नित्यमुपलब्धिः प्रसज्येत, अथ सत्यपि साधनसमवधाने फलाभावस्ततो नित्यमेवानुपलब्धिः प्रसज्येत, अथात्मनो वेन्द्रियस्य वा विषयस्य वा उपलब्धिजनकशक्तिप्रतिबन्धोऽङ्गीकार्यः। तदपि न। आत्मनोऽविक्रियत्वेन शक्तिप्रतिबन्धासंभवात्। नापीन्द्रियस्य, पूर्वोत्तरक्षणयोरप्रतिबद्धशक्तिकस्याकस्माच्छक्तिप्रतिबन्धकल्पने प्रमाणाभावात्। अन्यथाऽनुपपत्त्या कल्पनेऽपि प्रतिबन्धकल्पनापेक्षया करणकल्पनाया लघीयस्त्वात्। अतो यत्समवधानासमवधानाभ्यामुपलब्ध्यनुपलब्धी तन्मनः। तथाच श्रुतिः। 'अन्यत्रमना अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति' इति। कामादयश्च तद्वृत्तय इति दर्शयति, 'कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एव' इति। आहुश्च नैयायकाः। युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति। बौद्धानां मनोऽवस्थितं नास्तीति तन्निराकरणार्थं सूत्रमिदमिति चाहुः।

रामानुजाचार्यास्तु ज्ञानमात्रः सर्वगतश्चेदयमात्मा उपलब्ध्यनुपलब्ध्योरुभयोरपि हेतुः स्यात्, तदा सर्वत्रोभयं सदा प्रसज्येत। अथान्यतरनियमस्तदाऽऽत्माऽनुपलब्धिरेव सर्वत्र सर्वदा स्यादुपलब्धिरेव वा। तस्मान्न सर्वगत आत्मा, किं तु शरीरान्तरवस्थितत्वादात्मनस्तत्रैव सर्वेषां स्वात्मन उपलब्धिर्न सर्वत्रेति व्यवस्थासिद्धिः। नचोपलब्धेः करणायत्तत्वाद्दोषसमाधानम्। सर्वेषामात्मनां सर्वगतत्वेन सर्वशरीरगैः सर्वैः करणैः सर्वदा संयुक्तत्वाददृष्टानियमादुक्तदोषस्य

रश्मिः।

तेषां यदन्यथादृश्यं तदुपाधिकृतं मतम्।
विज्ञानेनात्मयोग्येन निजरूपे व्यवस्थितिः।
सम्यक् ज्ञानं तु देवानां मनुष्याणां विमिश्रितम्।
विपरीतं च दैत्यानां ज्ञानस्यैवं व्यवस्थितिः।' इति भाष्यम्।

अत्र त्रयो दोषा नोक्ताः। अन्यदुक्तं सर्वमित्यर्धजरतीयम्। अर्धोपादानात्। अस्य न्यायस्य निरूपकमस्मद्भाष्यम्। यथा वेदान्तत्वमर्धजरतीयेन। तन्निरूपको वेदः। वेदे ब्रह्मतासिद्ध्यर्थं व्रीहीन्प्रोक्षतीति साधनमुपदिश्यात्र तु वेदान्ते ब्रह्मतोच्यते सर्वस्य न तदर्थं साधनमित्यर्धजरतीयेन वेदानामन्तत्वमिति पत्रावलम्बने। इन्द्रियेति घटं पश्यतीत्यादौ इन्द्रियं चक्षुरादि। विषयो घटादिः। रूपं नीलादि। अन्यतरेति भाष्यार्थेऽर्थेत्यादिः। अन्यथेति फलान्यथानुपपत्त्या। करणेति अन्तःकरणकल्पनायाः। लघीयस्त्वं बहुप्रतिबन्धककल्पनापेक्षयैकमनसः कल्पना लघीयसीति। अन्यत्रेति अन्यत्र मनो यस्य सोऽन्यत्रमनाः। अलुक्समासः। सर्वं मन इति। वृत्तिवृत्तिमतोरभेदविवक्षया प्रथमा। मन उत्तरं षष्ठ्या लुग्वा। अयमात्मेति जीवः। करणेति करणाधीनत्वात्। नन्वदृष्टमेव तथेति चेत्तत्राहुः अदृष्टेति अदृष्टानियमोऽग्रे व्युत्पाद्यः। शरीरेति शरीरस्य

पूर्वोक्त एव प्रकारः स्वीकर्तव्य इति सिद्धम् ॥ ३२ ॥

इति द्वितीयाध्याये तृतीयपादे तद्गुणसारत्वादिति त्रयोदशमधिकरणम् ॥१३॥

भाष्यप्रकाशः ।

समानत्वात्, अतो विभुत्ववादिनां दूषणायेदं सूत्रमित्याहुः । एवमेव शैवोऽपि ।

यत्तु भास्कराचार्यैरुक्तं, सर्वगतत्वेऽपि भोगस्य कर्मनिमित्तत्वाच्छरीरदेशे भोगोत्पत्तेर्न सर्वगतत्वव्याहतिरिति । तदप्यदृष्टानियमेनैव दूषितत्वान्न युक्तिसहम् । इदं सर्वं मया जीवाणुवादे सम्यक् प्रपञ्चितमतो नात्रोच्यते । न चैवं सति मनःसिद्ध्यभावः । उक्तश्रुत्या तत्तद्वृत्तिप्रत्यक्षेण च सिद्धत्वादिति ॥ ३२ ॥

इति त्रयोदशं तद्गुणसारत्वादित्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

रश्मिः ।

विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञाजन्यत्वेन कर्मत्वांशमादाय भोगोपपत्तेरित्यर्थः । अदृष्टेति धर्माधर्मनियमेति । प्रपञ्चितमिति । प्रपञ्चस्तु । किंचादृष्टविशेषा····दृष्टस्य कर्मनियम्यत्वेन कर्मणश्च कर्मविशेषप्रयत्ननियम्यत्वेन प्रयत्नस्य चात्मनः संयोगनियम्यत्वेन संयोगस्य च सर्वेषामात्मनां सर्वेषु मनस्सु सत्त्वात्तयैव प्रणाड्या सर्वेष्वेव प्रयत्नजधर्माधर्मरूपाणां सर्वादृष्टानां सुवचत्वात् । न च देहाद्यवच्छिन्नविलक्षणमनःसंयोगादिना दोषः परिहर्तुं शक्यः कारणमन्तरेण देहाद्यवच्छेदमात्रेण मनःसंयोगवैलक्षण्यस्याशक्यवचनत्वात् । अथ कार्यैकोन्नेयं तद्वैलक्षण्यमिति चेदस्तु तथापि नास्तिकमिति कारणं तु वाच्यमेव । तत्रान्यस्य वक्तुमशक्यत्वादीश्वरे नैव चेद्वैलक्षण्यहेतुत्वेनाद्रियते । तदेष एव भुङ्क्तां नान्ये । अस्य कर्मणास्यैवादृष्टमुत्पद्यतां नान्यस्येत्येवमीश्वरेच्छयैव व्यापकात्मनां भोगनियमवद्देशान्तरस्थोऽयमनेन प्रकारेण भुङ्क्तामित्येवमण्वात्मवादेऽपि भोगनिर्वाहसिद्धौ देशान्तरेऽदृष्टवदात्मसंयोगाङ्गीकारेण व्यापकत्वसाधनं जघन्यमेव । यत्तु आत्मशरीरसंयोगस्याध्यासभिन्नस्य ज्ञाने कारणतैव नास्ति । प्रयोजनविरहेण तस्यास्तत्रानङ्गीकारात् । विदेहमुक्तात्मविज्ञानाद्युदयवारणाय ज्ञानादिकं प्रत्यवच्छेदकतया शरीरस्यैव हेतुत्वावधारणाच्च । अतः परशरीरे कारणाभावादेव भोगाद्यभाव इति न तत्र तदापादनमुचितमित्युक्तम् । तदपि फल्गु । ज्ञानादिकं प्रति शरीरस्य शरीरत्वे शरीरत्वेन हेतुत्वे त्वद्रीत्यापि कारणात्मत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । आत्मनां विभुत्वस्यासिद्धत्वे तत्तच्छरीरत्वेन कारणताया अप्रामाणिकगौरवग्रस्तत्वाच्च । अतः कारणतानङ्गीकारेण भोगानियमसमाधानं मज्जतः फेनावलम्बनमेवेति दिगिति । सम्यक्त्वं चावारपारीणत्वम् । असंदिग्धान्तःकरणसत्ता न सूत्रविषयो संदिग्धश्रुतिवदित्याहुः उक्तेति । तद्वृत्तीति । मनोवृत्तीनां कामसङ्कल्पादीनां प्रत्यक्षेण मनसः सिद्धत्वात् इतिरधिकरणसमाप्तौ ॥ ३२ ॥

इति तद्गुणसारत्वादित्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

---

१. यावदात्मा मानसीनस्तावत्प्रयत्नवान् अन्यथा मनोविनाप्यन्यत्रापि व्यापकात्मा प्रयत्नी स्यात् । तथाचेति सिद्धान्तित इतिशेषः ।

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥ (२-३-१४)

सांख्यानां प्रकृतिगतमेव कर्तृत्वमिति तन्निवारणार्थमधिकरणारम्भः । कर्ता जीव एव । कुतः शास्त्रार्थवत्त्वात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः सांख्यानामित्यादि । तथा च पूर्वं ज्ञानस्वरूपत्वे ज्ञानगुणकत्वे च सिद्धान्तिते सांख्यवदकर्तृत्वं नैयायिकवत् कर्तृत्वं च संभाव्यते, अतः संशयः । तत्र कठवल्ल्याम् ।

'हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते' ।

इत्यत्र हन्तृत्वं जानतोऽज्ञत्वश्रावणात् । गीतायामपि,

'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहंकारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते' ।
'नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति' ।
'कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते' ।

इति भगवता कथनात् पुराणेष्वप्येवंविधवाक्यदर्शनाज्जीवो न कर्ता, प्रकृतिरेव कर्त्रीति निराकरणायाधिकरणारम्भ इत्यर्थः । एवं पूर्वपक्षे सूत्रोक्तं सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति कर्तेत्यादि । शास्त्रार्थवत्त्वादिति । शास्त्रस्य अर्थवत्त्वं शास्त्रार्थवत्त्वं तस्मात् । शास्त्रस्य फलवत्त्वादिति यावत् ।

रश्मिः ।

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥ भाष्ये पूर्वपक्षोक्तेस्तदाक्षेप्यमाहुः तथा चेति । सिद्धान्तित इति सतीति शेषः । तथा च प्रसङ्गसंगत्याधिकरणारम्भ इति भावः । अत्र विषय उक्तः । हन्ता चेदित्यादिः कार्येत्यादिश्च श्रुतिस्मृतिजालं पूर्वपक्ष इति वक्ष्यते । संशयः क इत्यत आहुः सांख्येति 'असङ्गः पुरुषः' इति सांख्यप्रवचनसूत्रात् । नैयायिकेति । यथाहुः 'संसारमहीरुहस्य बीजाय' इति । बीजाय निमित्तकारणाय । औपाधिकं जीवत्वमिति भाष्ये उक्तम् । संशय इति कर्ताऽकर्ता वेति । भाष्यं व्याकुर्वन्ति स्म पूर्वपक्षत्वेन । तत्र कठेति । हन्तुमिति स्वकर्तृकं हननम् । भावे तुमुन् । हन्तृत्वं स्वकर्तृनिष्ठमन्यकर्तृनिष्ठं च । एवं विधेति । यथा तृतीयस्कन्धे 'यत्तत्त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् । प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत्' इति वाक्यम् । अत्र 'ब्रह्मवदविशेषम्' इति सुबोधिनी । अत एवंविधता । कर्तेत्यादीति । तथा च सिद्धान्तो विषय इत्युक्तम् । यद्वा 'तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय' इत्युपादानसूत्रे वक्ष्यमाणं विषयवाक्यम् । तत्रैव प्रकाशे विषयवाक्योपन्यासेनेत्युक्तम् । भगवद्दत्तकर्तृत्वविशिष्टः । तेन तद्गुणसारसूत्रस्थस्य तस्य ब्रह्मण इत्यादिभाष्यस्याविरोधः । अत एव जन्मादिसूत्रभाष्यम् न चेत्यारभ्य ब्रह्मगतमेव कर्तृत्वमित्यन्तम् । एवकारेण प्रकृतिव्यवच्छेदः । अर्थवत्त्वमनुबन्धचतुष्टयवत्त्वं प्रतिपाद्यतासंबन्धेन । जीवमेवेति वक्ष्यमाणभाष्यात् फलवत्त्वं प्रतिपाद्यतासंबन्धेन उपलक्षणमेतत् 'सिद्धार्थं सिद्धसंबन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते । शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः संबन्धः सप्रयोजनः' इति वाक्योक्तार्थानाम् ।

जीवमेवाधिकृत्य वेदे अभ्युदयनिःश्रेयसफलार्थं सर्वाणि कर्माणि विहितानि ब्रह्मणोऽनुपयोगात् । जडस्याशक्यत्वात् । संदिग्धेऽपि तथैवाङ्गीकर्तव्यम् ॥ ३३ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

'कारीर्या वृष्टिकामो यजेत', 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत', 'तज्जलानिति शान्त उपासीत,' 'अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति, स क्रतुं कुर्वीत' इत्यादिभिर्वेदेऽभ्युदयनिःश्रेयसफलार्थं सर्वाणि यज्ञादिरूपाण्युपासनारूपाणि च कर्माणि विहितानि । यदि जीवः कर्ता नेष्येत तदा स्वर्गकामादिपदानि तादृशफलेप्स्वधिकारिशून्यानि कुप्यन्ति तत्तच्छास्त्रवैयर्थ्यमेवापादयेयुः । न हि तादृशकामवत्त्वं ब्रह्मणः संभवति । आत्मकामत्वेन तत्फलानुपयोगात् । न वा जडस्य बोधाभावेन तादृशकामाभावेन चाशक्यत्वात् । अतः पूर्वोक्तवाक्यैः संदिग्धेऽपि कर्तृत्वे बहूनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् तत्तत्फलकामिनां जीवानामेव कर्तृत्वमङ्गीकार्यम् । नच, हन्ता चेदित्यस्य कोपः । आत्मनो नित्यत्वेन वध्यत्वाभावात् । तादृशज्ञानस्य मिथ्यात्वबोधनेनोपपद्यमानत्वात् । 'प्रकृतेः क्रियमाणानि' इत्यादिगीतावाक्येषु पौराणिकेषु च यद् गुणानामेव कर्तृत्वं स्वस्मिन्नध्यस्यतीत्युच्यते तदपि लौकिककर्तृत्वाध्यासपरम् ।

'न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः' ॥

इति वाक्ये लोकप्रवाहपतितस्य कर्मणः प्राकृतगुणप्रयुक्तत्वबोधनात् । न तावता सर्वविधकर्तृत्वलोपः ।

'अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥
शरीरवाङ्मनोभिर्यत् कर्म प्रारभते नरः ।
न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तत्र हेतवः ॥
तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।
पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः' ॥

इति गीतायामेव जीवस्य कर्तृत्वं कर्तेतिपदेनोक्त्वा तस्याधिष्ठानादिपञ्चहेतुसापेक्षत्वं निरूप्य केवलस्य स्वस्य कर्तृत्वाभिमाने दुर्मतित्वबोधनेन घृतद्रवत्ववत् तस्य लौकिकस्यापि

रश्मिः ।

जीवमेवेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म कारीर्येति । कारीरीज्योतिष्टोमौ यागनामधेये । तज्जलानिति सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशाधिकरणविषयवाक्यमिदम् । इत्यादिभिः आदिशब्देन 'पुण्यः पुण्येन' 'एष उ एव साधुकर्म कारयति यमुन्निनीषति' इति श्रुती । वेद इति वेदान्तानां वेदत्वं 'स्मृतेश्च'इति सूत्रे भाष्ये प्रसाधितम् । ब्रह्मण इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म नहीति । जडस्येति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म न वेति । आधिदैविकवादेन प्राप्त्यायं निषेधः । सन्दिग्धेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अत इत्यादि । पूर्वोक्तेति हन्ता चेदित्यादिभिः । कर्तृत्व इति कारीर्यादिवाक्योक्ते । अध्यस्यतीति कर्ताहमित्येवम् । लौकिकेति लौकिकत्वं लोकप्रवाहपतितत्वम् । लोकशब्दाद्भवार्थे ठक् । अलौकिककर्तृत्वं तु कर्ता जीव एवेति भाष्यरश्म्युक्तम् । पृथगिति दशविधम् । अकृतेति न कृता शास्त्रीया बुद्धिर्येन सोऽकृतबुद्धिस्तत्त्वात् । घृतेति घृते द्रवत्वं नैमित्तिकम् । सांसिद्धिकं जले ।

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

तस्यैव गान्धर्वादिलोकेषु, 'यद् यत् कामयते तत् तद् भवति' इति विहार उपदिष्टः । ततश्च कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः 'साधुकारी साधुर्भवति' इति सामानाधिकरण्यश्रवणाज्जीव एव कर्ता ॥ ३४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

नैमित्तिकात्मधर्मत्वबोधनादिति ॥ ३३ ॥

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥ जीवस्य स्वतः कर्तृभावेऽपि प्रकृतिसंसृष्टत्वेन विवेकाग्रहात् तादृशकर्तृग्रहणेऽपि शास्त्रसार्थक्यमिति शङ्कायां सूत्रोक्तं हेत्वन्तरं व्याकुर्वन्ति तस्यैवेत्यादि । छान्दोग्ये दहरविद्यायां, 'स यदि पितृलोककामो भवति' इत्यादिना, 'यं कामं कामयते सोऽस्य संकल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन संपन्नो महीयते' इत्यन्तेन तत्तत्समुत्थानादिकथनाद् विहारः स्वेच्छाक्रीडात्मकभोगरूप उपदिष्टः स चोक्तरीत्या दहरविदः कर्तृत्वमाक्षिपति । नच तादृशस्य विवेकाग्रहः संभवत्यतस्तथेत्यर्थः । अत्र पित्रादीति वक्तव्ये गान्धर्वादीति पदं विहारस्वाच्छन्द्या-

रश्मिः ।

नैमित्तिकेति । गुणनिमित्तकात्मधर्मत्वम् । तथा च नैमित्तिकसांसिद्धिकसामान्यकर्तृत्वावच्छिन्नपरं सौत्रं कर्तृपदमिति भावः । यद्वा सांख्याधिकारिणां सांख्यीयभवद्वाक्योक्तं कर्तृत्वम् । वेदान्तिनां तु जीवः कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यर्थः । इतिः सूत्रार्थसमाप्तौ ॥ ३३ ॥

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥ **शास्त्रेति** मायामये वासनया शयानानां कर्तृत्वेन शास्त्रसार्थक्यम् । **हेत्वन्तरमिति** हेतुः शास्त्रार्थवत्त्वं तदन्योयं हेतुर्हेत्वन्तरस्तम् । **स इति** आत्मानमनुविद्य व्राजी । **महीयत इति** दीव्यति । **स्वेच्छेति** स्वेच्छया क्रीडा तदात्मको भोगस्तद्रूपः । **उक्तेति** जीवमेवाधिकृत्येत्यादिभाष्योक्तरीत्या । **तादृशस्येति** दहराधिकरणे सा दहरविद्या दृश्यते यत्रेति तादृशस्तस्य । **तथेति** विहार उपदिष्टउपदिष्टत्वप्रकारेणेत्यर्थः । **विहारेति** । **पित्रादीति** छान्दोग्यानुरोधेनोक्ते पित्रादिपारतन्त्र्यं स्यात् । अनुलङ्घ्याज्ञा यतस्तेषां, आदिशब्देन कर्तृत्वं स्वतन्त्रं न स्यात्ततः कर्तृलक्षणविरोधः । 'स्वतन्त्रः कर्ता' इति 'क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोर्थः कर्ता स्यात्' इति कर्तृलक्षणम् । किंचादिशब्देन गान्धर्वादीति गड्वादिसमासः । गान्धर्वस्यादयः पितृमातृभ्रातृस्वसृसखिगन्धमाल्यान्नपानलोकाः गान्धर्वादयः । गान्धर्वः आदिर्येषां स्त्रीलोकसर्वकामानां ते गान्धर्वादयः । गान्धर्वादयश्च गान्धर्वादयश्चेत्येकशेषः । तेषां लोकेष्विति षष्ठीतत्पुरुषः । ननु गान्धर्वलोको न श्रूयत इति चेन्न । गन्धर्वाणां गीतवादित्राभ्यां संक्रियते गान्धर्वस्तदादीनां लोकेष्वित्यर्थात् । 'अथ यदि गीतवादित्रलोककामो भवति संकल्पादेवास्य गीतवादित्रे समुत्तिष्ठतस्तेन गीतवादित्रलोकेन संपन्नो महीयते' इति श्रुतेः । **ततश्चेत्यादिभाष्यार्थ**स्तु नोक्तः स इत्थम् । नन्वदर्शनान्मास्तु जीवः कर्तेश्वरस्तु जन्मादिसूत्रात्कर्ता सिद्धः । स एवान्तर्याम्यस्तु कर्तेत्याशङ्क्याहुः **ततश्चेत्यादि** । विहाररूपभोक्तृत्वोपदेशात् । च पुनर्जीव एव कर्ता नान्तर्याम्यादिः । तत्र हेतुः **कर्तृत्वेति** स्याद्यदि कर्तृत्वमात्रं स्यान्न त्वेवं किंतु यद्यत्कामयते तत्तद्भवतीति भोग्यभवनोक्तेः भोगकर्तृत्वं तच्चान्तर्याम्यादौ नास्ति 'अनश्नन्' इति श्रुतेः 'न तदश्नाति' इति श्रुतेश्च । किंच । **'साधुकारी'** इत्यादौ साधुकर्मकारी साधुः साधकः परकार्यस्येति साधुभोगकारी

१. मूले सामानाधिकरण्यादिति रश्मिकारसंमतः पाठः ।

उपादानात् ॥ ३५ ॥

'तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय' इति जीवेन सर्वेषां विज्ञानमुपादीयते । तस्मादिन्द्रियादीनां करणत्वमेव । स्वातन्त्र्यादस्यैव कर्तृत्वम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

दिद्योतनार्थम् । यत्तु कैश्चित्, 'स ईयते पुरुषो यत्र कामम्' इति श्रुत्युपन्यासेन स्वाम्नी क्रिया विहारत्वेनादृता । तन्न रुच्यम् । लभ्यमाने ईदृशे ज्ञानिनो विहारे तादृशाज्ञानिविहारग्रहणस्यायुक्तत्वादिति ॥ ३४ ॥

उपादानात् ॥ ३५ ॥ संकल्पस्य मनोधर्मत्वाद् दहरविदोऽपि मनःसंसृष्टत्वमेवेति न केवले जीवे कर्तृत्वसिद्धिरिति शङ्कानिरासायोक्तं हेत्वन्तरं विषयवाक्योपन्यासेन व्याकुर्वन्ति तदेषामित्यादि । श्रुतिस्तु बृहदारण्यके दृप्तबालाकिब्राह्मणस्था 'यत्रैष एतत् सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते' इति । अत्र अभूदित्यन्तं भिन्नं वाक्यम् । अग्रिमे तु विज्ञानेन स्वीयेन गुणेन एषां प्राणानामन्तर्बहिरिन्द्रियाणां विज्ञानं ज्ञानजनिकां शक्तिमादायेत्यर्थो बोध्यः । शेषं स्फुटम् । तत्रैव

रश्मिः ।

भवतीति पूर्वसूत्रोक्तकर्तृत्वं भोगकर्तृत्वमित्येवं भोक्तृत्वकर्तृत्वयोः सामानाधिकरण्यमेकाधिकरणवृत्तित्वं तस्मात् । सामानाधिकरण्यश्रवणादिति पाठान्तरम् । जीव एव न तु परमात्मा कर्तेति । कैश्चिदिति शंकराचार्यैः । स इति अमृतः त आत्मा यथेष्टमीयते गच्छतीति श्रुत्यर्थः । स्वाम्नीति । जीवप्रक्रियायां संध्ये स्थानेऽस्याः पाठात् । ज्ञानिन इति 'य इहात्मानमनुविद्य व्रजति'इति श्रुतेः । अयुक्तेति उक्तश्रुतिविरोधादयुक्तत्वम् । गौणमुख्यन्यायेनाप्ययुक्तत्वं तस्मादिति ॥ ३४ ॥

उपादानात् ॥ ३५ ॥ संकल्पस्येति संकल्पादेवास्य गीतवादित्रे इत्याद्युक्तसंकल्पस्य । मनःसंसृष्टत्वमिति मनःशब्दः प्रकृत्युपलक्षकः भाष्यात् । सकलेन्द्रियोपलक्षकश्च इन्द्रियादीनामिति भाष्यात् । हेत्वन्तरमिति हेतुं विहारोपदेशरूपम् । विषयेति पूर्वसूत्रे सामान्यकर्तृत्वमुक्त्वा द्वितीये भोगकर्तृत्वं समर्थितम् । समर्थिते भोगकर्तृत्वे 'तन्मनोऽकुरुत' इति श्रुतिपक्षोपस्थितिः 'अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते' इतिस्मृतेः । ततश्च संशयावसरः । ननु पूर्वमेव परमात्मना संशयः कुतो नेति चेन्न । विषयवाक्यगतपदस्य पूर्वसूत्रयोरभावादत्र तूपादानपदसत्त्वात् । अतोत्र विषयवाक्योपन्यासस्तेनेत्यर्थः । सर्वेषामिति प्राणपदवाच्येन्द्रियाणाम् । तस्मादिति प्राणानामिति भेदषष्ठ्याः । दृप्तेति बलाकाया अपत्यं बालाकिः दृप्तो गर्वितः । अजातशत्रोर्गार्ग्यं प्रति वचनम् । यत्र यस्मिन्निमित्ते सुप्तो विशेषविज्ञानरहितोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तन्निमित्तमेतच्छृणु । इत्यस्मिन्नर्थे एकस्यैतदो रूपस्य प्रथमान्तस्य वैयर्थ्यमत आहुः अत्रेत्यादि । अर्थस्तु स एव । 'एकतिङ्वाक्यम्' । स्वीयेनेति स्वमात्मा तस्येदं चैतन्यं गुणस्तेनेत्यर्थः । जीवेनेति भाष्यात् । स्फुटमिति । तस्मादिति भाष्ये तस्यार्थः । विषयवाक्ये विज्ञानमय इत्यत्र संशयः 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इति श्रुत्या विज्ञानं जीवः 'बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी' इति भागवते विज्ञानं बुद्धिः 'मनसैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवम्' इति श्रुत्या विशेषज्ञानकरणं मनः संकल्परूपम् । तत्र बुद्धेर्मनोभेदत्वेन विज्ञानपदेन जीवो वा मनो वेति संशयः । जीवस्य कर्तृत्वेन तत्संसृष्टमनसोपि कर्तृ-

यस्तु मन्यते बुद्धिसंबन्धाज्जीवस्य कर्तृत्वमिति । स प्रष्टव्यः । किं बुद्धिकर्तृत्वं जीवे समायाति अथवा जीवगतमेव कर्तृत्वं बुद्धिसंबन्धादुद्गच्छति

भाष्यप्रकाशः ।

श्रुत्यन्तरं च, 'तद्गृहीत एव प्राणो भवति गृहीता वाग् गृहीतं चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मनः स यत्रैतत् स्वप्नयया चरति, स यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्तेतैवमेवैष एतत्प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते' इति । तथाच स्वप्नावस्थायामज्ञानबहुलायामपि प्राणानामन्तर्बहिरिन्द्रियाणां पृथग्ग्रहणकथनात् तदानीं प्राणाख्येभ्य इन्द्रियेभ्यो विविक्तस्यैव ग्रहीतृत्वमुच्यते । अतो दहरविदः संकल्पोऽप्यात्मधर्म एव ज्ञेयः । 'कामः संकल्पः' इति श्रुतिस्तु लौकिकतत्परा । अतः स्वातन्त्र्याज्जीवस्यैव कर्तृत्वमित्यर्थः । अत्र मतान्तरमनुवदन्ति दूषयितुं विकल्पयन्ति च यस्त्वित्यादि, स प्रष्टव्य इत्यादि च ।

रश्मिः ।

त्वम् । पूर्वपक्षस्तु जीवस्य कर्तृत्वेन तच्चैतन्यस्यापि कर्तृत्वम् । परं तु मनःसंसृष्टस्य जीवस्य 'संकल्पादेवास्य गीतवादित्रे समुत्तिष्ठतः' इति श्रुतेरिति । तस्मादिन्द्रियादीनामिन्द्रियमनोबुद्धीनां करणत्वं तृतीयान्तविज्ञानपदवाच्यत्वेन तथा । एवकारस्तु सकलप्रसिद्ध्या । ननु भाष्यीयपदसंशयः कुतो न इति चेन्न आदानघटितविषयवाक्ये तात्पर्याद् एवं स्फुटमित्यर्थः । स्वातन्त्र्यादिति सिद्धान्तभाष्यमित्याशयेन तद्विवरीतुमाहुः तत्रैवेति, वागादिशक्तिकविज्ञानादान एव । वक्ष्यमाणप्राणपदस्योपलक्षकत्वाश्रयणादेवकारः । तद्गृहीत इति तत्तत्र स्वापकाले । स इति जीवः । स्वप्नययेति । स्वप्ने साध्यया मायया । 'तत्र साधुः'इति यत् । अग्र एतत्प्रपञ्चरूपा श्रुतिः । सा विस्तरभिया नोपक्षिप्ता अस्माभिर्लिख्यते । 'ते हास्य लोकास्तदुतेव महाराजो भवत्युतेव महाब्राह्मण उतेवोच्चावचं निगच्छति' इति । अर्थस्तु यत्र चरति ते लोकाः कर्मफलसूचकानि विहारादिस्थानानि तज्जीवस्तत्र स्वप्नस्थाने वा । उतेवेत्यव्यये । महाराज इव 'अनुकृतेस्तस्य च'इति सूत्रान्न तु महाराज इतीव प्रयोगः । उच्चं देवत्वादि, अवचं तिर्यक्त्वादि । स इति जीवः । जानपदान् जनपदे देशे संजातान् राजोपकरणभूतान् भृत्यादीन् । एतत् निमित्तम् । प्राणानिति इन्द्रियाणि । अपीति अपिना ज्ञानिनो विहारस्तस्मिन् । विविक्तस्यैवेति 'अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषा[१]सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति'इति दहरविद्याश्रुतेः । अन्यथाननुविद्य व्रजत इव सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवेत् । अत उक्तं विविक्तस्यैवेति । सर्वसंमत्यैवकारः । संकल्प इति संकल्पात्पित्राद्यनुत्थानाद् इह त्वग्रे पित्रादिसमुत्थानं श्रूयते 'स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति'इत्यादिना । अत आत्मधर्मोऽलौकिकः । लौकिकेति । तथा च लौकिकान्न पितॄणां समुत्थानमिति भावः । स्वातन्त्र्यादिति 'स्वतन्त्रः कर्ता' इति सूत्रोक्तात् । एवेति 'गावो वै सत्रमासीरन्'इत्यत्र तु गावो नेन्द्रियाणि किं तु प्रसिद्धा एव गाव इत्येवकारः । मतान्तरमिति शंकराचार्यमतम् । विकल्पेति अथवेत्यादिभाष्येण विकल्पयन्ति । स प्रष्टव्य इत्यादि । यथा भवति तथा विकल्पयन्तीत्यन्वयः । स प्रष्टव्य इत्यादीत्यतद्गुण-

१. पूर्ववत् ।

अथवा शशविषाणायितमेव कर्तृत्वं संबन्धे समायाति । नाद्यः । जडत्वात्, अनङ्गीकारात् पूर्वं निराकृतत्वाच्च । द्वितीये त्विष्टापत्तिः । उपादानविरोधश्च ।

भाष्यप्रकाशः ।

दूषयन्ति नाद्य इत्यादि । बुद्धिर्हि जडा । जडगतं कर्तृत्वं चेतने समायातीति न क्वापि दृष्टम् । विपरीतं रथाऽऽदौ दृष्टम् । अतो नाद्यः । किंच । सूत्रकृता कुत्र वा जडे कर्तृत्वमङ्गीकृतं येनात्र तदाद्रियते, यदि तथा स्यात् पूर्वं न प्रकृतेः कर्तृत्वं च रचनानुपपत्त्यादिसूत्रेषु निराकुर्यात्, अतोऽनङ्गीकारात्, पूर्वं निराकृतत्वाच्च नाद्य इत्यर्थः । द्वितीयं दूषयन्ति द्वितीय इत्यादि । कर्तृत्वस्य यद्यपि घृतद्रवत्ववज्जीवधर्मत्वसिद्ध्या इष्टापत्तिस्तथापि प्राणानामुपादेयतया श्रुतौ सिद्धत्वाद् बुद्धेरपि प्राणेष्वेव प्रवेशात् तत्संबन्धेनोद्गमाङ्गीकारे प्राणोपादानविरोधश्च । अतः सोऽपि नेत्यर्थः । नच जीवानां करणगोचरसाक्षात्काराभावात् तद्ग्रहणं कथमुपपद्यत इति वाच्यम् । जाग्रति स्वयंज्योतिष्ट्वाभावेन तत्साक्षात्काराभावेपि, 'अत्रात्मा स्वयंज्योतिर्भवति' इति श्रुत्या तदानीं स्वयंज्योतिष्ट्वेन करणनाडीप्रभृतिसाक्षात्कारसंभवे सुखेन तद्ग्रहणोपपत्तेः । नचैवं सति जाग्रति कदाचित् तत्स्मरणापत्तिः । निद्रया स्वयंज्योतिष्ट्वस्यैव ग्रहणादिविषयक-

रश्मिः ।

संविज्ञानः । भाष्ये शशेति शशविषाणमिवा[1]चारयितं वा कर्तृत्वम् । एवकारस्तु व्यावहारिकीं सत्तां व्यवच्छिनत्ति । संबन्ध इति शशशृङ्गं नास्तीत्यत्र शशशृङ्गाप्रसिद्ध्या प्रतियोगिरूपकारणज्ञानाभावान्नाभावज्ञानं स्यादिति प्रतियोगिप्रसिद्ध्यै शृङ्गे शशीयत्वाभाववद्बुद्धिसंबन्ध इत्यर्थः । समायातीति जीवे ब्रह्मणि वा । प्रकृते जडेति सत्त्वगुणरूपत्वात् । ज्ञानरूपा नैयायिकानाम् । अनङ्गीति भाष्यविवरणम् । किं चेत्यादि । पूर्वमिति द्वितीयपादारम्भे । भाष्यविवरणं कर्तृत्वस्येत्यादि । घृतेति नैमित्तिकं द्रवत्वम् । दार्ष्टान्तिके बुद्धिर्निमित्तम् । प्राणानामिति प्राणविज्ञानानाम् । धर्मे धर्मिण आधेयतासंबन्धो लक्षणा । बुद्धेरिति कर्तृत्वनिमित्तायाः । उद्गमेति कर्तृत्वोद्गमाङ्गीकारे । प्राणेति जीवानां निराकारत्वेन हस्तधर्मीभूतोपादानविरोधः । गृहीतः प्राण इत्यत्र ग्रह उपादान इति धातुपाठात् । स इति द्वितीयः पक्षः । 'हस्तौ चादातव्यं च' इति श्रुत्या निराकारस्य हस्ताभावात्करणानीन्द्रियाणि तेषां विषया गोचरा उपादानादयस्तेषां साक्षात्काराः प्रत्यक्षाणि तेषामभावादित्यर्थः । हस्ताभावाद्गोचरोपादानाभावस्तदभावात्तत्साक्षात्काराभावस्तस्मात् । तद्ग्रहणं प्राणोपादानम् । जानातीच्छति यतत इति तत्तत्कारणपरंपरा तदभावात्कथमिति प्रश्नः । करणेत्याद्यव्यवहितग्रन्थात् । स्वप्ने निराकारत्वाभावादुपपत्तिमाहुः जाग्रतीति । अत्रेति स्वप्ने प्रकरणात् । तदानीमिति सुप्तस्य विज्ञानकाले । स्वयमिति न तु करणादिद्वारा । करणेति हस्तादीत्यर्थः । दृष्टानुरोधेन साक्षात्कारसंभवे तद्ग्रहणेति प्राणग्रहणोपपत्तेः । तत्स्मरणेति अनुभवस्य स्वसजातीयगोचरविषयकस्मरणजनकसंस्कारजनकत्वनियमेन चाक्षुषस्मरणवत् प्राणग्रहणस्मरणापत्तिः । तमस्त्वेन ज्ञाननाश्यत्वेन कार्यकारणभावादाहुः निद्रयेति निद्रा 'तमस्त्वज्ञानजं विद्धि' इतिवाक्यात्तामसी तया विषयाग्रहणरूपया । ननु स्वयंज्योतिष्ट्वं निद्रान्तर्गतं कथं निद्रया तिरस्कार्यमिति चेन्न निद्रापदेन तच्चरमवृत्तेर्विवक्षणात् । जाग्रदवस्थाप्रागभावाधिकरणक्षणस्य निद्राक्षयाधिकरणक्षणत्वात् । तथापि प्रागभावा-

१. चरितं ।

तृतीये शास्त्रविरोधः । ब्रह्मणि सिद्धत्वाच । असत्कार्यस्य निराकृतत्वात् । सर्वविप्लवस्तु माध्यमिकवदुपेक्ष्यः ॥ ३५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

संस्कारस्यापि तिरस्कारात् । नच तिरस्कारे मानाऽभावः । कार्याभावेनैव तथानुमानात् । अथवा, उपेक्षाज्ञानादिव तादृशज्ञानादपि संस्कारानुत्पत्तिरुपेक्षाज्ञानवत्तदपि त्रिक्षणावस्थाय्येवेति वा श्रुतार्थापत्त्या कल्पनीयमतो न दोषः ।

नच द्वितीयस्कन्धे, 'आत्मा यथा स्वप्नजनेक्षितैकः' इत्यत्र स्वप्नादौ भगवत एव द्रष्टृत्वप्रतिपादनान्न तत्र जीवस्य द्रष्टृत्वमिति शङ्क्यम् । तत्र, 'स सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्वः' इत्यत्रोक्तायाः भगवतो द्रष्टृत्वप्रतिज्ञायाः पूर्तये भगवतो द्रष्टृत्वव्युत्पादनेऽपि जीवद्रष्टृत्वस्यानिषेधात् । अन्यथा स्वप्नानुसरणाभावप्रसङ्गात् । इदंच मया तत्रैव व्युत्पादितमिति ततोऽवसेयम् ।

भिक्षुस्तु—यद्यपि जीवानां करणगोचरसाक्षात्कारो नास्तीति तद्गोचरा कृतिर्न संभवति, तथापि निद्रानिमित्तकारणचक्षुर्निमीलनादिद्वारैव निद्रायां कर्तृत्वं बोध्यमित्याह तन्नास्माकं रोचते । उक्तरीत्या कर्तृत्वे साक्षात्संभवति तथा कल्पनस्यायुक्तत्वादिति । तृतीयं दूषयन्ति तृतीय इत्यादि । शास्त्रे हि कर्तृत्वं प्रतिज्ञातं सूत्रकृता । यदि तच्छशविषाणायितमेव भवेत्

रश्मिः ।

धिकरणक्षणे जाग्रदवस्थाया अभावात्कथं निद्रया स्वयंज्योतिष्ट्वतिरस्कार इति चेत् स्वकारणाभेददर्शनेन जाग्रदवस्थासत्त्वादित्यवधेहि । **तिर इति** । कार्याभावादिति भावः । एतदेवाहुर्नचेत्यादिना । **कार्य** ग्रहणादिविषयकसंस्कारः । **अनुमानादिति** जाग्रदवस्था तिरस्कारवती कार्याभावात् सुषुप्तिवदिति गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वादुक्ते साध्यहेतुतावच्छेदके । तथापि जीवस्य साकारतापत्तिमाशङ्क्य पक्षान्तरमाहुः **अथवेति** । **उपेक्षेति** उपेक्षाज्ञानानास्कन्दितानुभवस्य संस्कारकारणत्वम् । अन्यथा पणप्रसारितनानापदार्थानामनुभवैर्जन्याः संस्कारास्तैः सर्वविषयकस्मरणापत्तिः । सर्वानुभवजन्यसंस्काराणां सत्त्वात् । **तदपीति** स्वाप्निककरणनाडीप्रभृतिज्ञानमपि । **श्रुतार्थेति** श्रुतार्थापत्तिर्दृष्टार्थापत्तिर्द्विविधा । तत्र श्रुतार्थापत्तिर्जीवन्देवदत्तो गृहे नास्तीत्यत्र । दृष्टार्थापत्तिस्तु पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यत्र । तत्र दृष्टार्थानुपपत्तेः शब्देऽभावाच्छ्रुतार्थानुपपत्तिमाहुः **श्रुतार्थेत्यादि** । श्रुतोर्थो 'विज्ञानमादाय तद्गृहीत एव प्राणः' इत्यादिस्तस्यार्थान्तरं हस्तं विनानुपपद्यमानस्योपपत्तयेऽर्थान्तरकरणनाडीप्रभृतिज्ञानवच्छ्रुतार्थो 'निराकारास्तदिच्छया' इति 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गाः' इति च जीवनिराकारत्वरूपस्तदुपपत्तये उपेक्षाज्ञानवत्स्वाप्निककरणनाडीप्रभृतिसाक्षात्कारतिरस्कारकल्पनं श्रुतार्थापत्तिस्तयेत्यर्थः । **दोष इति** साकारतापत्तिः । **भिक्षुरिति** भगवान्भिक्षुः । **तद्गोचरेति** उपादानविषयिणी । **निद्रेति** । **निद्रायां कर्तृत्वं बोध्यमित्यन्वयः** । तच कर्तृत्वम् । निद्रा तामसी सुप्तस्य विज्ञानरूपा विशिष्टा सा भवति तत्र बाधितम् । जाग्रदवस्थयाऽज्ञानतिरस्कारात्सुप्तविज्ञानात्मकनिद्राऽसंभवादत आह **निद्रेति** । निद्राया **निमित्तकारणं** यच**क्षुर्निमीलनादि** तत्पूर्ववृत्तीति **तद्वारा** । अन्यस्याभावादेवकारः । तथा च शतपत्रवेधवत् प्रागेव स्वकारणगतं कर्तृत्वं निद्रायां भवतीति भावः । भगवद्भिक्षुमते स्वीयमतसमाप्तावितिः । **विरोध इति** । अप्रवृत्तिपदमनुक्त्वा विरोधपदग्रहणं ब्रह्मणि शास्त्रप्रवृत्तिरस्तीति । जीवीयकर्तृत्वे शास्त्राप्रवृत्तिरित्युक्तौ गौरवमिति । समागमशशविषाणायितत्वयोर्विरोधः सहानवस्थानलक्षणो दत्तः । **ब्रह्मणीत्यादिभाष्यमव-**

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३६ ॥

व्यपदेशः, 'विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च' इति । अत्र सांख्ये बुद्ध्यादीनामेव कर्तृत्वं न जीवस्येति क्रियायां यागादिकर्मसु, न तु भोगे। जीवस्य

भाष्यप्रकाशः ।

तदा तस्य समागमनासंभवात् कथं तत्प्रतिजानीयादतस्तद्विरोधः किंच । यदि तत् तथा स्याद् ब्रह्मण्यपि न स्यात् । तथा सतीक्षत्यादिसूत्रेषु न तत्प्रतिपादयेत्, अतो ब्रह्मणि सिद्धत्वादपि न कर्तृत्वस्य तथात्वम् । नच ब्रह्मणि सिद्धत्वेऽपि जीवे शुक्तिरजतवदसदेवोत्पद्यत इति युक्तम्, असत्कार्यवादस्य निराकृतत्वात् । यत्तु ब्रह्मणो निर्गुणत्वात् कार्यस्याविद्यकत्वेन कर्तृत्वमपि तथैवेति, तदयुक्तम्, सर्वविप्लावकत्वात् । सर्वविप्लवस्तु माध्यमिकवच्छून्यवाद एव पर्यवस्यतीति सर्वप्रमाणविरुद्धत्वात् तद्वदेवोपेक्ष्यः । तस्मात् तृतीयोऽपि नेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३६ ॥ एवं श्रुतार्थापत्त्या जीवस्य कर्तृत्वं साधयित्वा साक्षाच्छ्रुत्या साधयतीत्याशयेन व्याकुर्वन्ति व्यपदेश इत्यादि । व्यपदेशः प्रथमाविभक्त्या कर्तृत्वेन निर्देशः, सोऽस्यां श्रुतौ जीवे वर्तते । अतः कल्पनां विना साक्षाच्छ्रुत्यैव स कर्तेत्यर्थः । सूत्रशेषं व्याकुर्वन्ति अत्र सांख्ये इत्यादि । अत्र अस्मामपि

रश्मिः ।

तारयन्ति स्म किंचेति । तदिति कर्तृत्वं शशविषाणायितं स्यात् । ईक्षतीति । आदिना 'आनन्दमयोभ्यासात्' । तदिति कर्तृत्वम् । तथेति शशविषाणायितत्वम् । तु अम् । पक्षव्यावृत्तिः प्रसिद्धिश्चार्थः । असदित्यादिभाष्यं विवरिष्यन्तः साध्यमाहुः न चेति । निरेति तर्कपादे 'नाभाव उपलब्धेः'इत्यधिकरणे निराकृतत्वात् । सर्वविप्लव इति भाष्यं विवरीतुमाहुः यत्त्विति । एवकारस्तन्मतयुक्त्या । सर्वेति सर्वेषां सन्मार्गाणां विप्लावकत्वात् । तदुक्तं निबन्धे शास्त्रार्थे 'महेन्द्रजालवत्सर्वं कदाचिन्माययासृजत् । तदा ज्ञानादयः सर्वे वार्तामात्रं न वस्तुतः' इति । एवेति गुणत्रयविवरणाध्याये 'मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्ध उच्यते' इति वाक्यादेवकारः । सर्वप्रमाणेति 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' 'तदात्मानꣳस्वयमकुरुत' 'सच्चिदानन्दमिदं सर्वम्' इत्यादीनि प्रमाणानि । 'असदेवेदमग्र आसीत्' 'सत इदमुत्थितं सदिति चेन्न तु तर्कहृतम्' इत्यादिवाक्यानि तु वैराग्यार्थं जगतो मिथ्यात्वप्रतिपादकानि पूर्वं व्याख्यातानि चेति सर्वप्रमाणविरुद्धत्वादिति ॥ ३५ ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३६ ॥ कर्तृत्वमिति उपादानकर्तृत्वं निराकारस्य साधयित्वा । श्रुत्येति विज्ञानं जीवो यज्ञं तनुते विस्तारयति कर्माणि च लौकिकानि 'कायेन वाचा मनसा' इत्यादिपद्योक्तानि विस्तारयति । शंकरभाष्ये मनोमयो वेदात्मोक्तः । वेदार्थविषया बुद्धिर्निश्चयात्मिका विज्ञानं तन्मयः । विज्ञानैः प्रमाणस्वरूपैर्निर्वर्तित आत्मा विज्ञानपूर्वको विज्ञानादिस्तायत इति । स मायावादः । अस्माकं तु मतं मनोमयो वेदात्मोक्त इति समानम् । तदनु नानाविधयागादिसाधनवतः फलं विज्ञानमय इति मान्त्रवर्णिकसूत्रभाष्योक्तप्रकारेण । तदनु वेदान्तरं नानाविधयागादिसाधनम् । तद्वतश्चित्तशुद्धिद्वारा विज्ञानमयः विविधज्ञानवज्ज्ञानम् । ततो विज्ञानरूपेण फलेन प्रवृत्तिद्वारा

कर्तृत्वं न चेत् न । तथा सति निर्देशस्य विपर्ययो भवेत् । विज्ञानेन विज्ञानमादायेति श्रुत्यनुरोधात् । प्रकृतेऽपि तृतीयान्तता आपद्येत ।

अथ स्वव्यापारे कर्तृत्वं, तथापि पूर्वनिर्देशस्य विज्ञानमयस्य विपर्ययः स्याद् विकारित्वं स्यात् तच्चासंगतम् । त्र्यच्त्वात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

श्रुतौ विज्ञानपदेन बुद्धिरेवोच्यते । सांख्ये बुद्ध्यादीनां प्राकृतानामेव कर्तृत्वं व्यवस्थापितं न जीवस्य इति हेतोः क्रियायां यागादिषु वैदिकेषु लौकिकेषु च कर्मसु जीवस्य न कर्तृत्वम्, क्रियापदाद् भोगे कर्तृत्वं न पूर्वपक्षिणा प्रतिषिध्यते । तथाच क्रियायामेव जीवस्य कर्तृत्वं नेति चेन्न । इदं वक्ष्यमाणहेतुना सेत्स्यमानकथनम् । तथा सति विज्ञानपदेन बुद्धेरेव व्यपदेशेऽङ्गीकृते सति तथेत्यर्थः । ननु कारकमात्रस्य स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् स्थाली पचति काष्ठानि पचन्तीत्यादिवद् अत्रापि कर्तृत्वं शक्यवचनमतो निर्देशविपर्ययो न भविष्यतीत्याशङ्कामनूद्य तत्रापि दूषणं योजयन्ति अथेत्यादि । यद्येवं निर्देशः समर्थ्यते तथापि अयं श्लोको विज्ञानमयमुपक्रम्य पठित इत्येतदैकार्थ्यात् तत्रापि विज्ञानपदस्य बुद्धिवाचकत्वे विज्ञानमयपदस्य बुद्धिविकारवाचकत्वं स्यात् । तच्चासंगतम् । त्र्यच्त्वात् । 'ह्व्यचश्छन्दसी'ति विधेर्बह्वज्व्यावृत्त्यर्थत्वात् । अतस्तत्रेवात्रापि तदनुरोधाज्जीववाचकत्वमेवाङ्गीकार्यम् । यद्यपि

रश्मिः ।

यज्ञस्तायत इति । एवेति 'बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी' इति वाक्यदर्शनादेवकारः । प्राकृतानामिति । षष्ठाध्यायसांख्यप्रवचनसूत्रे 'प्रकृतेराद्योपादानता(म)न्येषां कार्यत्वश्रुतेः' इति सूत्रात् । शास्त्रत्वादेवकारः । कर्तृत्वमिति । सांख्यप्रवचनसूत्रे कार्याध्याये 'अध्यवसायो बुद्धिः' 'तत्कार्यं धर्मादिः' इति सूत्राभ्यां बुद्धेः कर्तृत्वम् । न जीवस्येति षष्ठाध्याये 'अहंकारः कर्ता न पुरुषः' इति सूत्रात् । भोग इति । पञ्चमाध्याये 'भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमन्यथा पूतिभावप्रसक्तेः' । 'भृत्येव भूत्वा वा स्वाम्यधिष्ठितिर्नैकान्तात्' इति सूत्रात् । इदमिति पूर्वोक्तं निषेधान्तम् । सिद्धवन्निर्देशभ्रमाभावायात्रैव साध्यमिदमित्याहुः वक्ष्यमाणेति । तथा सतीतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथेति । क्रियायां यागादिकर्मसु जीवस्याकर्तृत्वे प्रकारे सति पारिशेष्याद्बुद्धित्वे प्रकारे सति यत्फलितं तदाहुः विज्ञानेत्यादिना । तथेति निर्देशस्य विपर्ययो भवेत् । प्रकृते विज्ञानं यज्ञं तनुते' इत्यत्रापि बुद्धिरूपविज्ञानस्य विवक्षितत्वे तस्य करणत्वेन 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति सूत्रेण तृतीयापद्येत । कुतः विज्ञानेन विज्ञानमादायेति श्रुत्यनुरोधादित्यर्थः । स्वव्यापार इति विवक्षिते व्यापारे । स्वातन्त्र्यादिति कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयत्वं स्वातन्त्र्यं तस्मादित्यर्थः । ननु स्थाल्या अधिकरणस्य कर्तृत्वविवक्षायां दृष्टान्तत्वं न करणनिष्ठव्यापारविवक्षणे दृष्टान्तत्वमत आहुः काष्ठानीति । अत्रापीति 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इत्यत्रापि करणस्य कर्तृत्वविवक्षया तच्छक्यवचनमतो न तृतीयापि तु 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा' इति तथा । अयमिति विज्ञानं यज्ञं तनुत इति श्लोकः । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मनो मनोमयादन्योन्तर आत्मा विज्ञानमयः' इति विज्ञानमयमुप-

---

१. पूर्वसूत्रादाचार्या आहुः ।

विज्ञानमादायेत्यत्र विपर्यय एव एकस्य प्रदेशभेदेनार्थभेदोऽपि । भगवति सर्वे शब्दाः स्वभावत एव प्रवर्तन्ते । औपचारिकत्वज्ञापकाभावात् । यज्ञो यजमान इति श्रद्धादीनां शिरस्त्वादिः । तस्माद् विज्ञानमयो जीव एव ।

भाष्यप्रकाशः।

विज्ञानमादायेत्यत्र विपर्यय एव वर्तत इति तस्य न दोषत्वमिति वक्तुं शक्यते, तथापि एकस्य विज्ञानस्य जीवधर्मतया प्राणधर्मतया च प्रदेशभेदेनार्थभेदोऽपि तत्राभिप्रेत इति तत्र न विपर्ययस्य दोषत्वम् । अत्र तूभयत्राप्येक एव विज्ञानपदार्थः परामृश्यत इत्यत्र तु विपर्ययोऽदोष एवेत्यर्थः । ननु विज्ञानपदस्य जीववाचकत्वे 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्यत्र विज्ञानपदस्य ब्रह्मण्यौपचारिकत्वं स्यादतो नेदं साधीय इत्यत आहुः भगवतीत्यादि । सर्वे शब्दाः प्रणवविकृतित्वात्प्रणववाच्ये ब्रह्मणि स्वभावत एव प्रवर्तन्ते । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इति श्रुतेश्च । अतस्तत्रौपचारिकत्वज्ञापकाभावान्न तथेत्यदोष इत्यर्थः । नन्विदं विज्ञानमयपदस्य विकारार्थत्वानुपपत्त्यनुरोधेनोक्तम् । सा तु नास्ति । छन्दसि सर्वेषां विधीनां वैकल्पिकत्वाभ्युपगमात्, नचात्र विकारप्रत्ययत्वे मानाभावः । तत्र श्रद्धादीनां मनोवागादिधर्माणां शिरआदित्वकल्पनाया एव मानत्वादित्यत आहुः यज्ञ इत्यादि । सत्यमस्ति कल्पना, परंतु न तस्या

रश्मिः ।

क्रम्य । बह्वजिति । 'द्व्यचश्छन्दसि' इत्यस्य सूत्रस्य छन्दसि चेद्विकारे मयड्वेद् द्व्यच एवेति सूत्रार्थात् । जीवेति विज्ञानपदस्य । भोक्त्रापत्तिसूत्रे 'अणुः पन्था विततः पुराणः' इति बृहदारण्यकादेवकारः । विज्ञानमादायेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म यद्यपीति । विपर्यय इति द्वितीयाश्रुत्या कर्तृत्वविपर्ययः । 'विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्मज्येष्ठमुपासते' । 'विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति' इति श्रुतिभ्यामेवकारः । तस्येति विपर्ययस्य । जीवेति जीवतीति जीवः । जीवयतीति जीवः परमात्मा तस्य धर्मतया । प्राणेति प्राणानामिन्द्रियाणां धर्मतया च । प्रदेशभेदस्तु हृदि जीवो हृदि प्राणः प्रतिष्ठितः ईश्वरश्च । तत्र प्राणो वेदशास्त्रीयः । ब्रह्मजीवौ समानवृक्षे भवतः । 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति' तस्य चैतन्यगुणविशिष्टो जीव इति हृद्यपि । प्राणास्त्विन्द्रियाण्यपि तेषां प्रदेशाः नासाग्रजिह्वाग्रादय इत्येवं सः । अथवेति भाष्यविवरणम् । अर्थभेद इति तेन । अर्थभेदस्तु प्राणादिसंज्ञया । तत्रेति एकविज्ञाने । तत्रेति उक्तश्रुतिषु । कर्तृत्वविपर्ययस्य दोषत्वं तृतीयान्ततापत्तिः । अत्रेति विज्ञानेन विज्ञानमादायेत्यत्र । एकः ज्ञानजनकशक्तिरूपः । टीकाग्रन्थादेवकारः । अत्र त्विति विज्ञानेनेति श्रुतौ तु । तृतीयान्तकर्तृत्वविपर्ययोऽदोष एव । अदोष इति छेदः । टीकाग्रन्थादेवकारः । सर्वे इति सर्वान्तर्गतत्वं 'सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति श्रुतेः पद्मपुराणेन श्रीयमुनाजित्परत्वात् । स्वभावत इति अभिधातात्पर्याभ्याम् । अर्थमात्रात्मके कृष्णे तात्पर्यवृत्तिः । मण्डूकश्रुतेरेवकारः । आमनन्तीति म्ना अभ्यासे अभ्यसन्तीत्यर्थः । पुनः पुनः कथनमभ्यासः । अदोष इति औपचारिकत्वं दोषो न । अभ्युपेति । 'विभाषा छन्दसि' इति सूत्र इति शेषः । तत्रेति विज्ञानमये । मन इति श्रद्धा मनोधर्मः । 'कामः संकल्पः' इति बृहदारण्यकात् । ऋतसत्ये वाग्धर्मौ । तत्प्रतिपाद्यत्वात् । योग आत्मा धर्मोऽपि । महर्लोकः स्वर्लोकधर्मस्तत्प्रतिष्ठितत्वादिति । कल्पनेति कल्पना विकार इति भावः । प्रसिद्धेरेवकारः ।

जडस्य च स्वातन्त्र्याभावान्न कर्तृत्वम् ॥ ३६ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

विकारप्रत्यये मानत्वम् । श्लोके तस्य यज्ञकर्तृताया वक्तव्यत्वात् । श्रुत्यन्तरे च यजमानभागप्राशनप्रशंसायाम् 'एतावान् वै यज्ञो यावान् यजमानभागो यज्ञो यजमानो यद्यजमानभागं प्राश्नाति यज्ञ एव यज्ञं प्रतिष्ठापयति' इति यज्ञस्वामित्वेन यजमानस्य यज्ञतायाः कल्पनया उपदिष्टत्वाद्यजमानधर्माणां श्रद्धादीनां शिरस्त्वादिः यज्ञशिरःप्रभृतिरूपत्वं कल्पनयोच्यते । पञ्चाग्निविद्यायां श्रद्धाहोमकथनात् तस्या यज्ञाङ्गतया तद्धर्मत्वम्, ऋतसत्ये प्रमीयमाणानुष्ठीयमानौ धर्मौ । योगश्चात्मचिन्तनसाधनत्वाद्योगशिखाद्युपनिषत्सु विहितत्वाच्च धर्म एव । महर्लोकोऽप्याधारतया योगयज्ञाङ्गम् । इदं च तृतीयाध्यायेन संगतम् । अत इयं कल्पना यज्ञत्वार्थेति नास्या विकारप्रत्ययसाधकत्वमित्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । ननु भवत्वेवं तथापि यज्ञादिकर्तृत्वं शरीरविशिष्टस्यैवेति बुद्धावेव कर्तृतायाः पर्यवसानमित्यत आहुः जडस्येत्यादि ।

रश्मिः ।

श्लोक इति 'विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेपि च । विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्मज्येष्ठमुपासते' इति श्लोके । तस्य विज्ञानमयस्य । श्रुत्यन्तर इति । श्रुतिस्तु संहिताप्रथमाष्टके सप्तमप्रश्नस्था । एतावानिति । स्वचिक्रीडिषया यजमानभक्षणकाल एतावानाविर्भावितः विद्वन्मण्डनोक्तदिशा सर्वशक्तित्वाद्ब्रह्मणः । श्रुतित्वाद्वा इति । यज्ञो यजमानो 'यो यच्छ्रद्धः स एव सः' इति स्मृतेः सामानाधिकरण्यम् । प्राश्नातीति । यदेव विद्ययेति श्रुतेर्ज्ञानपूर्वकमशनं प्राशनम् । यज्ञ इति सप्तम्यन्तमपि । कल्पनयेति स्मृत्याज्ञारूपसामर्थ्येन । यज्ञेति यज्ञस्य शिरःप्रभृतयस्तद्रूपत्वम् । किमेतावतेत्यतोऽत्रैकरूपतया यज्ञरूपं विज्ञानं विकारव्यतिरिक्तमित्याहुः पञ्चाग्नीति । इयं रंहत्यधिकरणस्था । तस्या इति 'यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति श्रुतेः । अत्रूपश्रद्धाया यज्ञस्य कर्तृरूपाङ्गतया तद्धर्मत्वम् । 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इति धर्मलक्षणात्कर्तृधर्मत्वम् । धर्माविति अनुष्ठीयमाने मन्त्रकर्मणी । आत्मेति । 'अयं हि परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्' इति स्मृतेः । समाधौ ह्यात्मदर्शनसाधनत्वं तस्मात् । यद्वा । आत्मचिन्तनं तत्साधनं चिन्तनसाधनं तस्मात् । पञ्चमस्कन्धे चतुर्थाध्याये । 'द्रव्यदेशकालवयःश्रद्धर्त्विग्विविधोद्देशोपचितैः सर्वैरपि क्रतुभिर्यथोपदेशं शतकृत्व इयाज' इत्यत्र द्रव्यदेशकालाः, वयो युवा, यजमानस्येति कर्तोक्तिः । विविधोद्देशपदेन परमधर्मसाधनत्वाद्योगो धर्म इति प्रथमपक्षे लक्षणापत्त्याऽरुच्या हेत्वन्तरमाहुः योगशिखेति । धर्म एवेति । धर्म इति योगयज्ञे द्रव्यस्थानीयत्वेन धर्म एव चोदनालक्षणाक्रान्तत्वेनैवकारः । योगयज्ञेति । योगो यज्ञ इति कर्मधारयः । तस्याङ्गमिति षष्ठीतत्पुरुषः । देशरूपाङ्गम् । इदमिति श्रद्धादीनां शिरस्त्वादि । तृतीयेति तृतीयान्तं पदम् । कल्पनेति स्मृतिसामर्थ्येन शिरस्त्वादिकल्पना श्रद्धादीनाम् । विकारेति । तथा चोक्तं केदारेभ्य इत्यत्र सुबोधिन्याम् । ज्ञानशक्तिक्रियाशक्तियुक्तो हि भगवान् । ज्ञानक्रिययोर्गतयोरपगच्छतीव । प्राकट्यं तु विवर्तत एवेत्यलम् । अविकृतत्वमुपादानस्य । समन्वयाधिकरण उपपादनात् । तस्मादित्यादीति एवकारेण भाष्ये बुद्धिव्यवच्छेदः । बुद्धाविति बुद्धेर्गुणेनाङ्गुष्ठमात्रत्वात् । सांख्यप्रसिद्ध्यैवकारः । पर्यवेति तवापि श्रुतिपथमनुसरतो 'बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यपरोपि' अङ्गुष्ठमात्रो दृष्ट इति 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः अङ्गुष्ठं च समाश्रितः'

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

ननु जीवस्य कर्तृत्वे हिताकरणादिदोषप्रसक्तिरिति चेन् न। उपलब्धिवदनियमः । यथा चक्षुषेष्टमनिष्टं चोपलभते, एवमिन्द्रियैः कर्म कुर्वन्निष्टमनिष्टं वा प्राप्नोति ॥ ३७ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तथाच कर्तृलक्षणस्य बुद्धावघटमानत्वान्न बुद्धेः कर्तृत्वं किंतु जीवस्यैवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि । जीवस्य कर्तृत्वे स्वातन्त्र्यं प्राप्तम् । स्वतन्त्रत्वे च हितमेव स्वस्य कुर्यान्न त्वहितादि, दृश्यते तु तदपि, अतो हिताकरणादिदोषप्रसक्तिर्जीवकर्तृत्वबाधिकेति बुद्धेरेव कर्तृत्वमित्यर्थः । समाधिं व्याकुर्वन्ति नेत्यादि । सांख्यमते भोक्तृत्वस्याङ्गीकाराद् भोगस्य च सुखदुःखसाक्षात्कारात्मकत्वात् तत्र स्वातन्त्र्यं त्वस्य वक्तव्यम्, तथा सति उपलब्धिरूपे कार्ये तत्करणभूतानि चक्षुरादीनि व्यापारयन् यथा चक्षुषा इष्टमनिष्टं चोपलभते, एवं क्रियारूपेऽपि कार्ये तत्करणानामिन्द्रियाणां व्यापारणादिन्द्रियैः कर्म कुर्वन्निष्टमनिष्टं वा प्राप्नोतीति समः समाधिरित्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु—यथा, नित्योपलब्धिसूत्रे आत्मनो विभुत्व उपलब्ध्यनियमो दोष उक्तस्तथात्र आत्मनोऽकर्तृत्वे प्रकृतेश्च कर्तृत्वे दोष उच्यते। यदि प्रकृतिरेव कर्त्री स्यान्नात्मा, तदा तस्याः सर्वपुरुषसाधारणत्वात् सर्वाणि कर्माणि सर्वेषां भोगाय स्युर्नैव वा, न तु कस्यचित् । नच य आत्मा यत्सन्निहितस्तस्य तद्भोग इति सन्निधानाद् व्यवस्था ।

रश्मिः ।

इति । 'अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात्' इति चाङ्गुष्ठमात्रे कर्तृत्वमावश्यकम् । शरीरे कर्तृत्वं यद्यप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां वर्तते तथापि गौरवानेकप्रागभावध्वंसादिकल्पनापेक्षयैकत्राङ्गुष्ठमात्रे पर्यवसानं वक्तव्यम् । न च जीवे तस्याणुत्वेनानुद्भूतकर्तृत्वाङ्गीकारापत्तेः । अतः पर्यवसानपदम् । कर्त्रिति 'स्वतन्त्रः कर्ता' इति कर्तृलक्षणं स्वातन्त्र्यम् । बुद्धाविति । अहंकारकार्यत्वेन सात्त्विकबुद्धित्वेन च जडत्वम् । बुद्धिर्ज्ञानमिति नैयायिकाः । इत्यर्थ इति । यद्यपि काष्ठानि पचन्तीति बुद्धावपि कर्तृलक्षणं जाघटीति बुद्ध्यायं पदार्थाञ्जानातीति प्रत्ययात् । तथापि गौणमुख्यन्यायेन प्रसिद्धप्रयोगापेक्षोयं भाष्यप्रकाशः । तथा च नियतयत्नार्थकत्वे प्रत्ययस्य शरीराङ्गुष्ठमात्रयोस्तदनाधारत्वेन लक्षणाप्रसङ्गः । अत एव नानुद्भूतकर्तृत्वं दोषो नापि गौरवादिर्दोष इति ज्ञेयम् ॥ ३६ ॥

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥ हितेति आदिशब्देन कारणे हिताकरणापत्तिः । भोक्तृत्वस्येति पूर्वसूत्र उक्तम् । चक्षुरिति चक्षुषोर्ज्ञानेन्द्रियत्वेन कारणे लौकिके एव हिताकरणाङ्गीकारेण न कारणे हिताकरणापत्तिरित्युक्तम् । इष्टमित्यादि इष्टं भगवल्लिङ्गदर्शनादि । अनिष्टमुच्चदादित्यदर्शनादि 'नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्' इति श्रुतेः । ज्ञानेन्द्रियाण्युक्त्वा कर्मेन्द्रियाण्याहुः एवमिति । कर्मेति सामान्यतः कर्म कुर्वन् । सम इति वैषम्यनैर्घृण्यसूत्रसमाधिना समः । 'घोः किः क्यन्तं स्त्रियाम्' इति सूत्राभ्यां समेत्यपेक्षितम् । तथापि स्मार्तोयं प्रयोगः । तथा च स्मृतिः 'समाधिनानुसर तद्विचेष्टितम्' इति । 'आङो नाऽस्त्रियाम्' इति ना । कस्यचिदिति

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

नन्वीश्वरवत् स्वार्थमन्यथा न कुर्यादिति चेच्छक्तिविपर्ययात्। तथा सामर्थ्याभावात्। इत एव दैवादहितमपि करोति ॥ ३८ ॥

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥

जीवस्य क्रियाज्ञानशक्ती योगेन सिद्ध्यतः। समाध्यभावाच्छक्त्यभाव इत्यर्थः। चकारात् तादृशमन्त्राभावोऽपि।

भाष्यप्रकाशः।

आत्मनां विभुत्वाभ्युपगमेन सर्वेषां सन्निधानस्याविशिष्टत्वात्। अत एव नान्तःकरणादिनापि व्यवस्थासिद्धिरित्याहुः। तदपि युक्तम् ॥ ३७ ॥

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि। अयमर्थः। चक्षुषा अनिष्टोपलब्धिर्या जायते सा न स्वप्रयत्नसंपाद्या। प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वेन दैवाज्जायमानत्वात्, कर्म तु न तथा, स्वयत्ननिष्पाद्यत्वात्, अतः कर्मजनितेष्टानिष्ट उपलब्धिदृष्टान्तो न युक्तः। अतो यदि जीवः स्वतः कर्ता स्यात् तदा स्वार्थमनिष्टं न कुर्यात्। यथा ईश्वरः स्वार्थमनिष्टं न करोति तद्वत्। दृश्यते च तत्। अतो न जीवः कर्तेति। अत्र समाधिं व्याकुर्वन्ति तथेत्यादि। विपर्ययोऽभावः। तथाच शक्त्यभावादनिष्टकरणम्। ईश्वरे तु शक्तिरस्तीति न स दृष्टान्तः, अतोऽनिष्टकरणं न साहजिककर्तृत्वबाधकमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

समाध्यभावाच ॥ ३९ ॥ शक्त्यभाव एव कुत इत्याकाङ्क्षायामेतत्सूत्रं प्रवृत्त इत्याशयेन विवृण्वन्ति जीवस्येत्यादि। स्पष्टम्। तादृशमन्त्राभाव इति सामर्थ्यसाधक-

रश्मिः।

भोगाय स्युरित्यन्वयः। अत एवेति आत्मनां विभुत्वेत्याद्युक्तहेतोरेव। हेत्वन्तरव्यवच्छेदायैवकारः। नान्तरिति अन्तःकरणेन विषयोपसेवनं क्रियते न विषयव्यवस्था क्रियते। आदिशब्देन धर्मः। तेनापि विषया उपस्थाप्यन्ते न व्यवस्थाप्यन्ते इति तथा। तदपीति सूत्राणां सारवद्विश्वतोमुखत्वात्कर्तृत्वसाधनप्रकरणे प्रकृतिकर्तृत्वखण्डनं प्राप्नोतीति। अपिर्गर्हायाम्। अपि स्तुयाद्वृषलमितिवत् ॥ ३७ ॥

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥ स्वेति स्वं जीवः। प्रमाणेति। वस्तु विषयः। दैवादिति अधर्मात्, प्रमाणवस्तूपस्थापकात्। तथेति प्रमाणवस्तूपस्थापकत्वेन प्रकारेण। स्वयत्नेति जनिका क्रिया यत्नः। आत्मनिष्ठेति नैयायिकाः। अधर्मोऽदृष्टमपूर्वम्, कर्म तु तज्जनकमिति भेदः। न युक्त इति कार्यकारणयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्निविष्टत्वात्। न कुर्यादिति। बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानस्य सहकारिप्रवर्तकस्याभावात्। न करोतीति 'कृष्णायाक्लिष्टकारिणे' इति श्रुतेः। शक्त्यभावादिति। शक्तिः सामर्थ्यं ज्ञानक्रियाशक्त्यभावात्। न स दृष्टान्त इति स ईश्वरो न दृष्टान्तः। इत्यर्थ इति ज्ञानक्रिययोः सामर्थ्यस्याज्ञानं कारणमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

समाध्यभावाच ॥ ३९ ॥ स्पष्टमिति। 'जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः' इति कैवल्यपादस्थयोगसूत्रात्समाधिरूपयोगजसिद्धी शक्ती इत्यर्थः। एवं स्पष्टमित्यर्थः। सामर्थ्येति

नच सहजकर्तृत्वे अनिर्मोक्षः । पराधीनकर्तृत्व एवैतत् । ब्रह्मवत् । सांख्यस्य तन्मतानुसारिणो वान्यस्य भ्रम एव । कर्तृत्वे न मुक्तिरिति ।

भाष्यप्रकाशः ।

मन्त्राभावः । यथा 'भूमिर्भूम्ना द्यौर्वरिणेत्याहाशिषमेवैतामास्ते' 'सर्पा वै जीर्यन्तोऽमन्यन्त स एतं कसर्णीरः काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत्ततो वै ते जीर्णास्तनूरपाघ्नत' इति । अत्र सांख्यास्तदनुसारिणो मायावादिप्रभृतयश्च जीवस्य बुद्धिसंबन्धादौपाधिकं कर्तृत्वमङ्गीकुर्वन्तः स्वाभाविके जीवस्य कर्तृत्वे यथा वह्नेरौष्ण्यान्न निवृत्तिस्तथा जीवस्य कर्तृत्वान्न निवृत्तिः स्यात् । तदनिवृत्तौ च मोक्षोऽपि न स्यात् कर्तृत्वस्य दुःखरूपत्वादित्याहुः तद् दूषयन्ति नचेत्यादि । पराधीनकर्तृत्व एवैतदिति । आध्यासिक एव कर्तृत्वे अनिर्मोक्षस्तस्यैव दुःखरूपत्वात् । ब्रह्मवदिति, वैधर्म्ये दृष्टान्तः । तथाच पराधीनकर्तृत्ववादिनस्तवैवायं दोषो, नास्माकमित्यर्थः । ननु शुद्धबुद्धमुक्तात्मनः प्रतिपादनात् तादृशे आत्मनि मोक्षसिद्धिरभिमता । तादृगात्मप्रतिपादनं च न स्वाभाविके कर्तृत्वे अवकल्पते, अत उपाधिधर्माध्यासेनैवात्मनः कर्तृत्वं न स्वाभाविकमिति वदतः प्रत्याहुः सांख्यस्येत्यादि । कर्तृत्वे नेति । अत्र नेति भिन्नं पदम् । भ्रमत्वे

रश्मिः ।

पूर्वसूत्रे शक्तिरुक्ता तामनुवर्त्यैकसंबन्धिज्ञानमपरसंबन्धिस्मारकमिति न्यायेन साधकमन्त्रोपस्थितिरभावेऽन्वयः । मन्त्रेण सामर्थ्ये दृष्टान्तमाहुर्यथेति । इयं श्रुतिः पञ्चमप्रश्ने चतुर्थानुवाके प्रथमाष्टकेऽस्ति । माधवाचार्यभाष्यानुसरणे तु पञ्चमप्रपाठके । श्रुत्यर्थस्तु भूमा परमात्मा वरिणा मेघेन यः कश्चिदाह स मन्त्र आशिषमेवैतामादत्ते आसमन्ताद्ददाति । उदाहरणमाह सर्पेत्यादिना । जॄ वयोहानौ । अमन्यन्त ज्ञातवन्तः । एतम् । कसर्णीर इति गरुडनाम । काद्रवेयः कद्रोरपत्यम् । मन्त्रदर्शनं जायते स ऋषिदेवताकान्मन्त्रान् वै निश्चयेन ते जीर्णाः सन्तोऽपि तनूर्नागकञ्चुकीरपाघ्नत अपत्यक्तवन्त इति । मायेति मायावादिनः शंकराचार्याः । भेदाभेदवादिनो भास्कराचार्याः । अविभागाद्वैतवादिनो विज्ञानेन्द्रभिक्षवः । प्रभृतिपदार्थौ आहुरिति यथेति वक्ष्यमाणसूत्र आहुः न चेत्यादीति । सहजकर्तृत्वं व्युच्चरणकर्तृत्वम्, यथाग्नेरिति श्रुतेः तस्मिन् । अनिर्मोक्ष इति स्वरूपेणावस्थितिर्मोक्षः । अनात्मनो देहादीनभिमन्यते सोऽभिमान आत्मनो बन्धस्तन्निवृत्तिर्मोक्ष इति श्रुतेः । नाहं किंचित्करोमीति स्मृतेश्च । एतदिति भाष्येव्ययमित्याशयः । यद्वा । समीपतरवर्तिबन्धककर्तृत्वं भाष्येर्थ एतदित्यस्य । एवेति स्वाभाविककर्तृत्वव्यवच्छेदः । दुःखेति द्रव्याद्वैतविरुद्धमविदुषां कर्तृत्वं बन्धकत्वाद्विदुषां दुःखरूपं तत्त्वात् । सहजं तु सुखरूपम्, ब्रह्मधर्मत्वात् । ब्रह्मवदिति । षष्ठ्यन्ताद्वतिः । वैधर्म्य इति ब्रह्मणः पराधीनकर्तृत्वाभावादनिर्मोक्षाभाव इवेति जीवविरुद्धो धर्मः । स्वार्थे ष्यञ् । स एव वैधर्म्यं तत्र दृष्टान्तः । यद्वा जीवद्वारा ब्रह्मण आध्यासिककर्तृत्वम् । चतुष्पदो ब्रह्मणो विश्वस्य पादत्वात् । पादे मे सुखं पादे मे वेदनेति प्रसिद्धेः । अयमिति अनिर्मोक्षः । अभीति ननु ज्ञानान्मुक्तिप्रतिपादनादिति चेन्न । प्रतिपादनेन शाब्दज्ञानस्य विवक्षणात् । वेदान्तविज्ञानेति श्रुतेः । कर्तृत्व इति शरीरवत्त्वसमानाधिकरणे अवेति । शुद्धत्वादिविरुद्धत्वात् । अत इति कर्तृत्वस्य उक्तशुद्धत्वादिविरुद्धशरीरवत्त्वापादकत्वात् । सांख्यस्येत्यादीति सांख्यमता-

नपुंसक एवमुच्येतेति बाह्यवत् । निरिन्द्रियस्यैव समाधिरित्यपि । करणत्वेन बुद्धिं

भाष्यप्रकाशः ।

हेतुः नपुंसक इत्यादि । नपुंसक इति स्वातन्त्र्यादिसर्वपुरुषधर्मशून्यः इति बाह्यवदिति, अयमभ्युपगमो बाह्यानामिव प्रमाणरहितः । तथाच प्रमाणराहित्यादस्य भ्रमत्वमित्यर्थः । अत्र हेतुस्तु मुक्तानामपि शुकसनत्कुमारादीनामुपदेशकर्तृत्वदर्शनम् । भूमविद्यायां 'तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मतः प्राणः' इत्यारभ्य, 'आत्मतः कर्माण्यात्मत एवेदं सर्वम्' इत्यन्तेन पश्यस्य संकल्पादीनामात्महेतुकत्वश्रावणं च बोध्यम् । यदुक्तं, समाध्यभावश्च शास्त्रार्थवत्त्वेनैव परिहृतो यथाप्राप्तमेव कर्तृत्वमादाय समाधिविधानादिति तद् दूषयन्ति निरिन्द्रियस्यैव समाधिरित्यपीति अध्यासशून्यतया इन्द्रियाद्यभिमानरहितस्यैव समाधिर्मुख्य इत्यपि बोध्यमित्यर्थः । अत्रापि भूमविद्यास्थं वाक्यमेव हेतुः । ननु कैवल्यात् पूर्वं जीवन्मुक्तस्यापि लिङ्गसद्भावाद् बुद्धिसंबन्धोऽस्त्येवेति कथं निरिन्द्रियत्वमत आहुः करणत्वेनेत्यादि ।

रश्मिः ।

स्तीति सांख्यः पुरुषस्तस्य । **भ्रम** इति । परप्राप्तिकर्तृत्वसमानाधिकरणमुक्त्यभावाभावरूपमुक्तिमति ब्रह्मविदि कर्तृत्वसमानाधिकरणमुक्त्यभावप्रकारकं ज्ञानं भ्रमः । तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानं भ्रमः । दशगणीमध्ये यस्याः कस्याश्च कृतेर्यस्य कस्य व्यापारस्यावर्जनीयत्वात् । कृतिमत्त्वं कर्तृत्वम् । धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वं वा कर्तृत्वम् । **अत्रेति** तथा च सति सप्तम्याः सामानाधिकरण्यमर्थः । कर्तृत्वसमानाधिकरणमुक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इति भाष्यार्थः । **स्वातन्त्र्यादीति** आदिशब्देन कामक्रोधावशत्वम् । **प्रमाणेति** तथा च जन्यजनकभावसंबन्धेन **प्रमाणराहित्यादेतद्वाक्यजन्यज्ञानस्य भ्रमत्वमित्यर्थः** । आप्तवाक्यं प्रमाणं, पदसमूहे नाप्तवाक्यत्वं दोषः । तथाचाप्रमाणसाहित्यादस्य भ्रमत्वमित्युक्तम् । **इति बाह्यवदित्युक्त्यातियौक्तिकत्वादभ्युपगमे युक्तिः । नपुंसक** ऊर्ध्वरेताः कामवशेन सर्वसह इति । ननु 'पितू रेतोतिरेकात् पुरुषो मातू रेतोतिरेकात् स्त्री उभयोर्बीजतुल्यत्वान्नपुंसकम्' इति श्रुतेरन्यविधं नपुंसकत्वं कुतो नोक्तमिति चेत्सत्यम् । वेदबाह्यग्रन्थत्वान्नोक्तम् । **अत्रेति** कर्तृत्वसमानाधिकरणमुक्तत्वे । **उपेति** स्पष्टं श्रीभागवते । मुक्तस्य सर्वेन्द्रियलये कर्तृत्वसमर्पिकां श्रुतिं वक्तुमाहुः **भूमेति** । अर्थस्तु लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे तृतीयाध्याये भाष्ये स्पष्टः । **पश्यस्येति** ज्ञानिनः । **यदुक्तमिति** शंकराचार्यैर्यथेति वक्ष्यमाणसूत्रभाष्ये यदुक्तम् । **समाधीति** । द्रष्टव्य इति समाधिः । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यत्र वेदान्तश्रवणपरित्यक्तोपाधेरकर्तृत्वेन यः समाध्यभावः समाध्यभावप्रसङ्गस्तस्मादिति सूत्रार्थः । कर्तृत्वं जीवस्य शास्त्रार्थवत्त्वमुच्यते **यथेति** । यत्र हि द्वैतमिव भवतीत्यादिशास्त्रेण यथावत्प्राप्तम् । एवकारस्तु तद्युक्तिभिः । **समाधिरिति** समाधिपादस्थे निर्बीजसबीजसमाधी योगसूत्रे शंकराचार्योक्तसमाधिर्विभूतिपादे सूत्रांशोर्थत्वेन व्याख्यातः । सूत्रं तु 'तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः' इति सूत्रे तद्ध्यानं तदेव ध्यानमेवेत्यर्थः । **मुख्य** इति । ननु मुख्यपदं भाष्ये नास्ति । नैष दोषः । गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययमालोच्योक्तं समाधिपदम् । **बोध्यमिति** 'नैव किंचित्करोमि'इति वाक्यात् । भ्रम एवेति नान्वेत्यतो बोध्यं दूषणत्वेनेत्याक्षेपः । ननु मानसीसेवायां कथं कर्तृत्वं 'ता नाविदन्मय्यनुषङ्गबद्धधियः' इति वाक्यात् । अत्राहुः **अत्रापीत्यादि** । 'आत्मत आविर्भावतिरोभावौ'इति निरुच्यात्मतो बलमिति श्रुतेः । अत्र पूर्वत्र 'बलं वा व विज्ञानाद्भूयः' इत्युपक्रम्य

वदन्न केनापि दूष्यते । तस्माज्जीवस्य स्वाभाविकं कर्तृत्वम् । ध्यायतीव लेलायतीवेत्यपि परधर्मानुकरणम् । अयमप्येको धर्मः ।

भाष्यप्रकाशः ।

तथाच बुद्धिसंबन्धस्तु केवलस्य ब्रह्माभेदेऽप्यनिवार्यः । बुद्धेः पारमार्थिके व्यावहारिके च सत्त्वे विभुन आकाशस्येव सर्वसंबन्धत्वात् । अध्यासस्तु नास्ति, येन संबध्येत । तस्माज्जीवस्य स्वाभाविकमेव कर्तृत्वमित्यर्थः । एवं मुक्तस्य स्वाभाविकं कर्तृत्वं प्रतिपाद्य संसारिणोप्याहुः ध्यायतीवेत्यादि । तदुक्तमेकादशस्कन्धे द्वाविंशे,

'नृत्यतो गायतः पश्यन् यथैवानुकरोति तान् ।
एवं बुद्धिगुणान् पश्यन्ननीहोप्यनुकार्यते' ॥ इति ।

गुणैर्भगवता वेति बोध्यम् । तथा चानुकरणेऽपि गुणादीनां प्रयोजकत्वमेव, धर्मस्तु जैव एव बुद्धिगुणद्रष्टृत्वकथनादिति बोध्यम् । अत एवैकादशे द्वितीयाध्यायेऽपि योगीश्वरवाक्ये

रश्मिः ।

'कर्ता भवति' इति श्रुतेः । अत एव भगवत्सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठादिष्वित्यत्रादिशब्द उक्तः । तेनात्रापि । अन्यथा ज्ञानमार्गे इवात्रापि 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इत्यापत्तिस्तद्व्यवच्छेदक एवकारः । केवलस्येति मयट्प्रत्ययशून्यस्य विज्ञानमात्रस्य परमाणोर्जीवस्य । अनिवार्य इति बुद्धिस्तत्त्वान्तरं तथापि सहजकर्तृत्वार्थमपेक्षते । कर्तृत्वस्य कृतिरूपत्वेनेच्छाजन्यत्वमिच्छाया ज्ञानजन्यत्वम् । ज्ञानस्य बुद्धिजन्यत्वादनिवार्यः । बुद्ध्या पदार्थाञ्जानातीति प्रयोगात् । तदेवाहुर्बुद्धेरिति विज्ञानात्मिकायाः । आकाशस्येति आकाशं तस्य । तस्मादिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तस्मादिति युक्तिसत्त्वात् । एवेति अप्यर्थे । अस्मिन्नेव विचारे औपाधिककर्तृत्वव्यवच्छेदक एवकारः । संसारिण इति लिङ्गदेहविशिष्टत्वं संसारित्वम् । ध्यायतीवेत्यादीति । इयं श्रुतिर्ज्योतिर्ब्राह्मणस्था 'कतम आत्मेति योयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः स समानः सन्नुभौ लोकौ संचरति ध्यायतीव लेलायतीव' इति । श्रुत्यर्थस्तु बुद्ध्यादिषु बहुष्वात्मा कतम इति प्रश्नः कृतो जनकेन ततो याज्ञवल्क्य उत्तरमाह योयमित्यादिना । विज्ञानमयो जीव इति व्याख्यातम् । प्राणेष्विन्द्रियादिषु स आत्मा समानः । वक्ष्यमाणवाक्येन बुद्धिसमानो गुणैरुभाविहलोकपरलोकौ संचरति । तदेव दर्शयति ध्यायतीव ध्यानं व्यापारवती बुद्धिः । तद्गुणं ध्यानं पश्यन् ध्यानं करोतीव जीवो भवति । लेलायति चलति । बुद्ध्यादिकारणेषु प्राणादिवायुषु चलत्स्वित्येवाचार्याशयगोचरो न तु परधर्माणामनु पश्चात्करणं भ्रान्त्या करणे चतुष्कोणलोहपिण्डावभासकचतुष्कोणाग्निवत् चलत्यां नावि तत्स्थप्रतीततीरस्थतरुचलनवच्चेत्यर्थ इति वक्तुमुपष्टम्भन्ति तदुक्तमिति । तथा च ध्यायतीवेत्यस्य बुद्धिर्ध्यायति जीवोत्र तद्गुणध्यानं करोतीव । एवं लेलायति बुद्धिर्जीवो लेलायति चलतीवेत्यर्थः । अनीहः करणाभावान्निराकारत्वात् । अनुकार्यते जीवोनुकरोति अहंकारेण स्वस्मिन्नध्यस्यति । बुद्ध्या त्वध्यास्यते जीवः । बुद्धिः सात्त्विकी राजसी तामसी चेति गुणैरित्याहुः गुणैरिति । 'परात्तु तच्छ्रुतेः' इति सूत्रादाहुर्भगवतेति । तथा च परशब्देन भाष्ये मनः । बुद्धेर्मनोधर्मत्वादित्युक्तम् । अयमिति परधर्मानुकरणं विधेयलिङ्गम् । श्रुतौ दर्शनात् । धर्म इत्यन्तभाष्यतात्पर्यार्थमाहुः तथा चेति कर्तृत्वधर्मे सति च । एवेति वक्ष्यमाणार्थादेवेति । धर्मस्त्विति धर्मः कर्तृत्वलक्षण एवेति श्रीधर्या

स्वाप्ययसंपत्त्योर्ब्रह्मव्यपदेशं पुरस्कृत्य सर्वविप्लवं वदन्नुपेक्ष्यः ॥ ३९ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

'कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वाऽनुसृतस्वभावात् ।
करोति यद् यत् सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत् तत्' ॥

इत्यत्र कायाद्युपाधितोऽन्य आत्माऽपि कर्तृत्वेनोक्तः । तस्मान्न शङ्कालेश इति दिक् । यत्तु, नान्योऽतोऽस्ति, द्रष्टेत्यादिश्रुतेः परस्मादन्यो जीवो नाम कर्ता भोक्ता न विद्यते । आविद्यकत्वात् कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरिति तत्राहुः स्वाप्ययेत्यादि । उक्तं पुरस्कृत्य स्वाग्रहेण तथा कुर्वन्नुपेक्ष्यः । अयमर्थः । उक्तश्रुतेर्जीवान्तर्यामिणोः शरीरशरीरिभावकथनोत्तरमेव पाठेन तद्भेदानिषेधकतया तादृशद्रष्ट्रन्तरनिषेधपरत्वम् । यत्र हि द्वैतमिवेत्यस्या अपि समानप्रकरणे

रश्मिः ।

'यथाम्भसा प्रचलता तरवोपि चला इव । चक्षुषा भ्राम्यमाणेन दृश्यते भ्रमतीव भूः' इति वाक्येनानीहे भूतरुस्थानीये बुद्धिगुणकर्तृत्वं चलत्वभ्रमणवत् भ्रमेण प्रतीयते । तथा च जीवो निरीहः कर्तृत्वं भ्रमप्रतिपन्नम् । तद्यदि बुद्धिः सत्त्वगुणरूपा तदा सांख्यरीत्या कर्तृत्ववती भवति । तत्कर्तृत्वं शुक्तिरजतवज्जीवे आरोपितमिति वक्तुं शक्यं तदेव तु न वाक्यस्य लौकिकभाषात्वात्परमतभाषात्वाद्वार्थान्तरवत्त्वम् । तथा चायमप्येको धर्मः सहजकर्तृत्वाबाधक इति न भ्रमप्रतिपन्नोत उक्तमेवेति । शास्त्रभेदात् । धर्मान्तरस्य तथात्वेनास्यापि सत्यत्वमित्याहुः बुद्धीति । पश्यतीति द्रष्टा कर्तरि तृच् । अपीति जीवधर्मकर्तृत्वमुक्तम् । कायेनेति क्रियाद्वैतप्रतिपादकमिदं वाक्यं वास्यार्थौ व्याख्याने स्मार्तीये स्पष्टः । कायादीति कायादिकरणेभ्यः । आत्मापीति अपिशब्देन बुद्धिः । सर्वथा निर्गुणत्वाभावात् । 'प्रवर्तते यत्र रजः' इत्यत्र शुद्धसत्त्वस्य वैकुण्ठाङ्गीकारादतो न द्वैतम् । जीवत्वावच्छिन्नकर्तृत्वं यत्तत्समर्थयन्ति स्म यत्त्वित्यादिना । अत इति अन्तर्यामिणस्तादृशस्य । आदिशब्देन 'नान्योतोऽस्ति श्रोता नान्योतोऽस्ति मन्ता नान्योतोऽस्ति विज्ञातैष त आत्मान्तर्याम्यमृतोऽन्यदार्तं ततो होद्दालक आरुणिरुपरराम' इति ग्राह्यम् । उक्तमिति भाष्योक्तम् । तथेति । द्वितीयालुक् 'अव्ययादाप्सुपः' इति सूत्रेण । सर्वविप्लवप्रकारं कुर्वन् । उक्तेति 'नान्योतः' इति श्रुतेः । शरीरेति 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः' इत्यनया शरीरशरीरिभावकथनोत्तरम्, एवेति पूर्वान्वयव्यवच्छेदकः । पाठेनेति अन्तर्यामिब्राह्मणे पाठेन जीवान्तर्यामिभेदानिषेधकतया नान्य इति पदाभ्यां तादृशस्य जीवान्तर्यामिरूपद्रष्टुरन्यस्य द्रष्टुर्निषेधपरत्वमित्यर्थः । बोध्यमिति ज्ञेयम् । तद्भेदस्तु 'द्वा सुपर्णा' इति श्रुतेः सामानाधिकरण्यसंबन्धात् । तथा च शास्त्रं 'यत्र हि द्वैतमिव' इत्यादिशंकराचार्यभाष्यं पराकुर्वते स्म यत्र हीत्यादिना । इयं श्रुतिर्मैत्रेयीब्राह्मणेऽस्ति । द्वितीयस्मिन्मैत्रेयीब्राह्मणे 'यत्र वा अन्यदिव स्यात्' इति पठ्यतेऽर्थस्तूभयोर्ब्राह्मणयोः समानस्तट्टीकायामानन्दाश्रमविरचितायां तथादर्शनादत उभयमेकीकृत्यार्थः । तत्र हि संसारिप्रकरणे समाने यत्र हि द्वैतमिवेत्यस्याः समाने प्रकरणे । अत्रायमाशयः । मैत्रेयीति संपूर्णे ब्राह्मणे 'ब्रवीतु भगवान्' इत्यन्तमुपोद्घातप्रकरणम् । 'इद९सर्वं विदितम्' इत्यन्तं भक्तिप्रकरणम् । 'यदयमात्मा' इत्यन्तमभेदप्रकरणं फलम् । 'निःश्वसितानि' इत्यन्तं प्रमाणप्रकरणम् । 'इति होवाच याज्ञवल्क्यः' इत्यन्तं लयप्रकरणम् । 'इदं विज्ञानाय' इत्यन्तं प्रासङ्गिकं पूर्वप्रकरणान्तर्गतम् । यत्र हि

भाष्यप्रकाशः।

अपश्यत्त्वादिकं प्रतिपाद्य विभक्तत्वनिषेधेनाविभागानुसंधानदशायां द्वितीयस्य विभक्तत्वेन

रश्मिः।

द्वैतमिवेत्यारभ्यासमाप्ति संसारिप्रकरणम् । तस्य समानं प्रकरणं द्वितीयमैत्रेयीब्राह्मणे यद्वै तन्न पश्यतीत्यारभ्यासमाप्ति संसारिप्रकरणम् । तत्र षष्ठ्यन्तस्योभयत्रान्वयः । **अपश्यत्त्वेति** । यद्वै तन्न पश्यतीत्यपश्यत्त्वम् । **अपश्यत्त्वादिकमिति** पदच्छेदः । आदिना पश्यत्त्वम् 'पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यं न पश्यति' इति श्रुतेः । तदुभयं प्रतिपाद्य 'नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्' इत्यनया प्रथमप्रतिज्ञाहेतुमुखेनापश्यत्त्वं **प्रतिपाद्य** 'न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्' इत्यनया विशेषप्रज्ञानाभावरूपद्वितीयप्रतिज्ञाहेतुमुखेन पश्यत्त्वं च तत्र द्वितीयं प्रमातृ, अन्यच्चक्षुरादिकम्, विभक्तं प्रमेयम्, एतत्त्रयं प्रमातृप्रमाणविषयचैतन्यात्मकम् । परंतु चकाराभावाच्चैतन्यविभ......... दुरूह इति बोध्यम् । क्त्वान्तः प्रयोगः **प्रतिपाद्येति** । अतस्ततोन्यद्विभक्तमित्यादेरार्थिकार्थ उच्यते **विभक्तत्वेत्यादिना** । ततस्तत इत्यस्य द्रष्टृदृष्टिभ्यामित्यर्थस्तत्र **विभक्तत्वनिषेध** आर्थिकस्तेनेत्यर्थः । **अविभागेति** । न त्वभेदानुसंधानदशायामतोन्यशब्दो गौणोपि नेत्यपि भावः । अयमर्थः । भेदाभेदवादे एवं च परममुक्तिदशायामपीत्यादिनेयं श्रुतिरुपन्यस्ता तत्र च द्वैतदृष्टिनिवृत्त्या 'यथोदकं शुद्धे निषक्तं तादृगेव भवति एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम' इति काठकश्रुत्यां भेदप्रतीत्यभावरूप एवाभेदो न भेदाभावरूप इत्यभेदो भेदप्रतीत्यभावरूपोऽवतारितः । स यथा 'यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यं न पश्यति नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्' इति श्रुत्यामन्यादर्शने पश्यत एवादर्शनस्य हेतुत्वं पश्यन्वा इत्यादिना निरूप्य तत्रैव द्वितीयत्वाभावस्य हेतुत्वं नन्वित्यादिना निरूप्य तत्रैव विभागाभावस्य हेतुत्वं ततोऽन्यत्वाभावस्यार्थिकस्य हेतुत्वं निरूपितम् । अग्रे च यत्र वाऽन्यदिव स्यादित्यादिना वैलक्षण्यहेतुकमन्यदर्शनमनूद्य यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिना स्वस्य द्रष्टृत्वाविभागेनाविज्ञाने तं केन विजानीयादित्यनेन ज्ञानकरणाभावं हेतुत्वेन वक्तीत्यतो भेदप्रतीत्यभावरूप एवाभेदो न तु भेदात्यन्ताभावरूप इति । अत एव मङ्गलमाचेरुः 'ब्रह्माभेदोपासनाज्ज्ञानतो वा ब्रह्मात्मैक्येप्यङ्गतामत्यजन्तः । यस्यैश्वर्यादासते यन्नियम्यास्तं श्रीकृष्णं देवदेवं नमामि' इति । अत्र किंचिद्विमृश्यते । ब्रह्माभेदोपासनं न भक्तिमार्गे 'अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः' इत्यत्र भाष्ये तथोपपादनात् । कदाचित्तु जायते व्यतिहारसूत्रे तथोपपादनात् । ज्ञानमार्गे तावद्वर्तते तेनावरणभङ्गो भवति । ज्ञानमार्गस्तु माहात्म्यज्ञानेन भक्तिद्वारा भगवत्प्राप्तिः 'भगवान्ब्रह्म कार्त्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया' इति वाक्यात् । तदुक्तं सप्तमे ज्ञानविज्ञानयोगाध्याये 'ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः' इत्युपक्रम्य 'बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते । वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः' इति । वासुदेवः सर्वमिति न ज्ञानस्वरूपं प्रपत्तिस्वरूपमिति व्याख्यातं **भक्तिमार्तण्डेऽपि** । अपरं च त्रयोदशे 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञनिर्देशयोगाध्याये ज्ञानस्वरूपमप्यस्ति तत्र 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम' इति वाक्यात् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञविषयकं ज्ञानं नातोधिकम् । परं सविकारं ज्ञानमुदाह्रियते 'अमानित्वमदम्भित्वमहिंसाक्षान्तिरार्जवम् । आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः । इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् । असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहा-

भाष्यप्रकाशः।

दर्शनं निषिध्य सर्वस्यात्मभावबोधनपूर्वकमन्यदर्शननिषेधात् सजातीयदर्शनपरत्वं वा, विज्ञात्र-विज्ञातृदर्शनपरत्वं वा। न तु द्रष्टृत्वादिनिषेधनपरत्वम्, पश्यत्त्वादीनां विनाशेनाविनाशित्व-

रश्मिः।

दिषु। नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु। मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी। विविक्त-देशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि। अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्। एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोन्यथा' इति। अत्रापि तत्त्वज्ञानार्थदर्शने कृते सत्यभेदः। तथापि यथा सेव्य-सेवकभावस्तथोपपादितं **भक्तिरत्नटीकायाम्**। नन्वत्र मयि चेत्यत्रास्मत्पदेन क्षेत्रज्ञबोधात्कथं भक्तिः प्रभुपर्यवसायिनीति चेन्न। 'पुरुषत्वे च मां धीराः सांख्ययोगविशारदाः। आविस्तरां प्रपश्यन्ति सर्वशक्त्युपबृंहितम्' इति भगवद्वचनेनैक्यात्। पुनश्चतुर्दशे गुणत्रयविभागयोगाध्याये 'परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम्' इति प्रस्तुत्य 'मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम्' इत्यादिभिर्माहात्म्यं देवत्वरूपं भणितवान्भगवान्। ज्ञानस्य विजातीयसंवलितत्वे मार्गत्वं, केवलत्वे ब्रह्मधर्मत्वमित्येकादशस्कन्धस्**सुबोधिन्याम**स्ति। ननु माहात्म्यज्ञाने चतुर्दशोक्ते ब्रह्माभेदोपासना नास्ति। मम योनिरिति जीवसमूहाक्षरात्षष्ठ्या भेदोक्तेः। अस्ति तु भावाद्वैतमतेन। तदुक्तं सप्तमस्कन्धे शिवमतेन 'कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्षणं पटतन्तुवत्' इत्यादिना। तत्र परममुक्तौ यदि भेदो वर्तते तदा तत्प्रतीत्यभावः कथम्। यदि तत्र[1] भेदात्यन्ताभावाभावः कथमिति प्रश्ने पर्यवसितिमात्रमतो नान्य इति निषेधबलात्फले परममुक्तौ भेदोऽवश्यं पर्युदासार्थकनञादिभिर्व-क्तव्यः। आदिना भेदार्थकनञादिभिः। उक्तश्चास्थूलमनण्वित्यस्याः श्रुतेर्व्याख्याने **विद्वन्मण्डनो-**पन्यस्तायाः **सुवर्णसूत्रे** पर्युदासे नञ्। एवंच फले मायिकभेदभिन्नतच्छेदसदृश आधिकारि-कमण्डलस्थभेद इति लीलान्तरेच्छया भेदप्रतीत्यभावरूपो भेदो न भेदात्यन्ताभावरूपः 'अवि-भक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्' इति ब्रह्मस्वरूपपरगीतायां विभक्तमिव कथनादित्यलं विमर्षाय। अतोन्तर्यामिब्राह्मणेन नियम्यानां इवशब्देनाविभागानुसंधानं न त्वविभागस्तस्य दशा-यामित्यर्थः। अभेदज्ञानफलं भक्तिः 'नृप स्वात्मैव वल्लभः' इति वाक्यादित्युपपादितमाकरे नृसिं-होत्तरतापिनीयटीकायामप्येतैः। **द्वितीयस्येत्यादि**। **द्वितीयस्य** दृष्टिरूपदर्शनस्य **विभक्तत्वेना-र्थान्निषिध्य**। अयमर्थः। तत्रैवाग्रे 'यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योन्यत्पश्येदन्योन्यज्जिघ्रेत्' इत्या-दिना यत्र संसारिदशायां मायिकभेदेनान्यदिव ब्रह्मभावात्तत्रान्यो[2] नेत्रादिरन्यद्विभक्तं पश्येदर्थाद्दृष्टि-रूपं दर्शनं नान्यद्विभक्तं च तस्य द्वितीयस्य विभक्तत्वेनेत्यर्थः। **सर्वस्येत्यादि** 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्' इत्यादिना**न्यदर्शननिषेधात्**। अन्यत्वं विजातीयत्वं **तद्दर्शननिषेधात्**। पश्यन्वा इति श्रुतेश्च यत्सिद्धं तदाहुः **सजातीयेत्यादि**। विजातीयत्वं च सत्त्व-मनीश्वरत्वं वेत्याशयेनाहुः **विज्ञात्रित्यादि**। विज्ञाता द्रष्टाऽविज्ञातृ दृष्टिरूपं दर्शनं करणम्। तद्व्या-पारानपेक्षया न जानातीत्यविज्ञातृ भवति। न तु **द्रष्टृत्वादीत्यादि**। तथा च द्रष्टृत्वादिनिषेध-परं शंकराचार्यभाष्यं विद्यावस्थायां ते एव कर्तृत्वभोक्तृत्वे निवारयन्ति स्म 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मै-वाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इति। **अविनाशित्वेत्यादि**। 'यद्वै तन्न पश्यति' इत्यस्याः श्रुतेः पूर्वं

१. परममुक्तावपि। २. जीवः।

भाष्यप्रकाशः ।

बोधनपीडाप्रसङ्गात्, अतः स्वाग्रहेण तत् सर्वं विद्धावयन्नुपेक्ष्य इत्यर्थः । एवंच यत्तैरुच्यते विधिशास्त्रं तु यथाप्राप्तं कर्तृत्वमादाय कर्तव्यविशेषमुपदिशति, न कर्तृत्वमात्मनः प्रतिपादयति । कर्ता विज्ञानात्मा पुरुष इत्याद्यपि शास्त्रमनुवादरूपत्वाद् यथाप्राप्तमाविद्यकं कर्तृत्वमनुवदिष्यति । एतेन विहारोपादाने परिहृते, तयोरप्यनुवादरूपत्वात् । यत् पुनः संध्ये स्थाने परिवर्तनविहारः प्राणानामुपादानं चोक्तम् । तत्राप्यन्येषां प्राणानां विरमणं, न तु धियोऽपि । 'सधीः स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति'इति धीसंबन्धश्रावणात् । उपादाने यद्यपि करणे कर्मकरणविभक्तिनिर्देश-स्तथापि तत्संपृक्तस्यैवात्मनः कर्तृत्वं द्रष्टव्यम् । केवले कर्तृत्वासंभवस्य दर्शितत्वात् । यथा लोके योधा युध्यन्ते, योधै राजा युध्यत इति तथात्रापि । किंचास्मिन्नुपादाने करणव्यापारो-परममात्रं विवक्षितं, न स्वातन्त्र्यम् । कस्यचिदबुद्धिपूर्वकस्यापि स्वापे करणव्यापारोपरमदर्शनात् । तस्मादात्मनः कर्तृत्वमुपाधिनिबन्धनमेवेति । तदपि फल्गु । सनत्कुमारादीनां चङ्क्रमणादि-दर्शनेन भूमविद्यास्थवाक्येन च निरध्यासानामात्मतः एव सर्वकार्यकर्तृत्वे सिद्धे तदनुसारेणान्य-द्रष्टृत्वान्यदर्शननिषेधकश्रुत्यर्थं उक्तरीत्योक्तयुक्तिभिश्च प्राञ्जले स्वाभाविककर्तृत्वनिषेधकप्रमाणा-भावाद् विधिशास्त्रमनुवादकशास्त्रं विहारोपादानशास्त्रं च प्रतिपादयिष्यत्यनुवदिष्यति च । एवंच संध्ये स्थाने, धियो विरमणाभावेऽपि न कश्चिद्दोषः । धीसाहित्येऽपि तदानीं तस्या उपाधितागमकस्याभावात् । करणत्वेन संबन्धस्येष्टत्वात् करणगतविभक्तिकोपाभावात् तदानु-कूल्याच । योधदृष्टान्तेन धियः कर्तृत्वसाधनमात्मनस्तन्निराकरणं चाप्यसंगतमेव । योधानां चेतनत्वेन करणानां चाचेतनत्वेन राज्ञश्च प्रयोजकत्वेनात्मनश्च प्रयोजककर्तृताया अप्यनुपगमेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवैषम्यात् । अतोऽस्मिन्नुपादाने जीवस्य स्वातन्त्र्यं ब्रह्मणाप्यभेद्यमिति दिक् ।

रश्मिः ।

पठ्यते मैत्रेयीं प्रति याज्ञवल्क्यवचनम् । 'न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽय-मात्मानुच्छित्तिधर्मा' इति । तत्र पुनरुक्त्यभावायानुच्छित्तयो धर्मा यस्य सोनुच्छित्तिधर्मेति समासा-त्तथेत्यर्थः । इत्यर्थ इति एवं च 'नान्योतः' इति श्रुतौ ह्यत इत्यस्य जीवान्तर्यामिभ्यामित्य-प्यर्थः । वेदान्तविषयमुक्त्वा वेदविषयमाहुः एवं चेति । यथाप्राप्तमिति बुद्ध्युपाधिप्राप्तम् । अनुवादेति अर्थवादरूपानुवादरूपत्वादित्यर्थः । श्रुतिः प्रत्यक्षसिद्धमर्थमनुवदतीति । यथा 'अग्नि-र्हिमस्य भेषजम्' इति श्रुतिः पूर्वतत्र उक्ता । विहारेति । विहारोपादानसूत्रयोरुक्ते एते । परीति संध्ये स्थाने प्रसुप्तेषु करणेषु स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तत इति शंकरभाष्यश्रुतेः परि-वर्तनं च तद्विहार इति समासः । करण इति करणे विज्ञाने । 'तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय' इति श्रुतौ कर्मेत्यादिः । तत्समिति बुद्धिसंपृक्तस्य । एवकारः केवलव्यवच्छेदकः । दर्शीति स्वाप्ययेत्यादिभाष्याभासे दर्शितत्वात् । अत्रापीति बुद्धिः पदार्थाञ्जानाति बुद्ध्या पदार्थाञ्जानातीति प्रयोगात् । धियः कर्तृत्वमात्मनस्तन्निराकरणं च । स्वातन्त्र्यमिति जीवस्य स्वातन्त्र्यं कर्तृत्वम् । अबुद्धीति न बुद्धिर्जीवकर्तृत्वनिर्वाहिका, पूर्वं करणव्यापारोपरमात्पूर्वं यस्य पुंसः स तथोक्तस्तस्य । स्वातन्त्र्याभाववत इत्यर्थः । चङ्क्रमणादीति । आदिना प्रवचनम् । अनु-वदिष्यतीति न चानधिगतार्थगन्तृत्वरूपप्रमाणविरोधः । आत्मत्वेन वेदस्यावेदेप्यनुकृतेः । तदेति विभक्त्यानुकूल्यात् । एवेति दृष्टान्ताभावादुक्ता । स्वातन्त्र्यमिति जीवः प्राणानां

भाष्यप्रकाशः।

यदपि विज्ञानपदस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वान्मनोनन्तरपाठाच्च, 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इत्यत्रापि बुद्धेरेव कर्तृत्वमुच्यते 'विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्मज्येष्ठमुपासते' इति वाक्यशेषोऽपि बुद्धेरेव प्रथमजत्वं विषयीकरोति। ज्यैष्ठ्यस्य प्रथमजत्वरूपस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वात् 'स एष वाचश्चित्तस्योत्तरोत्तरिक्रमो यद् यज्ञः' इति श्रुत्यन्तरे यज्ञस्य वाग्बुद्धिसाध्यत्वावधारणादित्युक्तं तदपि मन्दम्। प्रकरणापेक्षया प्रसिद्धेर्दुर्बलत्वात् 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति ब्रह्मण्यपि प्रसिद्धेस्तुल्यत्वात्। योगरूढ्यपेक्षया केवलयोगस्याऽपि निर्बलत्वात्। अवयववाक्येन मनोमयस्य वेदरूपतावगमात्तदुत्तरं जीवस्यैव युक्तत्वात्। श्रद्धादीनां शिरस्त्वादिकल्पनतात्पर्यस्य प्रागेवोक्तत्वात् ज्येष्ठशब्दोऽपि ब्रह्मपदसमभिव्याहाराद् ब्रह्मण इव ज्यैष्ठ्यं वक्ति। ब्रह्मज्येष्ठा वीर्याणीत्यादिवत्। वाग्बुद्ध्योरुत्तरोत्तरिक्रमस्तु बुद्धेः करणत्वेऽपि तुल्यः तस्मान्न किंचिदेतत्॥ ३९॥

रश्मिः।

विज्ञानेन विज्ञानमादाय शेत इत्यत्र शयनोपादानयोः कर्तृत्वमित्यर्थः। दिक्त्वनिरूपकं यत्किंचिदुच्यते। कस्यचिदित्याद्युक्ता युक्तिः प्रकृतेप्यनुकूलेति। यथा बुद्ध्यभावात्तन्निबन्धनं जीवकर्तृत्वं न विवक्षितमिति वक्तुं शक्यते तथा तादृशस्थले बुद्ध्यभावात्सर्वत्रापि न तन्निबन्धनं कर्तृत्वमपि तु स्वाभाविकमित्यपि वक्तुं शक्यत इति। **मनोनन्तरेति** शंकरभाष्यव्याख्याने द्रष्टव्यम्। वाग्बुद्ध्योः पूर्वोत्तरक्रमान्मनोरूपवेदरूपवागनन्तरं विज्ञानरूपबुद्धेः पाठात्। **वाक्येति** विज्ञानं बुद्धिर्मतभेदेन जीव इति केन व्याख्यानेन भाव्यमिति विमर्शे विज्ञानं देवा इति **वाक्यशेषः** प्रवर्तते। **एवेति** जीवानां प्रथमजत्वाभावादेवकारः। **प्रसिद्धेति** 'ब्रह्मा देवानां प्रथमं संबभूव' इति कोशे ब्रह्मात्मबुद्धिमनसामैकार्थ्यात्। **उत्तरेति** उत्तरं च उत्तरमस्यास्तीत्युत्तरि चोत्तरोत्तरिणी तयोः क्रम इत्यर्थः। **यज्ञ** इति ब्रह्मविचाररूपो यज्ञः। **वाचो** ब्रह्म **चित्तं** बुद्धिः। **वाच** इति श्रुतौ षष्ठी। स्वप्रतिपाद्यविषयत्वं चित्ते संबन्धः। **चित्तं** बुद्धिः। **वागिति** लक्षणया **वाग्बुद्धिसाध्यत्वावधारणात्**। **प्रकरणेति** ब्रह्मवित्प्रकरणम्। 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्युपक्रमात्। **दुर्बलेति** श्रुत्यादिषट्प्रमाणान्तर्गतत्वेन तथा। स्वमते वेदान्ते योगः पूर्वमीमांसाभाष्यकारिकाव्यञ्जितोऽपि परस्य नेत्याशयवन्त आहुः **योगेति**। **निर्बलेति** विज्ञानपदे। रूढिर्योगमपहरतीति प्रसिद्धेः। योगरूढिस्तु ब्रह्मणि न तु बुद्धाविति भावः। **अवयवेति** 'तस्य यजुरेव शिरः' इत्यादिश्रुतिवाक्येनैकत्वमविवक्षितम्। **उत्तरमिति** ग्राह्यस्य ग्राहकापेक्षायाः 'स एष जीवो विवरप्रसूतिः' इति वाक्यादुत्तरम्। मनोमयं रूपं ग्राह्यं, जीवो ग्राहकः। आनन्दमयाधिकरणे मान्त्रवर्णिकसूत्रोक्तसंगत्योत्तरमित्यादिरित्यपि। **एवकारो** बुद्धिव्यवच्छेदकः। यद्यपि यज्ञः श्रुतौ वाचश्चित्तस्येत्युक्तस्तथापि 'मनः पूर्वरूपं वागुत्तररूपम्' इति श्रुत्यन्तरात्प्रवचनं यज्ञः पूर्वोक्तोऽपि यज्ञः। यज्ञानां गीतायां बहुविधत्वात्। **प्रागिति** आनन्दमयाधिकरणे। **ब्रह्मण** इति। तथा च ब्रह्म इव ज्येष्ठं ब्रह्मज्येष्ठम्। मयूरव्यंसकादिसमासः। **ब्रह्मज्येष्ठेति** जसो डा। ब्रह्मज्येष्ठानीत्यर्थः। **आदिना** भवन्तीति श्रुतिशेषः। **वाग्बुद्ध्योरिति**। यणूघटितबुद्धिशब्दो न तु पवर्गादिः स ध्वनयति। बकारवकारयोर्बहुषु शब्देषु विपर्यय इति। यद्यपि बुरिति लेखनेप्येवं भवति तथापि 'काञ्चनीकरणे शक्तो मणिर्धातुगणस्य यः। तस्याश्मनां तथाभावाकरणेऽपि न हि क्षतिः' इति न्यायो द्रष्टव्यः। **उत्तरोत्तरी** व्याख्यातम्। **तुल्य** इति यन्मनसा ध्यायतीति करणत्वपक्षः तत्र श्रुत्योर्विरोधे विकल्पाश्रयणादुभयोर्वादिनोस्तुल्य इत्यर्थः। **एतदिति** औपाधिकं जीवत्वम्॥ ३९॥

यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥

ननु कर्मकराणां कर्तृत्वभोक्तृत्वभेदो दृश्यते तथा कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्भेदो भविष्यतीति चेन्न । यथा तक्षा रथं निर्माय तत्रारूढो विहरति, पीठं वा । स्वतो वा न व्याप्रियते वास्यादिद्वारेण वा । चकारादन्येऽपि स्वार्थकर्तारः । अन्यार्थमपि करोतीति चेत् तथा प्रकृतेऽपि सर्वहितार्थं प्रयतमानत्वात् । नच कर्तृत्वमात्रं दुःखरूपम् । पयःपानादेः सुखरूपत्वात् । तथाच स्वार्थपरार्थकर्तृत्वं कारयितृत्वं च सिद्धम् ॥ ४० ॥

इति द्वितीयाध्याये तृतीयपादे कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादिति चतुर्दशमधिकरणम् ॥१४॥

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥ (२-३-१५)

कर्तृत्वं ब्रह्मगतमेव तत्संबन्धादेव जीवे कर्तृत्वं तदंशत्वादैश्वर्यादिवत् । न तु जडगतमिति । अतो, 'नान्योऽतोऽस्ति'इति सर्वकर्तृत्वं घटते । कुत एतत् ।

भाष्यप्रकाशः ।

यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि । भेद इति भिन्ननिष्ठत्वम् । सूत्रोक्तं समाधिं व्याकुर्वन्ति नेत्यादि । तथा च उक्तो भेदः प्रायिको, न तु नियत इति न कर्मकरदृष्टान्तेन तयोर्भिन्ननिष्ठत्वसिद्धिरित्यर्थः । उभयथेति पदं व्याकर्तुमाहुः अन्यार्थमित्यादि । पूर्वपक्षिणोक्तमङ्गीकुर्वन्ति तथेत्यादि । प्रकृत इति शास्त्रप्रणयने । तथाच व्याख्यातान् सर्वान् प्रकारान् क्रोडीकर्तुमयं दृष्टान्तो, न तु स्वतोऽकर्ता, करणद्वारैव कर्तेत्येतावन्मात्रांशे, प्रमाणाभावादित्यर्थः । शेषमुत्तानार्थम् ॥ ४० ॥

इति चतुर्दशं कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥ जीवे कर्तृत्वं स्वाभाविकमित्यवधारितम् । तत् किं जीवस्य स्वातन्त्र्येण, उत ब्रह्माधीनतयेति विचारणीयम् । 'पुण्यः पुण्येन' इति, 'एष उ एव' इति विरुद्ध-

रश्मिः ।

यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥ भिन्नेति भिन्नौ पाचकपाचयितारौ तन्निष्ठे कर्तृत्वभोक्तृत्वे तन्निष्ठो भेद इत्यर्थः । तयोरिति कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः । शास्त्र इति । स्वयमप्याविर्भूय मुक्तिं लोकान् शिक्षयितुमङ्गीकरोतीत्येकादशनिबन्धे स्फुटम् । नामसृष्टिर्मुक्तिशास्त्रत्वादुक्ता । तथा चेति प्रकृतस्य शास्त्रप्रणयनार्थत्वे च । एवेति जीवदृष्टान्तादेवकारः । करणं बुद्धिः । शेषमिति प्रतिकूलवेदनीयं दुःखम्, अनुकूलवेदनीयं सुखं तत्रेत्येवमुत्तानार्थम् । यद्यप्यानन्दो भोक्ता, तेजः पातृ तथापि तदुभयमात्मेत्यदोषः ॥ ४० ॥

इति त्रयोदशं[1] कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥ पादार्थसंगमनायाधिकरणसंगत्यै चाहुः जीव इति । 'सर्वे जीवा व्युच्चरन्ति' इति मुण्डकश्रुत्या साकं 'नान्योतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिसर्वकर्तृत्वनिषेधकश्रुतिविरोधस्तस्य परिहारात् पादार्थसंगमनं हेतुतासंगतिरधिकरणस्येत्याहुः तत्किमिति । पुण्यः पुण्येनेति । अत्र पूर्वोक्तानि कारीर्यादिवाक्यानि विषयवाक्यम् । संशयमाहुः पुण्य इति । विरुद्धेति तेन श्रुत्योर्विरोधपरिहारादत्र

---

१. रश्मिकारमते त्रयोदशमिदम् ।

तच्छ्रुतेः। तस्यैव कर्तृत्वकारयितृत्वश्रवणात्। 'यमधो निनीषति तमसाधु कारयति' इति 'सर्वकर्ता सर्वभोक्ता सर्वनियन्ता' इति। सर्वरूपत्वान्न भगवति दोषः ॥४१॥

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ४२ ॥

ननु वैषम्यनैर्घृण्ययोर्न परिहारः। अनादित्वेन स्वस्यैव कारयितृत्वादिति

भाष्यप्रकाशः।

श्रुतिद्वयदर्शनेन संदेहात्। तत्र ईश्वराधीनत्वे जीवस्य दुःखभोगासंभवात् कर्मानादित्वस्य च कर्तृत्वाधीनत्वात् तदप्यनाद्येवेति स्वातन्त्र्येणैव कर्तृत्वमिति शङ्कायामिदं सूत्रमित्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति कर्तृत्वमित्यादि। ब्रह्मगतमेव कर्तृत्वं ब्रह्मतादात्म्यादेव जीवे भासते। तादात्म्यं चांशत्वान्नतु कार्यत्वात् अत ऐश्वर्यादिकं यथा भगवत्कृपया पार्षदादिषु पुंस्त्वादिवत् प्रकटीभवद्भासते तथा कर्तृत्वमपि। अत एव मुक्तानां तत्तत्कार्यकर्तृत्वं श्रूयते, 'इमांल्लोकान् कामान्नीकामरूप्यनुसंचरन्' इत्यादि। यद्यपि ब्रह्मवादे जडेष्वप्यंशत्वमविशिष्टं, तथापि जडजीवयोः परस्परवैलक्षण्यार्थं तत् तत्र न भगवता प्रकटीक्रियते, यथा पृथिव्यामेव गन्धो न जलादिष्विति। अतो ब्रह्मधर्मस्यैव जीवे संक्रान्तत्वेन जीवस्य दर्शनादिकर्तृत्वात् 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा'इत्यादिश्रुत्युक्तमन्यनिषेधेन ब्रह्मण एव दर्शनादिसर्वकार्यकर्तृत्वं घटते, सर्वकर्मेति श्रुतिरप्यसंकोचेन ब्रह्मणि संगच्छते। एवंच, 'न कर्माविभागात्' इति सूत्रे यत् कर्मानादित्वमभ्युपगतं तदपि ब्रह्मधर्मत्वादेवोपपन्नमित्यर्थः। हेतुं व्याकुर्वन्ति तस्यैवेत्यादि। 'स विश्वकृत्, स हि सर्वस्य कर्ता' इति, 'ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक्' इति, 'सर्वमिदं प्रशास्ति,' 'अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानाम्' इत्यादिश्रुतिभिः 'सर्वकर्ता सर्वभोक्ता सर्वनियन्ता' इति। कारयितृत्वश्रुतिस्तूक्तैव। नन्वेवं सर्वकर्तृत्वाद्यङ्गीकारे असमीचीनं प्रत्यपि ब्रह्मण एव कर्तृत्वात् क्लिष्टकर्मत्वाद्यापत्तिरित्यत आहुः सर्वेत्यादि। तथाच,

'किं वर्णितेन बहुना लक्षणं गुणदोषयोः।
गुणदोषदृशिर्दोषो गुणस्तूभयवर्जितः' ॥

इत्येकादशस्कन्धे भगवदुक्तान्न्यायान्न दोष इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ४२ ॥ तुशब्दव्याख्यानमुखेन सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि। पूर्वं कर्मानादित्वमीश्वरस्य तत्सापेक्षत्वं चाङ्गीकृत्य

रश्मिः।

पादार्थसंगमनं बोध्यम्। स्वातन्त्र्येण ब्रह्माधीनतया च कर्तृत्वप्रतिपादनाद्विरुद्धत्वम्। पूर्वपक्षमाहुः तत्रेति। दुःखेति। फलसाधनयोरेकवृत्तित्वनियमादिति भावः। कर्तृत्वेति कर्तृत्वं कृतिमत्त्वं कृतिमत्त्वं च कृतिरेवेति तथा। एवेति 'कर्मैके तत्र दर्शनम्' इति जैमिनिसूत्रादेवकारद्वयम्। एवेति 'कर्ता कारयिता हरिः' इति श्रुतेरेवकारः। एवेति। 'अंशो नाना' इति वक्ष्यमाणसूत्रादयम्। श्रूयत इति तैत्तिरीयके। न जडेत्यादिभाष्यमवतार्य विवृण्वन्ति स्म तत्तत्रेति। अंशत्वं जडे। अत इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अत इति। इत्यादीति। आदिना 'कर्ता कारयिता' इति श्रुतिः। न दोष इति न हि स्वदद्भिः स्वजिह्वां दशन् स्वाङ्गैः स्वाङ्गानि ताडयन् दुष्टो भवति तत्राप्यज्ञानजन्योपि नेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ४२ ॥ कर्मेति। 'तदेजति

पक्षं तुशब्दो निवारयति । प्रयत्नपर्यन्तं जीवकृत्यम्, अग्रे तस्याशक्यत्वात् स्वयमेव कारयति । यथा पुत्रं यतमानं बालं पदार्थगुणदोषौ वर्णयन्नपि तत्प्रयत्नाभिनिवेशं दृष्ट्वा तथैव कारयति । सर्वत्र तत्कारणत्वाय तदानीं फलदातृत्वे या इच्छा तामेवानुवदति 'उन्निनीषति, अधो निनीषति' इति । अन्यथा विहितप्रतिषिद्धयो-

भाष्यप्रकाशः ।

वैषम्यनैर्घृण्ययोः परिहारः कृतः । स तु न युज्यते । कर्मानादित्ववत् स्वस्य यत्कारयितृत्वं तस्याप्यनादित्वादित्यर्थः । समाधिं व्याकुर्वन्ति प्रयत्नेत्यादि । अयमर्थः । तैत्तिरीय आनन्दमयप्रशंसाप्रसङ्गे, अथातोऽनुप्रश्ना इत्यादिना अविद्वद्विदुषोः समानैव ब्रह्मप्राप्तिरुत कश्चिद्भेद इति प्रश्ने उत्तरत्वेन, 'सोऽकामयत' इत्यादिना स्वस्यैव बहुभवनेनोच्चनीचरूपेण सर्वसृष्टिमुक्त्वा तत्रानुप्रवेशेन स्वस्यैव, 'सच्च त्यच्चाभवत्' इत्यादिना अनेकविधं द्वैधीभावं चोक्त्वा, 'सत्यमभवत्' इति समाप्तौ ब्रह्मरूपत्वं निगमयामास तथा सति सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वे अविशिष्टेऽपि मध्ये, 'स तपोऽतप्यत' इत्यादिना तपोरूपस्यालोचनस्यापि सृष्टौ कारणत्वेन कथनाद् यथाधिकारं तत्तत्फलं तत्तदधिकारश्च नानाविधस्तत्र कारणं, तस्यापि कारणं नानाविधः स्वभाव इति तत्र फलति । एवं सत्यालोचनानुसारेण वक्ष्यमाणप्रणाड्या प्रयत्नपर्यन्तं जीवकृत्यं, तदपेक्षः सन्, अग्रे बाह्यकृतावुपकरणबाहुल्यमपेक्षितं, तच्च जीवेन केवलेन संपादयितुमशक्यमतस्तत्संपादनद्वारा स्वयमेव कारयति । तत्र दृष्टान्तो यथाबालमित्यादि । एवं सति कार्यमात्रं प्रति

रश्मिः ।

तन्नेजति' इति श्रुतेर्निःप्रतियोगिककर्मानादित्वम् । 'अनुच्छित्तिधर्मा' इति श्रुत्या धर्माणां तौल्यं वदन्तोऽनादीत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म कर्मानादीति । अत्र कृतप्रयत्नापेक्षस्तु वैषम्यनैर्घृण्यदोषरहितो भगवान्कारयिता, फलाय जीवः करोति तं जीवं कारयतीति फले प्रयोजकः इच्छाद्वारा, तत्र हेतुर्विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य इति । अन्यथा विहितप्रतिषिद्धयोः कर्मणोर्वैयर्थ्याद्यापत्तेः । अतो न वैषम्यनैर्घृण्ये, दोषौ नेत्यर्थाज्जीवप्रयत्न एव फलपर्यन्तमस्तु कृतं भगवतेत्याशङ्कायां प्रयत्नपर्यन्तं जीवकृत्यं विशदयन्ति स्म अयमर्थ इति । अविद्वदिति विद्वच्छब्दः तेन नञ् समासः । तथा सतीति । उक्तप्रकारेण सर्वेषां ब्रह्मत्वे सति । आलोचनस्येति ननु नवमेध्याये द्वितीयस्कन्धस्य तप संतापे इत्यस्य धातो रूपं श्रुतौ तु सोकामयतेत्यस्यामिच्छाशरीरे एतदेतत् कर्म कारयित्वैतदेतत्फलं दास्यामीति प्रतिजीवं विचारितवानित्यस्मिन्नालोचनं निविष्टमित्येकवाक्यतानन्वितमनेन कथमिति चेन्न । अत्रालोचनस्य संतापात्मकत्वात् । एकवाक्यतया तथावसायात् । यथेति आलोचनशरीरनिविष्टत्वेन यथेत्यादिः । तत्रेति सृष्टौ । कारणमाविर्भावकशक्त्याधारत्वात् अनन्यथासिद्धत्वे सति कार्यनियतपूर्ववृत्तित्वाच्च । स्वभाव इति परिणामहेतुः । फलाधिकारयोः परिणामः । ननु गुणाः कुतो नोक्ता इति चेन्न । गुणव्यतिकरकारककालप्रसङ्गाभावात् । कर्तृविशेषणं पूरयन्तोऽग्रे इत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तदपेक्ष इति । उपकरणेति गीतोक्तकर्तृपञ्चकम् । केवलेनेति पञ्चसु कर्तृषु गीतोक्तेषु केवलेन । तत्सम्मिति कर्तृपञ्चकत्वसंपादनद्वारा । यथा बालमिति । बालस्य इति दृष्टान्तस्य, वृद्धिर्यथाबालम् । यथा यथावत् भाष्ये बालदृष्टान्तस्य पुत्रदृष्टान्तेन वृद्धिर्यथावद् अव्ययीभावः । 'अव्ययं समीपसमृद्धिवृद्धि' इति सूत्रेण समासः । यथाबालमिति दृष्टान्तद्वयमादिर्यस्य तद्भाष्यं

वैयर्थ्यापत्तेः। अप्रामाणिकत्वं च। फलदाने कर्मापेक्षः। कर्मकारणे प्रयत्नापेक्षः। प्रयत्ने कामापेक्षः। कामे प्रवाहापेक्ष इति मर्यादारक्षार्थं वेदं चकार। ततो न

भाष्यप्रकाशः।

भगवानेव कारणमिति सर्वत्र तत्कारणत्वाय तदानीं प्रयत्नोत्तरकाले फलदातृत्वाभिव्यापिका या इच्छा आलोचनाकारान्तःपातिनी तामेव श्रुतिरनुवदति, 'उन्निनीषत्यधोनिनीषति' इति। अतो गुणदोषकथनपूर्वकं बालेच्छानुसारिसामग्रीसंपादके पितरि यथा न दोषः, किंतु बालस्वभावे, तथा ब्रह्मण्यपि न दोषः, किंतु जीव एवेत्यर्थः। ननूक्तदृष्टान्तन्यायेनैव कारयतीत्यत्र किं गमकमित्याकाङ्क्षायां सूत्रोक्तं, विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य इति हेतुं विवृण्वन्ति अन्यथेत्यादि। यद्युक्तन्यायं विहाय केवलं जीवकृतकर्मापेक्षः कारयतीत्येवाङ्गीक्रियते तदा विहितप्रतिषिद्धयोर्यागादिब्राह्मणहननादिरूपयोः कर्मणोर्वैयर्थ्यं स्यात्। पूर्वपूर्वजैवकर्मानुसरणे ईश्वरस्य तदधीनतया तेषामेव प्राधान्यात्तत एव दुःखवदप्रार्थितस्य सुखस्यापि सिद्धेः। आदिपदादप्रामाणिकत्वं च। इदं विहितमिदं निषिद्धमिति बोधकस्य प्रमाणव्यापारस्य वैयर्थ्यात्। अतो विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यप्रमाणव्यापारावैयर्थ्यप्रामाणिकप्रेक्षावत्कृतप्रमाणानुसरणेभ्यो हेतुभ्य इदं ज्ञायते, यत् फलदाने कर्मापेक्ष इत्यादिमर्यादारक्षार्थं तज्ज्ञापकं स्वनिःश्वासरूपं वेदं प्रकटीचकार, यथा लोके राज्यमर्यादारक्षकं नीतिशास्त्रम्। ततो, 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्'

रश्मिः।

यथाबालमित्यादि अङ्गमित्यर्थः। एवमिति कारणेषु स्वेन पञ्चकत्वे संपादने कृते **सति**। एवेति 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' इति श्रुतावेवकार इत्येवकारः। **तदानी**मित्यस्य विवरणं **प्रयत्ने**ति। फलदातृत्वे या इच्छा तामनुवदतीत्यत्र भाष्येऽभिव्यापकाधारे सप्तमीत्याशयेनाहुः **फले**ति। आलोचनाकारः 'बहुस्यां प्रजायेय' इत्यत्र बहुस्यामिति सोन्तःपाती यस्याः सा **आलोचनाकारान्तःपातिनी** उक्तेच्छा। **सर्वे**त्यादि भाष्यप्रयोजनमाहुः **अत** इति। **न दोष** इति। ननु बालदोषः पितुः स्मर्यतेऽतः कथं न दोष इति चेन्न नात्र बालः स्तनन्धयोऽपितु पूर्वव्यतिरिक्त इति न दोषः। एवेति मुण्डके 'सर्व एव आत्मानो व्युच्चरन्ति' इति श्रावणाज्जीवस्यांशत्वाद्यथा लोकशरीरांशे दोषो न त्वंशिनि शरीरे तथेत्येवकारः। एवेति एवकारः कर्माधीनेश्वरं व्यवच्छिनत्ति। **तत** इति पूर्वजीवकर्मभ्यः। **एवे**ति गौणमुख्यन्यायात्। **दुःखे**ति। तदुक्तं श्रीभागवते 'तस्यैव हेतोः प्रयतेत कोविदो न लभ्यते यद्भ्रमतामुपर्यधः। यल्लभ्यते दुःखवदन्यतः सुखं कालेन सर्वत्र गभीररंहसा' इति। **अप्रामाणिकत्व**मितिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **आदी**ति सूत्रीयादिपदात्। पदशब्दप्रयोगः समासावयवसुपोर्लुका लुप्तत्वे पदत्वाभावेऽपि शब्दे पदत्वारोपात् व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्ये। **अप्रामाणिकत्व**मिति भाष्ये प्रमाणेन प्राप्यत इति प्रामाणिकं विहितं प्रतिषिद्धं च कर्म। शैषिकः प्रत्ययः, न प्रामाणिकमप्रामाणिकम् नञ्तत्पुरुषः। तस्य भावोऽप्रामाणिकत्वमित्याशयेनाहुः **इद**मित्यादि। **इति बोधकस्ये**ति। इत्येवंप्रकारेण विहितत्वनिषिद्धत्वप्रकारको यो बोधः प्रमा तत्कर्तुः प्रमाणस्येति वक्तव्ये बोधयतीत्यत्र व्यापारनिष्ठव्यापारविवक्षया प्रमाणव्यापारस्येत्युक्तम्। व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धत्वमिति नाङ्गीकृतम्। अन्यशास्त्रत्वात्। **हेतुभ्य** इति त्रिभ्य इत्यर्थः। **फले**ति। फलदाने कर्मापेक्ष इत्यादिर्या मर्यादेत्यादिः। अत्र प्रवहणं प्रवाहः सर्गपरंपराया अविच्छेदः। **तज्ज्ञापकं** मर्यादाज्ञापकम्। **नीती**ति तच्च

ब्रह्मणि दोषगन्धोऽपि । नचानीश्वरत्वम् । मर्यादामार्गस्य तथैव निर्माणात् यत्रान्यथा स पुष्टिमध्य इति ॥ ४२ ॥

इति द्वितीयाध्याये तृतीयपादे परात्तु तच्छ्रुतेरिति पञ्चदशमधिकरणम् ॥ १५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

इति न्यायेन जीवकृतप्रयत्नानुसरणान्न ब्रह्मणि वैषम्यादिदोषगन्धः । नाप्यनीश्वरत्वम् । मर्यादामार्गस्य तादृशापेक्षावैशिष्ट्यपूर्वकत्वेन स्वयमेव निर्माणादिति । नन्वयमपि न नियमः । 'अह्वयापूतम्' इति, 'ते नाधीतश्रुतिगणाः' इत्यादिवाक्येषु तदनपेक्ष्यैव गोकुलस्थेभ्यः फलदानकथनाच्छ्रुतावपि, 'सुहृदः पुण्यकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्' इति कथनादित्यत आहुः यत्रेत्यादि । तथाचेदमपि लोकवत्तु लीलेति न्यायादेव समाहितम् । लोके राज्ञामपि कृपापात्रेषु तथा दर्शनादिति ।

विद्वन्मण्डने तु, 'स वै नैव रेमे' इति श्रुत्यनुसारेण, यती प्रयतन इतिधात्वर्थमादाय भगवत्कृतो यः क्रीडार्थमुद्यमः सोऽत्र प्रयत्नशब्दे गृहीतः । सिद्धान्तस्तूभयत्राप्येक एव । तेनात्रेदं सिद्धम्, फलदाने भगवान् जीवकृतप्रयत्नापेक्षोऽपि न स्वातन्त्र्याद्धीयते । तथैवालोचितत्वात्, आलोचनानुसारेण विविधं फलं जीवेभ्यो दददपि, न वैषम्यादिदोषभाग् भवति, सर्वरूपत्वात् । कर्मणामप्यनादित्वं भगवद्धर्मत्वात् । क्वचिन्मर्यादां भिनत्त्यपि, स्वतन्त्रत्वात् । तथोक्तं द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्याम्

यत्किंचिद् दूषणं त्वत्र दूष्यं चापि हरिः स्वयम् ।
विरुद्धपक्षाः सर्वेऽपि सर्वमत्रैव शोभते ॥ ४२ ॥ इति

इति पञ्चदशं परात्तु तच्छ्रुतेरित्यधिकरणम् ॥ १५ ॥

रश्मिः ।

बृहस्पत्यादिस्मृतिरूपम् । इयं वक्ष्यमाणप्रणाडी । तत इति भाष्यं विवृण्वन्ति स तत इति । नचेति भाष्यविवरणं नापीति । मर्यादेति भाष्यविवरणं मर्यादेति । माध्वभाष्यश्रुतिमाहुः श्रुताविति 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः पुण्यकृत्याम्'इत्यादिः । अस्याः पुष्टिमार्गीयत्वं तु भगवदनुगृहीतस्य पुण्यकृत्यायाः भोगाभावेऽपि सुहृद्गामिनीत्वं पापकृत्याया भोगाभावेऽपि द्विषद्गामिनीत्वमितरेषां त्वेतयोर्भोगादेव क्षय इति न भोगाभावे मोक्षः । तथेति । इष्टदेशप्रापणप्रकारदर्शनादिति मतं भेत्तुमाहुः विद्वन्मण्डन इति । गृहीत इति । तेन सुबोधिन्यनुसारिप्रयत्नः न तु वेदव्यासमतवर्तिवल्लभमतप्रयत्न इति न मतभेदोप्यस्ति । सिद्धान्त इति वैषम्यनैर्घृण्यदोषपरिहाररूपः । यत्रेति भाष्यतात्पर्यमाहुः क्वचिदिति । पुष्टिप्रसङ्गात्किंचिदाहुः यत्किंचिदिति । अत्रेति अत्रशब्दयोः पुष्टिमार्ग इत्यर्थः । स्वयमिति तदात्मानमिति श्रुतेः । एवकारस्तु 'तदात्मानꣳ स्वयमकुरुत'इति श्रुतेः पुष्टिमात्रविषयत्वात् ॥ ४२ ॥

इति [1]चतुर्दशं परात्तु तच्छ्रुतेरित्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

---

१. रश्मिकारमते चतुर्दशमधिकरणम् ।

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवा-दित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥ (२-३-१६)

जीवस्य ब्रह्मसंबन्धिरूपमुच्यते । जीवो नाम ब्रह्मणोंऽशः । कुतः । नानाव्यपदेशात् । 'सर्व एवात्मानो व्युचरन्ति कपूयचरणा रमणीयचरणाः' इति च ।

ननु ब्रह्मणो निरवयवत्वात् कथं जीवस्यांशत्वमिति वाच्यम् । न हि ब्रह्म निरंशं सांशमिति वा क्वचिल्लोके सिद्धम् । वेदैकसमधिगम्यत्वात् । सा च

भाष्यप्रकाशः ।

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥
अधिकरणमवतारयन्ति जीवस्येत्यादि । स्वसंबन्धि तु, 'ज्ञोऽत एव' इति सूत्रे ज्ञानरूपत्वबोधनादुक्तम् । इदानीं 'यो यदंशः स तं भजेत्' इति भजनयोग्यत्वं वक्तुं मतान्तरवद् अन्यत्वं परिहर्तुं मुक्तिदशायां ब्रह्मत्वव्यपदेशस्य मुख्यवृत्तत्वे हेतुं बोधयितुं ब्रह्मानेकत्वं च परिहर्तुं ब्रह्मसंबन्धिरूपकथनार्थमिदमारभ्यत इत्यर्थः । सूत्रं विवृण्वन्ति जीवो नामेत्यादि । नानाव्यपदेशादिति नानात्वेन व्यपदेशो नानाव्यपदेशस्तस्मात्, श्रुतौ बहुत्वसंख्याविशिष्टत्वेन कथनाद् ब्रह्मणः सकाशाद् विस्फुलिङ्गवद् विभागकथनाचेत्यर्थः ।

विद्वन्मण्डने तु नानाविधो व्यपदेशो नानाव्यपदेशः, क्वचिद् ब्रह्मत्वेन, क्वचिद्विभक्तत्वेन, क्वचिदज्ञत्वेन, क्वचिचिद्रूपत्वेन, क्वचिदीशितव्यत्वेन, क्वचिदणुत्वेन, क्वचिद् व्यापकत्वेनेत्येवंरूपः । 'अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः', 'सर्व एवात्मानो व्युचरन्ति', 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ', 'विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय', 'क्षरात्मानावीशते देव एकः', 'एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः,' 'तद्वज्जीवो नभोपमः' इत्यादिषु । तस्माद् ब्रह्मणोंऽश एव जीवः, न ह्येवं विरुद्धधर्माश्रयत्वं कार्यस्य संभवतीत्यपि व्याख्यातम् ।

अत्रैकदेशिभिर्दर्शनान्तराभिमानिभिश्च कृतामाशङ्कामनूद्य निषेधन्ति ननु ब्रह्मण इत्यादि ।

रश्मिः ।

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥
अत्रेति एककार्यत्वसंगत्यावतारयन्तीत्यर्थः । तामेवाहुः स्वेति । किमन्यज्जीवसंबन्धिरूपमिति जिज्ञासयाधिकरणावतरणात् । ज्ञोऽत इति । अन्याधिकरणानामेतन्मूलत्वादव्यवहितमधिकरणं परित्यज्यैतदुपात्तम् । स्वं जीवः जीवत्वविशिष्टः विशिष्टे शक्तं जीवपदं तत्संबन्धः समवायोस्यास्तीति जीवसंबन्धिरूपमित्यर्थः । स्वं स्वीयं जीवत्वं वा संबन्धस्तु स एवान्यत्पूर्ववत् । जीवो नामेत्यादीति । भाष्ये ब्रह्मणोंऽश इति छान्दसप्रयोगो बाहुलकात् । नानेति सूत्रे भावप्रधान इत्याशयेनाहुः नानात्वेनेति । बोधनार्थं त्वलं तेन समासविग्रहो न तु समासघटकः । सर्व इति भाष्यं विवृण्वन्ति स श्रुताविति मुण्डकश्रुतौ । इत्यर्थ इति भाष्ये कपूयचरणा इत्यस्याः निन्दिताचरणा इत्यर्थः । रमणीयचरणाः आत्मानः । नानाविध इति विध इति बोधनार्थं न समासघटकम् । एवेति अत्र मायिकजीवव्यवच्छेदक एवकारः । चतुर्थस्कन्धे मायिको जीव इति अन्यभाषा । तदुपबृंहितं क्रोधमय इति शारीरकब्राह्मणमप्यन्यभाषा । एवं विरुद्धेति अणुत्वव्यापकत्वरूपविरुद्धेत्यर्थः । अपि व्येति । सूत्राणां सारवद्विश्वतोमुखत्वात्पदार्थसंभावनायामपिः । ननु ब्रह्मण इत्यादीति । अनेनाभासे

श्रुतिर्यथोपपद्यते तथा तदनुल्लङ्घनेन वेदार्थज्ञानार्थं युक्तिर्वक्तव्या । सा चेत् स्वयं नावगता, तपो विधेयम् । अभिज्ञा वा प्रष्टव्या इति । न तु सर्वविप्लवः कर्तव्यः । तत्रैषा युक्तिः—

'विस्फुलिङ्गा इवाग्नेर्हि जडजीवा विनिर्गताः' ।
'सर्वतःपाणिपादान्तात् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखात्' ।
'निरिन्द्रियात् स्वरूपेण तादृशादिति निश्चयः' ।

भाष्यप्रकाशः ।

निषेधे हेतुं व्युत्पादयन्ति न हि ब्रह्मेत्यादि । युक्तिर्वक्तव्येति यथा न्यग्रोधफलमाहरेत्यादिः । तपो विधेयमिति 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व' इति श्रुतेः । अभिज्ञा वा प्रष्टव्या इतीति 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्' इत्यादिश्रुतेः । इति प्रकारे एवं श्रौतेन प्रकारेण ब्रह्म ज्ञातव्यं, न त्वेकदेशमादाय सर्वश्रुतिविप्लवः कर्तव्यः । 'योऽन्यथा सन्तमात्मानम्' इति श्रुत्युक्तदोषप्रसङ्गादित्यर्थः । एवं हेतुकथनावश्यकत्वं व्युत्पाद्य श्रुतिसिद्धयुक्तिरूपमंशपक्षाङ्गीकारे हेतुमाहुः तत्रेत्यादि । 'जडजीवा विनिर्गताः' इति व्युच्चरणश्रुतौ 'एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि' इत्युक्त्वा, 'सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ति' इति कथनात् ते परस्परविलक्षणतया निर्गताः । सर्वत इत्यादि । श्वेताश्वतरे, 'विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोहस्त उत विश्वतस्पात्, संबाहुभ्यां धमति संपतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन् देव एकः' इति, 'सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्, सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति,' 'सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम्' इति श्रावणात् तथा ।

रश्मिः ।

निषेधन्तीत्युक्त्या नन्विति भाष्ये नोश्चार्थे प्रयोग इति ध्वनितम् । न न्विति शब्दद्वयं नकारो निषेधार्थः । नु स्तुतौ । 'निस्तु नेतरि नुः स्तुत्यां नौस्तर्यां पस्तु पातरि । पवनजलपाने च फो झञ्झानिलफेनयोः' इत्येकाक्षरीनाममालायाममर आह । तथा च ब्रह्मणो निरवयवत्वाज्जीवस्यांशत्वं स्तुतिरूपमर्थवादरूपं कथं केन प्रकारेणेति न वाच्यमिति, न चार्थयोर्नन्विति च्छान्दसो वा क्वचिदन्यदेवेति बाहुलकस्य क्वाप्यदर्शनादत्र कल्पनम् । ब्रह्मवादत्वात्तु मान्यम् । 'वदेदुन्मत्तवद्विद्वान्' इति वाक्यात् । चेदिति लिखितव्ये वाच्यमित्यन्यत्र भावे मनसो वा ज्ञापकम् । अनाग्रहो वा 'अनाग्रहश्च सर्वत्र धर्माधर्माग्रदर्शनम्'इत्येतेषामाचार्याणां वाक्याद्भगवदिच्छायां कृतः । परं व्याख्यातोऽस्माभिः । 'यस्मिन्प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि' इति भावेन भागवतमतीयानामनाग्रहो वा बोध्यः । लेखकप्रमादो वा । न्यग्रोधेति । 'श्वेतकेतुर्हारुणेयः' इत्यष्टमे प्रपाठकेऽस्ति । न्यग्रोधफलमत आहरेत्यपि पाठः । श्रोत्रियमिति । 'श्रोत्रियश्छन्दोधीते' । ब्रह्मणि निष्ठा भक्तिर्यस्य तं ब्रह्मनिष्ठम् । इत्यादीति आदिना 'अथ ते यदि कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः युक्ता आयुक्ताः अलूक्षा धर्मकामाः स्युः यथा ते तत्र वर्तेरन् तथा तत्र वर्तेथाः' इत्यस्याः संग्रहः । श्रुतेरित्येकत्वमविवक्षितम् । उपलक्षणं वोक्तश्रुतेः । इतिरिति 'अव्ययादाप्सुपः' इति सूत्रेण न लुक् तत्र कारणमनुकृतिशब्दत्वम् । श्रुतिसिद्धेति । ननु श्रौतं सर्वं तथैव परं तु युक्तिस्तु काचिद्वक्तव्येत्याकाङ्क्षायां तथा । समिति बाहुभ्यामग्निसूर्याभ्यां धमति । ध्मा अग्निसंयोगे । 'पाघ्राध्मा' इति धमादेशः । पतत्रै रश्मिभिः ।

'सदंशेन जडाः पूर्वं चिदंशेनेतरे अपि ।
अन्यधर्मतिरोभावान्मूलेच्छातोऽस्वतन्त्रिणः' इति ॥

ब्रह्मवादे अंशपक्ष एव ।

ननु अंशत्वे सजातीयत्वमायाति । श्रुत्यन्तरे पुनर्ब्रह्मदाशा ब्रह्मेमे कितवा उत । अत्र सर्वस्यापि ब्रह्मविज्ञानेन विज्ञानप्रतिज्ञानाद् दाशादीनामपि ब्रह्मत्वं प्रतीयते । तत्कार्यत्व एव स्यादिति चेन्न । अन्यथा चापि प्रकारान्तरेणापि

भाष्यप्रकाशः ।

एवं सृष्टिं कारणस्वरूपं चोक्त्वा जडजीववैलक्षण्ये हेतुमाहुः सदंशेनेत्यादि । वैलक्षण्ये क्रमे च विस्फुलिङ्गश्रुतिरेव प्रमाणमिति वैलक्षण्यरूपात् कार्यादेवं कारणविभागोऽनुमीयते । 'स इममेवात्मानं द्वेधाऽपातयत् ततः पतिश्च पत्नी चाभवताम्' इति श्रुत्यन्तरे तथा दर्शनात् । जडजीवयोर्विरुद्धधर्माधारत्वाभावे युक्तिमाहुः अन्येत्यादि । अन्य आनन्दांशस्तस्य धर्मो विरुद्धधर्माश्रयत्वं तस्य तिरोभावो येषु तादृशाः । तत्र हेतुर्मूलेच्छा, 'प्रजायेय' इतीच्छा ततः । अस्वतन्त्रिण इति स्वतन्त्रो ब्रह्मभावस्तद्वन्तः स्वतन्त्रिणस्तद्भिन्ना ब्राह्मेभ्यो देहादिभ्यो मुक्तेभ्यो जीवेभ्यश्च भिन्ना इत्यर्थः । तथाचैवं श्रुतौ लोकविरुद्धस्य सर्वतःपाणिपादत्वादेः श्रावणेन ब्रह्मणि निरंशेऽपि लोकविरुद्धस्य सांशत्वस्य व्युचरणादिश्रुतिबलेनाङ्गीकर्तुं शक्यत्वाद् विरुद्धधर्माश्रयत्वं युक्तिरिति तया श्रुतिमूलकयुक्त्या ब्रह्मवादे अंशपक्ष एवाद्रियते, तं विहाय केवलं निष्कलश्रुतिं पुरस्कृत्यौपचारिकांशत्वकल्पनया सर्वश्रुतिविप्लवो न कर्तव्यः । ब्रह्मणो लोकविलक्षणत्वादित्यर्थः । अंशत्व एव किंचिदाशङ्क्य सूत्रांशेन परिहरतीत्याशयेनाहुः नन्वित्यादि । अत्रेति अस्यां श्रुतौ । तत्कार्यत्व एव स्यादिति तेषां ब्रह्मत्वं ब्रह्मकार्यत्व एव युज्येत, घटमृदोरिव दाशादिब्रह्मणोर्वैजात्यस्य स्फुटत्वात् । तथाच व्युचरणश्रुत्युक्तानां प्राणलोकादीनामिवात्मनामपि

रश्मिः ।

जडजीवेति । व्युचरन्तीत्यत्र वि विशेषेण वैलक्षण्येन । अनुमीयत इति कार्यं विभक्तं वैलक्षण्यात्, घटपटादिवत् यन्नैवं तन्नैवं अनेकघटवदित्येवमनुमीयते । स इममिति बृहदारण्यके पुरुषविधब्राह्मणेऽस्ति । अपातयदित्यत्र पतनं विभागानुकूलो व्यापार इति तथा । जडेति कारणधर्मयोग्ययोः । तद्भिन्ना इति । अस्वतन्त्रिण इत्यत्र भेदो नञर्थ इति भावः । 'स्वतन्त्रः कर्ता' इति न व्याख्यातम् । अन्वयासंभवादतस्तिरोहितस्यानन्दस्याविर्भावो ब्रह्मभावस्तद्वान्भक्तिलाभे सति स विचिकीर्षितः कर्तृत्वे मुख्यो मुख्यत्वप्रयोजकः सर्वात्मभावस्ततोपि मुख्य इति सोर्थ उक्तः । युक्तिरिति 'आगमस्याविरोधेन ऊहनं तर्क उच्यते' इत्यमृतबिन्दूपनिषदः । ऊहनं विरुद्धधर्माश्रयत्वस्येति विरुद्धधर्माश्रयत्वपदं स्वोहने लाक्षणिकम् । विरुद्धधर्माणामाश्रय आश्रयणं यत्रोहन इति बहुव्रीहिर्वा । ब्रह्मवाद इति भाष्यविवरणं ब्रह्मवाद इति । एवेति । अनेकभूतभौतिकदेवतिर्यङ्मनुष्यानेकलोकाद्भुतरचनायुक्तब्रह्माण्डकोटिरूपस्य मनसाप्याकलयितुमशक्यरचनस्यानायासेनोत्पत्तिस्थितिभङ्गकरणं न लौकिकमिति भाष्येऽशक्यरचनस्येत्युक्त्यानिर्वचनीयकर्तृत्वाद्युक्तेरेवेति अन्यथा नित्याणुपरिमाणकभगवत्संबद्धो जीवोत्र कुत उत्पद्येत । लोकेति अनिर्वचनीयत्वात् । इम इति प्रत्यक्षगेन प्रयोगेण । एवेति केवलानां जीवानामप्रत्यक्षत्वात्त-

एके शाखिनो दाशकितवादित्वमधीयते शरीरत्वेन, अंशत्वेन च स्वरूपतः कार्याभावेऽपि प्रकारभेदेन कार्यत्वात् । तथाच न साजात्यम् । आनन्दांशस्य तिरोहितत्वात् । धर्मान्तरेण तु साजात्यमिष्टमेव ॥ ४३ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

कार्यत्वमेवाङ्गीकार्यं न त्वंशत्वमिति शङ्कार्थः । प्रकारान्तरं विवृण्वन्ति एक इत्यादि । स्यात् कार्यत्वं, यदि दाशादीननूद्य ब्रह्मत्वं विधीयेत विधीयते तु विपरीतम्, अतो ब्रह्मण एव शरीरत्वं तन्निविष्टत्वं च इम इत्यनेन सजीवानामेव देहानां परामर्शात् । तन्निविष्टत्वं चांशद्वारैव संभवति यथा चन्द्रमसो जलादिषु वह्नेरयःपिण्डादिषु । अत एके शाखिनो ब्रह्मणो दाशकितवादित्वं शरीरत्वेन अंशत्वेन चाधीयते अतस्तादृशाननूद्य विधेयभावान्यथानुपपत्त्या अंश एव जीवः । नच साजात्याभावो बाधक इति वाच्यम् । जीवस्य स्वरूपतो जन्माभावेन कार्यत्वाभावेऽपि ब्रह्मणः सकाशाद् विभागे शरीरप्रवेशतः प्रकारभेदेन कार्यत्वात् । तथाच स्थूलसूक्ष्मशरीराऽभिमानान्न साजात्यम् । अभिमानश्चानन्दांशस्य तिरोहितत्वात् तत्तिरोधानस्य च तदर्थप्रयत्नानुमेयत्वात् । अतोऽपि न साजात्यम्, धर्मान्तरेण चित्स्वरूपत्वनित्यत्वादिना तु साजात्यमिष्टमेव, 'सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः' इति मुण्डके श्रावणात् । अतः साजात्याभावस्यान्यहेतुकत्वाद् वस्तुतः साजात्यस्य सत्त्वादेतच्छ्रुतिविचारेऽप्यंश एव जीव इति परिहारग्रन्थाशयः ॥ ४३ ॥

रश्मिः ।

द्व्यवच्छेदक एवकारः । एक इति……। एवेति व्याकृतः । **स्वरूपत** इति भाष्यं विवरीतुमाहुः न चेत्यादि उपपादितः **साजात्याभावः** स चांशत्वेन शरीरत्वेन ब्रह्मसाजात्यं नास्तीति प्रत्ययगम्यः अंशत्वे बाधकः सजातीयविजातीयस्वगतद्वैतवर्जिते विजातीयसत्ताभावात् । भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **जीवस्येति** । **विभाग** इति व्युच्चरणरूपे सति । **प्रकारेति** 'अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागमः' इत्यत्र समागमरूपप्रकारभेदेन तथेत्यर्थः । **स्थूलेति** । अस्माद्धेतोरंशत्वेन शरीरत्वेन च न ब्रह्मसाजात्यम् । **अभिमान** इति । ननु विद्वन्मण्डने आनन्दांशतिरोभावस्तु जीवभावप्रयोजक उक्तोत्र त्वभिमानः प्रयोजक उक्त इति चेन्न । अनुभवानुरोधादुक्तम् । ज्ञानतिरोभावाद्देहाद्यहंबुद्धिरिति विद्वन्मण्डनं तु शास्त्रानुरोधात् 'नाहं किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्'इति शास्त्रम् । **अनुमेयेति** । अनुमातुं योग्यमनुमेयम् । जीवः आनन्दतिरोभाववान्, तदर्थप्रयतनात्, देवदत्तवदिति । **अतोऽपीति** अपिशब्देन प्रकारभेदो ग्राह्यो य उक्तः । **चिदिति** आदिना सत्त्वं 'सदेव सौम्य'इति श्रुतेः । द्वितीयस्कन्धनवमेध्यायेप्युक्तम् । **एवेति** सर्वसंमतत्वादेवकारः । **सरूपा** इति समानरूपाः सजातीया इत्यर्थः । पादार्थसंगमनायापि साजात्यासाजात्यबोधकश्रुतिविरोधं परिजहुः **अत** इति । **अन्येत्यादि** एके शाखिन इत्युक्त्यान्यद् अंशत्वं शरीरत्वं तद्धेतुकत्वात् । **एतच्छ्रुतीति** तयोः 'यथाग्नेः क्षुद्राः' 'ब्रह्मदाशाः' इत्येतयोः श्रुत्योर्विचारेपीत्यर्थः । **एवेति** उक्तभाष्यादेवकारः । तेन मुण्डकस्था यथाग्नेरित्यादि ब्रह्मदाशा इत्यादि च विषयवाक्यम् । जीवा अंशा वा सशरीरा वेति संशयः सशरीरा जीवा औपाधिकजीवत्वादिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु एतच्छ्रुतिविचारेप्यंश एव जीव इति ॥ ४३ ॥

मन्त्रवर्णात् ॥ ४४ ॥

'पुरुष एवेदꣳ सर्वम्' इत्युक्त्वा, 'पादोऽस्य विश्वाभूतानि' इति भूतानां जीवानां पादत्वं, पादेषु स्थितत्वेन वा अंशत्वमिति ॥ ४४ ॥

अपि स्मर्यते ॥ ४५ ॥

वेदे स्वतन्त्रतया उपपाद्य वेदान्तरेऽपि तस्यार्थस्यानुस्मरणम्, 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः' इति ॥ ४५ ॥

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६ ॥

जीवस्यांशत्वे हस्तादिवत् तद्दुःखेन परस्यापि दुःखित्वं स्यादिति चेन्न। एवं परो न भवति। एवमिति प्रकारभेदः। द्विष्टत्वेनाऽनुभव इति यावत्।

भाष्यप्रकाशः।

मन्त्रवर्णात् ॥ ४४ ॥ श्रुत्यन्तरसंमतिं दर्शयितुं हेत्वन्तरं वदतीत्याशयं स्फुटीकुर्वन्ति पुरुष एवेत्यादि। पुरुषसूक्तव्याख्यानाऽध्याये, 'पादेषु सर्वभूतानि पुंसः स्थितिपदो विदुः' इति व्याख्यानात् पक्षान्तरमाहुः पादेष्वित्यादि ॥ ४४ ॥

अपि स्मर्यते ॥ ४५ ॥ अर्थस्तु स्फुटः ॥ ४५ ॥

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६ ॥ एवं त्रिभिर्जीवस्यांशत्वं निर्द्धार्यांशत्वे प्राप्तान् दोषान् परिहरतीत्याशयेन सूत्रं व्याकुर्वन्ति जीवस्येत्यादि। अंशत्वे हस्तादिवदिति। हस्तादिवदंशत्व इत्यन्वयः। परिहारं व्याकुर्वन्ति। एवं पर इत्यादि। अत्र, नैवं पर इति निषेधेन प्रकारभेदो बोध्यते, तेन तद्धेतुभूतः प्रकारोऽपि भेदकत्वेन सूच्यते, तथाच यस्मात् परो जीववन्न तस्माज्जीववद् दुःखी नेति। तथा सत्येवमिति जीवनिष्ठः प्रकारभेद उच्यते। स च दुःखे द्विष्टत्वेनानुभवरूपः। स तु परस्य नास्ति, किंतु प्रियत्वेनानुभवरूपः। अतः परोऽन्यथा।

रश्मिः।

मन्त्रवर्णात् ॥ ४४ ॥ पादत्वमंशत्वमिति श्रुत्यन्तरेत्यादिः। पुरुष एवेत्यादीति। इदं परिदृश्यमानं जगत् अस्य पुंसः पादो विश्वानि भूतानीत्यर्थः। पुरुषेति श्रीभागवते द्वितीयस्कन्ध इत्यादिर्बोध्यः। पादेष्विति। अत्र विशेषो ज्योतिश्चरणाधिकरणे विवृतः। पक्षेति पादाधिकरणपक्षमाहुः ॥ ४४ ॥

अपि स्मर्यते ॥ ४५ ॥ स्फुट इति। भाष्ये वेदान्तर इति इतिहास इत्यर्थः। 'इतिहासपुराणं वेदानां पञ्चमो वेदः' इति श्रुतेरित्येवं स्फुट इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६ ॥ ननु भाष्य एव परो नेति परे नकारान्वयो भातीत्येवमिति। प्रकारभेद इति भाष्यं कथमित्याकाङ्क्षायामाहुः अत्र नैवं पर इति। नकारार्थो भेदः एवमार्थप्रकारस्तस्य प्रकारस्य प्रतियोगितासंबन्धेन नकारार्थेऽभेदेऽन्वयः। एवं प्रकारभेदस्तदाहुः प्रकारेति। तद्धेत्विति नकारार्थभूताभावहेतुभूतः। अभावज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानाधीनत्वात्। भेदकत्वेन ब्रह्मणः सकाशाद्भेदकत्वेन। एवमितीति व्याख्येयम्। एवमिति जीवनिष्ठः प्रकारस्तस्य भेद इत्येकदेशान्वयः चैत्रस्य गुरुकुलमितिवत्। नकारार्थस्य प्रकारप्रतियोगित्वं भाष्ये तु परप्रतियोगित्वं नकारार्थस्येत्याशङ्कापास्ता। नैवं पर इत्यन्वयाङ्गीकारात्। स चेति प्रकारभेदः। द्विष्टत्वेनेति प्रतिकूलवेदनीयत्वेन। भेदेन सहानुभवाभेदान्वयासंभवाद्रूपान्तम्।

अन्यथा, सर्वरूपत्वात् । कुत एवं तत्राह । प्रकाशादिवत् । 'नाग्नेर्हि तापो न हिमस्य तत् स्यात्' इति । प्रकाशग्रहणं धर्मत्वद्योतनाय । दुःखादयोऽपि ब्रह्मधर्मा इति । अतो द्वैतबुद्ध्या अंशस्यैव दुःखित्वं, न परस्य । अथवा प्रकाशः प्रकाश्य-दोषेण यथा न दुष्टः । रूपस्यापि तदंशत्वादिति ॥ ४६ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तत्र हेतुः सर्वरूपत्वादिति । तथाच पूर्वसूत्रे यथा दाशकितवादिरूपस्तथात्र दुःखरूपोऽपि, अतो दुःखे दुःखत्वेन भानरहितत्वात् परो नैवमित्यर्थः । न हि स्वस्य स्वस्मिन्नप्रियत्वं भासते । ननु कुत एवमवगम्यते, तत्राह प्रकाशादिवदिति । यथा प्रकाशशैत्यादयो धर्मा नाग्निहिमा-दीनां दुःखद्विष्टत्वबुद्धिजनकास्तथा दुःखमपि परस्य न दुःखजनकं, न वा द्विष्टत्वानुभव-जनकमित्यर्थः । वाक्यं तु एकादशस्कन्धे भिक्षुगीतास्थम्, 'कालस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत् किमात्मनस्तत्र तदात्मकोऽसौ । नाग्नेर्हि तापो न हिमस्य तत् स्यात् क्रुद्ध्येत कस्मै न परस्य द्वन्द्वम्' इति अत्र परस्येतिपदस्यांशिन इत्यर्थो बोध्यः । दुःखादीनां ब्रह्मधर्मत्वमानन्दतिरोभाव-रूपत्वात् । 'आविर्भावतिरोभावौ शक्ती वै मुरवैरिणः' इति वाक्येन तिरोभावस्य भगवद्धर्म-त्वादिति । ननु तर्ह्यग्न्यादिवदिति कुतो नोक्तं तत्राहुः प्रकाशेत्यादि । तथाचाग्न्यादि-वदित्युक्ते सामर्थ्यविशेषादेव प्रकारभेदो बुध्येत, न तु धर्मधर्मिभावात्, अतस्तद्बोधनार्थं तथा नोक्तमित्यर्थः । एतस्य पक्षस्य दुरूहत्वेन क्लिष्टत्वात् पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि । रूपस्य प्रकाशांशत्वं तु, 'सूर्यश्चक्षुस्तथा रूपं ज्योतिषो न पृथग् भवेत्' इति द्वादशस्कन्धे उक्तम्, तथाच सौरः प्रकाशो रूपप्रकाशकः प्रकाश्यं रूपमपि तदंशस्तथापि तद्दोषेण यथा प्रकाशस्य न दुष्टत्वं तथा जीवस्याभिमानादिदोषग्रासेऽपि न परस्य तद्दोषवत्त्वमित्यर्थः । क्वचित्तु पापस्यापि तदंश-त्वादिति पाठः । तदा त्वादिपदेन सूत्रे पापं ग्राह्यम् । तथाच 'धर्मः स्तनोऽधर्मपथश्च पृष्ठः' इति वाक्यात् पापं विराजोंऽशः । तस्माद् यथा विराजो न दुःखं तद्वदित्यर्थो वाच्यः ॥ ४६ ॥

रश्मिः ।

द्विष्टत्वेन योनुभवो द्विष्टज्ञानं तेन रूप्यते व्यवह्रियते उक्तज्ञानविषय इत्यभेदान्वयः । यद्वा प्रकारभेदः प्रकारविशेषः । 'भेदो द्वैधे विशेषे स्यात्' इति विश्वात् । भेदोऽभाव इति नैयायिकाः । तेनानु-भवेनाभेदान्वयः सुष्ठु भाष्ये संगच्छते । यद्वा तद्धेतुभूत इत्यस्य प्रकाशस्यस्य प्रकारविशेषहेतुभूतः प्रकारः, सामान्यप्रकार इत्यर्थः । भेदकत्वेनेत्यस्य विशेषकत्वेनेत्यर्थः । भिदिर् विदारणे । यत्किंचिदज्ञानवि-दारणे विशेषक इति यावत् । 'विशेषकः स्यात्तिलके विशेषावाहकेपि च'इति विश्वः । अन्यथेत्यादि भाष्यं विवरीतुमाहुः स त्विति । अन्यथेति भाष्यं व्याकुर्वन्ति स्म अत इति । अन्यथेति । इदं भाष्यं । प्रियत्वेन द्विष्टानुभवः प्रकारः परस्य सर्वसमत्वात् न द्विष्टत्वेन द्विष्टानुभवः । ईश्वरे द्विष्टानुभावस्तु नास्ति । 'ऋतं तपः सत्यं तपः' इति श्रुतेः । द्वितीयस्कन्धनवमाध्याये तप संताप इत्यस्य ग्रहणात् । अत इति समत्वात्सर्वरूपत्वाद्वा इति । कुत इत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म ननु कुत इति । प्रकाशेति आदिशब्देन विषम् । अग्निर्हिमेति आदिना सर्पः । दुःखेति दुःखे द्विष्टत्वबुद्धे-र्जनकाः । इत्यर्थ इति अर्थः श्रीधर्यां स्फुटः । सामर्थ्येति स्वभावमिह सामर्थ्यं वदन्ति । धर्मेति तद्वृत्तित्वं धर्मत्वम् । अत इति दधिदुग्धवद्रूपघटवच्चेति दृष्टान्तसत्त्वाच्च । पापस्येति पाठः । रूपस्येति पठित्वा व्याचख्युः रूपस्येति । विराजोंश इति परंपरया बोध्यः पृष्ठांशत्वात् ॥ ४६ ॥

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥

स्मरन्ति च सर्वेऽपि ऋषयोंऽशिनो दुःखसंबन्धं स्मरन्ति ।

'तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृतः ।
न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवांभसा' ॥ इति ।
'कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ मोक्षबन्धैः स युज्यते' ।
'एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः' । चकारात्,
'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' ॥ ४७ ॥

अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४८ ॥

ननु जीवस्य भगवदंशत्वे विधिविषयत्वाभावात् कर्मसंबन्धाभावेन कथं

भाष्यप्रकाशः ।

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥ स्मरन्ति च ऋषय इति ग्रहणकमग्रे व्याख्यानम् । निर्गुण इति प्राकृतसंसर्गशून्यः । एकस्तथेति श्रुतिस्तु कठवल्लीस्था । एतत्पूर्वार्द्धं तु, 'सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः' इति । द्वितीया श्वेताश्वतरस्था । एतत्पूर्वार्द्धं 'द्वा सुपर्णा' इत्यादि । तया विरुद्धधर्मवत्त्वं भेदश्च जीवपरमात्मनोः सिद्ध्यति । एवं सूत्रद्वयेन एको दोषः परिहृतः । पूर्वश्रुतौ चाक्षुषैरित्यस्य तत्तचक्षुःसंबन्धिभिस्तिमिरादिभिरित्यर्थः ॥ ४७ ॥

अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४८ ॥ पुनर्दोषान्तरमाशङ्क्य परिहरतीत्याहुः नन्वित्यादि । अयमर्थः । 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' इत्यत्र ब्रह्मण आप्तकामत्वेन फलानुपयोगाज्जडस्य च ज्ञानाद्यभावेन कर्मकरणस्याशक्यत्वाद् विधिनिषेधशास्त्रमनर्थकं स्यादिति, तत्परिहारार्थं जीवस्य विधिनिषेधविषयतया कर्तृत्वमङ्गीकृतम् । अंशत्वे तद्विरुध्यते । भगवत इव जीवस्यापि तथात्वस्याऽवश्यवक्तव्यत्वेन कथं फलसंबन्धः । तथाच विधिनिषेधवैयर्थ्य-

रश्मिः ।

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥ ग्रहणकमिति वार्तिकमेवेदं भाष्यप्रकाशम् । घञन्तं पुंसीत्यस्य लौकिकत्वात् सूत्रापेक्षितं ग्रहणयतीति ग्रहणकं सूत्रशेषमिति यावत् । अग्र इति । ननु झेर्विवरणमृषय इति तत्कुतो न व्याख्यानमिति चेत्सत्यम् । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणमित्यभियुक्तोक्तेर्न व्याख्यानम् । प्राकृतेति प्राकृतगुणशून्यः । गौणश्चेन्नात्मशब्दात्' इति सूत्रात् । एक इति । ननु स्मृत्युपन्यासे कुतः श्रुत्युपन्यास इति चेन्न, सर्व इत्युक्तत्वेन सर्वज्ञानस्याभावात् सर्वस्मृतिमूलश्रुत्युपन्यासमन्तरा निर्वाहाभावात् । चक्षुरिति आधिदैविकम् । बाह्येति दुष्टस्थलशवरजस्वलादिदर्शनभाषणजदोषैः । द्वा सुपर्णेति । 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते' इति । विरुद्धेति पुरुषत्वसुपर्णत्वरूपविरुद्धर्मवत्त्वम् । अन्यपदेन भेदश्च । अभिचाकशीति पश्यति । एक इति दुःखसंबन्धिस्वरूपः । तिमिरेति आदिशब्देन दुष्टस्थलेत्यादिदोषास्तेन दुष्टेत्यादिना पूर्वमुक्ताः ॥ ४७ ॥

अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४८ ॥ तथात्वस्येति कर्म-

फलसंबन्धः । जीवस्य च पुनरनेकदेहसंबन्धात् कः शूद्रः, का भार्येति ज्ञानमप्यशक्यमतः कर्ममार्गस्य व्याकुलत्वात् कथं जीवस्यापि दुःखित्वमित्याशङ्क्य परिहरति ।

अनुज्ञापरिहारौ विधिनिषेधौ, जीवस्य देहसंबन्धाद् यो देहो यदा गृहीतस्तत्कृतौ । यथा शवाग्निश्चण्डालभाण्डस्थमुदकं तद्घटादिश्च परिह्रियते । एवमुत्कृष्टं परिगृह्यते । तथा जीवेऽपि देहसंबन्धकृतः । संबन्धश्चाध्यासिको भगवत्कृतश्च । आध्यासिको हि ज्ञानान्निवर्तते । द्वितीयो भगवतैव । जीवन्मुक्तानामपि व्यवहारदर्शनात् । श्रुतिस्तु भगवत्कृतसंबन्धमेवाश्रित्याग्निहोत्रादिकं विधत्ते । अन्यथा विद्यां स्वज्ञानं च बोधयन्ती कर्माणि न विदध्यात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

तादवस्थ्यात् तत्सूत्रव्याघातः । किंच । शास्त्रस्य जीवाधिकारकत्वाज्जीवस्य चानेकदेहसंबन्धात् को जीवः शूद्रः, का भार्येति ज्ञानमप्यशक्यम् । तदज्ञाने, 'ऋतौ भार्यामुपेयात्', 'न शूद्राय मतिं दद्यात्' इत्याद्यनुज्ञापरिहारविषयज्ञानाभावः । अतः कर्ममार्गस्य व्याकुलत्वाद् विहितनिषिद्धाव्यवस्थितौ कथं जीवस्यापि निषिद्धफलभूतं दुःखित्वमिति द्वयमाशङ्क्य परिहरतीति । परिहारं व्याकुर्वन्ति अनुज्ञेत्यादि । सत्यं, जीवस्य यद्यपि भगवदंशत्वान्न स्वरूपतो विधिनिषेधविषयत्वं, तथापि तत्तद्देहसंबन्धकृतमागन्तुकं तद् भवत्येव, यथाम्बुदकपृथिवीनां स्वतो विध्याद्यविषयत्वेऽपि शवादिसंबन्धान्निषेधविषयत्वं, श्रोत्रियादिसंबन्धाच्च विधिविषयत्वं, तद्वदस्यापि देहसंबन्धाज्जाते तस्मिंस्तत एव तत्फलसंबन्धस्यापि सौकर्येण तयोरपि सार्थक्ये सति न शास्त्रार्थवत्त्वसूत्रव्याहतिर्न वा कर्ममार्गव्याकुलता येन दुःखित्वाद्यनुपपत्तिरित्यर्थः । ननु देहसंबन्धेन विधिविषयत्वे देहसंबन्धस्याज्ञानकृतत्वाच्छास्त्रस्याप्यज्ञाधिकारकत्वं सिद्ध्यति, अज्ञानं च बुद्ध्युपाधिकस्यैव, न तु स्वत इति, शास्त्रार्थवत्त्वसूत्रव्याहतिर्न परिहृता भवतीत्याशङ्कायामाहुः संबन्धश्चेत्यादि । स्वज्ञानमिति 'साङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च'

रश्मिः ।

संबन्धाभावस्य । त्वस्येति लोकाश्रयणात् । तथेत्येतावतैव चारितार्थ्यात् । तत्सूत्रेति कर्ता शास्त्रेति सूत्रस्य व्याघातः । जीवस्येतिभाष्यं हेतुपूर्वकं विवृण्वन्ति स्म किंं चेत्यादि । द्वयमिति जीवस्य दुःखित्वमपिना भगवतो दुःखित्वं चेति द्वयम् । श्रोत्रियेति श्रोत्रियश्छन्दोधीते यः सः । तस्मिन्निति विधिविषयत्वे । बुद्धीति जीवो विशेष्यम् । निरुपाधिकव्यवच्छेदक एवकारः । न परीति । बुद्धौ कर्तृत्वस्य पर्यवसानाज्जीवे चापर्यवसानाच्छास्त्रार्थवत्त्वस्य बुद्ध्यवसितत्वेन न परिहृता भवतीत्यर्थः । संबन्धश्चेत्यादीति जीवन्मुक्तानामपि देहेन समं व्यवहारदर्शनादाहुः भगवत्कृतश्चेति अध्यासाख्यसंबन्धाभावेपि भगवत्कृत ऐच्छिकः । ज्ञानादिति नाहं किंचित्करोमीत्याद्युक्तज्ञानात् । व्यवहारेति प्रवचनादिव्यवहारदर्शनात् । एवेति आध्यासिकसंबन्धव्यवच्छेदकः । श्रुतीनामात्मत्वेनाध्यासाभावात् । अन्यथेति देहाद्यध्यासरहितानां

शाब्दज्ञानस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात् । कथं सिद्धवद् यावज्जीवं विदध्यात् । न्यासोऽपि देहसंबन्ध एव ॥ ४८ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

इत्यादिभिः स्वार्थज्ञानम् । पूर्वमेव सिद्धत्वादिति अध्यापनाध्ययनविधिभ्यां कृतेऽध्ययने तत्काल एव सिद्धत्वात् । तथाच कामाधिकारको विधिर्विश्वासोपजननार्थोऽज्ञाधिकारको भवतु नाम, यावज्जीवादिरूपो नित्यविधिस्तु नाज्ञाधिकारकः, अतो न शास्त्रार्थवत्त्वव्याघात इत्यर्थः । ननु यावज्जीवविधिश्चेज्ज्ञानिपरस्तदा, 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्' इत्यादिसंन्यासविधि-वैयर्थ्यम् । अतो नेयं व्यवस्था युक्तेत्यत आहुः न्यासोऽपीत्यादि । तथाच जरामर्याग्निहोत्रस्य तत्रापि संभवान्न वैयर्थ्यम् । ये पुनर्ब्रह्मभूता आदितः साधनसंपत्त्या वा देहसंबन्धं नानुसंदधते, 'दैवादपेतमुत दैववशादुपेतम्' इति न्यायेन देहं धारयन्ति पूर्णा एव ज्ञानिनस्तेषां तु शुकादिवत् स्वत एव तत्र तत्र प्रवृत्तेर्न विधिनियतत्वम् । अत एव, 'यं प्रव्रजन्तमनुपेतमपेतकृत्यम्' इति, 'पञ्चषड्ढायनार्भाभाः' इति, 'स्वैरं चरन्ति मुनयोऽपि न नह्यमानाः' इति 'योगेश्वरस्य भवतो नाऽऽम्नायोऽपि नियामकः' इत्यादीनि वाक्यानि, दत्तात्रेयस्य च मार्कण्डेयपुराणे स्वैराचरण-मिति सर्वं संगच्छते । अतो, न कोऽपि दोष इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

रश्मिः ।

भगवत्कृतसंबन्धवतां कर्माकरणे । स्वार्थेति । स्वज्ञानमिति भाष्ये स्वशब्द आत्मीयवाचक इति भावः । भाष्ये जीवन्मुक्तानां शाब्दज्ञानेनाध्यासनिवृत्त्या श्रुतिः कर्माणि बोधयिष्यतीत्याशङ्कायामाहुः शाब्देति । प्रकृते । तत्काल इति अष्टादिनाध्ययनाध्यापनकाले । तदुक्तं परस्पराभिनन्दने-नार्थः स्फुरतीति । एवेति 'अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः युक्ता आयुक्ताः अलूक्षा धर्मकामाः स्युर्यथा ते तत्र वर्तेरन् तथा तत्र वर्तेथाः' इति श्रुतेरेवकारः । 'अलौकिको हि वेदार्थः' इति श्रुतेर्विमर्शिनः परमात्मप्रसादवन्तः । 'किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने श्रीनिकेतने' इति वाक्यात् विमर्शनार्थज्ञानमिति । भाष्ये कथ-मित्यादि । उक्तहेतोर्निवृत्ताविद्याकर्मणां कथं श्रुतिस्त्वित्याद्युक्तप्रकारातिरिक्तप्रकारेण सिद्धवदित्यादिः । निवृत्ताविद्याकर्मणां साध्याविद्याकर्मप्रसाधनं विना यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति विरुद्धं याव-ज्जीवं कर्म विदध्यादित्यर्थः । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यनयाग्निहोत्रविधानेन यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति नापूर्वविधिरपि तु गुणविधिर्यावज्जीवत्वविधिः दध्ना जुहोतीतिवत् । अतः श्रुतिस्तु भगवत्कृत-संबन्धमित्यादिः । तथा चेति कर्मणां विद्याधीनत्वेयम् । कामेत्यादि । प्रवृत्तं च निवृत्तं च तत्र पूर्वं प्रवृत्तम् 'फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम्' इति वाक्यात् । तमाहुः विश्वा-सेति । ज्ञानिपर इति ज्ञानिकर्मपरः । अत्र देहसंबन्धो भगवत्कृतो ग्राह्यः । अपिनाग्निहो-त्रादिरिति व्यवस्थोपपन्नेत्याहुः तथा चेति । जरामर्याग्निहोत्रं महानारायणोपनिषद्यन्ते 'तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः' इत्युपक्रम्य'एतद्वै जरामर्यमग्निहोत्रꣳ सत्रम्'इति श्रुतेः । तत्रापीति संन्यासेपि । संभवात् अयमर्थः । महानारायणोपनिषद्यस्मात्सूत्रात्पूर्वं 'वसुरण्वोविभूरसि' इति संन्यास-प्रकरणस्थश्रुतिपर्यालोचनया संभवात् । श्रुतेः संन्यासप्रकरणस्थत्वं तु द्वितीयस्कन्धद्वितीयाध्याये 'स्थिरं सुखम्'इत्यत्र सुबोधिन्यामस्ति । विधीति विधिविषयत्वम् । योपीति योपि वर्तते सोपि नियामक इत्यर्थः । स्वैरेति यथाचार्याणाम् । न कोपीति प्राणाग्निहोत्रोपनिषदुक्तप्राणाग्नि-होत्रस्य स्वैरचारिषु संभवाद्यावज्जीवश्रुतिविरोधरूपदोषोऽपि नेत्यर्थः । अत्रापि विरुद्धयोः 'यावज्जीवम्' 'यदहरेव' श्रुत्योर्विरोधपरिहार इति पादार्थः ॥ ४८ ॥

असंततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४९ ॥

ननु देहस्यापि बाल्यकौमारादिभेदात् कथं कर्मकाले ब्राह्मणत्वादि, जीवैक्यादिति चेद् देहान्तरेऽपि स्यादिति, तत्राह देहान्तरे संततिरपि नास्ति। बाल्यादिभेदे पुनः संततिरेका। अतः संततिभेदान्न कर्मणां सांकर्यमिति ॥ ४९ ॥

आभास एव च ॥ ५० ॥

ननु सच्चिदानन्दस्य ब्रह्मणोंऽशः सच्चिदानन्द एव भवेदतः कथं प्रवाहे प्रवेशो भगवतश्च सर्वकार्याणि तत्राह आभास एव जीवः। आनन्दांशस्य

भाष्यप्रकाशः।

असंततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४९ ॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि। यदत्र देहसंबन्धेन विधिनिषेधव्यवस्थापनं तदयुक्तम्। यस्मिञ्जन्मनि यो देहो गृहीतस्तस्य देहस्यापि नित्यप्रलयेन बाल्यकौमारादिभेदादाधानादिकर्मकाले तस्य देहस्याभावेन ब्राह्मणत्वादिकं कथं वक्तव्यम्, तदभावे च, 'वसन्ते ब्राह्मण आदधीत', 'न ब्राह्मणं हिंस्यात्' इत्यादिविधिनिषेधव्यवस्था दुरुपपादा। अतः कर्मव्याकुलत्वमसमाधेयम्। अथ जीवैक्यान्नानुपपत्तिरित्युच्यते चेत् तस्य देहान्तरेऽपि तुल्यत्वात् तस्याप्याधानाद्यापत्तिरिति शङ्कायां समाधिमाहेत्यर्थः। समाधिं व्याकुर्वन्ति देहान्तरे इत्यादि। अर्थस्तूत्तानः। तथाच देहसंबन्धेन समाधौ न कोऽपि दोष इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

आभास एव च ॥ ५० ॥ पुनः किंचिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि। भगवतश्च सर्वकार्याणीति अत्रापि कथमिति पदं संबध्यते सर्वाणि

रश्मिः।

असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४९ ॥ भाष्ये **प्रवाह** इति प्रवहणं प्रवाहः सर्गपरंपराया अविच्छेदः। नित्येति द्वादशस्कन्धोक्तचतुर्विधप्रलयेऽयमपि। 'नित्यदा ह्यङ्गभूतानाम्' इति वाक्योक्तेन। **बाल्येति** आदिना यौवनवृद्धावस्थे। **आधानादीति**। आदिनाग्निहोत्रादि..............**ब्राह्मणत्वादीति** आदिना क्षत्रियत्ववैश्यत्वनिषादस्थपतित्वानि। ब्राह्मणत्वादिकं न जातिः। 'त्रिभिर्नश्यति ब्रह्मत्वं हालाहलहलाहलैः' इति वाक्यात्। अतो देहेन सह ब्राह्मणत्वादिनाशः। **आदधीतेति** अग्निमादधीत। **कर्मेति** देहभेदेऽपि **कर्मव्याकुलत्वम्**। ब्राह्मण्याभावात्। **जीवेति** भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **अथेति**। **देहान्तर** इति नित्यप्रलयविषयातिरिक्ते शूद्रादिदेहे। **व्याकुर्वन्तीति** सूत्रार्थकथनेन व्याकुर्वन्ति। **उत्तान** इति। भाष्ये **संततिः** क्षणिकदेहसंततिः। नञत्यन्ताभावार्थकः चोऽप्यर्थकः। न संततेः असंततेरिति परिनिष्ठितविभक्त्या नसमास इत्याशयेन सूत्रव्याकरणं संततिरपीत्यादिना हेतुपञ्चम्या व्यापारेणान्वयः। संततिब्राह्मणत्वोभयप्रतियोगिकात्यन्ताभावनिष्ठसत्तानुकूलव्यापारादित्यर्थः। **बाल्यादीति**। विशेषार्थो भेदः। **एकेति** एकदेहनिष्ठत्वादेका। **संततिभेदात्** संततिविशेषात्। **अव्यतिकर** इति सूत्रांशं व्याकुर्वन्ति स्म **न कर्मणामिति**। कर्मणामनुज्ञापरिहारविषयाणाम्। अनुज्ञापरिहारावित्यनुवर्तते। विभक्तिविपरिणामेन स्वविषयलक्षणयान्वयः। **सांकर्यं** व्यतिकरः शूद्रादित्वेप्याधानाद्यापत्तिः। शूद्रत्वादिभिराधानादिसांकर्यं सामानाधिकरण्यमिति यावत्। इत्युत्तान इत्यर्थः। न कोऽपीति सांकर्यदोषोपि न ॥ ४९ ॥

आभास एव च ॥ ५० ॥ 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' इति श्रुतेः सर्वाणीत्यस्यार्थमाहुः

तिरोहितत्वात्। चकारादाकारस्याप्यभावः। न तु सर्वथा प्रतिबिम्बवन्मिथ्यात्वं जलचन्द्रवदित्येकस्यानेकत्वे दृष्टान्तः। तथा सत्यध्यासश्च स्वस्य न स्यात्। तत्र वृत्त्यादिदोषप्रसङ्गश्च। अतो न मिथ्यात्वरूप आभासोऽत्र विवक्षितः॥ ५०॥

भाष्यप्रकाशः।

जडरूपाणि कार्याणि भगवत एवोपादेयानीत्यपि कथमित्यर्थः। कार्येऽप्यंशत्वस्य सत्त्वेन प्रसङ्गादेतदुक्तम्। समाधिं व्याकुर्वन्ति आभास इत्यादि। आकारस्येति चतुर्भुजादिरूपस्य भगवदाकारस्य। तथाच यथाऽनाचारी ब्राह्मणो ब्राह्मणाभासः, सूत्रधारकत्वेऽपि ब्राह्मण्याख्यदेवतायास्ततस्तिरोहितत्वात् तथा जीवोऽपि एवं जडेऽपि ज्ञेयम्। मायावादिभिर्हि जलसूर्यकादिवद् ब्रह्मप्रतिबिम्बरूप आभासः स्वीक्रियते, तदसंगतत्वान्निषेधन्ति न त्वित्यादि। ननु प्रतिबिम्बत्वानङ्गीकारे, 'एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्' इति श्रौतदृष्टान्तविरोध इत्यत आहुः जलेत्यादि। इदं वाक्यं यावदात्मभाविसूत्रे विचारितमिति, न पुनरनूद्यते। नन्वस्य प्रतिबिम्बरूपत्वाङ्गीकारे को दोष इत्यतस्तमाहुः तथा सतीत्यादि। मिथ्याभूतस्याध्यासायोगात् तथेत्यर्थः। निबन्धोक्तानि दूषणानि च स्मारयन्ति तत्रेत्यादि। 'तत्र वृत्तेर्द्वासुपर्णाश्रुतेरपि विरुद्ध्यते' इत्यादिकारिकासूक्तानि स्वयमेव व्युत्पादितानि च, तत्प्रकाशे, तानि तानि चाऽऽवरणभङ्गे विद्वन्मण्डनविवरणे च मया सम्यग्विवेचितानीति ततोऽवगन्तव्यानि। अनेन केवलसदंशस्फूर्तावाभासत्वम्। यथाऽनाचारिब्राह्मणे ब्राह्मणाऽऽभासत्वं देहादिभिन्नत्वेन चेतनात्मज्ञाने बहूनां ब्रह्मधर्माणां भानात् प्रतिबिम्बत्वम्। आनन्दांशस्यापि स्फूर्तौ तु त्रितयप्राकट्यान्मुक्तिदशायां तु ब्रह्मत्वमित्यपि बोधितम्। मिथ्यात्वरूप इति मिथ्यात्वं स्वरूपं यस्य तादृश इत्यर्थः॥ ५०॥

रश्मिः।

जडरूपाणीति। जडेषु रूपाणीति वा। रूपशब्दोऽजहल्लिङ्गः। अधिकरणेऽस्य सूत्रार्थस्य संगतिमाहुः कार्येपीति सर्वाणि कार्याणीति भाष्योक्तकार्ये स्मृतस्याभासस्योपेक्षानर्हत्वरूपप्रसङ्गात्। आभास इत्यादीति आसमन्ताद्भासत इत्याभासः पचाद्यच् अज्ञ इत्यर्थः। एवकारेणानन्दव्यवच्छेदस्तमाहुः आनन्दांशस्येति। 'आनन्दांशस्तु पूर्वमेव तिरोहितो येन जीवभावः' इति विद्वन्मण्डनात्। विस्फुलिङ्गादिवर्तुलाकारसत्त्वादाहुः चतुर्भुजेति। आदिना द्विभुज आकारो मात्स्याद्याकाराश्च। अत्र 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात्' इति श्रुतेः सर्वरूपस्याभ्यर्हितरूपाण्युपादत्तानि। ब्राह्मण्येति ब्राह्मण्यादिदेवतावाद उपपादितम्। तथेत्यस्यानन्दतिरोभावादित्यर्थः। जीवोऽपि ब्रह्माभासोऽज्ञ इत्यर्थः। एवमिति। जडे तर्वादिप्रतिबिम्बेपि। तेन चिदानन्दयोर्व्यवस्था। सच्चिदानन्दस्येत्यादिभाष्ये उक्ता सदंशस्य नोक्ता साप्युक्तप्राया। सदेवेति श्रुतेः सत्कार्यत्वावश्यकत्वात्। आभासः प्रतिबिम्बः। इत्यादौ स्वाद्युत्पत्तये अस्त्यादिप्रयोगस्यावश्यकत्वात्तेन चाभासनिष्ठा सत्ता प्रतिबिम्बनिष्ठा सत्तेति बोधावश्यकत्वात्। अतः परमवशिष्यते भगवतश्च सर्वकार्याणीति भाष्योत्तरम्। तदप्येवम्। साक्षात्कार्यत्वे न तु सर्वथा प्रतिबिम्बवन्मिथ्यात्वमिति। जलेति। आदिना चन्द्रः। तमिति दोषम्। विवेचितानीति। स्वयं विविक्तानि मया विवेचितानि। प्रयोजकणिच्। धातुरनिट्। मिथ्यात्वरूप इति

अदृष्टानियमात् ॥ ५१ ॥

ईशित्वाय नैयायिकाद्यभिमतं जीवरूपं निराकरोति । नानात्मानो व्यवस्थात इति भोगव्यवस्थया जीवनानात्वमङ्गीकृतम् । तत्रादृष्टस्य नियामकत्वं तन्मते सिद्धम् । देशान्तरवस्तूत्पत्त्यन्यथानुपपत्त्या व्यापकत्वं चाङ्गीकृतम् ।

एवंच क्रियमाणे मूल एव कुठारः स्यात् । सर्वेषामेव जीवानामेकशरीरसंबन्धात् कस्यादृष्टं तद् भवेत् । नच मिथ्याज्ञानेन व्यवस्था । तत्रापि तथा । नचानुपपत्त्या परिकल्पनम् । श्रुत्यैवोपपत्तेः । एतेन विरोधाद् ऋषिप्रामाण्यमपि निराकृतम् ॥ ५१ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

अदृष्टानियमात् ॥ ५१ ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः ईशित्वायेत्यादि, ईशो नियामकोऽस्मान्योऽस्तीतीशित्वायेत्यर्थः । ननु जीवस्य ईश्वरनियम्यत्वं नैयायिकादिभिरप्यङ्गीक्रियत एवेति कुतस्तदर्थं तन्मतनिराकरणमित्याकाङ्क्षायां तत्र तदनुपपत्तिबोधनाय तन्मतमनुवदन्ति नानेत्यादि । तत्रेति भोगव्यवस्थायाम् । सिद्धमिति कार्यमात्रं प्रति जीवादृष्टस्य कारणत्वाङ्गीकारात् सिद्धम् । देशान्तरेत्यादि सामग्रीसमवधाने हि कार्यमुत्पद्यते । तत्र सामग्रीमध्ये अदृष्टमपि प्रविष्टमिति देशान्तरे यद्भोगार्थं यद्वस्तूत्पद्यते तत्र तददृष्टमवश्यं वक्तव्यम्, अदृष्टं चात्मसमवेतं गुणत्वात्, अतस्तत्रात्माभावे तद्वस्तूत्पत्त्यभाव इति तदन्यथानुपपत्त्या तस्मिन् देशे तददृष्टवदात्मसत्ताऽऽवश्यकीति तेषां व्यापकत्वमङ्गीकृतमित्यर्थः । एवमनूद्य दूषयन्ति एवं चेत्यादि । भोगव्यवस्थयैतत्सर्वाङ्गीकारे जीवनानात्वव्यापकत्वसाधनहेतुभूतायां भोगव्यवस्थायामेव तच्छेदकदूषणपात इत्यर्थः । अत्र हेतुमाहुः सर्वेषामित्यादि । मिथ्याज्ञानेनेति शरीरेऽहमित्यभिमानेन । तत्रापि तथेति । सर्वेषामेकस्मिन् शरीरे संबन्धतौल्ये कथमेकस्यैवात्मनोऽहंममेत्यभिमानः । विरोधादिति श्रुतिविरोधात् । तथाचाभिमानकारणस्य निर्वक्तुमशक्यत्वे

रश्मिः ।

भाष्यमपेक्षितमत आहुः मिथ्यात्वमिति । स्वरूपमिति रूपव्याख्यानं न विग्रहघटकम् । अत्र 'ऋतेऽर्थं यत्प्रतीयेत' इति भागवतोक्तमायापक्षो नास्ति । तस्य लक्ष्मणभट्टात्मजवल्लभविरचितत्वेनाधिदैविकमतत्वात् । अस्य वेदव्यासमतवर्तिवल्लभाचार्यमतत्वेनाधिभौतिकत्वात् । एतेनापरितोषे श्रीभागवतकरणात् । निबन्ध आध्यात्मिकमतं विष्णुस्वामिमतवर्तिवल्लभाचार्यविरचितत्वात् । यमुनाष्टकादि तु स्वमतं निर्गुणं युक्त्या परमार्थस्तत्प्रतिपादकं मुख्यं च । स्वनाम्ना तु मुख्यत्वमित्यभियुक्तोक्तेः । इति श्रीवल्लभाचार्यविरचितं यमुनाष्टकं संपूर्णमितीतिश्रीकथनात् ॥ ५० ॥

अदृष्टानियमात् ॥ ५१ ॥ ईश इति । अन्य इति न विग्रहघटकं किंतु नियामके ईशार्थेऽन्यत्वमात्रमावेदयेत् । मूलं प्रपञ्चयन्ति स्म भोगव्यवस्थेत्यादिना । एवेत्यादि विवृण्वन्ति स्म तच्छेदकेति । मूलभूतभोगव्यवस्थाछेदककुठारस्थानीयदूषणपात इत्यर्थः । एवकारेण नानात्वव्यापकत्वदूषणव्यवच्छेदः । सर्वेषामित्यादीति । यथा वियति विहङ्गम इति दृष्टान्तः । 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' इति वाक्यात् । एकशरीरं विह-

अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५२ ॥

ननु मनःप्रभृतीनां नियामकत्वात् तेषामीश्वरेच्छया नियतत्वान्न दोष इति चेन्न। पूर्ववदेव दोषप्रसक्तिः। तादृशेश्वरकल्पना च पूर्वमेव निराकृता ॥५२॥

भाष्यप्रकाशः।

तेन शरीरेण तत्तदिन्द्रियेण तत्तन्मनसा कृतं कर्म सर्वेषां संबन्धतौल्यात् सर्वकृतं सत् सर्वेषामेव तद्भोजकादृष्टं जनयत् सर्वेषां तद्वस्तुभोगाय स्यात्, एवं सर्वत्रेति भोगव्यवस्थाभङ्गान्न तया जीवनानात्वव्यापकत्वयोः सिद्धिरित्यर्थः ॥ ५१ ॥

अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५२ ॥ विलक्षणमनःसंयोगेनाऽदृष्टव्यवस्थामाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति नन्वित्यादि। ननु विलक्षणसंयोगोत्पादकानां मनःप्रभृतीनामभिमाननियामकत्वात् तेषां चेश्वरेच्छया नियतत्वान्नादृष्टानियमदोष इति चेन्न। कुतः। अभिसंधिः पूर्वोक्तोऽभिमानस्तस्यादिभूतानि कारणानि, तेष्वपि, एवं पूर्ववदेव विभूनामात्मनां विलक्षणमनःसंयोगस्यापि तुल्यत्वान्नियमाऽसंभवदोषप्रसक्तिः। नचेश्वरेच्छया समाधानम्, निमित्तभूतेश्वरकल्पनायाः पूर्वमेव निराकृतत्वात्। अभ्युपगमेऽपि अनया प्रणाड्यास्यैवादृष्टमुत्पद्यतामितिवदयमेवं भुङ्क्तामित्यण्वात्मवादेऽप्याकारेण तस्यास्तुल्यत्वान्न व्यापकात्मसिद्धिरित्यर्थः ॥ ५२ ॥

रश्मिः।

ङ्गमस्येति। शरीरेहमिति। तथा च विहङ्गमशरीरे विहङ्गमाभिमानवद्देहाभिमानिनोदृष्टवदात्मनोभिमानेन व्यवस्थेति भाष्यार्थः। ज्ञानाधिकरणमात्मेत्याहुः सर्वेषामिति ॥ ५१ ॥

अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५२ ॥ **अभिसंधिः** संकल्पः, संकल्पोभिसंदधाति कार्यमभिमानरूपमिति। अभिसंपूर्वकडुधाञ् धारणे धातुः। घोः किः। तथा च श्रुतिः। 'वाक्संधिः' इति 'मनःपूर्वरूपं वागुत्तररूपम्' इति। अभिपूर्वकस्य शब्दसृष्टं संकल्परूपं मन इत्यर्थः। आदिनेच्छादयोभिमाननियामका इत्याशयेनाहुः। यद्वाभिसंधिः पूर्वभाष्योक्तोभिमानस्तस्यादिषु मनःप्रभृतिष्वपि पूर्ववद्दोषप्रसङ्ग इत्याशयेनाहुः **विलक्षणेति** वैलक्षण्यमभिशब्दार्थवैदिकसृष्टिमध्यपातित्वं मनोविशेषणम्। यद्वा **विलक्षणो** यो **मनःसंयोगस्तेन**। **विलक्षणेति विलक्षणस्य मनसः संयोगस्योत्पादकानाम्**। **मन** इति। **प्रभृति**शब्देनेच्छादयः। **तेष्वपीति**। यद्वाभिसंधिः पूर्वाभासोक्तमनस्तदादिषु चैवं पूर्ववदेव दोषप्रसक्तिः। **पूर्ववदिति** भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **एवमिति**। सूत्रीयैवमित्यस्यार्थः। **पूर्ववदिति**। सौत्रापिशब्दार्थ **एवेति**। सौत्रचकारार्थमनुक्तसमुच्चयमाहुः **विभूनामित्यादि**। **विलक्षणेति विलक्षणो मनःसंयोगस्तस्य**। यद्वा विलक्षणं यन्मनस्तस्य संयोगस्तस्य। **तादृशेत्याद्यपि** भाष्यं चकारार्थ इत्याशयेन विवरीतुमाहुः **न चेति**। विद्वन्मण्डनानुसारीच्छावाद उक्तः। विवृण्वन्ति स्म **निमित्तेत्यादि** निमित्तमात्रज्ञानाधिकरणेश्वरकल्पनायाः **पूर्वमेव** तर्कपाद एव नैयायिकमतनिराकरणसमये। तथा च परमाणुकारणवादे निराकृतेऽभिन्ननिमित्तोपादानभूतेश्वरो न निमित्तभूतेश्वरः। अभिन्ननिमित्तोपादानेश्वरेच्छा तु नियामिकास्त्येव। अत्र तुमनुक्त्वा चकारोक्त्यान्यानुक्तसमुच्चयोऽद्योति स चोक्तः सूत्रारम्भरश्मौ अभिसंधिरित्यादिना। तर्काप्रतिष्ठानसूत्रादाहुः **अभ्युपगम** इति। यथाहुः अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरसंकेतः शक्तिरिति। संकेत इच्छा। **न व्यापकेति** श्रुत्यैवोपपत्तेस्तथा ॥ ५२ ॥

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥

आत्मनो विभुत्वेऽपि प्रदेशभेदेन व्यवस्था। आत्मनि तादृशः प्रदेशविशेषोऽस्ति येन सर्वमुपपद्यत इति चेन्न। अन्यस्यापि प्रदेशस्तत्रान्तर्भवति। तस्यैव वा देहस्य देशान्तरगमने पूर्वदेशस्य त्यक्तत्वात् सोंऽशोऽन्तर्भवेत् तिरोभवेदिति ॥ ५३ ॥

इति द्वितीयाध्याये तृतीयपादे अंशो नानाव्यपदेशादिति षोडशमधिकरणम् ॥१६॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २ ॥ ३ ॥

भाष्यप्रकाशः।

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥ आत्मनां विभुत्वेपि प्रदेशभेदाङ्गीकारेण दोषसमाधिमाशङ्क्य परिहरतीत्याहुः आत्मन इत्यादि। अन्यस्येत्यादि। तथाच पूर्ववदेव दोषप्रसक्तिरित्यर्थः। नन्वन्यस्य प्रदेशे स विशेषो नास्तीत्यदोष इत्यत आहुः तस्यैवेत्यादि। सोंऽश इति। विशेषत्वेनाङ्गीक्रियमाणो विशेषणांशः, देशान्तरे तस्य प्रदेशस्याभावात् तत् आत्मनस्तिरोहितो भवेत् ततश्च तस्य भोगस्यासंभव इति न प्रकृतसिद्धिरित्यर्थः।

शंकराचार्यमते जीवो ब्रह्मैव, उपाधिभेदादेव भेद इत्यंशत्वमौपचारिकम्। तन्मतं तु प्रागेवासकृन्निरस्तम्। किंच। अविद्याभ्रान्तं ब्रह्मैव जीव इति। यथा संक्षेपशारीरके। 'आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला' इति। क्वचिदविद्यावच्छिन्नं चैतन्यं जीव इति। क्वचिद् अविद्यायां प्रतिबिम्बितं चैतन्यं, क्वचिद् अन्तःकरणे प्रतिबिम्बितं, क्वचिद् अङ्गुल्यादिसंपर्काच्चन्द्रादिद्वैताभासवदविद्यातो ब्रह्माप्यनेकवदाभासमानं द्वित्र्यादिसंख्यायोगि

रश्मिः।

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥ आत्मन इत्यादीति। भाष्यत्वाय स्वोक्तं वर्णयन्ति स्म आत्मनीति। तादृश इति तच्छब्दार्थ आत्मा दृश्ये यत्र तादृशः प्रदेशः दिशामाकाशे ब्रह्मशरीरेऽन्तर्भूतानां संबन्धी देशः प्रदेशस्तस्य विशेषोऽतादृशात्। उपपद्यत इति 'आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता' इति श्रुतेरुपपद्यते। अन्यस्येत्यादीति। अन्यस्याकाशस्य 'आकाशशरीरं ब्रह्म' 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' इति श्रुतिस्मृतिभ्याम्। दोषेति आत्मनो नामरूपे। शरीरभूताकाशस्य नामरूपे इति द्वित्वदोषप्रसक्तिः। स विशेष इति आत्मवैशिष्ट्यरूपविशेषः। तस्यैवेत्यादीति एवकारेणान्यदेहव्यवच्छेदः क्रियते। सोंऽश इतीति सोंऽशः अन्तर्भवेदिति स्मार्तः प्रयोगः सूर्यनारायणप्रयोगो वा। विशेषणेति तादृशः प्रदेशविशेषोऽस्तीति भाष्ये प्रदेशविशेषनिष्ठा सत्तेति बोधात्तथा। तत इति तदनन्तरम्। आत्मनः पूर्वदेशस्तिरोभवेत्। तस्येति पूर्वदेशस्य। न प्रकृतेति प्रकृतं सर्वोपपत्तिरूपं वस्तु। उपाधीति बुद्धिभेदात्। प्रागेवेति दहराधिकरणादौ। भ्रान्तमिति जीवोपाधिभूताऽविद्यया तमोरूपया यो भ्रमो जीवत्वाभाववति जीवत्वप्रकारकं ज्ञानं तद्विषयं ब्रह्म जीव एवेत्यत्र ब्रह्म जीव एवेति योजना। संक्षेपेति ग्रन्थान्तरमिदम्। आश्रयत्वेति कारिकार्धं एकादशाक्षरी जातिः। क्वचिदिति। तत्त्वानुसंधाने ग्रन्थे। क्वचिदिति वेदान्तपरिभाषायाम्। क्वचिदिति उक्तग्रन्थान्तरे। क्वचिदिति शंकर-

भाष्यप्रकाशः ।

जीवपदवाच्यमिति । ततश्चान्यवस्थादोषोऽपि । एते च सर्वेऽपि पक्षा विद्वन्मण्डने दूषिताः । मया च तट्टिप्पणे सम्यग्विवेचिता इति, नेह पुनर्दूष्यन्ते ।

भास्कराचार्यास्तु—सौत्रोऽन्तःशब्द उपाध्यवच्छिन्नस्याऽनन्यभूतस्य वाचकः । तथाच यथा आकाशस्य पार्थिवाधिष्ठानावच्छिन्नं कर्णच्छिद्रं, यथा च वायोः पञ्चवृत्तिः प्राणो, यथा च मनसः कामादयो वृत्तयस्तथा ब्रह्मणो जीवः । स च ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नः । तस्याऽभिन्नत्वं स्वाभाविकं, भिन्नत्वमौपाधिकम् । निरवयवस्य ब्रह्मणोंऽशाङ्गीकारस्तु विस्फुलिङ्गदृष्टान्तश्रुते-रित्याहुः । तत्रांशत्वं तु युक्तं भिन्नाभिन्नत्वं च । श्रौतत्वात् । भिन्नत्वस्यौपाधिकत्वं त्वसंगतम् । श्रौतदृष्टान्तविरोधात् । पादोऽस्येति मन्त्रवर्णस्य च विरोधात् । मन्त्रवर्णस्तत्रविरोधात्, श्रुतौ पुराणेषु च श्रोत्रेन्द्रियस्य दिग्देवताकत्वेनातिरिक्तस्यैव सिद्धत्वात् तस्य चाभासत्वादरेण दृष्टान्तस्याप्ययुक्तत्वात् । प्राणमनोदृष्टान्तयोरप्यश्रौतत्वेन श्रौतदृष्टान्तविरुद्धत्वेन चायुक्तत्वादिति ।

भिक्षुस्तु—वास्तवमेवांशत्वं भेदाभेदश्रुतिभ्यामुपगम्य भेदाभेदावुभावपि स्वाभाविकौ मन्यते । तथाच यथा पितापुत्रयोरग्निविस्फुलिङ्गयोश्च विभागेनाभिव्यक्तिलक्षणः कार्यकारणभावस्तथा जीवब्रह्मणोरपीत्युपपद्यते । अभिव्यक्तिश्च स्वव्यापारारूढता । नच भेदाभेदौ विरुद्धौ कथमेकत्र संभवेतामिति शङ्क्यम् । अन्योन्याभावलक्षणस्य भेदस्याविभागलक्षणेनाभेदेनाविरोधाद् विभागाविभागरूपयोर्भेदाभेदयोः कालभेदेन व्यवहारपरमार्थभेदेनाविरोधाच्च । नचाऽयमभेदो गौण इति वाच्यम् । लवणं जलमभूत्, दुग्धं जलमभूत्, 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्', 'आप एवेदमग्र

रश्मिः ।

भाष्ये 'आभास एव च' इति सूत्रे । दोषोऽपीति अपिना प्रागेवासकृन्निरस्तम् । विवेचिता इति अन्यत्र विविक्ता टीकायां मया विवेचिताः । पञ्चवृत्तिरिति पञ्च वृत्तयो भेदा यस्येति पञ्चवृत्तिः । श्रौतेति श्रुतिस्तु श्रीपुरुषोत्तमजित्कृतभेदाभेदवादे द्रष्टव्या । भेद इवार्थक इति युक्तम् । माध्वभाष्येऽपि 'सत्यं भिदा सत्यं भिदा सत्यं भिदा सत्यो जीवः सत्यो जीवः सत्यो जीवः मैवारुणिमैंवारुणिमैंवारुणिः' इति श्रुतेः । श्रौतेति विस्फुलिङ्गदृष्टान्तविरोधात् । श्रुताविति 'स शृणोत्यकर्णः' इत्यस्यां''''''पुराणं प्रसिद्धम् । दिग्देवतेति प्रस्थानरत्नाकरे ज्ञानेन्द्रियनिरूपणे श्रोत्रलक्षणम् 'नभसो गुणविशेषत्वेन शब्दग्राहकमिन्द्रियं वात्र दिग्देवताकं वा श्रोत्रम्' इति । एवेति चक्षुश्रवसः श्रवणानुपपत्तेरेवकारः । 'स शृणोत्यकर्णः' इति श्रुतिः । अश्रौतेति जीवव्युच्चरणे दृष्टान्तेऽश्रौतत्वप्रदर्शनात् । अत एवाहुः श्रौतदृष्टान्तेति श्रुतिर्विस्फुलिङ्गश्रुतिस्तत्र व्युच्चरणं विभागानुकूलो व्यापारः । पञ्चवृत्तिः प्राणः पञ्चाधिष्ठानः पञ्चधात्मानं विभज्य बाणावष्टम्भकः शरीरधारको यद्यपि दृष्टान्तस्तथापि वायोः पञ्चवृत्तिप्राणः पञ्चोपाधिक इति विरुद्धः । तथा मनसः कामादयो वृत्तयः स्वाधिष्ठानोपाधय इति दृष्टान्तविरुद्धत्वं तेन । भिक्षुरिति भगवान्भिक्षुः । पितेति 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति श्रुतेः । स्वेति यथाग्नेः स्वव्यापारारूढत्वे विस्फुलिङ्गत्वाभिव्यक्तिः । अविरोधादिति । यथाग्निविस्फुलिङ्गयोरविभागदशायामविभागलक्षणोऽभेदः स्वव्यापारारूढेन विस्फुलिङ्गेन त्वग्निर्विस्फुलिङ्गो नेति भेदस्तद्वत् । कालभेदं स्पष्टयति स्म व्यवहारेत्यादिना । व्यवहारकाले भेदः । अव्यवहारकालेऽभेद इति । लवणमिति । यथा सैन्धवखिल्य इत्यत्र छान्दोग्ये सिद्ध्यतीदम् । दुग्धमिति महति जलाधारे क्षिप्तं दुग्धमिति लौकि-

भाष्यप्रकाशः ।

आसुः', 'वायुर्भूत्वा धूमो भवति' इत्यादिलोकवेदयोः प्रयोगबाहुल्येन अविभागस्यापि मुख्याभेदत्वाद्भिदिर् विदारण इत्यनुशासनाच्च

'परमात्मा जगद्रूपी सर्वसाक्षी निरञ्जनः ।
भिन्नाभिन्नस्वरूपेण स्थितोऽसौ परमेश्वरः' ॥

इत्यादिस्मृतिशतादपि भेदाभेदयोर्विरोधोऽप्रामाणिक इति । ननु भवत्वेवं भेदाभेदयोरविरोधस्तथापि ब्रह्मणो निरवयवत्वाज्जीवस्य मुख्यं ब्रह्मांशत्वं न संभवतीति चेन्न । अंशत्वं हि सजातीयत्वे सति कदाचिदविभक्तत्वमेव वाच्यम्, अन्यथा पुत्रचेतने पितृचेतनांशव्यवहारानुपपत्तेः । विभागश्च लक्षणान्यत्वम् । अभिव्यक्तधर्मभेद इति यावत् । ईदृशश्चांऽशो निरवयवस्यापि संभवतीत्यदोषः । यदि चावयवत्वमेवांशत्वमिष्यते तथापि सजातीयाविभक्तत्वगुणेनैव जीवेंऽशशब्दो गौणो-युक्तो, न तु घटाकाशादिवत् प्रकारान्तरेण गौणः । भेदग्राहकश्रुत्यादिबलेनाग्निविस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तानामेवादर्तव्यत्वादिति चाह, एतमर्थं मोक्षधर्मीयैर्वैशम्पायनवाक्यैश्चोपष्टम्भयन् व्याससंमतत्वमस्य दृढीचकार । तदस्माकमपि संमतमेव । एतावान् परं विशेषो यदस्मत्सिद्धान्ते श्रुतीनामेव मुख्यत्वात् तयैव विरुद्धधर्माश्रयत्वं कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थत्वमद्भुतकर्मत्वं महामहिमशालित्वं च निश्चित्य ब्रह्मसामर्थ्येनैव भेदाऽभेदाविरोधोऽखण्डत्वं सांशत्वमन्यच्च यदनुपपद्यमानं लौकिकप्रमाणैस्तत् सर्वं समर्थ्यते । अनेन तु युक्तिभिः समर्थ्यत इति ।

रामानुजाचार्यास्तु—'ज्ञाऽज्ञौ द्वावजावीशनीशौ' इत्यादिश्रुतेरत्यन्तभिन्न इति माध्वमतम्, उत परमेव ब्रह्माविद्यया भ्रान्तं जीवः, 'तत्त्वमसि', 'अयमात्मा ब्रह्म' इत्यादिश्रुतेरिति शांकरमतम्, अथवा ब्रह्मैवानाद्युपाध्यवच्छिन्नं जीवः, तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यः, उपाधिश्च सत्य इति

रश्मिः ।

कमुदाहरणम् । **वायुरिति** 'तस्माद्वा एतस्मात्' इत्यत्र 'आकाशाद्वायुः' 'वायुर्भूत्वा धूमो भवति' तस्मादग्निः । 'पार्थिवाद्दारुणो धूमस्तस्मादग्निस्त्रयीमयः' इति वाक्यात् । दारु निमित्तम् । समवाय्याकाशः कार्यं वायुः । **विदारण** इति विदारणं विभाग इत्याशयः । **सजातीयेति** आत्मत्वेन साजात्यम् । **कदाचिदिति** सृष्टिपूर्वकाले मोक्षकाले च । **लक्षणेति** लक्षणादन्यत्वम् । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणमन्यत्वं भेद इत्याह । **अभीति** **अभिव्यक्तेन धर्मेण भेदः** । **ईदृश** इति अभिव्यक्तेन धर्मेण भेदो दृश्यते यत्र भिन्न इत्यर्थः । **अदोष** इति अंशत्वासंभवदोषो न । **सजातीयेति** सजातीयेनाविभक्तत्वमीश्वरगुणेनैव सिंहो माणवक इतिवत् । जीवो ब्रह्मांश इति **जीवेंऽशशब्दो गौणः** । **घटेति** **आदिना** मठाकाशः । **प्रकारान्तरमौपाधिकं**, जीवत्वमौपाधिकमिति तेन । **भेदेति** 'द्वा सुपर्णा' इति 'य इह नानेव पश्यति' इति श्रुती 'परमात्मा जगद्रूपी' इत्युक्तस्मृतिश्च तदादिबलेन । **अग्नीति** **आदिना** पितापुत्रदृष्टान्तः । अन्योपि जलतरङ्गादिः **वैशंपायनेति** द्रष्टव्यं तत्र । ननु कथमेवकारो दीयते भिदां 'मायामात्रमनूद्य' इति भेदो माया, सा 'न यत्र माया' इति 'प्रवर्तते यत्र रजस्तमः' इति वाक्याभ्यां निषिध्यते तत्राहुः **एतावानिति** । **अन्यच्चेति** । चकारेण भेदस्यैन्द्रियकत्वं मायिकत्वेऽपि । **भ्रान्तमिति** व्याख्यातम् । अयमात्मा जीवः । आदिना 'नेह नानास्ति

भाष्यप्रकाशः।

भास्करं मतं चोपन्यस्य स्रष्टृत्वसृज्यत्वनियन्तृत्वनियम्यत्वादिरूपादुभयथाव्यपदेशात् तत्त्वमस्यादावभेदेन व्यपदेशाच्च जीवो ब्रह्मणोंऽशः। नच भेदव्यपदेशानां प्रसिद्धार्थत्वेनान्यथासिद्धत्वं शङ्क्यम्। ब्रह्मसृज्यत्वतन्नियम्यत्वतच्छरीरत्वादीनां प्रत्यक्षाद्यप्रसिद्धार्थानां कथनेन सिद्धस्य भेदस्यान्यथासिद्धताया वक्तुमशक्यत्वात्। अत एव जगत्सृष्ट्यादिवादिनीनामपि, न मिथ्यार्थोपदेशपरत्वमपीत्येवं पूर्वं दूषितमपि शांकरं भास्करं च मतं संक्षेपेण दूषयित्वा, ततः, 'प्रकाशादिवन्नैवं परः' इति सूत्रे प्रकाशादिवज्जीवः परमात्मनोंऽशः, यथा भास्वतोऽग्न्यादेर्भारूपः प्रकाशोंऽशो भवति। यथा गवाश्वादीनां गोत्वादिविशिष्टानां गोत्वादिकं विशेषणमंशः। यथा वा देहिनो देवमनुष्यादेर्देहोंऽशस्तद्वत्। अंशत्वं चैकवस्त्वेकदेशत्वम्। अतो विशिष्टस्यैकस्य वस्तुनो विशेषणमंश एव, तथाच विवेचका विशिष्टे वस्तुनि विशेषणांऽशोऽयं विशेष्यांऽशोऽयमिति व्यपदिशन्ति, विशेषणविशेष्ययोरंशांशित्वेपि स्वभाववैलक्षण्यं दृश्यते, एवं जीवपरयोर्विशेषणविशेष्ययोरंशांशित्वं स्वभावभेदश्चोपपद्यते। तदिदमुच्यते नैवं पर इति। एवंच जीवपरयोर्विशेषणविशेष्यत्वकृतं स्वभाववैलक्षण्यमादाय भेदनिर्देशाः प्रवर्तन्ते अभेदनिर्देशास्तु पृथक्स्थित्यनर्हविशेषणानां विशेष्यपर्यन्तत्वमादाय मुख्यत्वेनोपपद्यन्त इति व्याचक्रुः।

शैवस्तु—'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्।
अस्यावयवभूतेन व्याप्तं सर्वमिदं जगत्'॥

इति श्वेताश्वतरश्रुतिमुपन्यस्य प्रकृतिविशिष्टस्य ब्रह्मणोंऽशो जीव इत्याह। अंशत्वं च पूर्ववद् आह। अत्रापि सिद्धान्तादियान् भेदः। एतैर्विशेषणविशेष्ययोर्भेदस्तयोः स्वभावभेदश्च नैसर्गिक एवाङ्गीक्रियते। सिद्धान्ते तु 'प्रजायेय' इतीच्छाहेतुकः। नैसर्गिकपक्षेऽपि विरुद्धधर्माधारत्वात् सामर्थ्यादेव नैकत्वादिविरोध इति शुद्धाद्वैतं निरवद्यम्। अतो ये वादा यानि च दर्शनानि तानि सर्वाण्येतदेकदेशावलम्बीनीति बोध्यम्।

माध्वास्तु—अंशान् द्विविधान् वदन्ति। केचिदभिन्नाः करचरणादिवत्, केचिद्भिन्नाः पुत्रादिवत्। तत्राद्या मत्स्याद्यवताराः। द्वितीया जीवाः।

वनमालिदासस्तु—तद्भिन्नत्वे सति तत्सदृशत्वमंशत्वम्। यथा चन्द्रमण्डलाच्छतांशो गुरुमण्डल इति भिन्नांशस्वरूपमाह।

रश्मिः।

किंचन' इति श्रुतिः। व्यपदेशादिति 'अंशो नानाव्यपदेशात्' इति सूत्रस्य व्यपदेशानुवादोऽयम्। अंश इति सूत्रस्थांशपदानुवादोयम्। अन्यथेति श्रुतिभिन्नप्रकारेण सिद्धम्। ब्रह्मसृज्येत्याद्यन्तर्यामिब्राह्मणे। आदिनान्तरत्वावेद्यत्वे। प्रत्यक्षादीति आदिनानुमानम्। अशक्येति। अनधिगतार्थगन्तृत्वप्रामाण्यास्कन्दिवेदबोधितत्वेन। सृष्ट्यादीति भेदनिबन्धनानाम्। अपीति व्यावहारिकसत्तासमयेऽपि। विशिष्ट इति भास्वानग्निरित्यादौ। पूर्वमिति।.........
.........विशेष्येति। 'प्रकाशाश्रयवद्वा' इति न्यायेन। शैव इति भगवान्। मायामिति मायाशब्देनाचित्। मायिशब्देन चिदचिद्विशिष्टम्। अवयवभूतेन चिद्वस्तुना। पूर्ववदिति रामानुजमतवत्। विशेषणेति चिदचिद्विशिष्ट ईश्वर इत्यत्र। शुद्धाद्वैतमिति इदं द्वेधा भवति। यदा सर्वं ब्रह्मातिरिक्तं माया, यदा वा सर्वं ब्रह्मातिरिक्तं कार्यं ब्रह्मेति। अत इति शास्त्रीयब्रह्मप्रकरणानुरोधेन सर्वक्रोडीकरणात्। एतदिति स्वमार्गीयांशांशिभावैकदेशावलम्बीनि।

भाष्यप्रकाशः ।

तेन प्राचीनमाध्वमते राश्येकदेशत्वमंशत्वं फलति । वनमालिमते तु सादृश्याल्पत्व-बोधनार्थत्वादौपचारिकमंशत्वं फलति 'प्रकाशादिवन्नैवं परः' इति सूत्रव्याख्याने च, यथा तेजोंऽशयोः कालाग्निखद्योतयोर्जलांशयोरमृतसमुद्रमूत्रयोः पृथिव्यंशयोर्मेरुपुरीषयोस्तत्तदंशत्वा-विशेषेऽपि यथा नैकप्रकारता, किंतु सदसत्तया विवेकस्तथा मत्स्यादीनां स्वरूपांशानां भिन्नांशानां जीवानां च, एवं चांशत्वे तुल्येऽपि कालाग्नितेजसोरभिमानिदेवतैक्यं खद्योतं चाभिमानिभेद इति तत्कृतं वैलक्षण्यमित्याहुः ।

अत्रेदमवधेयम् । सूत्रे, 'नैवं परः' इत्यनेन यत्प्रकारको जीवस्तत्प्रकारकत्वं परस्मिन्निषिध्यते प्रकाशादिदृष्टान्तेन । भवद्भिस्तु परस्वरूपविचारेण स्वरूपांशानां तथात्वं साध्यते । तत्तु सिद्धे परस्य तथात्वे अर्थादेव सेत्स्यतीत्यपार्थः प्रयासः । परस्य निर्दोषत्वं तु न भवदुदितरीत्या सिद्ध्यति । तेजोजलभुवां कालाग्न्यमृतसमुद्रमेरूणामेवैकाभिमानित्वं नान्येषामित्येवं विभागस्य पुराणादिष्वदर्शनात् । पृथिव्याः सर्वसहात्वेन दोषसंबन्धस्य सिद्धतया दृष्टान्तस्य विरुद्धत्व-प्रसङ्गाच्च । तेषां स्वांशराश्यभिमानित्ववदीश्वरेऽपि जीवराश्यभिमानित्वप्रसङ्गाच्च । अनभिमानित्वे तु भिन्नत्वस्य भवद्भिरेवोपगतत्वादंशत्वस्यैवासंभवः । अथ राशिवदंशित्वं विभाव्यते, तदा तु तस्य साजात्यमात्रे पर्यवसानात् ततो भिन्नस्यैकदेशस्य दूषणे राशौ दूषणसंसर्गस्य लोकेऽप्य-भावात् परिहारस्यैव वैयर्थ्यम् । एवं पितृपुत्रभावेपि, पुत्रे काणे पितरि तदभावात् परिहारवैयर्थ्यमेव । नच तद्बोधकश्रुत्याद्यनुपपत्तिः । अस्मद्रीत्यापि तदुपपत्तेः । किंचैवं

रश्मिः ।

गुर्विति बृहस्पतिभम् । प्राचीनेति वनमालिदासापेक्षया प्राचीनमाध्वमते । राशीति द्वादश राशयो मीनादयश्च तेषु चन्द्रश्चरत्यतो दिनसार्धत्रयं शतांशः दिनदशकपलानि च राश्येकदेशः तत्त्वम् । सादृश्येति सादृश्येनल्पत्वेत्यर्थः । चन्द्रवन्मुखमित्यत्रेव । औपचारिकमिति । भेदघटितत्वात् । करचरणादिकं मुख्यमभिन्नत्वात् । तेज इति तेजसोंशयोः । एवमग्रेऽपि । कालेति कालाग्नी रुद्रः कालाग्निरुद्रोपनिषत्प्रसिद्धः । अमृतसमुद्रो मूत्रं च । अमृतं जलं समुद्रो मूत्रं प्रसिद्धम् । सदसदिति मुख्यौपचारिकतया । अभीति उभयोरीश्वरत्वात् । अभीति 'मृदब्रवीदापोऽब्रुवन्' इतिवत् । तथात्वमिति अंशत्वं सत्त्वं वा । तेज इति अंशांशिनामभेदः । एवेति एवकारेण घटा-दिव्यवच्छेदः । एकेति तेजोजलभूनिष्ठोऽयं धर्मः । नान्येषामिति । कालाग्न्यमृतसमुद्रमेरुभ्यो भिन्नानां घटादीनामित्यर्थः । दोषेति चाण्डालादिसंसर्गदोषाः । अथवा 'सहजा देशकालोत्था लोकवेदनिरूपिताः' पञ्च दोषाः । विरुद्धत्वेति 'यन्न स्पृशन्ति न विदुर्मनोमात्रेन्द्रियासवः' इति वाक्यात् । तेषामिति तेजोजलभुवाम् । स्वांशाः कालाग्न्यमृतसमुद्रमेरवस्तेषां राशयो द्वादश त एव कालत्वादभिमानिनो येषां तत्त्ववत् । अंशत्वस्येति अभेदसाध्यत्वेनासंभवः । राशिव-दिति द्वादश राशयोंशाः । तस्येत्यंशित्वस्य । अंशित्वमवयवित्वं तच्च साजात्यं भेदेप्यंशत्वे । तत इति तदनन्तरम् । साजात्यानन्तरम् । राशित्वेन साजात्यं ब्रह्मत्वेन साजात्यं च । दूषण इति असत्त्व-लक्षणे । अभावादिति तथा च दूषणाभावे दूषणपरिहारस्यैव वैयर्थ्यम् । परिहारस्याभावरूपत्वेन प्रतियोगिज्ञानसापेक्षत्वात् । तद्बोधकेति अवतारानवताराणां भेदाभेदयोर्बोधकश्रुत्यादीत्यर्थः ।

भाष्यप्रकाशः ।

नैसर्गिके भेदे अवान्तरसृष्टाविवादिसृष्टावपि पूर्वमीश्वरे जीवानां पिण्डीभाव एव वाच्यो, न त्वैक्यम् । तथा सति तेषां भिन्नत्वेन, 'बहु स्याम्' 'नामरूपे व्याकरवाणि'इत्याद्युक्तं स्वस्य बहुभवनं नामरूपव्याकर्तृत्वमुत्तमपुरुषप्रयोगश्चोपरुद्ध्येत । अभिमानित्वे जीवतौल्यं चापद्येतेति ।

प्रकृतमनुसरामः ॥ स्मृतौ सूत्रे चांशशब्द उक्तः, श्रुतौ च पादशब्दः । उभावप्यनेकार्थत्वात् संदिग्धौ । अंशशब्दस्तावदवयवे पुत्रे खण्डे विशिष्टवस्त्वेकदेशे राश्येकदेशे च प्रसिद्धः । श्रुतौ तु पत्न्यामपि परंपरया, 'अर्धो वा एष आत्मनो यत् पत्नीः' इति । 'स आत्मानमेव द्वेधाऽपातयत् ततः पतिश्च पत्नी चाभवतां तदेतदर्धं बृगलमिव' इति तस्या अर्धत्वकथनादर्धशब्दस्य च कोशे 'पुंस्यर्धोऽर्धं समेंऽशके' इत्यंशविशेषे शक्तेः । पादशब्दोऽप्यवयव एकदेशे च । अवयवे तु प्रसिद्धः । एकदेशे तु 'विश्वो वैश्वानरः प्रथमः पादः' इति । यद्यप्येतेषु यस्य कस्याप्यर्थस्य ग्रहणे लक्षणादोषसंसर्गो न भवति, तथापि श्रुतावूर्णनाभतन्त्वोरग्निविस्फुलिङ्गयोश्च दृष्टान्तकथनात् तदनुकूल एवांशांशिभावो ग्राह्यः । तथा सति खण्डावयवादिरूपस्तन्नित्यत्वादिबोधकश्रुत्यनुरोधादविकृतस्वरूप एवांशः सिद्ध्यति, न नित्यभिन्नः केवलविशेषणरूपो वा । प्रलयदशायामविभागेन पिण्डीभाव ऐक्ये वा श्लिष्टत्वेनैव सत्त्वात् तदालिङ्गितस्य ब्रह्मणः स्वस्मिन्नहमितरभिन्न इति प्रतीतेरर्थसिद्धत्वात् सृष्टिप्राक्काले 'बहु स्याम्' इत्येकत्वबुद्धिपूर्वकस्य संकल्पस्य पीडाप्रसङ्गात् ।

रश्मिः ।

श्रुतयस्तु 'तत्त्वमसि' इत्यवताराभेदबोधिका । 'सत्यं भिदा ३ सत्यो जीवः ३ इति जीवेशयोर्भेदे । 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ' इति च । अनीशशब्दस्याकारलोपः । आदिना स्मृतयः । तास्तु 'कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्' इत्यभेदे । 'जीवा भिन्नाः परो भिन्नस्तथापि ज्ञानरूपतः । प्रोच्यते ब्रह्मरूपेण वेदवादेषु सर्वशः' इति । 'परमात्मा जगद्रूपी'इत्यादिश्च । अस्मदिति । भेदस्य तद्घटकस्याचिन्त्यानेकविरुद्धधर्मत्वे मायिकत्व इवार्थत्वे च प्रवेशरूपया । अभेदस्य च भक्तिकारणत्वेन प्रवेशरूपया । 'नृप स्यात्मैव वल्लभः' इति वाक्यात् । 'भजनस्यैव सिद्ध्यर्थं तत्त्वमस्यादिकं तथा' इति वाक्याच्च । भेदाभेदोपपत्तेः । पिण्डीभाव इति । सिकतायां तैजसानां पिण्डीभाववत् । उत्तमेति स्यामित्युत्तमपुरुषप्रयोगश्च जीवानां भिन्नानां बहुभवनेनोपरुध्येत । अभीति जीवराश्यभिमानित्वे । परमिति ईक्षाविशिष्टस्येच्छयेतीच्छापरंपरया । पुरुषविधब्राह्मणे । पत्नीरिति पत्नीत्यपि पाठः । 'हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्' इति सूत्रात् । स इति ईक्षाविशिष्ट इच्छावान् । पत्नीश्चेति । पत्नीचेत्यपि पाठः । अर्धेति अर्धखण्डितमिव । तस्या इति पत्न्याः । न चार्धनारीश्वरत्वं शङ्क्यम् । तम ग्लानौ तम अभिकाङ्क्षायामेतयोरेकतराभावेन तत्त्वस्याशक्यवचनत्वात्किंतु 'यथा स्त्रीपुमांसौ संपरिष्वक्तौ' इत्यस्यां श्रुतौ 'स इममेवात्मानम्' इति श्रुतेः पूर्वस्यां स्त्री जगत् पुमान् ईक्षाविशिष्ट इच्छावानिति कार्धनारीश्वरप्राप्तिः । तथा च यथा स्त्रीपुमांसावित्यस्याः पूर्वं श्रुतिः । 'स द्वितीयमैच्छत्' 'स हैतावानास' इति । एतावान्समीपतरवर्ती प्रपञ्चः । लक्षणेति । 'अंशो नानाव्यपदेशात्' इति सूत्रेंऽशपदे । तन्नित्यत्वेति । 'अविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मा' इति श्रुतिः । आदिना 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गाः' इति श्रुतिरंशत्वबोधिका । केवलेति जीवराश्यभिमानीश्वर इत्यत्र । अर्थेति अर्थ आक्षेपः, अन्यथानुपपत्तिरिति यावत्, तत्सिद्धत्वादित्यर्थः ।

भाष्यप्रकाशः ।

तथा एकत्वबुद्धेर्भ्रमत्वप्रसङ्गेन महोपप्लवप्रसङ्गाच्च । अंशत्वपक्षे तु मोक्षेऽपि चरण एवैक्यम् । 'चैद्ये च सात्वतपतेश्चरणं प्रविष्टे' इत्यादिवाक्यात् । अतोंऽशांशिभावः स्वामिसेवकभावो, 'यो यदंशः स तं भजेत्', 'नाऽरुद्रो रुद्रमर्चयेत्' इत्यादिवाक्यान्यैक्यं चेति सर्वं प्राञ्जलमुपपद्यते । एवं जीवानामंशत्वे जीवस्वरूपविचारेण नानात्मवादो, भगवत्स्वरूपविचारेण चैकात्मवाद इत्यपि प्राञ्जलमेव सिद्ध्यति । हस्तपादादीनां परस्परभेदपुरुषाभेदयोर्लोकेऽपि दर्शनात् । एवंच मुक्तौ जीवानां भगवदैक्येऽपि तेषां तत्तदङ्गेष्वेव प्रवेशाद्भेदसहिष्णुरेवाभेदः । भगवन्नियम्यता च प्राञ्जलैव । यथा हस्तादीनां तत्तन्नामकत्वं तद्वज्जीवानामंशानां जीवनामकत्वमात्मनामकत्वं च निर्बाधम् । स्वगतद्वैतं तु न दोषाय । भेदसहिष्णोरेवाभेदस्य सिद्धान्तेऽङ्गीकारात् । अत एव श्रीवसुदेवभगवत्संवादेऽपि, 'आत्मा ह्येकः स्वयंज्योतिः' इति श्लोके नानात्वदृष्टेरौपाधिकत्वेन भ्रान्तत्वं निरूप्य स्वजीवस्वरूपयोर्विचारेणैकात्म्यं बोधयता भगवता,

'खं वायुर्ज्योतिरापो भूस्तत्कृतेषु यथाशयम् ।
आविस्तारोऽल्पभूर्येको नानात्वं यात्यसावपि' ॥ इति ।

श्लोके खादिपञ्चमहाभूतदृष्टान्तेनैकात्म्येऽपि नानात्वस्य वास्तवत्वमुपाधिव्यङ्ग्यत्वं च बोधितम् । अन्यथा पूर्वश्लोके एव नानात्वदृष्टेर्गुणोपाधित्वेन भ्रान्तत्वे बोधिते तत एव नानात्वस्य निवृत्तत्वात् खादिपञ्चमहाभूतदृष्टान्तेन नानात्वं न स्थापयेत् । केवलाकाशदृष्टान्तेनापि घटाकाशमहाकाशवदेकत्वस्यौपाधिकनानात्वस्य च सिद्धौ सांशानि भूतानि भूतान्तराणि न दृष्टान्तीकुर्यात् । अतोंऽशत्वेन नानात्वस्य विद्यमानत्वात् परापरभावघटित एवैकात्म्यवादो भगवदभिमत इति सिद्ध्यति । तेन परममुक्तिदशायामैक्याभिव्यक्तावपि पुरुषस्य स्वाङ्गेष्विव भगवतो जीवेषु नियम्यता न विरुद्ध्यते । ननु परममुक्तेष्वैश्वर्यादिवत्त्वे सिद्धे नियम्यतया किं वा कार्यमिति शङ्क्यम् । स्वस्य मुक्तोपसृप्यत्वात् स्वसेवास्वप्राकट्येच्छायां स्वसेवार्थं स्वेन सह तत्प्राकट्यमित्यादि बोध्यम् । नचैवं सति नानात्वनिन्दाबोधकश्रुतिविरोधः शङ्क्यः । तत्र हि 'प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः' इत्युपक्रम्य सर्वाधिदैविकत्वं वदन्, 'नेह नानास्ति किंचन' इति स्वरूपे नानात्वं निषेधति । तेन यथा जीवे प्राणादयो भिन्नाः स्वयं जीवस्तेभ्यो भिन्न इत्येवं नानात्वं, न तथा ब्रह्मणि, किंतु सर्वाधिदैविकत्वात्, 'प्राणन्नेव प्राणो भवति' इत्यादिश्रुत्युक्तं प्राणादिकार्य

रश्मिः ।

पीडेति जीववास्तविकभेदे पीडाप्रसङ्गात् । भ्रमत्वेति एकत्वाभाववति ब्रह्मणि जीवपिण्डिते एकत्वबुद्धेर्भ्रमत्वम् । तदभाववति तत्प्रकारकत्वात् । महेति ईश्वरस्य भ्रान्तत्वापत्त्या नामसृष्ट्यविश्वासेऽनिर्मोक्ष इत्यादिः । विधिनिषेधके वाक्ये आहुः यो यदंश इत्यादि । एतदग्रे तस्मादयमेव पक्षो निर्दुष्ट इत्येतावान्ग्रन्थः । एवं जीवानामंशत्वमित्यारभ्य संभवादित्यन्तो ग्रन्थः सम्यगायातो भेदाभेदवादोयं भास्कराचार्याणां शोभत इति सोऽपि व्याक्रियते अचिन्त्यानन्तशक्तिमद्विरुद्धसर्वधर्माश्रययुक्त्यगोचरत्वेन ब्रह्मण आहुः एवं जीवानामिति । इदं न सजातीयद्वैतं किंतु स्वगतद्वैतमित्याशयेनाहुः स्वगतेति । भेदसहीति भेदस्तु मायिको विरुद्धधर्मान्तर्गत इवार्थो वेत्यसकृदुक्तम् । परापरेति परः पुरुषोत्तमः, अपरोक्षरः जीवसंघकः । मुक्तेति 'मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्' इति व्याससूत्रम् । भक्तपक्षपातेन स्वसेवास्वप्राकट्येच्छायां स्वेन सह ब्रह्मणो गौणत्वम् । 'सोश्नुत' इति श्रुतेः । इत्यादीति आदिना तत्तदधिकारिण्यां लीलायां

भाष्यप्रकाशः ।

स्वयं स्वरूपेणैव कुर्वन्नाना नेति नानात्वं निषिध्य तादृशे यः प्राणादिनानात्वं पश्यति तस्य निन्दा क्रियते । तेन भ्रान्तप्रतिपन्ननानात्वस्य दर्शन एव निन्दापर्यवसानं, न तु कार्यभेदेन प्राप्ते तस्मिन् 'प्राणन्नेव प्राणो भवति' इति श्रुत्यैव नानात्वस्याङ्गीकारात् । यथैकः पुरुषः पाचनपाठनादीनि नानाकार्याणि कुर्वन्नाना न भवतीति तद्वद् ब्रह्मापीत्यदोषात् । एतेनैव, 'न ह्यस्ति द्वैतसिद्धिरात्मैव सिद्धोऽद्वितीयो मायया ह्यन्यदिव' इत्युत्तरतापनीयोक्तं समर्थितं ज्ञेयम् । अंशांशिभावेनैव नानाकार्यकरणेऽपि स्वरूपैक्यानपायात् । इदं च मत्कृतनृसिंहतापनीव्याख्यानादेवावगन्तव्यमिति नेह प्रपञ्च्यते । नच, 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति'इति श्रुतिविरोधः । अत्र भेददर्शने दोषस्यानुक्तत्वात्, कुरुते इति पदेन तथा निश्चयात् । क्रियासाध्यस्य तस्य भेदस्योपमानादिकरणे एव संभवात् । तस्मादयमेव पक्षो निर्दुष्ट इति ॥५३॥

इति षोडशं अंशो नानाव्यपदेशादित्यधिकरणम् ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रनिरस्तहृदयध्वान्तस्य पुरुषोत्तमस्य कृतौ भाष्यप्रकाशे द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २ ॥ ३ ॥

रश्मिः ।

पातयित्वा तत्तदधिकारानुसारिणी क्रीडेति । **नानात्वं पश्यतीति** । ननु नानात्वं भेदस्तमिव पश्यतीत्युक्त्येवार्थो भेद इति श्रुतिविरुद्धमिति चेन्न । भेदस्यैवार्थत्वात् । इव इव पश्यतो दोषात् । इव इवात्यन्ताभेदः । 'अविभक्तं च भूतेषु' इति गीताविरोधात् । **भ्रान्तेति** भ्रान्ता नैयायिकादयः । तैः प्रतिपन्नं नानात्वं तद्यथा । 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इत्यत्र श्रुत्यां यः नाना इव पश्यति तस्य मृत्युर्भवति न तु नाना नामभेदं पश्यत इति । तथा नानेव पश्यति तस्य मृत्योर्मृत्युर्भवति किं पुनर्नानानामभेदं पश्यत इति । तस्य दर्शन इत्यर्थः । **पर्यवेति** नहि श्रुतिः श्रुत्येकशरणव्याख्यानं निन्दति किंतु स्वबाह्यवर्तमानानां स्वार्थवादत्वमङ्गीकुर्वतां च व्याख्यानमिति **पर्यवसानपदम्** । **तस्मिन्निति** भेदे । 'कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्षणम्' इति वाक्यात् । **एवेति** । गौणप्रमाणव्यवच्छेदः । **अन्यदिवेति** भेदवदिव । **स्वरूपेति** तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यः । उत् अरं स्वल्पमपि अन्तरं भेदम् । **कुरुत इति** करणार्थकधातुपदेन । **अभावादीति** आदिना दुःखनाशौ । **अयमिति** मुख्यांशांशिपक्षः ॥ ५३ ॥

इति पञ्चदशं अंशो नानाव्यपदेशादित्यधिकरणम् ॥ १५ ॥

इति श्रीविट्ठलेश्वरैश्वर्यनिरस्तसमस्तान्तरायेण श्रीगोविन्दरायपौत्रेण संपूर्णवेत्रा विट्ठलरायभ्रात्रीयेण गोकुलोत्सवात्मजगोपेश्वरेण कृते भाष्यप्रकाशरश्मौ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः संपूर्णतामगमत् ॥ २ ॥ ३ ॥

१. रश्मिकारमते ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम् ।

भाष्यप्रकाश-रश्मि-परिबृंहितम् ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

चतुर्थः पादः ।

तथा प्राणः ॥ १ ॥

जीवशरीरमध्यवर्तिनां प्राणादीनां विचारार्थं पादारम्भः ।

भाष्यप्रकाशः ।

तथा प्राणः ॥ १ ॥ पूर्वपादे जीवस्य स्थूलशरीरनिष्पादकानां भूतानामुत्पत्तिक्रमादिकं विचार्य ततो जीवस्वरूपं विचारितम् । इन्द्रियादीनां तु स्वरूपादिकं न विचारितमिति तुरीये पादेऽवसरसंगतिं बोधयन्तः पादप्रयोजनमाहुः जीवशरीरेत्यादि । जीवस्थूलशरीरमध्यवर्तिनां लिङ्गशरीरघटकानामन्तर्बहिरिन्द्रियाणां प्राणानां च विचारार्थं पादारम्भ इत्यर्थः । अत्रैतेषां शरीरान्तरवर्तित्वोक्त्या शरीरान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं दर्शितम् । तत्र द्वयी विधा संभाव्यते । शरीरवदुत्पत्तिनाशशालित्वं वा जीववद्गत्यागतिशालित्वं वा । आद्यायां वियदादिवद् ब्रह्मकार्यत्वम् । द्वितीयस्यां जीववद् ब्रह्मांशत्वम् । सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायास्तूभयथाऽपि सिद्धिरतोऽत्रोभयोर्मध्ये किं विवक्षितमित्याकाङ्क्षायां प्राणादिनित्यतागमकस्य श्रुतावनुपलम्भाद्, 'एतस्माज्जायते प्राणः' इत्यत्र जन्मोपलम्भाच्च कार्यत्वमेव विवक्षितमिति पूर्वपक्षे प्रवृत्तमिदं सूत्र-

रश्मिः ।

तथा प्राणः ॥ १ ॥ अवसरेति । ततः सम्यग्वेदार्थविचारायैव वैदिकपादार्थानां क्रमस्वरूपविचारः पादद्वयेनेत्यध्यायारम्भभाष्यात्प्रतिबन्धकीभूता जिज्ञासा वेदमुख्यप्राणस्य विचारे जीवस्य स्थूलशरीरनिष्पादकानां भूतानामुत्पत्तिक्रमादिकं किं जीवस्वरूपं च किमित्येवंविधा तन्निवृत्तौ तृतीयपादे सत्यामवश्यवक्तव्यत्वं प्राणादीनामित्यवसरसंगतिमित्यर्थः । प्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासानिवृत्तौ सत्यामवश्यवक्तव्यत्वमवसर इत्यवसरसंगतिलक्षणात् । बहिरिति त्वगादयः । प्राणा दशेन्द्रियाणि तेषांच चक्षुराद्यधिकरणेषु विचारार्थम् । तथा चेमानि विषयवाक्यानि वक्ष्यमाणानि च । शरीरेति शरीरे सतीन्द्रियाणि मनश्च शरीराभावे इन्द्रियाणां मनसश्चाभाव इत्यन्वयव्यतिरेकौ तत्पश्चाद्विधायित्वं प्रतीतत्वम् । तत्र संशयपूर्वपक्षौ वक्तुमाहुः तत्रेति तत्रेत्यादिभाष्यादित्याशयेन विवरणम् । द्वयीति द्वाववयवौ यस्याः सा द्वयी 'संख्याया अवयवे तयप्' । तयपोऽयच् । ततः स्त्रीप्रत्ययः । असमस्तं द्वयी विधेति । आद्यायामिति कोटौ । सर्वेति प्रतिज्ञाहानिसूत्रोक्तायाः । उभयथेति ।

तत्र जीवं निरूप्य तादृशधर्मवत्त्वं प्राणे अतिदिशति । प्राणशब्दप्रयोगः प्रियत्वाय, प्राणा इन्द्रियाणि ।

भाष्यप्रकाशः ।

मित्याशयेन व्याचक्षते तत्र जीवमित्यादि । अतीतपादान्ते अदृष्टानियमेन परमतं निराकृतम् । यद्यपि तत्संनिहितं तथापि तद्वत् प्राणानां निराकार्यत्वाभावेनादृष्टधर्मस्यातिदेष्टव्यत्वाभावात् ततः पूर्वं प्रकृतो यो जीवः स एव वियदाद्यपेक्षया सन्निहित इति जीवसमानधर्मवत्त्वं प्राणेऽतिदिशतीत्यर्थः । नन्वान्तराणां सर्वेषामत्र विचार्यत्वात् तथा करणानीति वक्तव्ये कथं प्राण एवात्रोक्त इत्यत आहुः प्राणशब्देत्यादि । ननु तथापि मुख्ये तद्वाचके पदेऽनुक्ते कथं तेषामवगम इत्यत आहुः प्राणा इन्द्रियाणीति । 'अथ ह प्राणा अहं श्रेयसि व्यूदिरे' इत्यादिश्रुतौ प्राणशब्द इन्द्रियेषु प्रसिद्ध इति सोऽपि मुख्यप्राय इति ततोऽपि सुखेनावगम

रश्मिः ।

कार्यत्वेंशत्वे वा । संशयमुक्त्वा पूर्वपक्षमाहुः प्राणादीति । परमतमिति नैयायिकमतम् । अध्यायार्थसंगत्यर्थमुक्तम् । अत्रापि पूर्वपक्षादौ परमतं सिद्धान्तेन तन्निराकरणं च बोध्यम् । अधिकरणसंगतिः प्रसङ्गरूपेति च स्फुटिष्यति । 'स एष जीवो विवरप्रसूतिः प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्टः' इति वाक्यात् । तदिति परमतनिराकरणम् । तद्वदिति परमतवत् । नच शक्यतावच्छेदकाननुगम इति शङ्क्यम् । दार्ष्टान्तिकान्वयानुरोधेन शक्यतावच्छेदकभेदाङ्गीकारात् । स एवेति एवकारेण परमंत तन्निराकरणं वा व्यवच्छिद्यते । सन्निहित इति । ननु सन्निहितत्वस्यातिदेशकत्वं क्व सिद्धम् । पूर्वतन्त्रे तावल्लिङ्गाङ्गसादृश्यादीनामतिदेशकत्वमुक्तमिति चेत्सत्यम् । त्यदादीनामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शकत्वात्सूत्रे तथेति त्यदादेरुद्देशाद्व्याकरणरीत्योक्तं सन्निहित इति न तु पूर्वतन्त्रोक्तरीत्येति । तेनादिशब्देन पूर्वतन्त्रेपि ज्ञेयम् । पूर्वतन्त्रे त्वष्टमस्य चतुर्थेधिकरणे भाट्टमतेनाधिकरणमालायां पञ्चमे, 'पशौ च लिङ्गदर्शनात्' इत्यधिकरणे एकसूत्रे । 'न पशावैष्टिकं स्याद्वा न कपालाद्यभावतः । स्याद्व्यक्तद्रव्यदेवत्वप्रयाजस्रुच्यसाम्यतः' इति चिन्त्यते । पशावग्नीषोमीये किं दार्शपौर्णमासिको विध्यन्तः उत सौमिक इति संशयः । ऐष्टिको विध्यन्तो नास्ति । कुतः पूर्वाधिकरणवदत्र निर्वापकपालादिलिङ्गाभावादिति पूर्वपक्षे आग्नेयमष्टाकपालमित्यत्रोत्पत्तिवाक्ये यथा द्रव्यदेवते व्यक्ते तथाग्नीषोमीयं पशुमित्यत्रापि । न तु सोमेन यजेतेत्यत्रेव देवताया अव्यक्तत्वम् । तदेतद्व्यक्तद्रव्यदेवत्वमेकं लिङ्गम् । एकादशप्रयाजान्यजतीति प्रयाजवत्त्वं द्वितीयम् । स्रुच्यामाघार्य जुह्वा पशुमनक्तीत्याघाराञ्जने लिङ्गान्तरे आलम्भो लिङ्गान्तरम् । इष्टावपीषामालभत इति दर्शनात् । तदस्ति पशावैष्टिक इति । तद्वत्प्रकृतेप्यतिदिशति । वियदाद्यव्यक्तधर्मातिदेशमवकृत्य जीवसमानधर्मत्वमित्यर्थः । इत्यर्थ इति तेन 'अन्यत्रैव प्रतीतायाः कृत्स्नाया धर्मसन्ततेः अन्यत्र कार्यतः प्राप्तिरतिदेशोऽभिधीयते' इति लक्षणात् प्राणे जीवसमानधर्मत्वस्य प्राप्तिं करोतीत्यर्थः । कर्ता भगवान्व्यासः सूत्रं वा । कार्यत इत्यस्यापूर्वात् प्रीतदेवताया वेत्यर्थः । अथ 'प्राकृतात्कर्मणो यस्मात्तत्समानेषु कर्मसु । धर्मप्रवेशो येन स्यात्सोतिदेश इति स्मृतः' इति लक्षणाद्व्यासो भगवानतिदेशेन 'तथा प्राणः' इति सूत्रात्मकवाक्येन प्राणे जीवसमानधर्मत्वं करोतीत्यर्थः । तथा च तैर्जैवैः प्रकारैरुत्क्रान्त्यादिप्रज्ञाद्रष्टृत्वादिभिः प्राणो विशिष्टः कर्तव्य इति सूत्रार्थः । तथेति तथा प्राण इत्यत्र तथा प्राणानीति वक्तव्ये । व्यूदिर इति विवादं कृतवन्तः । श्रुताविति छान्दोग्यसप्तमप्रपाठकश्रुतौ । स इति ।

मनसो मुख्यत्वादेकवचनम् । उत्क्रान्तिगत्यागतीनामित्यारभ्य सर्वोपप-

---

भाष्यप्रकाशः ।

इत्यर्थः । तर्हि कथमेकवचनप्रयोग इत्यत आहुः **मनस** इत्यादि । लिङ्गशरीरे तस्यैव प्राधान्यात् तथेत्यर्थः । ननु प्राणेषु वियदादिधर्मातिदेशे, 'स प्राणमसृजत' इति श्रुत्युक्तं सृज्यत्वरूपं जन्यलिङ्गमतिदेशकम्, जीवधर्मातिदेशे किमतिदेशकमित्यत आहुः **उत्क्रान्तीत्यादि** । 'स यदाऽस्माच्छरीरादुत्क्रामति सहैवैतैः सर्वैरुत्क्रामति यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्तत एवमेवैष एतत्प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते । स यदा प्रतिबुध्यते यथाऽग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते' इत्यादिषूक्ता जीवसहभावावबोधिका या सर्वा उपपत्तिः सैव, 'विप्रतिषिद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात् स्वधर्मत्वम्' इति पूर्वतन्त्रोक्तन्यायाज्जीवसमानधर्मा-

रश्मिः ।

प्राणशब्दार्थः । **मुख्येति** वेदाद्गृहीतेन्द्रियेषु प्राणशब्दशक्तिः । ननु कथं प्रायशब्दः । उच्यते । शक्तिग्रहो व्याकरणनिरुक्तकोशासवाक्यादिभ्यो भवति । वेदात्त्वनेकत्र प्राणशब्दशक्तिरिति प्रायशब्द इति । **तथेति** एकवचनत्वप्रकारेणैकवचनं कृतम् । ननु भाष्यान्तरेषु प्राणा इति पठ्यते । सत्यम् । प्रसिद्धसूत्रपुस्तके तु ह्येकवचनान्तं प्राणपदान्तं सूत्रम् । भाष्यमप्युक्तम् । **स प्राणमिति** प्रश्नोपनिषदन्तिमप्रश्नस्था श्रुतिरियम् । **स** इति 'यस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभवन्ति' इति । छान्दोग्यीयाष्टमोपदेशोक्तः । **असृजतेति** । परिदृष्टत्वात् । **अतिदेशकमिति** 'अन्यत्रैव प्रतीतायाः' इत्युक्ते नियामकमतिदिशतीत्यतिदेशकम् । कर्तरि ण्वुल् । लिङ्गमतिदिशति यदा तदायं साधुः । लिङ्गमतिदेशकं पूर्वतन्त्रेऽष्टमस्य तृतीयपादे गणनोदनाधिकरणेऽस्ति । प्रथमपादे 'यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादभिधानवत्' इत्यधिकरणेस्ति । **स यदेति** स जीवः । **भाष्ये** सर्वशब्दात्स्वप्नश्रुतिमाहुः **यथेति** । **जीवसहेति** प्राणस्य **जीवसहभावबोधिका** । **सर्वेति** यद्यैतैरिति सहार्थे तृतीया न स्याद्यदि प्राणान्गृहीत्वेत्यत्रैतैः सहेति पूरणं न स्याद्यदि चात्मनः प्राणा इत्यत्र तेनात्मना सहेति पूरणं न स्यात्तदा जीवप्राणयोः सहभावो न स्यादित्येवंविधा सर्वोपपत्तिर्युक्तिरन्यथाज्ञानमित्यर्थः । एवं च जीवप्राणयोः साहित्यं श्रौतमिति सादृश्यं सिद्धम् । सहभावोत्र प्रामाणिकस्थानिको ग्राह्यः स्वाभाविकोऽन्यो वागन्तुकः तेन चन्द्रवन्मुखमित्यादौ साहित्ये सति सादृश्यम् । न कल्पितघटपटादिसाहित्येन घटपटादिसादृश्यम् । नन्वात्मनः प्राणा इत्यत्रोक्तसहभावस्य किं प्रयोजनमिति चेन्न । 'यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते' इत्यादिश्रुतिभ्यः प्राणप्रेरकसहभावौचित्याज्ज्ञापकत्वाच्च । ननु यथाग्नेरित्यादिश्रुत्योत्पत्तिरप्युक्तेति चेन्न । प्राणेऽपि बाधकाभावादस्त्विति । ननु तथापि सृज्यत्वलिङ्गेन वियदादिधर्मातिदेशोस्तु किमक्षसमनया युक्त्येत्यत्र जैमिनिसूत्रं स्वोक्ते प्रमाणयन्ति स्म सैवेत्यादिना । **विप्रतिषिद्धानां तुल्यबलविरुद्धानां धर्मसमवाये भूयसां धर्माणां स्वधर्मत्वं स्यादिति** सूत्रार्थः । द्वादशस्य द्वितीयचरणेस्त्यधिकरणात्मकं सूत्रम् । विप्रतिषिद्धधर्माणां समवाये भूयसां स्यात्सधर्मत्वमिति पाठान्तरम् । एतदनुरोधेन जीवसमानधर्मेत्यग्रे भाष्यप्रकाशः । समानस्य सादेश इति । **पूर्वेति** । ननु न्यायशब्दोक्तिरनुपपन्नाधिकरणान्तेयमन्यत्रापीत्यनुक्तेरिति चेन्न । स्वमतानुसारेण तथोक्तेः । यथाहुः शंकराचार्यास्तत्राकूसूत्रे 'तथा स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धामित्यत्रापि प्राणे श्रुता सृजतिः परेष्वप्युत्पत्तिमत्सु श्रद्धादिष्वनुषज्जते' इत्युक्त्वा

त्तिरत्रातिदिष्टा, चिदंशस्यापि तिरोभाव इति पृथङ्ग् निरूपणम् । ननु तद्गुणसारत्वादयः कथमुपदिश्यन्त इति चेन्न । सत्यम्, अस्ति तत्रापि, 'ये प्राणं ब्रह्मोपासते' इति ॥ १ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तिदेशकत्वेनोपदिष्टेत्यर्थः । ननु सर्वोपपत्तिसाम्ये जीवधर्मातिदेशस्यार्थादेव सिद्धेरिदं सूत्रं पूर्वपाद एव प्रणीतं स्यात् पृथक्पादान्तरे विचारस्य किं प्रयोजनमत आहुः चिदंशेत्यादि । तथाच जडत्वाद्वियदादितुल्यत्वं संभाव्येतेति तन्निवृत्त्यर्थं पृथग्विचार इत्यर्थः । अत्र जीवसाम्यममन्वानः पृच्छति नन्वित्यादि । ननु सर्वोपपत्तिमध्ये तद्गुणसारत्वतद्व्यपदेशौ गुणानां यावदात्मभावित्वमन्ये च धर्माः प्रविष्टास्ते च प्राणविषयका न प्रसिद्धास्ते कथमुच्यन्ते इत्यर्थः । अत्र समादधते नेत्यादि । अयं पर्यनुयोगो न कार्यः । बृहदारण्यके, 'प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्' इति श्रुत्युक्तं सत्यमस्ति । तैत्तिरीये तत्र प्राणेऽपि 'ये प्राणं ब्रह्मोपासते' इति व्यपदेशोऽस्ति । एवं षडाचार्यब्राह्मणे 'प्राणवाक्चक्षुःश्रोत्रमनोहृदयेषु प्राणो वै ब्रह्म वाग् वै ब्रह्म' इति व्यपदेशोऽस्ति । 'न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन इतरेण तु जीवन्ति

रश्मिः ।

'यत्रापि पश्चाच्छ्रुत उत्पत्तिवचनः शब्दः पूर्वैः संबध्यते तत्राप्येष एव न्यायः' इति । उदाहरणमपि 'यथा सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्तीत्ययमन्ते पठितो व्युच्चरन्तिशब्दः पूर्वैरपि प्राणादिभिः संबध्यते' इति । अस्माद्भूयंपदघटितान्न्यायाद्भूयसां जीवधर्माणां स्वधर्मत्वविधानाज्जीवसमानधर्मातिदेशकत्वेनोपपत्तिस्तथाशब्देन सूत्र उपदिष्टेत्यर्थः । यद्यपि धर्मवदुपपत्तिरतिदेष्टुं शक्या, तथापि धर्मेष्वतिदिष्टत्वं तथाशब्दे सौत्रेतिदेशकत्ववदुपदेशकत्वस्याप्यतिदेशकत्वाविरुद्धस्य वक्तुं शक्यत्वं मन्वानैरेवमुक्तम् । एतदेवाशङ्कामुखेनाहुः **नन्विति** । **सर्वोपपत्तीति** प्राणस्य जीवसर्वोपपत्तिसाम्ये । **जीवधर्मेति** । न तूपपत्त्यतिदेशस्य । भाष्य उपपत्तिरतिदिष्टा धर्मातिदेशफलिका । **अर्थादिति** आक्षेपात् । एवकारेण पृथग्विचारो व्यवच्छिद्यते तदर्थम् । **पूर्वेति** जीवनिरूपणात् । एवकारस्तु । 'अयमात्मा ब्रह्म' 'ये प्राणं ब्रह्मोपासते' इति श्रुत्योर्विरोधस्य परिहारेण पादार्थसंगतेः । तेन प्राथमिकतद्गुणसारत्वं समर्थितम् । **वियदादीति** आदिनाऽदृष्टम् । **अन्य** इति पुंस्त्वादिसूत्रोक्ताः । **प्रविष्टा** इति अष्टमे पूर्वतन्त्रे हविर्गणाधिकरणे देवतासामान्यरूपं सादृश्यमतिदेशकमत्र धर्मैः सादृश्यरूपा सर्वोपपत्तिरित्येवं प्रविष्टा इत्यर्थः । **उच्यन्त** इति उपासनार्थमुपदेश्यत्वेन तथेति शब्देनोच्यन्त इत्यर्थः । **उपदिश्यन्त** इति भाष्ये उपदेशविषयाः क्रियन्ते यद्यपि तथाप्यन्यधातुनापि विवरणदर्शनादुच्यन्त इति विवरणमुक्तम् । सत्यमत्रार्धाङ्गीकारे, नेत्याहुः । **बृहदिति** मूर्तामूर्तब्राह्मणे समाप्तौ । **तेषामिति** प्राणानाम् । **सत्यमस्तीति** सत्यमुपासनम् । सति साधुत्वात् । ननु प्राणानामेष सत्यमित्यत्रैतच्छब्देन समीपतरवर्त्युक्तः नोपासनमिति चेत्सत्यम् । तर्हि प्राणा वै सत्यमित्युक्तं सत्यमस्तु । प्राणानामुपासनं सत्यम् । 'आत्मानं रथिनं विद्धि' इत्युक्त्वा 'सदश्वा इव सारथेः' इत्युक्तेः । इन्द्रियेषु सत्त्वमुपासने साधुत्वं दैवीसंपत्त्वमिति यावत् । **व्यपदेश** इति तद्व्यपदेशः ब्रह्मत्वव्यपदेश इति यावत् । **षडाचार्येति** प्राणादयः षडाचार्याः । ननु मिताक्षरायां बृहदारण्यकटीकायां षडाचार्यकूर्चब्राह्मणमिति कथनात्तद्विरोध इति चेन्न । कूर्चब्राह्मणमेतस्याग्रेऽस्ति तेन षडाचार्यकूर्चब्राह्मणमित्युक्तेः । सर्वान्तरगतानां गुणानां यावदात्मभावित्वं प्रपञ्चयन्ति स्म **न प्राणेनेति** ।

गौण्यसंभवात् ॥ २ ॥

ननु उत्क्रान्त्यादिश्रुतिर्गौणी भविष्यति । न । गौण्यसंभवात् । सा श्रुतिर्गौणी न संभवति । एकैव श्रुतिर्जीवे मुख्या प्राणे गौणीति कथं संभवति ॥ २ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ' इति सर्वप्राणनरूपो ब्रह्मगुणः प्राणेऽस्ति । 'चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रम्' इति तेषां स्वस्वकार्यक्षमत्वमपि ब्रह्मगुण एव तत्तदिन्द्रियेष्वस्ति । स एव च तेषु सारभूतो जडान्तरेभ्यो वैलक्षण्यसंपादकत्वात् । स च धर्मो यावत्तत्स्थिति तेषु तिष्ठतीति कार्यबलादेवावगम्यते । इन्द्रियवधस्तु कार्याक्षमत्वमेव, न नाशः । पुनः शरीरान्तरेऽपि संनिधानात् । अतस्तद्गुणसारत्वादयस्तत्रोपदिश्यन्ते इति न पर्यनुयोगावकाशः । तथाच जीवधर्माणां भूयस्त्वात् तेषामेवातिदेशो युक्तो न वियदादिधर्माणामित्यर्थः ॥ १ ॥

गौण्यसंभवात् ॥ २ ॥ अतिदेशकमाक्षिपति नन्वित्यादि । ननु नित्यत्वस्याश्रवणादुत्क्रान्त्यागतिश्रुतिर्नाशोत्पत्तिपरतया सत्यत्वादिश्रुतिश्चोपासनापरतया गौणी भविष्यतीति न तासामतिदेशकत्वमित्यर्थः । अत्र समाधत्ते नेत्यादि । कुतः गौण्या असंभवो गौण्यसं-

रश्मिः ।

एताविति प्राणापानौ । एतदुक्तं भवति आश्रयगुण एव प्राणापानयोरिति तदाहुः **सर्वप्राणनेति** । **इति तेषामिति** । श्रुत्युक्तप्रकारेण चक्षुःप्रकाशनसामर्थ्यमेवमादि व्यष्टिः । समष्टिमाहुः **स्वेति** । **तत्स्थितीति** तत्स्थितिमनतिक्रम्य यावत्स्थिति । तच्छन्देन कनीनिकादिकम् । **कार्यबलादिति** दर्शनादिबलात् । एवकारेणेच्छावादे औषधादिव्यवच्छेदः । **इन्द्रियेति** । **वैलक्षण्याच्चेति** वक्ष्यमाणसूत्रे स्पष्टः । मात्रापातसंभावनायां तु हीन्द्रियवेधो भेदाच्चेति सूत्रेऽस्ति । इदं च शंकरभाष्ये । अस्मद्भाष्ये तु प्राणवदधिकरणीये द्रष्टव्यः । यद्वा 'वेधाद्यर्थभेदात्' इत्यत्र द्रष्टव्यः । **पुनरिति** जाग्रदवस्थायां **शरीरान्तरेऽपि** शरीरस्य क्षणिकत्वात् । अष्टमोपदेशे यत्र लीनानीन्द्रियाणि । तस्यानुप्रवेशे तु **शरीरान्तरेऽपि** । **तद्गुणेति** आदिना पूर्वोक्ता एव । कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वाधिकरणोक्तकर्तृत्वं तु नास्ति । इन्द्रियेषु न कर्तृत्वम् । तस्मादिन्द्रियादीनां करणत्वमेवेत्युपादानसूत्रभाष्यात् । अभ्युदयनिःश्रेयसफलककर्मकर्तृत्वं जीवानामेव बोध्यम् । तेनान्यविधकर्तृत्वं प्राणोस्तीन्द्रियाणि सन्ति । प्रश्नोपनिषदि 'प्राण उवाच मा मोहमापद्यथाहमेतत्पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामि' इति 'वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रं ते प्रकाश्याभिवदन्ति वयमेतद्बाणमवष्टभ्य विधारयाम' इत्यत्र न कर्तृत्वदोषः परात्तु तच्छ्रुतेः इत्यधिकरणं कर्तृत्वे प्रवर्ततेऽतो नात्र विचारणा 'अंशो नानाव्यपदेशात्' इत्यधिकरणे 'विस्फुलिङ्गा इवाग्नेर्हि जडजीवा विनिर्गताः' इत्यादिनांशत्वं प्राणानामप्युक्तप्रायम् । **वियदादीति** भाष्ये स्पष्टः ॥ १ ॥

गौण्यसंभवात् ॥ २ ॥ तद्गुणसारत्वादीनप्रसिद्धान्विचार्योत्क्रान्त्यादिषु किंचिद्विचारयन्तीत्याशयेनाहुः **अतीति** सादृश्यम् । **आक्षिपतीति** उत्क्रान्त्यादिश्रुतिर्जीवे मुख्या प्राणे गौणीति सादृश्यं नास्तीत्याक्षिपति । जीवे तु श्रवणादिति भावः । उत्क्रान्त्यागतीति पाठः । **नाश इति** । उत्क्रान्तिर्नाशः । **आगतिरुत्पत्तिः** स्वप्नान्त आगतिर्नास्ति । **सत्यत्वेति** छान्दोग्यश्रुतिरुक्ता । **गौणीति** सिंहो माणवक इतिवत् सत्यत्वगुणयोगादित्यर्थः । 'प्राणा वै सत्यम्' इति प्राणेषु सत्यत्वम् । **अतीति** श्रुतिनिष्ठं सादृश्यं तत्प्रतिपाद्येष्वपि धर्मेषु । **गौण्या इति** न वियदधिकरणे गौणी,

भाष्यप्रकाशः ।

भवस्तस्मात् । अत्र तथेति पूर्वस्मादनुवर्तते । एवमग्रेऽपि । तेन बुद्धिस्थहेतुशुद्ध्यर्थानि चत्वार्यग्रिमाणि सूत्राणीति फलति । असंभवं व्युत्पादयन्ति एकैवेत्यादि । स यदाऽस्मादित्यत्र द्वितीया । उत्क्रामतीति श्रुतिस्तु सर्वेषां सहभावं विधातुं पूर्वामेवोत्क्रान्तिमनुवदत्यतः पूर्वोक्तैकैव श्रुतिर्जीवे मुख्या प्राणेषु गौणीति युगपद्वृत्तिद्वयविरोधान्न संभवतीति न तासामतिदेशकत्वहानिरित्यर्थः । एतेनैव जीवे गौणी, प्राणेषु मुख्येति वदन्त एकदेशिनोऽपि प्रत्युक्ताः । वैरूप्यस्य तौल्यादिति बोध्यम् ॥ २ ॥

रश्मिः ।

असंभवादिति व्याख्यातम्, पूर्वपक्षसूत्रत्वात् । इह तु सिद्धान्तसूत्रत्वात्समासेन व्याकुर्वन्ति स्म गौण्या इति । तेनेति तेनानुवर्तनेन करणेन बुद्धिस्थो हेतुरतिदेशकसद्भावरूपस्तच्छुद्ध्यर्थानि तर्करूपाणीत्यर्थः । तथाहि । अतिदेशिकमाक्षिपतीत्युक्त्या तथा प्राण इति वाक्यमुत्क्रान्त्यादिवाक्योक्तधर्माणां नातिदेशकम्, गौण्यसंभवात्, यन्नैवं तन्नैवं घटोस्तीति वाक्यवत् । इत्याक्षेपग्रन्थीयानुमानम् । समाधानग्रन्थे तु अतिदेशकं, गौण्यसंभवात्, प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येतिवत् । न च पूर्वेणास्य विरुद्धत्वं साध्याभावसाधकहेतुमत्त्वादिति वाच्यम् । साध्यासामानाधिकरणत्वं विरुद्धत्वमिति लक्षणेनात्र तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात् । यथा गौरश्वत्वादित्यत्र गोत्वाभावव्याप्यवत्ताज्ञानमश्वत्वेऽप्रतिबन्धकमनुमानासत्त्वे तथात्र सदनुमाने बोध्यम् । सदनुमानेऽगृहीताप्रामाण्यकस्यैव विरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेनात्रैतत्सूत्रेण पूर्वानुमाने गृहीताप्रामाण्यकत्वात्तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य न प्रतिबन्धकत्वमिति पूर्वानुमानमपि सदनुमानं दृष्टान्तभेदात् । तथा च गौण्यसंभवहेतुर्दृष्टान्तानुरोधेनोभयसाधकः । द्वितीयं विरुद्धलक्षणं साधारणासाधारणयोरतिव्याप्तं तथाप्युपाधिभेदाद्भेद इति मञ्जर्याम् । तदनु प्राणः तथाऽतिदिष्टधर्मवान् । अतिदेशकसद्भावाद्विकृतिवदित्यनुमानम् । अत्रातिदेशकं तथेति सौत्रम् । अतिदेशकसद्भावो व्यासबुद्धिस्थो हेतुर्ज्ञेयः । तच्छुद्धिप्रकारस्तु मीमांसाष्टमाध्याये तृतीयपादेऽतिदेशप्रयोजका धर्मा उद्दिष्टाः लिङ्गसादृश्यादयः । तेषु जीवतुल्यता सूत्रेषु चतुर्षूपनिपद्यते इत्यतिदेशकसद्भावरूपो हेतुः शुद्धः अन्यथा त्वशुद्धः । प्राणेषु जीवतुल्यताया अभावेनातिदेशकसद्भावरूपहेतोः स्वरूपासिद्धत्वात् । स्वरूपासिद्धिस्तु पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्याभावः । ह्रदो द्रव्यं धूमादित्युदाहरणम् । तथा चातिदेश्यधर्माश्रयजीवतुल्यतासमानाधिकरणमतिदेशकसद्भावरूपं लिङ्गं भवेत्तदभावे तु प्राणेषु लिङ्गं न भवेदतश्चत्वारि सूत्राण्यतिदेश्यधर्माश्रयतुल्यतासमर्पकाणीति । तेष्विदं प्रथमं सूत्रं लिङ्गस्य समर्पकमतिदेशकसद्भावरूपस्य । उत्क्रान्त्यादिवाक्येषु गौण्यभाव एव तदुक्तधर्माणां गौणत्वाभावस्तस्मिन्सति न गौणधर्मातिदेशकतथेतिशब्दसद्भाव इति । द्वितीयेति । एकतिङ् वाक्यमिति वैयाकरणवाक्यलक्षणाच्छ्रुतिद्वयमित्याशयः । विधातुमिति कर्तुम् । वेधा इत्यत्र तथादर्शनात् । युगपदिति । न च 'एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ' इति कोशे पुष्पवच्छब्दो गङ्गायां मत्स्यघोषौ स्त इति प्रतीतौ गङ्गाशब्दो वैकत्र मुख्य एकत्र गौण इति न युगपद्वृत्तिद्वयविरोधो न दोष इति वाच्यम् । एकत्र कोशस्यान्यत्र प्रत्यक्षस्य प्रमाणत्वमिवात्रालाभात् । इतीति इति हेतोः प्राणादिषूत्क्रान्त्यादिकस्य गौणत्वाभावात् । अतिदेशकत्वेति ।

१. तथेति वाक्यम् ।

तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥ ३ ॥

जडत्वेनाधिकविचारोऽत्र क्रियते । सृष्टेः पूर्वमपि प्राणादीनां स्थितिः श्रूयते 'असद् वा इदमग्र आसीत् तदाहुः, किं तदसदासीदित्यृषयो वा व तेऽग्रे असदासीत् तदाहुः, के ते ऋषयः, प्राणा वा ऋषयः' इति। ननु 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इति विरोध इति चेत् । न । स्वरूपोत्पत्तिरेवात्र

भाष्यप्रकाशः ।

तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥ ३ ॥ अत्रापि तथेत्यनुवर्तते । सूत्रप्रयोजनमाहुः जडत्वेनेत्यादि । जडानां भूतानां चिरस्थायित्वदर्शनात्तावतैव प्राणानामप्युत्क्रान्त्यादिः संभाव्यत इति तदभावाय प्राणानां नित्यत्वविचारः क्रियत इत्यर्थः । तमेवाहुः सृष्टेरित्यादि । श्रुतिस्तु वाजिनामग्निप्रकरणस्था । अत्र प्राणा इति बहुवचनमिन्द्रियाणां गमकम् । छान्दोग्यविरोधमाशङ्क्य परिहरन्ति नन्वित्यादि । नेत्यादि च । तथा च न तस्याः श्रुतेर्विरोधो, नाप्यनित्यत्वमित्यर्थः ।

रश्मिः ।

सौत्रतथेतिशब्दार्थसादृश्यप्रयोज्योत्क्रान्त्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यधर्मानतिदिशन्तीति ण्वुल् कर्तरि । यद्यपि तथेतिनिष्ठमतिदेशकत्वं तथापि श्रुतिनिष्ठव्यापारविवक्षा काष्ठानि पचन्तीतिवत् । एतेनेति युगपद्वृत्तिद्वयविरोधेन । एकदेशिन इति गौण्यसंभवसूत्रानुरोधेनेदं व्याचक्षाणा इत्यर्थः । यथाहुः शंकराचार्यभाष्ये वियदधिकरणस्थगौण्यसंभवसूत्रानुरोधेन त्विहापि गौणी जन्मश्रुतिरसंभवादिति व्याचक्षाणैः 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तत्साधनायेदमाम्नायते 'एतस्माज्जायते प्राणः' इत्यादि । सा च प्रतिज्ञा प्राणादेः समस्तस्य जगतो ब्रह्मविकारत्वे सति प्रकृतिव्यतिरेकेण विकाराभावात्सिद्ध्यति । गौण्यां तु प्राणानामुत्पत्तिश्रुतौ प्रतिज्ञेयं हीयेतेति । वैरूप्यस्येति युगपद्वृत्तिद्वयविरोधरूपं वैरूप्यं तस्येत्यर्थः ॥ २ ॥

तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥ ३ ॥ अतिदेशकसद्भावस्य स्वरूपोपयोगि गौण्यसंभवसूत्रमुक्तमिदं तु कथमुपरोधकमित्याकाङ्क्षायां सादृश्यवाचकमनुवर्तत इत्याहुः तथेत्यन्विति अत्रातिदेशप्रयोजका धर्मा अतिदिष्टास्तथेत्यतिदेशकेन तत्र सादृश्यं भूयोधर्मघटितमिति नित्यत्वं भूयोधर्मान्तर्गतमुद्दिष्टं वक्ष्यमाणभाष्यात् तत्प्राणेषु नास्ति । नाप्यनुक्तसिद्धं जडत्वात् । अतः सादृश्योपयोग्यधिकविचार इत्यतिदेशकसद्भावहेतुशोधकमिदमपि सूत्रम् । तथा च । ननु प्राणः नातिदेशकसद्भाववान् अनित्यत्वाद् घटवदित्यनुमानेन हेतोरतिदेशकसद्भावरूपस्य स्वरूपासिद्धत्वमिति चेन्न । प्राणो नित्यः तत्प्राक्श्रुतेः । यन्नैवं तन्नैवं घटादिवदित्यनुमानेनानित्यत्वस्य त्वस्यैव हेतोः स्वरूपासिद्धत्वात् । ततश्च प्राणः तथाऽतिदिष्टधर्मवान्, अतिदेशकसद्भावादिति बुद्धिस्थो हेतुः शुद्धः । इत्येवं तथेत्यनुवर्त्य योजनीयमित्यर्थः । संभाव्यत इति । न तु नाश इति भावः । एतावतैव जीवतुल्यत्वं भवतु न तु नित्यत्वेनापीति न तेषां प्राणानां नित्यत्वमिति । चिरकालस्थायित्वमात्रेण जीवतुल्यताभावाय प्राणानां नित्यत्वेत्यादिः । अग्नीति । असदित्यस्यार्थः पूर्वमुक्तः 'असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्' इत्यत्र प्रथमपादे । असन्मृत्युरिति वा । नन्वित्यादीति । अविरोधोध्यायार्थस्तस्य संगमनम् । पादार्थस्तु जीवशरीरमध्यवर्तिनां प्राणादीनां विचारः । आशङ्काग्रन्थत्वेप्युत्तराविरोधात् । नेत्यादीति । एवेति । 'प्राणा वै सत्यम्' इति श्रुतेरेवकारः ।

१. (प्रश्नं कृत्वा ।)

निषिद्ध्यते जीववत् । न तूद्गमः । उद्गमात् पूर्वं तु सदेवेति श्रुतिः । चकारान्मोक्षे

भाष्यप्रकाशः ।

चकारप्रयोजनमाहुः चकारादित्यादि । यथा सृष्टेः प्राक् स्थित्या नित्यत्वं लभ्यते तथा मोक्षे तदीयप्राणादेर्ब्रह्मसंपत्तिः श्रूयते शारीरब्राह्मणे 'न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' इति । 'अत्रैव समवनीयन्ते' इति । उत्क्रमहेतूनामविद्याकामकर्मणां निवृत्तत्वाद् ब्रह्मण्येव संपद्यन्ते इत्यर्थः । नचेयं जीवन्मुक्तव्यवस्थेति शङ्क्यम् । तत्रोत्क्रमशङ्काया एवाभावेन तदभावानुवादवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अग्रे अहिनिर्ल्वयनीदृष्टान्तदर्शनेन स्थूलदेहत्यागस्यैव तत्र लाभाच्च । अतोऽनित्यत्वार्थं साऽपि संगृह्यत इत्यर्थः । श्रुत्यन्तरपीडामाशङ्क्य परिहरन्ति

रश्मिः ।

श्रुतिरिति । तेन प्राणानां सत्त्वमसत्त्वं चेति विरुद्धधर्माश्रयत्वं पुरुषविधे इति । **तदीयेति** । संसारप्रकरणस्य विच्छिन्नत्वादसंसारीयस्य **प्राणादेरित्यर्थः** । एतेन तस्येति भाष्यं विवृतम् । **प्राणा इति** श्रौतबहुवचनेन प्राणादेरित्यादिशब्दघटितेन तदीयप्राणादिपदेनेति बोध्यम् । **न तस्मादिति** 'अथाकामयमानः' इत्यादिश्रुतेरकामात्पुरुषात् । **निवृत्तेति** 'योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो भवति न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते' इति श्रुतेर्निवृत्तत्वात् । भाष्यीयमोक्षपदस्वारस्यमाहुः **न चेयमिति** । **जीवदिति** । यथाहुष्टीकायाम् । अथाकामयमान इति श्रुत्याऽथशब्दः संसारप्रकरणविच्छेदार्थ इति । **एवाभावेनेति** दूरत्वादिकारणस्थानापन्नाविद्याकामकर्मणां निवृत्तत्वादेवाभावेन । तस्योत्क्रामन्तिपदप्रतिपाद्यस्योत्क्रमकर्तुरभावस्यानुवादस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यर्थः । ननूत्क्रमाभावस्य तच्छब्देन परामर्श उचितः । त्यदादीनामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शकत्वादिति चेन्न । धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थोपसर्जनत्वेनोपस्थितस्य नञर्थेनान्वयायोगात् । नह्यन्योपसर्जनमन्येनान्वेति । मा राजपुरुषमानयेत्यादौ राज्ञ आनयनान्वयित्वं ततश्च नञर्थस्य न धात्वर्थेनान्वयः । आरुण्यस्येवैकहायन्या । नापि तस्मादित्यनेनान्वेति । अव्यवहितत्वेपि कारकोपसर्जनतयोपस्थितत्वेन भिन्नपदस्य नञर्थेनान्वयायोगात् । एकहायन्या इवारुण्येन । अत एव प्राणैर्नान्वेति । कारकोपसर्जनत्वात् । अतश्चान्यैरन्वयायोगान्नञर्थः प्रत्ययार्थेन संबध्यते । न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीत्यत्र वाक्ये कर्तुः प्राधान्यात् । क्रयभावनयेवारुण्यादीनि । नञश्चैष स्वभावो यत् स्वसंबन्धिप्रतिपक्षबोधकत्वम् । नास्तीत्यत्र अस्तीति सत्त्वशब्देन संबन्धीत्यन्वितो नञ् सत्त्वप्रतिपक्षमसत्त्वं गमयतीत्यन्यत्र मीमांसायां निषेधनिरूपणे विस्तरः । तथाचाकृतौ विशिष्टे वा शक्तेरुत्क्रमकर्तृत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावोत्र । श्रुतिमनुकूलयन्त्यग्र इत्यादिना । **अहीति** । अहिर्निलीयते यस्यां साहिऽनिर्लयिनी । सर्वधातुभ्य इनितीन्, गुणः, व वर्णागमः, ऋन्नेभ्यो ङीप् । अहिनिर्ल्वयनीत्यपि पाठः । नन्द्यादिल्युश्छान्दसः । **अस्थूलेति** एवकारेण स्थूलशरीरत्यागव्यवच्छेदः । सिद्धान्ते तस्य चावस्थानात् । यद्यपि स्थूलास्थूलत्यागं टीकाकृतो मन्यन्ते तथापि दृष्टान्तानुरोधेनैवमिति भावः । पुष्टिमार्गव्यतिरिक्तस्थले स्थूलवतः सूक्ष्महान्यदर्शनादियं दृष्टान्तीकृता । लाभाच्चेति । तथा च मोक्षप्रकरणमिदं न तु जीवन्मुक्तिप्रकरणम् । तदुपपादितं तुरीयद्वितीयपादे वाङ्मनोधिकरणे । **अतोऽनित्येति** अनित्यत्वार्थमिति पदच्छेदः । **सेति** न

तस्यापि संपत्तिः श्रूयते स्थलान्तरे । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति श्रुतिर्विस्फुलिङ्गसदृशी ॥ ३ ॥

तत्पूर्वकत्वाद् वाचः ॥ ४ ॥

'मनः पूर्वरूपं वागुत्तररूपम्' इति । 'तस्य यजुरेव शिरः' इति । तथाच

भाष्यप्रकाशः ।

एतस्मादित्यादि । तथा च विस्फुलिङ्गवाक्ये यथा व्युच्चरणं तथाऽत्र प्रादुर्भाव इति तत्सादृश्यम् । स्वरूपोत्पत्तेरपि विभागानन्तरभावित्वात् खाद्युत्पत्तेरपि न विरोधोऽतो न तस्या अपि पीडेत्यर्थः । विसर्गस्यापि विभागरूपत्वादयमेव न्यायः स प्राणमसृजतेत्यत्रापि द्रष्टव्यः । एतेन श्रुत्यविरोधप्रतिपादनरूपत्वादध्यायसंगतिरपि स्मारिता ज्ञेया ॥ ३ ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ४ ॥ ननु सृष्ट्यादौ प्राणस्थितिश्रुतेरवान्तरप्रलये प्रागवस्थितप्रजापतिप्राणसत्ताप्रतिपादनेनाऽप्युपपद्यमानत्वान्न तया प्राणनित्यत्वसिद्धिरिति शङ्कायामिदं सूत्रमाहेत्याशयेन व्याकुर्वन्ति मन इत्यादि । पूर्वया श्रुत्या मनोवाचोः पूर्वोत्तरभावेऽन्यया च मनोमयस्य

रश्मिः ।

तस्मात्प्राणा इत्यादिः श्रुतिः । प्रादुरिति जनी प्रादुर्भाव इति धातुपाठादिति भावः । तत्सादृश्यं जीवसादृश्यम् । विभागानन्तरभावित्वेन सादृश्यमाहुः स्वरूपेति अनित्ये जननरूपा । जीवे नित्ये परिच्छिन्ने समागमरूपाऽपिना गृह्यते । श्वादीति आदिना तादृशोऽन्यः । न वीति स्वरूपोत्पत्तित्वं स्त्रीपुंसयोरन्यवत् सद्योऽविभागेपीति न विरोधः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । विसर्गस्येति । 'विसर्गः पौरुषः स्मृतः' अपिशब्देन सर्गोऽपि । सर्गः कारणतत्त्वजन्मदो विभागः । तद्वत्पौरुषविभागो विसर्गः । अयमिति विभागन्यायो व्युच्चरणरूपः । मञ्जूषादौ संयोगन्यायः । मृत्पिण्डविभागस्यान्यथासिद्धत्वम् । 'इमामगृभ्णन्रशनामृतस्य' इत्यलौकिकं नान्यथा सिद्धं गर्दभरशनाग्रहणम् । स प्राणमिति । तथा च विस्फुलिङ्गवाक्ये यथा व्युच्चरणं तथात्र विसर्ग इति तत्सादृश्यमिति भावः । द्रष्टव्य इति । मनोग्रे वाच्यम् । श्रुत्यवीति । असद्वा इदमित्यादीनां सदेव सोम्येत्यादिश्रुतीनां चाविरोधेत्यादिः । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिश्रुत्यविरोधेत्यादिर्वा । अध्यायेति प्रथमाध्यायेनाविरोधाध्यायस्य हेतुतासंगतिः प्रसङ्गो वेत्यर्थः । सदसत्त्वरूपविरुद्धधर्माश्रयत्वं प्राणेषु न तु सति प्राणे जगज्जन्मादिकर्तृत्वस्यातिव्याप्तिरिति जन्माद्यधिकरणाविरोध इति । तेन न तृतीयपादार्थस्यात्रातिव्याप्तिः ॥ ३ ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ४ ॥ पूर्वसूत्रसंगत्या आभासमाहुः प्राणेति । तथा च तथाशब्दार्थसादृश्यैंशतो वैगुण्यमित्यतिदेशकसद्भावरूपो हेतुरंशतः स्वरूपासिद्ध इति भावः । वाङ्मनोरूपप्राणयोर्नित्यत्वेन स्वरूपासिद्ध्यभावः फलिष्यति । अतो हेतुः शुद्धः । प्राणेष्विन्द्रियेषु मनो मुख्यो वाक् नित्या वैयाकरणानामपीति मुख्यत्वात्ताभ्यां रूपाभ्यां प्रथमं निरूपणं कृतम् । आहेति तथा च भूयोधर्मान्तर्गतनित्यत्वं प्राणेषु पूर्वसूत्रोक्तमाक्षिप्तं तेन च मनोवाचोर्नित्यत्वमाक्षिप्तप्रायमेव मनस्त्वनिन्द्रियत्वपक्षेपि तेन च सादृश्यविरहात्सादृश्यार्थं पूर्वसूत्रशेषोयमधिकविचार इति भावः । पूर्वयेति उक्तश्रुतिपूर्वया श्रुत्या । अन्यथेति आर्थक्रमवत्त्वे । शब्दसृष्टिः ॐ वेदः । इत्यार्थक्रमापेक्षा । एकरसत्वेन पूर्वोत्तरभावान्यथाभावाभावात् । ततश्च मनोमयत्वरूपमनः-

१. रश्मौश्वादीति प्रतीकमस्ति ।

वेदानां स्वत उत्पत्त्यभावात् तत्पूर्वरूपमनसः कथमुत्पत्तिः ॥ ४ ॥

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इति । इति पूर्वोक्तानां चक्षुरादीनाम्, 'अथारूपज्ञो भवतीत्येकीभवति न

भाष्यप्रकाशः ।

वेदात्मकत्वे बोधिते मनोवाचोर्वृत्तिभेदादेव भेदो, न तु स्वरूपत इति सिद्धौ, निश्वसितश्रुत्या, वाचा विरूप नित्ययेति श्रुत्या च वेदानां निश्वासरूपतया नित्यतया च स्वरूपत उत्पत्त्यभावादुद्गममात्रमेव । तथा सति तत्पूर्वरूपस्य मनसः कथमुत्पत्तिः संभवति । तस्मान्न तस्याप्युत्पत्तिः किंतूद्गममात्रमेवातस्तयोर्नित्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । नन्वेवं भगवन्मनोवाचोर्नित्यत्वे जैवानां कथं नित्यत्वसिद्धिरिति चेद् उच्यते । तद्व्यष्टित्वात् सिद्धिरिति । अत एवाग्रे 'श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निश्वसितानि' इत्युक्तम् । इदमेव चैकादशस्कन्धे 'स एष जीवो विवरप्रसूतिः' इत्यादिश्लोकत्रये स्फुटम् । तत एवाचार्यैरपि निबन्धे ।

'अस्मदादिमुखेनापि क्रीडार्थं सर्वतो हरिः ।
शब्दभेदं वितनुते रूपेष्विव विनिश्चयः' ॥ इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥ एवं प्राणमनोवाक्ष्वतिदेशिकाया उपपत्तेः सिद्धावपि चक्षुरादिषु न सा स्फुटेत्यतस्तदर्थं हेत्वन्तरं वदतीत्याशयेन व्याकुर्वन्ति तमित्यादि । एताभ्यां

रश्मिः ।

प्रचुरत्वाभावाद्वाच ओङ्काररूपाया मनोमयत्वाभावे न श्रुतिविरोधः । अन्ययेति पाठे बोधित इत्यनेनान्वयः । श्रुत्या बोधित इति पूर्वपाठेऽन्वयः । वृत्तीति । एवकारस्तु पूर्वोत्तरभावबोधकभाष्यश्रुत्या 'एकादशामी मनसो हि वृत्तयः' । 'वाचोभिधायिनी नाम्नाम्' इति वाग्व्यापारोभिधा । एवेति श्रुतिमतत्वात् । संभवतीति । एतच्च प्रथमस्य तृतीये तदुपर्यपीत्यधिकरणे शब्द इति चेन्नातः प्रभवादिसूत्रेषु ह्युपपादितम् । तथा च स्वरूपलक्षणे सत्यं मनः 'तस्मात्केनाप्युपायेन' इति वाक्यात् । 'तन्मनोनुकुरुत' इति बृहदारण्यकाच्च । ज्ञानं ब्रह्म 'ज्ञानमात्रं परं ब्रह्म' इति वाक्यात् । गीतोक्तं ज्ञानं स्वयंप्रकाशं गोकुलाष्टके स्पष्टम् । तदुक्तमात्मबोधोपनिषदि । 'अनन्तं वाक्' । 'अनन्ता वै वेदा' इति श्रुतेः । एवेति । स्वरूपलक्षणे त्रयोक्तेः । एवकारेण जननरूपोत्पत्तिर्व्यवच्छिद्यते । तयोर्मनोवाचोः । वैदिक्यां शब्दसृष्टौ नित्यत्वमुपपाद्य तद्भिन्नायां रूपसृष्टावपि प्रसङ्गात्कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणोक्तरीत्या जैवानां पृच्छति नन्वेवमित्यादिना । यतो व्यष्टित्वेनाविद्दशायामपि न भेदोतोग्रे मैत्रेयीति ब्राह्मणे उभयपरत्वेन श्लोका इत्यादिः । स्फुटमिति । जीवयतीति जीवः परमेश्वर इति श्रैधरं व्याख्यानम् । रूपेष्विति रूपेषु भेदमिव ॥ ४ ॥

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥ एवं प्राणेति । प्राणत्वं सामान्यं मनस्त्वं वाक्त्वं च विशेषजातिः । अतिदेशिकाया इति अतिदेशकत्वं तथाशब्दस्य सौत्रस्योक्तम् । व्यापारस्यानेकविधत्वेनोत्क्रान्त्यादिवाक्यवदुत्पत्तेरप्यतिदेशकत्वम् । 'तथा प्राणः' इति सूत्रभाष्यीयसर्वोपपत्तिपदव्याख्याने व्याकृतैषोपपत्तिः । स्फुटेति गतसूत्रे प्राणनित्यत्वमाक्षिप्य प्राणमनोवाक्षु प्रसाधितम्, अन्येषु विशेषरूपेण चक्षुरादिप्राणेषु न प्रसाधितेत्यस्फुटा । हेत्वन्तरमिति । प्राणः

पश्यतीत्याहुः' इत्यादिभिर्जीवगतिः सप्तानां गतिभिर्विशेष्यते । सप्तगतयस्तेन विशेषिता एकीभवतीति । अतो जीवसमानयोगक्षेमत्वाज्जीवतुल्यतेति ।

भाष्यप्रकाशः ।

वाक्याभ्याम् । अथारूपज्ञ इत्यादिषु पूर्ववाक्येषूक्तानां चक्षुरादीनां सप्तानां मुख्यप्राणगत्युत्तरं गतिरुच्यते । सा सप्तगतिः । यद्यपि पूर्ववाक्येष्वष्टावुक्तास्तथापि मनोबुद्ध्योर्वृत्तिभेदोऽन्तःकरणत्वेन ऐक्यमतः सप्तत्वमिति सप्तगतिः । किं च 'तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वा' इत्यादिना उत्तरवाक्येन वक्ष्यमाणा या जीवगतिः सा, अथारूपज्ञ इत्यादिषु पूर्ववाक्येषु सप्तानां गतिभिर्विशेष्यते एकीभवतीति सप्तगतयो वा तेन जीवगमनेन विशेषिता एकीभवतीति विशेषितत्वम् । अतः अनश्वरभावस्याजन्यत्वेन तथेत्यर्थः । चकारसूचितं हेत्वन्तर-

रश्मिः ।

अतिदिष्टधर्मवान्, अतिदेशकसद्भावात्, प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येतिवत् । इत्यत्र हेतावतिदिष्टधर्मेषु चक्षुरादिचेतनतुल्यत्वमस्फुटमित्यप्रसिद्ध्यातिदेशकसौत्रतथापदेंऽशतः स्वरूपासिद्धिरतो हेत्वन्तरं सूत्ररूपं वदतीत्यर्थः । **वाक्याभ्यामिति** 'एकतिङ् वाक्यम्' इति वाक्यलक्षणम् । श्रुतयः शारीरकब्राह्मणस्थाः । **इत्यादिष्विति** । 'अथारूपज्ञो भवत्येकीभवति न पश्यतीत्याहुरेकीभवति न जिघ्रतीत्याहुरेकीभवति न रसयतीत्याहुरेकीभवति न वदतीत्याहुरेकीभवति न शृणोतीत्याहुरेकीभवति न मनुत इत्याहुरेकीभवति न स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजानातीत्याहुः' इत्येतासु । **मनोबुद्ध्योरिति** । न विजानातीत्याहुरित्यरूपां अथाज्ञानज्ञो भवतीति पूर्वानुसारेण संभवाद्बुद्धिलाभः । **वृत्तीति** । एकस्या मननात्मिका द्वितीयस्याः विज्ञानात्मिका । न मनुते न विजानातीति श्रुतिभ्याम् । **उत्तरेति** एकार्थीभावाद्रेफमाश्रित्य णत्वम् । **वक्ष्यमाणेत्यत्र** टिड्ढाणञित्यनेन ङीबभावः स्त्रीप्रत्यये सिद्धान्तकौमुद्यां साधितः । **गतिभिरिति** निरुक्ताभिः । **विशेष्यत** इति सप्तगतिवाक्यानां तस्य हैतस्येति महावाक्यस्य च या हेतुतासंगतिस्तत्रोपसंहरणं जैवमुक्त्योच्यते तस्य हैतस्येत्युत्क्रमणव्यापार इति हेतुता तया विशेष्यविशेषणीभावः । तथाहि । तस्य लिङ्गोपाधिकस्य ह एतस्य प्रकृतस्योपसंहृतकरणस्य मुमूर्षोर्हृदयस्याग्रं हृदयाग्रं नाडीमुखं प्रद्योतते स्वप्न इव चैतन्यज्योतिषा, प्राप्यदेहविषयबुद्धिवृत्त्यात्मना प्रकाशते तेन प्रद्योतेन प्रद्योतित एष लिङ्गोपाधिक आत्मा निष्क्रामति निर्गच्छतीत्यर्थो जैवमुपसंहरणमपेक्षते यत इति । कथं विशेष्यत इत्यत आहुः **एकीभवतीति** । चाक्षुषैक्यवानरूपज्ञः शारीर आत्मेत्येवं विशेष्यत इति भावः । 'स यत्रैष चाक्षुषः पराङ् पर्यावर्ततेऽथारूपज्ञो भवत्येकीभवति' इति श्रुतेः । **सप्तेति** भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **सप्तेति** । वेत्यवधारणे । अत्र पूर्वं जीवगतिः सप्तानां गतिभिर्विशेष्यते विशेष्यं क्रियत इति भाष्ये उक्तम् । एवं च विशेष्यपरामर्शकस्तच्छब्दस्तथा च भाष्ये **तेनेत्यस्य** विशेष्येणेत्यर्थः । तदाहुर्**जीवगमनेनेति** विशेष्यानुकूलं पदम् । **तेनेति** सामान्ये नपुंसकं वा । जीवगत्येत्यर्थः । **विशेषिता** इति विशेषणं विशेषः तदिताः । तारकादिभ्य इतच् । तारकादिराकृतिगणः । विशेष्यन्ते विशेषणीक्रियन्त इति विशेषिताः कर्मणि क्तः । यद्यपि विशेष्यत इति विशेषः क्रियत इत्येवार्थस्तथापि विशेषो विशेष्यरूपो विशेषणरूपो वेत्यविशेषः । **एकीभवतीति** प्राणाद्यैक्यवान् शारीर आत्मेत्येकीभावः । न जिघ्रतीत्याहुरेकीभवतीत्याद्युक्तश्रुतिभ्यः । एतदेवाहुः **विशेषितत्वमिति** प्राणाद्येकेन शारीरात्मनो विशेषितत्वं । शारीर आत्मा विशेष्यत इति कर्मणि क्तः । **अत** इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **अत** इति ।

चकारात् तत्तदुपाख्यानेषु चक्षुःप्रभृतीनां देवतात्वं संवादश्च । अतश्चेतनतुल्यत्वम् ॥ ५ ॥

इति द्वितीयाध्याये चतुर्थपादे प्रथमं तथा प्राण इत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

माहुः चकारादित्यादि । तत्तदुपाख्यानेष्विति व्रतमीमांसाप्रभृतिषु । चेतनतुल्यत्वमिति । स्वरूपतोऽचेतनत्वात् । 'तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय' इति धर्मरूपज्ञानस्य श्रावणाच्च चेतनतुल्यत्वम् । एवमत्र प्राणपदवाच्यानां जीवतुल्यत्वं समर्थितम् । एतस्य सूत्रस्यो-

रश्मिः ।

अत अनेत्यादिः स्मार्तः प्रयोगः । तथेत्यस्य पञ्चम्या लुका जीवसमानयोगक्षेमत्वादित्यर्थः । तत्रापि ह अत इति सार्वविभक्तिकस्तसिरिति तृतीयान्तेन विवरणमनश्वरेत्यादि । जीवसमानयोगक्षेमत्वं चक्षुरादीनामजन्यत्वेनानश्वरभावत्वेन व्याप्तेर्वागादौ सिद्ध्या चक्षुरादिष्वप्युक्ताजन्यत्वेनानश्वरभावत्वसिद्धिः । चक्षुरादिः अनश्वरभावः, अजन्यत्वात्, वागादिवदिति । यद्वा सिद्धमूचुः अत अनश्वरेत्यादिना । इदं वाक्यमतपसा भाष्यीयशब्दानुकरणं वा (प्रातिशाख्यप्रसाध्यमपि) अनश्वरभावस्य चक्षुरादिरूपस्याथारूपङ्गो भवतीत्यादिश्रुत्युक्तस्याजन्यत्वेन तथानित्यकत्वमित्यर्थः । अत्र ननु चक्षुरादिर्नातिदेशसद्भाववाननित्यत्वाद्घटवदित्यनुमानेन हेतोरतिदेशसद्भावरूपस्य स्वरूपासिद्धत्वमिति चेन्न चक्षुरादिर्नित्यः सप्तगतेर्विशेषितत्वात् । यन्नैवं तन्नैवं घटादिवदित्यनुमानेनानित्यत्वस्यैव हेतोः स्वरूपासिद्धत्वात् । ततश्च चक्षुरादिस्तथातिदिष्टधर्मवानतिदेशसद्भावात्प्राणादिवदिति बुद्धिस्थो हेतुः शुद्ध इत्येवमत्रापि तथेत्यनुवर्त्य सूत्रार्थो योजनीयः । तेन जीवसमानधर्मत्वं प्राणेषु प्रसाधनाय गौण्यसंभवसूत्रे उत्क्रान्त्यादिवाक्येष्वतिदेशकत्वं प्रसाध्य सादृश्यमतिदेशकत्वे नियामकमित्यतिदेशनियामकसिद्ध्यर्थं त्रिषु सूत्रेषु प्राणादीनां नित्यत्वमसाध्रुवन्सादृश्यार्थम् । यद्यपि 'तथा प्राणः' इत्यत्र प्रकाशेऽतीतपादान्तेदृष्टानियमेन परमतं निराकृतम् । यद्यपि तत्सन्निहितमित्यादिना सन्निहितत्वस्यातिदेशनियामकत्वं प्रोक्तम् । तथाप्युपलक्षणविधया पूर्वमीमांसोक्तमप्युक्तं सादृश्यादि ह्यतिदेशनियामकम् । यद्वा सन्निहितत्वमतिदेशकं परत्र सादृश्याद्यसमानाधिकरणमतः पूर्वमीमांसामुपाक्षिपमहम् । चकारेति पुनरर्थकश्चकारः समुच्चये वा । अतोऽतिदेशकसद्भावरूपो हेतुः शुद्धः । अत उक्तं चकारसूचितमिति हेत्वन्तरं जीवतुल्यतायाम् । व्रतेति बृहदारण्यके सप्तान्नब्राह्मणेऽस्ति व्रतमीमांसा । 'अथातो व्रतमीमांसा प्रजापतिर्हि कर्माणि ससृजे तानि सृष्टान्यन्योन्येनास्पर्धन्त वदिष्याम्यहमिति वाग्दध्रे द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रमित्येवमन्यानि कर्माणि यथा कर्म' इति श्रुतेः । प्रभृतिशब्देन तृतीयस्कन्धेन्द्रियप्रसङ्गः संगृह्यते । तथाचायं सूत्रार्थः । **जीवगत्तिः** सप्तानां गतिः सप्तगतिस्तस्याः, एकत्वमविवक्षितम् । हेतौ पञ्चमी न तु ल्यब्लोपादाविति । सप्तानां गतिभिर्विशेष्यत इति विशेषिता तस्या भावः विशेषितत्वम् । टापो ह्रस्वः पञ्चमीति । नन्वेतस्य सूत्रस्योत्तराधिकरणे संबन्धेऽतिदेशकसद्भावरूपस्य हेतोः स्वरूपासिद्धत्वमक्षुण्णम् । सूत्रस्य नित्यत्वासाधकत्वेनानित्यत्वेन चक्षुराद्यसादृश्यादंशतः सौत्रतथाशब्दार्थसादृश्याभावे हेतुघटकातिदेशकसूत्रार्थांशाभावात् । ततश्चक्षुरादौ सादृश्याद्यभावाद्दितातिदिष्टधर्मवत्त्वाभावेन 'तादृशधर्मवत्त्वं प्राणेतिदिशति' इत्यादि सूत्रभाष्योक्तप्रतिज्ञाया न्यूनता । एतदरुचेन पूर्वाधिकरणमात्रशेषत्वे तु गौण्यसंभवसूत्रीये तेन बुद्धिस्थहेतुशुद्ध्यर्थानी-

केचिदिदं सूत्रमुत्तरसूत्रपूर्वपक्षत्वेन योजयन्ति । तत्रायमर्थः । ते प्राणाः कतीत्याकाङ्क्षायां, 'सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् सप्तासर्चिषः समिधः सप्त जिह्वाः'। 'अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः' इति । 'सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ' इति । 'नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी' । 'दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादशः' इत्येवमादिषु

भाष्यप्रकाशः ।

त्तराधिकरणे संबन्धे तु, एते हेतवो व्याख्यातरीत्या उत्सूत्रमेव बोध्याः । तेन न कापि न्यूनता ।

अत्र सर्वेऽपि वियदाद्यतिदेशमङ्गीकृत्य इन्द्रियाणामुत्पत्तिं वदन्ति । सन्निहितजीवातिदेशानङ्गीकारे तु केचन जीवस्यानुत्पत्तिराख्याता, प्राणानां तूत्पत्तिराचिख्यासितेत्यसंबद्धत्वं हेतुं वदन्ति ।

अपरे तु, उत्पत्त्यनुत्पत्तिबोधकयोः श्रुत्योः सद्भावेऽप्युत्पत्तिबोधकश्रुतीनां भूयस्त्वात् पूर्वतन्त्रे च 'विप्रतिषिद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात् स्वधर्मत्वम्' इति निर्णयं हेतुमाहुः ।

अन्ये तु, असद्वेति वाजिश्रुतिमपि ब्रह्मपरत्वेन व्याकुर्वन्तः, प्राणा वा ऋषय इति बहुत्वश्रुतिं च गौणीं वदन्तः, 'सदेव सोम्य' इति श्रुतेर्ब्रह्मातिरिक्तस्य प्रागवस्थानासंभवमेव हेतुमाहुः । इतरे तु, 'एतस्माज्जायते प्राण' इति श्रुतिमेव हेतुमाहुः ।

रश्मिः ।

त्यादिभाष्यविभागे न्यूनतेत्याकाङ्क्षायामाहुः एतस्येति । संबन्ध इति पूर्वपक्षत्वेन हेतुतासंबन्ध इत्यर्थः । सिद्धान्तपूर्वपक्षयोर्हेतुतासंबन्धात् । हेतव इति गौण्यसंभवादयः सूत्ररूपाः । उत्सूत्रमिति सूत्राणि विहायोपरिष्टात्कर्तव्याः । उद् अधिकाः समीपे सूत्राणां बोध्याः । 'अव्ययं विभक्ति समीप' इति सूत्रेणाव्ययीभावः । कृष्णस्य समीपमुपकृष्णमितिवत् । तत्समृद्धौ वा, मद्राणां समृद्धिः सुमद्रमितिवत् । एवेति भाष्यादेवकारः । न्यूनतेति भाष्यभाष्यविभागयोर्न्यूनता । वियदादीति । यथाहुः शंकरभाष्ये । यथातीतानन्तरपादादावुक्ता वियदादयः परस्य ब्रह्मणो विकाराः समधिगतास्तथा प्राणा अपि परस्य ब्रह्मणो विकारा इति योजयितव्यमिति सूत्रार्थ इति । केचनेति शंकराचार्याः । आचीति आसमन्तात्कथयितुमिष्टा । अपर इति भास्कराचार्याः । उत्पत्तीति यथाहुः या पुनरग्निप्रकरणश्रुतिः सा मुख्यार्था न । कथमवान्तरप्रलये ह्यग्निसाधनानां शर्करादीनां सृष्टिर्वक्तव्येति तदर्थोऽसावुपक्रमः । तत्राधिकारी पुरुषः प्रजापतिरविनष्ट एव । त्रैलोक्यमात्रं प्रलीनमतस्तदीयान्प्राणानालोक्य श्रुतिः प्रवृत्तेत्यनुत्पत्तिबोधकश्रुत्यविरोधः । अनुत्पत्तिबोधिका श्रुतिस्तु तत्प्राक्श्रुतिसूत्रे उक्ता । उत्पत्तिबोधिकाः श्रुतयस्त्वेवमुदाजह्रुः । 'पुरुष एवेदं विश्वं कर्मतपोब्रह्मपरामृतम्' इति 'ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम्' इति । 'आत्मनो दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्' इति । 'उत तमादेशमप्राक्षो येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इति यदा मुख्यार्थसंभवेपेक्षितार्थत्वेनान्यथा कल्पनमयुक्तमिति । हेतुमिति जीवातिदेशानङ्गीकारे हेतुम् । अन्य इति रामानुजाचार्याः । असद्वा इदमित्यग्निप्रकरणस्था तत्प्राक्श्रुतिसूत्र उक्ता । व्याकुर्वन्त इति । यथाहुः असद्वा इदमग्र आसीदित्यादिवाक्येपि 'प्राणशब्देन परमात्मैव निर्दिश्यते' इति तथा प्राण इति सूत्रे । गौणीमिति । यथाहुः सूत्रद्वयमेकीकृत्यर्षयः प्राणा इति बहुवचनश्रुतिर्गौणी बह्वर्थासंभवाद्ब्रह्मण एकत्वे-

नानासंख्या प्राणानां प्रतीता । तत्र श्रुतिविप्रतिषेधे किं युक्तमिति संशये सप्तैवेति प्राप्तम् । कुतः । गतेः । सप्तानामेव गतिः श्रूयते । 'सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिताः सप्त सप्त' इति । किंच । विशेषितत्वाच्च जीवस्योत्क्रमणसमये सप्तानामेव विशेषितत्वम् । अन्ये तु पुनरेतेषामेव वृत्तिभेदाद् भेदा इत्येवं प्राप्ते उच्यते ।

भाष्यप्रकाशः ।

तत् सर्वमरोचिष्णु । श्रुत्या व्युच्चरणस्य जीवप्राणादिसाधारण्येनोक्तत्वात् तस्य स्वरूपोत्पत्तिरूपत्वाभावेन तैत्तिरीये, 'तोयेन जीवान् व्यससर्ज भूम्याम्' इति जीवेऽपि केवलविसर्गश्रावणात् तस्यापि पृथक्करणरूपतया व्युच्चरणानतिरेकेण जीववत् प्राणानामप्युत्पत्त्यभावाज्जीववत् प्राणानामनुत्पत्तेरेवाचिख्यासिततया आद्यपक्षोक्ताया असंबद्धताया अभावात् । असद्वेति वाजिश्रुतौ मध्यप्राणेद्धान्यप्राणकृतसप्तपुरुषसृष्ट्यनन्तरं तदैक्यनिष्पादितस्यैकस्य पुरुषस्य प्रजापतित्वकथनेन तस्य प्राणानन्तरभावितया प्राणेषु तदीयत्वस्य वक्तुमशक्यत्वेन तद्विरोधानपायाद् द्वितीयपक्षोक्तपूर्वतत्रन्यायस्यासत्पक्षेऽप्यविरोधाच्च । एवं च, सदेव सोम्येति श्रुतिर्व्युच्चरणात् पूर्वं कालं परामृशति । व्युच्चरणोत्तरं भूतोत्पत्तेः पूर्वं कालं वाजिश्रुतिः परामृशतीति तयोर्विरोधाभावेन एतदग्रिमस्य योऽयं मध्यप्राण इत्यादिग्रन्थस्य विरोधेन च तृतीयपक्षोक्तायाः प्राणा वा ऋषय इत्यत्र गौण्या अप्यप्रयोजकत्वात् । एतस्माज्जायत इत्यस्यास्तुरीयपक्षोपन्यस्तायाः श्रुतेरपि व्युच्चरणश्रुतितुल्यत्वाच्च । सन्निहितजीवातिदेशानङ्गीकारे बीजानुपलम्भेन सर्वेषामेव शिथिलत्वादिति । तस्माद् भूतोत्पत्तेः पूर्वं जीवानामिन्द्रियाणां च व्युच्चरणं, न तूत्पत्तिरिति सिद्धम् ।

भिक्षुस्तूत्पत्तिक्रमविचारायैतदधिकरणम् । अतिदेशस्तु 'अन्तरा विज्ञानमनसी' इति

रश्मिः ।

नेति गौण्यसंभवादित्यंशस्यार्थः । अपरांशार्थमाहुः सदेवेत्यादि । यथाहुः तस्यैव परमात्मनः सृष्टेः प्रागवस्थानश्रुतेरेवेति तत्प्राक्श्रुतेश्चेत्यर्थम् । एवकारोऽन्यहेतुव्यावर्तकः । हेतुमिति जीवातिदेशाऽनङ्गीकारे हेतुम् । इतर इति माध्वाचार्याः । एवकारेण श्रुत्यतिरिक्तव्यवच्छेदः । जीवातिदेशानङ्गीकारे हेतुं मध्यप्राण इति । रामानुजमतेऽग्रे दूषणे स्फुटिष्यति अन्येति । 'यथा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह, बुद्धिश्च न विचेष्टते तामाहुः परमां गतिम्' इति काठकोपनिषदि श्रुतिस्तस्यां सप्तपुरुषश्रुतिः । शरीरान्तश्चरणं विहाय मोक्षार्थं गमनं परमा गतिरत्रास्ति । तस्येति प्रजापतेः । तदीयत्वेति प्राजापत्यत्वस्य । अपि तु प्रजापतौ प्राणीयत्वस्य वक्तुं शक्यत्वेनेत्यर्थः । अविरोधादिति । जीवलिङ्गबाहुल्यस्य प्राक् 'तथा प्राणः' इति सूत्रे उपपादनादिति भावः । तत्प्राक्श्रुतेश्चेति सूत्रभाष्यानुसारेणाहुः एवं चेति । पूर्वमिति अवान्तरसृष्टौ पूर्वं कालम्, मध्यप्राण इति रामानुजभाष्ये । विरोधेनेति प्राणेषु तदीयत्वं न प्रजापतौ प्राणीयत्वमित्युक्तविरोधात् । अप्रयोजकेति विरोधपरिहारार्थं गौणी स तु पूर्वं कालमित्यादिनैवोपहत इत्यप्रयोजकत्वात् । व्युच्चरणेति तुल्यत्वं जनी प्रादुर्भाव इति धातुपाठात् । अवान्तरसृष्टौ प्रजापतौ प्राणीयत्वादाहुः तस्मादिति । विज्ञानेति । तथा च प्राणः तथा विज्ञानमनसी इवेति सूत्रार्थः । क्रमस्तु गतपादस्थं सूत्रद्वयात्मकमधिकरणं नवमं यत्र स भगवान् सिद्धान्तरीत्या क्रममङ्गीचकारेति ततोऽवसेयः । अनयोरिति 'अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात्' 'तथा प्राणः' इत्यनयोः ।

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ६ ॥ (२-४-२)

पूर्वसंबन्धे उत्सूत्रं पूर्वपक्षः । तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । **हस्तादयः** सप्तभ्योऽधिकाः 'हस्तौ चादातव्यं च, उपस्थश्चानन्दयितव्यं च, पायुश्च विसर्जयितव्यं च, पादौ च गन्तव्यं च' इति । चक्षुरादिगणनायामेतेऽपि चत्वार इन्द्रियत्वेन गणिताः । **स्थिते** सति श्रुतौ गणनया चक्षुरादितुल्यत्वे सति । **अतो** हेतोः सप्तैवेति न, किंत्वेकादश । अवान्तरगणनासूचनयाऽसंभवाभिप्राया

भाष्यप्रकाशः ।

सूत्रस्थयोर्विज्ञानमनसोरित्याह । तन्मन्दम् । अनयोरेकतरसूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः । विज्ञानमनसी इत्यत्रोपलक्षणविधया अन्येषामपि प्राणानां ग्रहीतुं शक्यत्वात् । अत्रापि प्राणमध्ये तयोरपि निविष्टत्वाच्चेति ॥ ५ ॥

इति प्रथमं तथा प्राण इत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

एवमेतेनाधिकरणेन प्राणानां जीवतुल्यत्वं समर्थितम् । अतः परं तेषां संख्या निर्धार्यते । तत्र सप्तगतिसूत्रस्य संबन्धं केचन वदन्ति तदाहुः केचिदित्यादि । भाष्यं तु निगदव्याख्यातम् ।

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ६ ॥ ननु सप्तगतिसूत्रस्य पूर्वाऽधिकरणशेषत्वे एतस्याधिकरणस्य कथं सिद्धिरित्यत आहुः पूर्वेत्यादि । उक्तप्रकारक एव पूर्वपक्षः, सूत्रं विहाय उपरिष्टात् कर्तव्यस्ततः सिद्धिरित्यर्थः । व्याकुर्वन्ति तुशब्द इत्यादि । अत इति चक्षुरादितुल्यत्वात् । ननु तर्हि सप्तादिगणनायाः किं प्रयोजनमत आहुः अवान्तरेत्यादि । सप्तगणना, चक्षुस्त्वग्घ्राणरसनश्रवणमनोवाचामितरेन्द्रियापेक्षया बहूपकारकत्वेन प्राधान्यसूचनया । अष्टगणना ग्रहपदकथनाद् बन्धकत्वसूचनया । नवगणना अनावृतनवद्वारसूचनया । दशगणना केवल-

---

रश्मिः ।

ननु तथा प्राण इत्यत्र सर्वे प्राणाः, अन्तरा विज्ञानमनसी इत्यत्र द्वौ प्राणावित्यसामञ्जस्यमित्यत आहुः **विज्ञानेति** । **ग्रहीतुमिति** लाघवेनेति भावः । **अत्रापीति** 'तथा प्राणः' इति सूत्रेऽपि । **तयोरिति** विज्ञानमनसोः । अत एकरूपत्वादनयोरेकतरसूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तिरिति ॥ ५ ॥

इति प्रथमं तथा प्राण इत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

सप्त, केचनेति शंकररामानुजमाध्वादयः । **निगदेति** सप्त प्राणा इति मुण्डकेऽस्ति । **अष्टाविति** श्रुतिरार्तभागब्राह्मणेऽस्ति । **एवमग्रेऽपि** । सप्तानामिति मुण्डकेऽस्ति । **एवेति** श्रुतिसत्त्वादेवकारः । **विशेषितेति** । शारीरकब्राह्मणे । स यत्र चाक्षुष इत्यादिद्वितीयकण्डिकायां सप्त प्राणाः । तृतीयकण्डिकायां तस्य हैतस्येत्यादिरूपायां जीवस्योत्क्रमणमिति पूर्वापरयोर्विशेष्यविशेषणभावाद्विशेषितत्वम् । **अन्य** इति प्राणाः । एवं **निगदव्याख्यातम्** ॥ ५ ॥

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ६ ॥ **श्रुतिस्तु** प्रश्नोपनिषदि । **प्राधान्येति** द्वितीयमुण्डके 'सप्त प्राणाः' इत्यादिश्रुतिः 'सप्त शीर्षण्याः' तत्र **प्राधान्यसूचनया** । क्वचिच्च सप्त जिह्वा इत्यत्र सप्त होमा इति पाठः । **बन्धकत्वेति** । मृत्युस्वरूपकथने ब्राह्मणेऽष्टौ ग्रहा अष्टा-

अधिकसंख्याऽन्तःकरणभेदादिति । एकादशैवेन्द्रियाणीति स्थितम् ॥ ६ ॥

इति द्वितीयाध्याये चतुर्थपादे द्वितीयं हस्तादय इत्यधिकरणम् ॥

भाष्यप्रकाशः ।

द्वारमात्रसूचनयेत्येवं संभवाभिप्राया । संभवन्ति ह्येकादशसंख्यायामेताः संख्या इत्यभिप्राया । चतुर्दशसंख्या त्वन्तःकरणस्य चतुर्विधत्वात् तदभिप्राया । तथाचैतज्ज्ञापनं प्रयोजनमित्यर्थः । तर्ह्येकादशैवेति कथं निर्णय इत्यत आहुः एकादशेत्यादि । गीतायां क्षेत्रकथने, 'ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः' इत्युक्त्वा, 'महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च' इत्यहंकारादीन् भिन्नतयोक्त्वा, 'इन्द्रियाणि दशैकं च' इति कथनाद् ब्रह्मसूत्रपदेष्वेकादशैवेन्द्रियाणीति निर्णीतमित्यर्थः । नच पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणीति दशोक्ताः एकं चेति भिन्नतया कथनात् संख्यापूरणस्य चानिन्द्रियेणापि मनसा, 'यजमानपञ्चमा इडां भक्षयन्ति' इतिवत् संभवान्न मनस इन्द्रियत्वमिति वाच्यम् । अनिन्द्रियत्वसिद्धेः पूर्वं तथा संख्यापूरणस्यापादयितुमशक्यत्वात् । भेदेन कथनस्य तूभयेन्द्रियनायकतयोत्कर्षबोधनार्थत्वात् । अन्यथा पूर्वार्धे बुद्ध्यादिभिः सहैव क्रमापत्तेः ।

यत्तु 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था ह्यर्थेभ्यश्च परं मनः' इति, 'बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च', 'इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्' इत्यादिश्रुतौ इन्द्रियेभ्यः परं मनः । 'इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः', 'मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तपः' इत्यादिस्मृतौ च भेदेन

रश्मिः ।

वतिग्रहा इत्यत्र श्रुतौ ग्रहत्वं च बन्धनभावो गृह्यते । बध्यते क्षेत्रज्ञोऽनेन ग्रहसंज्ञकेन बन्धनेन । तथा च स्मृतिः 'पुर्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन स युज्यते । तेन बद्धस्य वै बन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन वा' इति । पुरि देहे । प्राण आद्यो यस्य स जीवः । तेन प्राणाद्यष्टकेन । अनावृतेति । नाभेर्द्वारस्यान्यस्य च ब्रह्मरन्ध्रस्य रूपद्वारस्य मूर्ध्न्यावृतत्वाद्विशेषणम् । सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चाविति श्रुतौ शीर्ष्णि भवाः सप्त चक्षुरादिरूपाः प्राणाः द्वौ पायुमेढ्ररूपाववाञ्चावधोभागगताविल्यर्थः । केवलेति आवृतानावृतद्वारमात्रसूचनया । अत्र नाभेर्दशमत्वम् । 'नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी' इति श्रुतेः । चतुर्दशेति । मुण्डके सप्त इमे लोका इत्यस्यां श्रुतौ सप्त सप्तेति श्रावणाच्चतुर्दशसंख्या । शंकरभाष्ये तु प्रतिपुरुषाभिप्रायेणेयं वीप्सा प्रतिपुरुषं सप्त सप्त प्राणा इति पूर्वपक्षग्रन्थेऽस्ति । गुहाशयपदस्य बुद्धिं वाच्यामाहुर्माध्वाः । गुहायां हृदयाकाशे शेरत इति गुहाशया इत्युपनिषद्भाष्ये शंकराचार्याः । अत्र तु गुहाशयादिति पञ्चम्यन्तमिवास्ति । शंकरभाष्येपि । चतुरिति मनोबुद्धिचित्ताहंकारैश्चतुर्विधत्वात् । एवेति सप्तादिव्यवच्छेदकः । वेदेषु विशये गीतासंशयापहेत्याशयवन्त आहुः गीतायामिति । ब्रह्मसूत्रेति । यत्तु गीताभाष्यादौ ह्युक्तं तत्तु 'अनागतमतीतं च' इति वाक्यादर्शनात् । एवेति । श्रीभागवते 'श्रोत्रं त्वग्दर्शनं घ्राणं जिह्वेति ज्ञानशक्तयः । वाक्पाण्युपस्थपाय्वङ्घ्रिः कर्माण्यङ्गोभयं मनः' इति संवादात् । यजमानेति । अत्र नृत्वेपि यजमानस्य पञ्चत्वसंख्यापूरकत्वमस्ति । यजमानः पञ्चमो येषामृत्विजामिति । इडापदस्य यागनामधेयत्वं पूर्वमीमांसायामस्ति । तथेति अनिन्द्रियत्वप्रकारेण । आपादेति । यदि मनसोऽनिन्द्रियत्वं स्यात्तदा पञ्चमसंख्यापूरकत्वं न स्यादित्यापादयितुम् । अन्यथेति । अनिन्द्रियत्वार्थं भेदेन कथने सप्तम्या लुक् तथाशब्दात् । क्रमेति मनसः क्रमापत्तेः । अर्था इति

भाष्यप्रकाशः ।

निर्देशान्मनो नेन्द्रियम् । क्वाचित्कमेकादशवचनं तु मनस इन्द्रियप्रवर्तकत्वेनोपचारात् । नचेन्द्रियेभ्यः परा इत्यादिषु गोबलीवर्दन्यायेन पृथग्वचनमिति वाच्यम् । इन्द्रियलक्षणस्य बुद्ध्यादावसंभवात् । किं तल्लक्षणमिति चेद् एकजातीयमात्रव्यापारकरणत्वमेव । अन्यथा शरीरादीनामपीन्द्रियत्वप्रसङ्गात् । अन्तःकरणस्य तु चाक्षुषादिवचनादिरूपनानाजातीयज्ञानकर्म प्रति करणत्वेनाऽस्य लक्षणस्यान्तःकरणे अभावादिति भिक्षुराह तन्न । उक्तश्रुतिस्मृतीनां मनसो बलवत्त्वबोधनेनाप्युपपत्तेः । गीतायाम्, 'इन्द्रियाणां मनश्चास्मि' इति वाक्येन, पञ्चमस्कन्धे पुरञ्जनोपाख्याने च, 'एकादशेन्द्रियचमूः पञ्चसूनाविनोदकृत्' इति वाक्येन च मनसस्पीन्द्रियत्वसत्ताया निश्चयात् । नच लक्षणाभावः । देहस्थत्वे सति ज्ञानक्रियान्यतरकरणत्वं वा, तथात्वे सति

रश्मिः ।

विषयाः । **विषयानिति** देशान् । **भेदेनेति** इन्द्रियेभ्यो भेदेन । **क्वाचित्कमिति** । 'दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादश' इत्यादिश्रौतम् । **उपचारादिति** इन्द्रियपदस्य स्वप्रवर्तके लक्षणा प्रवर्तकत्वसंबन्धरूपा तद्रूपात् । **गोबलीति** गोपदवाच्यत्वेपि बलीवर्दस्य पृथग्वचनं किंचिन्निमित्तेन तन्न्यायेन । **असंभवादिति** तथा च न गोबलीवर्दन्यायप्रवृत्तिरिति भावः । **एकजातीयेति** संयोगसंयुक्तसमवायत्वादिजातीयमात्रव्यापाराः संयोगादयस्तत्प्रयुक्तं करणत्वमेव । शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमिन्द्रियत्वमित्यस्यात्मन्यतिव्याप्तेरेवकारः । **एकजातीयमात्रेति** विशेषणकृत्यमाहुः **अन्यथेत्यादि** । उक्तप्रकाराद् व्यापारे भिन्ने प्रकारे सति शरीरस्य विभक्तपदार्थान्तर्गतमायांशसंवलितत्वेन प्रवृद्धसत्त्वस्यादिपदेन तादृशसत्त्वस्य रजसस्तमसश्च ग्रहणम् । तत्र चाक्षुषादिज्ञानानि प्रति वचनादिकर्माणि प्रति च करणत्वेन व्यापारा अपि संयोगत्वसंयुक्तसमवायत्वादिभिरनेकजातीया इति नातिव्याप्तिः । सत्त्वशुद्धिरपि भवति व्यापारः । नानाप्रकारे द्वितीयपक्षेपि बोध्यम् । **बलवत्त्वबोधनेनेति** श्रौतस्मार्तपरपदैर्बलवत्त्वस्य बोधनेनेत्यर्थः । परत्वं सर्वत्र प्रसिद्धं नियामकत्वमेकवाक्यताया इति भावः । उपपत्तेर्जाघन्यं मन्यमानं प्रत्याहुः **गीतायामित्यादि** । गीताया वेदार्थसंदेहे मतल्लिकात्वस्य सर्वाचार्यसंमतत्वादिति । तद्विस्ताररूपं भागवतमप्याहुर्दार्ढ्यार्थम् । **पञ्चमेत्यादि** । माभूत्तल्लक्षणसंचारः सभागवतलक्षणं संचरत्वित्याहुः **देहस्थत्व** इत्यादिना । अत्र प्रथमं लक्षणं तृतीयस्कन्धे षड्विंशे **सुबोधिन्यां** विशेषणरहितमस्ति । तत्र सर्वेन्द्रियगुणाभासेऽतिव्याप्तिः । तस्य सर्वेन्द्रियविवर्जितत्वेनेन्द्रियत्वाभावात् । तथा च गीता 'सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम्' इति । तथा च विराजोऽत्र प्रकरणाद्देहस्थत्वमिति लभ्यतेऽत उक्तं **देहस्थत्वे सतीति** । तथा च **सुबोधिनी** 'तैजसानीन्द्रियाण्येव' इत्यत्र ज्ञानक्रियान्यतरकरणमिन्द्रियमिति । करणमतीन्द्रियमिति वेति । देहस्थत्वं प्राणादावतिव्याप्तमितो विशेष्यम् । जन्यज्ञानकर्मणोर्मनआदौ स्थितेर्देहस्थत्वे सतीन्द्रियत्वं स्यादतो विशेष्यम् । विशेष्ये ज्ञानक्रिये विवक्षिते ग्राह्ये अतो जन्यज्ञानक्रिययोरविवक्षितत्वान्न लक्षणस्यातिव्याप्तिः । द्वितीयस्कन्धपञ्चमाध्यायसुबोधिन्यां द्वितीयलक्षणमस्ति । खानीन्द्रियाणि तत्फलानि चाक्षुषज्ञानादीनि तैरात्मास्तीति ह्यात्मसत्तां ज्ञापयन्तीति लक्षणसमन्वयः । तथा च **सुबोधिनी** 'तैजसात्तु विकुर्वाणात्' 'इत्यत्र इन्द्र आत्मा ईयते अनेनेतीन्द्रियम्' इति उपपादितं च तत्रैव । 'आत्मा हि न चाक्षुषः, नाप्यन्येन्द्रियग्राह्यः । व्यवह्रियते च देवदत्तस्त्वं यज्ञदत्तस्त्वमिति । स चात्मा पश्यति

भाष्यप्रकाशः ।

स्वफलेनात्मसत्ताज्ञापकत्वं वेति लक्षणस्य संभवात् । यद्वा इन्द्रियत्वमनिन्द्रियत्वं चेत्युभयमप्यस्तु । नच भावाभावविरोधः । अनिन्द्रियत्वस्य अविद्यावद्धर्मान्तरत्वेनाप्युपगन्तुं शक्यत्वात् । यमे देवत्वपितृत्वयोरिव मनसि क्रियाज्ञानमयत्वयोरिवैतयोरप्युभयोर्निवेशे बाधकाभावात् । विशेष-

रश्मिः ।

शृणोतीत्येवं प्रतीयते' इति । इदं लक्षणं देहेऽतिव्याप्तम् । स्वं देहः तस्य फलं भवाय नाशाय च कर्मकरणं तेनोपाध्यवच्छिन्न आत्मास्तीत्यात्मसत्तां ज्ञापयति सः । अतोऽप्युक्तम् । **तथात्वे सतीति** विशेषणम् । देहस्थत्वं प्राणादावतिव्याप्तमतो विशेष्यम् । अथापि देहस्थत्वे परमात्मनः सत्त्वे कारणत्वे च सत्यप्यकरणत्वान्न तत्रातिव्याप्तिः । **प्रस्थानरत्नाकरे** व्यापारवदसाधारणकारणस्य करणत्वात् । आविर्भावकशक्त्याधारस्य च कारणत्वात् । अनन्यथासिद्धत्वे सति कार्यनियतपूर्ववर्ति कारणमिति लक्षणस्यान्योन्याश्रयग्रस्तत्वम् । पूर्ववर्तित्वस्य कार्यसापेक्षत्वात् कार्यस्य च नियतपश्चाद्भावित्वात् । बाह्यात्मान्तरात्मपरमात्मलक्षणान्यात्मोपनिषदि विद्यन्ते । ननु लक्षणद्वयस्य किं प्रयोजनमिति चेन्न । एकस्य सर्वसिद्धान्तान्तर्गतत्वाद्द्वितीयस्य शास्त्रार्थवत्त्वात् । 'सर्वसिद्धान्तगुम्फिता'इति तृतीयस्कन्धसुबोधिन्यन्ते तृतीयस्कन्धविवृतिविशेषणात् । 'भक्तेषु शास्त्रहृदयेषु निवेदयामि शास्त्रार्थतो यदि हरिर्भवतामभीष्टः' इति द्वितीयस्कन्धान्ते कारिकायाः । ज्ञानक्रियेत्यादिलक्षणद्वयं तु 'तत्त्वानि दशापि भिन्नानीति नैकं लक्षणं निर्दिष्टम्' इति तत्रैव **सुबोधिनी**प्राप्तस्वरसम् । इदानीमेकादशैवेन्द्रियाणीति भाष्यमिन्द्रियत्वांशपरं वाक्येषु द्वैविध्यात्तथैव स्व**प्रस्थानरत्नाकरे** प्रत्यपादि ह्यत आहुः **यद्वेति** । **अविद्यावदित्यादि** । यथाऽविद्याऽज्ञानं न ज्ञानाभावः, किंतु ज्ञानविरुद्धा संपत्तद्वदनिन्द्रियत्वस्येन्द्रियविरुद्धसंपद्भावरूपत्वे**नोपगन्तुं शक्यत्वादित्यर्थः** । **यम** इत्यादि श्रीभागवते । **क्रियेत्यादि** । ज्ञानकर्मेन्द्रियनियामकत्वात् क्रियाज्ञानमयत्वे मनसो बोध्ये । 'उभयं मनः' इति भगवद्वाक्यात् । **विशेषेत्यादि** । प्रमेयप्रकरणे तैजसाहंकारोपादेयत्वे सति ज्ञानक्रियान्यतरकारणमिन्द्रियमिति गौणलक्षणमुक्त्वा देहसंयुक्तत्वे सति स्वफलेनात्मज्ञापकत्वं मुख्यं लक्षणमुक्तम् । साक्षाद्भ्रुचरणेपि सत्त्वात् । तत्र तैजसाहंकारोपादेयत्वाभेदेन पूर्वलक्षणस्य गौणत्वात् । मीमांसकास्तु यत्संप्रयुक्तेर्थे विशदवभासं ज्ञानं जनयति तदिन्द्रियमिति । संप्रयुक्ते संयोगादिसंबन्धेन संबन्धिन्यर्थे विशत् । तैजसवेशः प्रवेशः प्रसिद्धः । तद्वत्तदिन्द्रियस्येत्येवमन्यत्रोन्नेयम् । नैयायिकास्तु शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमिन्द्रियत्वमाहुः । तदनन्तरविशेषलक्षणानि । तत्र व्यवहारजनकमिन्द्रियं वह्निदेवताकमिन्द्रियं वा वाक् । शिल्पजनकमिन्द्रियमिन्द्रदेवताकमिन्द्रियं वा दोः । आनन्दजनकमिन्द्रियं प्रजापतिदेवताकमिन्द्रियं वा मेढ्रम् । गतिजनकमिन्द्रियं विष्णुदेवताकमिन्द्रियं वाङ्घ्रिः । विसर्गजनकमिन्द्रियं मित्रदेवताकमिन्द्रियं वा पायुः । गोलकान्येषां प्रसिद्धानि । एतावान्परं विशेषः । दोरादिचतुष्कमन्यदेवतावच्छेदेनापि कार्यं जनयति । अन्यथा मल्लविद्याकुशलानां खञ्जानां च हस्ताभ्यां चलनम् । विषयेन्द्रियसंयोगाच्चक्षुरादिष्वानन्दः । पद्भ्यां तालादिवादनम् । नेत्राभ्यामश्रु शरीरे च स्वेदरोमहर्षादयो न स्युः । वागिन्द्रियं तु न तथेति । ज्ञानेन्द्रियलक्षणानि कर्मेन्द्रियेभ्यः पश्चात् । तत्र नभोगुणविशेषत्वेन शब्दग्राहकमिन्द्रियं वा दिग्देवताकमिन्द्रियं वा श्रोत्रम् । वायुविशेषगुणविशेषत्वेन स्पर्शग्राहकमिन्द्रियं वायुदेवताकं वा त्वक्, एवमग्रेपि । पार्थिवेषु

अणवश्च ॥ ७ ॥ (२-४-३)

सर्वे प्राणा अणुपरिमाणाः। गतिमत्त्वेन नित्यत्वे अणुत्वमेव। परिमाण-प्रमाणाभावात् पुनर्वचनम् ॥ ७ ॥

इति द्वितीयाध्याये चतुर्थपादे तृतीयं अणवश्चेत्यधिकरणम् ॥

भाष्यप्रकाशः।

विचारस्तु प्रस्थानरत्नाकरे मया कृत इति नेह प्रपञ्च्यते। तस्मादन्येषां वृत्तिभेदत्वेनान्तःकरण एव निवेशादेकादशैवेन्द्रियाणीति सिद्धम्।

अन्येऽपि सर्वं एकादशपक्षमेवाद्रियन्ते।

माध्वास्तु। बुद्धिं निवेश्य द्वादशप्राणपक्षमङ्गीकुर्वन्ति। श्रुतिं च कांचिल्लिखन्ति। इन्द्रियाणि कतीति न विचारयन्ति। तत्रोदासीना वयम् ॥ ६ ॥

इति द्वितीयं हस्तादय इत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

अणवश्च ॥ ७ ॥ संख्यां निर्धार्य परिमाणं निर्धारयतीत्याशयेन व्याकुर्वन्ति सर्वं इत्यादि। सर्वेषां प्राणानां पूर्वोक्तरीत्या नित्यत्वे सिद्धे गतिमत्त्वेनाणुत्वमेवेत्यर्थः। अयं च हेतु-

रश्मिः।

गन्धस्य सामान्यत्वाद् गन्धलक्षणेऽपि न विशेषपदवैयर्थ्यम्। गन्धग्राहकमिन्द्रियमश्विनीकुमार-देवताकं वा घ्राणम्। रूपग्राहकमिन्द्रियं सूर्यदेवताकमिन्द्रियं वा चक्षुः। रसग्राहकमिन्द्रियं वरुण-देवताकं वा रसनम्। सिद्धमाहुः **तस्मा**दिति। **अन्येषां** बुद्धिचित्ताहंकाराणाम्। **एकादशै**वेति। माध्वोपन्यस्तश्रुतेः पाक्षिकत्वादन्योपन्यस्तानामविरोधादेवकारः। **सिद्ध**मिति भाष्यीयस्थितपद-व्याख्यानात्स्थितमित्यर्थः। तेन च सौत्रस्य **स्थित**पदस्य सिद्धमित्यर्थ इत्यजिज्ञपन्। **शंकराचार्य**-भाष्ये तु हस्तादयस्त्वपरे सप्तभ्योतिरिक्ताः प्राणाः श्रूयन्ते। हस्तौ वै ग्रहः स कर्मणातिग्रहेण गृहीतो हस्ताभ्यां हि कर्म करोतीत्येवमाद्यासु श्रुतिषु स्थिते सप्तत्वातिरेके सप्तत्वमन्तर्भावाच्छक्यते संभावयि-तुमित्येवं स्थितपदं व्याख्यातम्। तद्वद्वा मुण्डकश्रुतौ सप्तत्वे स्थिते वाच्यतयेति व्याख्येयं सिद्ध-पदस्य स्थितपदव्याख्यानत्वाभावे। स्थिते शरीरस्थिते जीवे हस्तादयोपि सन्त्येवातो नैवम्। हस्तादयो न सन्तीत्येवं न मन्तव्यमित्यर्थ इति **रामानुजाचार्याः**। **अन्य** इति *माध्वाचार्य*-व्यतिरिक्ताः। **कांचि**दिति सप्तगतिसूत्रे आभासे 'द्वादश वा एते प्राणा द्वादश मासा द्वादशा-दित्या द्वादश राशयो द्वादशश्च ग्रहाः' इति कौण्डिन्यश्रुतिम्। **न विचारयन्ती**ति द्वादशप्राण-पक्षमङ्गीकुर्वन्ति परं तर्करूपं विचारं मनोभेदो बुद्धिरिति न कुर्वन्तीत्यर्थः। **उदासीना** इति। मतस्य श्रौतत्वेन विकल्पपर्यवसानात्पक्षनिवेशकान्तर्भावात्तन्मतादुत् उपरिष्टात् **आसीना** गीतोपष्टब्धत्वेन स्वमतस्येत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति द्वितीयं हस्तादय इत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

अणवश्च ॥ ७ ॥ **परिमाण**मिति। व्यापीन्यणूनि वाक्षाणि, सांख्या व्यापित्व-मूचिरे। वृत्तिलाभस्तत्र देहकर्मवशाद्भवेत्। देहस्य वृत्तिमद्भागेष्वेवाक्षत्वं समाप्यतामिति सांख्य-पूर्वपक्षे उत्क्रान्त्यादिश्रुतेस्तानि ह्यणूनि स्युरदर्शनादित्येवमणुपरिमाणमित्यर्थः। **गतिमत्त्वेने**ति

---

१ वर्ति।
२३ ब्र० सू० १०

भाष्यप्रकाशः ।

रतिदेशात् प्राप्तश्चकारेण सूचितः । सूचनप्रयोजनमाहुः परिमाणेत्यादि । सप्तान्नब्राह्मणे, 'त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः' इति यदानन्त्यश्रवणं तत्तु कालत एव तथात्वबोधकम् । अनन्तमेव स लोकं जयतीति फलोक्त्या तथाऽवसायात् । अतो जीवे यथाऽऽराग्रमात्रत्वं तथा प्राणेष्वश्रवणात् पुनर्वचनमित्यर्थः । एतेन शरीरपरिमाणत्वं संकोचविकाशशालिपरिमाणत्वं व्यापकत्वं च निवारितम् । तेन चक्षुर्मनोवाचां दूरगमनम् । त्वचः सर्वशरीरव्याप्तिश्च सामर्थ्येन वा

रश्मिः ।

उत्क्रान्त्यादिश्रुत्युक्तेन । अयमिति गतिमत्त्वरूपो हेतुः । जीवधर्मातिदेशेन प्राप्तः सौत्रेणानुक्तस्य हेतोः समुच्चायकेन चकारेण द्योतकेन सूचितः । अतीति । तथा प्राण इत्यत्रोक्तः । सूचनेति परिमाणासिद्धिरूपम् । अन्यथान्येनासौत्रेणानुक्तस्य हेतुना प्राणेष्वेवाणुत्वं सिद्ध्येत् । हेतुमात्रस्यातिदेशानङ्गीकारे बाधकाभावात् । सूत्रेऽसूचनात् । उद्दिष्टेनातिदिष्टबाधदर्शनाच्च । त एत इति वागादयः समाः । केन रूपेणेत्यपेक्षायामाह सर्व इति । आधिदैविकरूपेणाशेषजगद्व्याप्तिमन्त इत्यर्थः । कालत इति मुक्तिकालत इत्यर्थः । एवकारेण देशव्यवच्छेदः । तथा चाणव एवानन्ता अनन्तकालावस्थायिनः । परमाणुवदन्यनये । अनन्तमेवेति 'स यो हैतानन्तवत्तया सोऽन्तवन्तं लोकं जयत्यथ यो हैताननन्तानुपास्ते' इत्युक्त्वोच्यतेऽनन्तमेवेत्यादिश्रुतिः । देशत आनन्त्ये सिद्धस्य लोकस्य साधनरूपो जयोऽनन्वितः स्यादिति भावः । अवसायादिति । माध्वास्तु 'अणुभिः पश्यत्यणुभिः शृणोति प्राणा वा अणवः प्राणैरेतद्भवति' इति कौण्डिन्यश्रुतिमाहुः । रामानुजाचार्यास्तु उपास्यप्राणबहुत्वानुरोधिनीं श्रुतिमाहुः । तेन 'गोविन्दान्मृत्युर्बिभेति' इति गोपालतापिनीयं समर्थितम् । न तु कार्यलक्षणस्येन्द्रियेष्वतिव्याप्तिः । पुरुषविधब्राह्मणसत्त्वात् । शरीरेति । शंकराचार्यमतमिदं सूक्ष्माः परिच्छिन्नाश्चैते प्राणा इति भाष्यात् । नैयायिकानां च । तत्र त्वचि स्पष्टम् । सकलशरीरावच्छेदेन स्पर्शोपलम्भात् । संकोचेति । मुक्तावल्यां मनोनिरूपणे पूर्वपक्ष्याशयोयम् । यथाहुः मनसोणुत्वोक्त्यनन्तरम् । न च दीर्घशष्कुलीभक्षणादौ नानावधानभाजां च कथमेकदा नानेन्द्रियजन्यज्ञानमिति वाच्यम् । मनसोतिलाघवाज्झटिति नानेन्द्रियसन्निधानान्नानाज्ञानोत्पत्त्योत्पलशतपत्रभेदादिवद्यौगपद्यप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वात् । न च मनसः संकोचविकाशशालित्वादुभयोपपत्तिरस्त्विति वाच्यमिति । समाधानं तु नानावयवतन्नाशकल्पनागौरवादिति । व्यापकत्वमिति व्यापकधर्मस्य व्यापकत्वनियमाद्गोविन्देन्द्रियाणां व्यापकत्वे क्रीडाप्रतिबन्धात् 'मदन्यत्ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपि' 'श्रीमद्गोकुलदद्कृतारा' इत्यादिवाक्यविरोधान्निर्धारितम् । 'सर्वतः पाणिपादान्तम्' इत्यत्रान्तशब्दाज्ज्ञानमार्गीयत्वाच्च न दोषः । उपासनादिभिर्व्यापकत्वम् । दूरश्रवणदर्शनादिकं तु यमपुरुषेष्वपि । तेन चेति अणुत्वव्यवस्थापनेन च । चक्षुर्दूरगमनं तावत्प्रत्यक्षखण्डे प्रस्थानरत्नाकरे उक्तम् । वृत्तिरूपेण चाक्षुषे तु नयनकिरणा विषयपर्यन्तं गच्छन्तीन्द्रियान्तरे तु किरणाभावादिन्द्रियेण सह विषयं मनः प्राप्नोति तदा क्रमेण सहैव वा निर्विकल्पकं सविकल्पकं च तत्तदिन्द्रियसंसृष्टे मनस्युत्पद्यते । ज्ञानद्वयेपि विषयेन्द्रियस्पर्शादिकं व्यापारः । अनेनार्चीरूपाणां किरणानां सूर्यकिरणानां सूर्यमण्डलाद्भेदस्य 'आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपति' इत्यनुवाके श्रावणात्तैरखिलमेरूत्तरदेशैर्व्याप्तुवानस्यादित्यमण्डलस्य दशसहस्रयोजनपरिमाणस्मरणेन तेषां तत्परिमाणाबाधकत्ववत्सूर्याध्यात्मिकचक्षुषः किरणानामपि तथात्वेन

भाष्यप्रकाशः ।

गुणव्याप्त्या वेति बोधितम् । मोक्षे च तेषामपि सत्संपत्तिरिति च बोधितम् । नन्वेतेषां को वा गुणो यो बहिः प्रसरतीति वक्तव्यम् । यदि न वक्तुं शक्यते तर्हि मिथ्यैवायमुद्यम इतिचेन्न । चक्षुर्मनोवाचां तेजोमयदेवताधिष्ठितत्वात् तदंशत्वाच्च रूपमेवेति वदामः । 'तेजोमयीवाग्' इति श्रुतेश्च । त्वचस्तु स्पर्श एव । अथवा । 'यन्न स्पृशन्ति न विदुर्मनोबुद्धीन्द्रियासवः' इति षष्ठस्कन्धे नारदकृत उपदेशे मनःप्रभृतीनां ब्रह्मकर्मकस्पर्शज्ञानयोर्निषेधमुखेन तेषु स्पर्शज्ञानयोरङ्गीकारात् स्पर्श एव सर्वत्र यथोचितो भवतु । नच तस्य प्रत्यक्षापत्तिः शङ्क्या । अणुगुणत्वेनातीन्द्रियतया कार्यैकानुमेयत्वात् । इन्द्रियाणां प्राप्यप्रकाशकारित्वस्य नियतत्वादिति । यत् पुनः

रश्मिः ।

श्रुत्यविरोध उक्तः । 'मनसैवानुद्रष्टव्यम्'इति श्रुत्या चन्द्रदेवताकत्वेन मनसो नानाकिरणशालिन ईक्षत्यधिकरणभाष्योक्तप्रकारेण कामवर्जितातिशुद्धस्य **दूरगमनं** ब्रह्मपर्यन्तगमनम् । तथा वाचां दूरगमनं वीचीतरङ्गन्यायेन प्रसिद्धम् । त्वचः सर्वशरीरव्याप्तिस्त्वाचप्रत्यक्षे । **सामर्थ्येन** वेति देवतासामर्थ्येन । तथा प्राण इत्यधिकरणे प्राणे जीवधर्मातिदेशस्य सिद्धान्ताङ्गीकारात्सर्वशरीरे जीवचैतन्येनेव । वाकारद्वयार्थः क्वचित्पूर्वतन्त्रे प्रसिद्धः । 'सेवायां वा कथायां वा' इतिवत् । **मोक्ष** इत्यादि । इदं च तत्प्राक्श्रुतेश्चेति सूत्रे चकारान्मोक्ष इत्यादिभाष्ये स्पष्टम् । गुणव्याप्तिं प्रपञ्चयन्ति स्म **नन्वेतेषा**मित्यादिना । **अयमिति** अणुत्वप्रसाधनलक्षणः । तेजोमयेत्याद्यं ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणेऽत्रैवाग्रे स्फुटम् । **रूपमेवेति** । तेजस्तन्मात्रत्वस्य तल्लक्षणत्वादिति भावः । एवकारेण चक्षुषः सूर्यदेवताकत्वेन तद्रश्मयो व्यवच्छिद्यन्ते । मनसस्तु कामसंकल्पादिनानावृत्तयो व्यवच्छिद्यन्ते । वाचस्तु व्यवहारजनकत्वरूपवृत्तिर्व्यवच्छिद्यते । **प्रस्थानरत्नाकरे** तु गुणाद्वालोकवदिति सूत्रे आलोकस्य गुणत्वाङ्गीकारात्तैजसस्य चक्षुष आलोकरूपगुणव्याप्त्याङ्गीकारेप्यदोष इत्युक्तम् । चक्षुषस्तैजसत्वस्य नैयायिकादिसकलप्रसिद्धस्य माऽपलापो हि भूत् । मनोवाचोस्त्वप्रसिद्धं मन्वानं प्रत्याहुः **तेज** इत्यादि । तथा च वाक्पूर्वरूपस्य मनसः कथमतैजसत्वमिति चन्द्रदेवताकस्य तैजसत्वम् । अतस्तिसृणां रूपं तन्मात्रेति भावः । **त्वच** इत्यादि । त्वचो वायुदेवताकस्य स्पर्श एव बहिः प्रसरति न तु रूपं तदभावादित्यर्थः । **प्रस्थानरत्नाकरे** तु देवतासामर्थ्यमप्युक्तम् । लाघवेन सकलसाधारणस्पर्शमाहुः **अथवे**त्यादिना । **ब्रह्मकर्मके**त्यादि । वाक्यान्तर्गतयच्छब्दार्थो ब्रह्मेति भावः । **निषेधेति निषेधमुखं** निषेधोपायः निषेधरूपो ब्रह्मातिरिक्ते स्पर्शप्रापकोपायः । **तेष्विति** । मनोबुद्धीन्द्रियासुषु । **स्पर्शेति** ब्रह्मातिरिक्तं स्पृशन्ति विदुरिति । एवेति । स्पृशन्ति विदुरित्येतयोर्मनोबुद्धीन्द्रियासुकर्तृकत्वेन स्पर्शज्ञानानुकूलव्यापारो मनआदिनिष्ठ इति । **सर्वत्रेति** । मनोबुद्धीन्द्रियासुषु स्पर्शानुकूलो व्यापारः । आकाशं स्पृशन्ति विदन्ति । एवं वायुमग्निमपः पृथिवीमोषधिमन्नं पुरुषम् । एतेभ्यः प्रयोगेभ्यः । आकाशादिषु स्पर्शज्ञाने । कर्मत्वात् । तत्रापि सूक्ष्मात्परंपरयेत्यर्थः । इदमेवोक्तं **यथोचितपदेन** । आकाशस्य मांसरूपस्य स्पर्शः । ननु त्वग्विषयकज्ञानादौ तस्याणुप्राणादिगुणस्य स्पर्शस्य प्रत्यक्षापत्तिरित्याशङ्कामपनुदन्त आहुः **न चे**त्यादि । **कार्यैकेति** । अणूनीन्द्रियाणि स्पर्शवन्ति । प्राप्यप्रकाशकारित्वात् । यन्नैवं तन्नैवं परोक्षघटवदित्यनुमेयत्वात् । कार्यं प्राप्यप्रकाशस्तद्घटितहेतुनानुमेयत्वं कार्यैकानुमेयत्वं तस्मात् । **नियतत्वादिति** । ज्ञानेन्द्रियाणि वस्तुप्राप्यप्रकाशकारीणि । सौगतास्तु श्रोत्रस्याप्राप्यप्रकाशकारित्वं

भाष्यप्रकाशः।

सकलदेहव्यापिकार्यानुपपत्तिप्रसङ्गादणुत्वं मध्यमपरिमाणबोधकत्वेन व्याख्यातं तदप्येतेनैव निरस्तं ज्ञेयम् । ज्ञानवत्ता तु तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति श्रावणाद् देवतात्वाच्च युक्तैवेति न कोऽपि शङ्कालेशः । भिक्षुस्त्वत्राणुपदेन तन्मात्राणि व्याख्याय तेषां पृथगुत्पत्तिविचारमत्राङ्गीचकार तन्न । मैत्रेयोपनिषदि, पञ्च तन्मात्राणि भूतशब्देनोच्यन्ते । अथ

रश्मिः ।

वदन्ति तदन्ये दूषयन्ति स्म यथाह शास्त्रदीपिकाकारः । अप्राप्यकारित्वे हि सन्निकृष्टविप्रकृष्टस्थितौ युगपच्छब्दमुपलभेयाताम् । तयोस्तु क्रमेणोपलब्धिर्न कथंचिदप्राप्यकारित्वे समर्थयितुं शक्या । तस्मान्नाप्राप्यकारित्वं श्रोत्रस्य संभवति । वृत्तेस्तु ज्ञानावस्थात्वमेवेति व्युत्पादितं प्रस्थानरत्नाकरे वृत्तिनिरूपणेन । श्रोत्रस्य शब्दो वृत्तिरिति प्राप्यकारित्वम् । न चार्तभागब्राह्मणे 'श्रोत्रं वै ग्रहणकः शब्देनातिग्रहेण गृहीतः श्रोत्रेण शब्दाञ्छृणोति'इति तत्र श्रोत्रे ग्रहणकशब्दोन्येष्विन्द्रियेषु ग्रहशब्दा इत्यप्राप्यप्रकाशकारित्वमितिवाच्यम् । मैत्रेयीब्राह्मणे 'स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न बाह्यांञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः' इत्यत्र बाह्यानिति शब्दरूपग्रहणकर्मविशेषणादबाह्येतरशब्दग्राहकत्वेन प्राप्यकारित्वात् । न चैवमपि मनआदिश्रोतृत्वं भवतु पुरुषविधब्राह्मणे 'मन एवास्यात्मा वाग्जाया प्राणः प्रजा सौम्यं चक्षुर्मानुषं वित्तं चक्षुषा हि तद्विदन्ति श्रोत्रं दैवꣳ श्रोत्रेण हि तच्छृणोति' इति श्रुतेरिति शङ्क्यम् । यत्किंचित्साक्षाद्ग्रहणेन श्रोत्रस्य प्राप्यकारित्वात् । कर्मेन्द्रियेषु तु तत्तत्क्रियैव व्यापारः । 'सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनम्'इत्यादिश्रुतेः । तज्जन्या स्थूलशरीरक्रिया च फलमिति । अन्ये तु घ्राणरसनश्रवणानां द्रव्यग्राहकत्वं नेच्छन्ति तन्नास्मभ्यं रोचते । तमसि रसनया दुग्धादेर्घ्राणेन चम्पकादेः, श्रवणेन भेर्यादेरनुभवस्य व्याप्तिज्ञानविधुराणामपि दर्शनात् । अत्र व्यवसायविरोधेन स्मृतिरूपत्वस्य तत्र वक्तुमशक्यत्वाच्च । न चोपनीतं भानं तदिति वाच्यम् । तथात्वे मानाभावात् । घ्राणादीनां द्रव्याग्राहकत्वस्याभ्युपगमैकशरणत्वादिति दिक् । तथा च सुरभि चन्दनमित्यत्रैव घ्राणादीनां द्रव्यादिग्रहणे सामान्यलक्षणाज्ञानलक्षणे प्रत्यासत्ती ज्ञेये । सिद्धान्तमुक्तावल्यां स्पष्टम् । एवं नियतत्वं तस्य बोध्यम् । व्याख्यातमिति शंकराचार्यैर्व्याख्यातम् । तथा च भाष्यम् । अणवश्चैते प्रकृताः प्राणाः प्रतिपत्तव्याः । अणुत्वं चैषां सौक्ष्म्यपरिच्छेदो न परमाणुतुल्यत्वम् । कृत्स्नदेहव्यापिकार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गादिति । एतेनेति पूर्वग्रन्थेनैव । एवकारस्तु पूर्वग्रन्थस्य विस्तृतत्वात् । ज्ञानेति । ननु ह्यणुषु विषयप्रकाशनसामर्थ्यमयुक्तं संहननातिरिक्तसामर्थ्याप्रसिद्धेः परमाणुष्विवेत्याशङ्क्याहुः ज्ञानवत्तेति । चकारेणाणुत्वसंग्रहः । तथा चेन्द्रियाणां परमाणुत्वेऽयं दोषो न त्वणुत्व इति भावः । न कोपीति । परमाणुत्व इन्द्रियाणां द्विगोलके दोरादौ मल्लविद्यायां हस्ताभ्यां चलने विष्णुदेवताकृतावच्छेदेन गतिजनकत्वं न शिल्पजनकत्वम् । पशूनां चक्षुरिन्द्रियस्य नासिकाविवरावच्छेदेनाश्विनीकुमारकृतावच्छेदेनेक्षितृत्वमपि विषयेन्द्रियसंयोगाच्च चक्षुरादौ कदेवतावच्छेदेनानन्दजनकत्वमपि । पद्भ्यामिन्द्रदेवतावच्छेदेन तालवादनं न तु गतिजननम् । नेत्राभ्यां मित्रदेवतावच्छेदेनाश्रुविसर्गोऽपि तथा शरीरे रोमस्वेदहर्षादिविसर्गोपि । तत्र पादादीन्द्रियाणां हस्तादिगोलकावच्छेदेन कार्यजननमनुपपन्नम् । अयमपि शङ्कालेशो नेति कोपीत्युक्तम् ॥ सामर्थ्याद्वा गुणव्याप्तेर्वेति । अङ्गीचकारेति । माध्वास्तु ह्यत्र 'दिवीव चक्षुराततम्' इति 'अणुभिः पश्यति'इति श्रुति-

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥ (२-४-४)

मुख्यश्च प्राणो नित्यगतिमान् अणुपरिमाणश्च । चकारादतिदेशः । नासदासीदित्यत्र, 'आनीदवातं स्वधया तदेकम्' इति अननात्मकस्य पूर्वसत्ता प्रदर्शिता ॥ ८ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

महाभूतानि भूतशब्देनोच्यन्ते इत्युक्त्या श्रुतौ भूतपद उभयसंग्रहस्य बोधितत्वेन पूर्वपादीयवियदाद्युत्पत्तिविचारादेव चारितार्थ्येन पृथग्विचारप्रयोजनाभावात् ॥ ७ ॥

इति तृतीयं अणवश्चेत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥ इन्द्रियाणि विचार्येदानीं मुख्यप्राणं विचारयति । तत्र मुख्यप्राणनित्यतायाः स्फुटमश्रवणात् प्रश्नोपनिषत्प्रभृतिषु, 'मा मोहमापद्यथा अहमेवैतत्पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामि'इत्यादिरूपे प्राणानां संवादे शरीरस्थितिहेतुतया श्रेष्ठत्वेन निर्णीतत्वाच्च संदेहे श्रैष्ठ्यस्य नित्यतागमकत्वे मानाभावादनित्य इति प्राप्ते आहेत्याशयेन व्याकुर्वन्ति मुख्य इत्यादि । मुख्यः प्राणोपि नित्यो गतिमानणुपरिमाणश्च । तत्र हेतुरतिदेशप्राप्तश्चकारादेव पूर्ववत् सूच्यते । नन्वस्य सृष्टेः पूर्वं सत्तायां किं मानमत आहुः नासदित्यादि । तथाचैवं

रश्मिः ।

विगानेन प्राणाः किं व्याप्ता उताणव इति संदेहे व्याप्ता इति पूर्वपक्षेऽणव एवेति सिद्धान्तयन्ति स्म । **रामानुजास्तु** त एते सर्वे समाः सर्वेऽनन्ता इत्यानन्त्यश्रावणाद्विभुत्वं प्राणानामिति प्राप्तेऽभिधीयते । प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीत्युत्क्रान्त्यादिश्रवणात्परिमितत्वे सिद्धे सत्युत्क्रान्त्यादिषु पार्श्वस्थैरनुपलभ्यमानत्वादणवश्च प्राणाः । आनन्त्यश्रुतिस्तु 'ह्यथ यो हैताननन्तानुपास्ते' इत्युपासनश्रवणादुपास्यप्राणविशेषभूतकार्यबाहुल्याभिप्रायेति सिद्धान्तयन्ति स्म । **श्रुताविति** अव्यवहितपूर्वोक्तायाम् । **पूर्वेति** । एवकारस्तु पञ्चतन्मात्राणां महाभूतधर्मातिदेशस्योक्तत्वात्तत्र निविष्टत्वात्तन्मात्राज्ञाने तादृशमहाभूतरूपविशेषणाज्ञानप्रयुक्ततद्धर्मातिदेशाज्ञानापत्तेः । न च तूष्णीमतिदेशमुक्तमितः परं विविच्य विचार इति वाच्यम् । सूत्राभावात् ॥ ७ ॥

इति अणवश्चेत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥ मुख्येति । प्राणपदस्य भाष्ये प्रियत्वाय व्यवस्थापनात् प्रियत्वेन स्मृतस्य मुख्यप्राणस्योपेक्षानर्हत्वात्तं प्रसङ्गसंगत्या विचारयति भगवानाचार्यः । विषयादिकमाहुः **तत्रेत्यादिना** । मुख्यप्राणो विषयः स नित्यो जीवधर्मवांश्चानित्यस्तद्धर्माभाववान्वेत्याकारकसंशयस्तु स्पष्ट एव । **अश्रवणेति** । 'एतस्माज्जायते प्राणः' इत्यत्रोत्पत्तेः प्रादुर्भावरूपत्वस्यापि शक्यवचनत्वात्स्फुटपदोक्तिः । **प्रश्नेति** । प्रभृतिपदार्थोऽग्रे स्फुटः । **मा मोहमित्यादि** बाणधारकत्वाय मुह्यमानप्राणान्प्रति प्राणवाक्यात् । **बाणं** देहम् । **इति प्राप्त** इति पूर्वपक्षे प्राप्ते । **मुख्यश्चेति** भाष्ये चकारोप्यर्थ इत्याशयेनाहुः **मुख्य इति** । **चेति** अयं समुच्चये । **चकारादिति** भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **तत्रेत्यादिना** । **हेतुरिति** । सौत्रचकाराद्धेतुवाचकपञ्चम्या लुग्बोधितः । स च गतिमत्त्वेन नित्यत्वे अणुत्वमेवेति भाष्ये गतिमत्त्वं हेतुः । अतिदेशप्राप्तोऽतिदिष्टश्चकारात्तद्वाचकात् । एवेति किमत आहुः **पूर्ववदिति** पूर्वसूत्रवत् । तथा च पूर्वसूत्रप्रामाण्यादेवकार इति भावः । **सूच्यत**

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

ननु मुख्यः प्राणो वायुरेव भविष्यति, इन्द्रियाणां क्रिया वा। एवं हि श्रूयते। 'यः प्राणः स वायुः। एष वायुः पञ्चविधः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानः' इति। 'सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च' इति। तन्त्रान्तरीया आचक्षते। तदुभयमपि न। कुतः पृथगुपदेशात्। 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वे-

---

भाष्यप्रकाशः।

सृष्टिप्राक्काले वातरूपतानिषेधपूर्वकमानीदिति कथनाद्भगवतोऽननात्मको यो धर्मः स एव मुख्यः प्राण इति तेन रूपेण सत्तायां सिद्धायाम्, एतस्माज्जायते प्राण इत्यत्रापि जीववद् व्युच्चरणमेव, न तूत्पत्तिः। सदेवेति श्रुतिस्तु ततोऽपि पूर्ववृत्तान्तपरेति श्रुतिविरोधलेशस्याप्यभावादयमपि जीवसमानयोगक्षेमत्वादंश एवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥ प्राणस्वरूप एव किंचिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयमस्याहुः नन्वित्यादि। तन्त्रान्तरीयाः सांख्याः, सामान्येति तेषां सांख्यसप्ततौ कारिका। अर्थस्तु पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि बाह्यानि। मनोबुद्ध्यहंकारास्त्रय आन्तराः। एवं त्रयोदशविधं करणम्। तस्य त्रयोदशविधस्यापि करणस्य या साधारणी वृत्तिः प्राणाद्या प्राणनादिरूपा। भावे घञ्। सैव पञ्च वायवः प्राणादय इति व्यवह्रियन्ते इत्यर्थः। तथाचोभयोर्मध्ये यत्किंचिदादर्तव्यं, न तु पृथग्विचारस्तस्य युक्त इत्याशङ्काशयः। परिहारं व्याचक्षते तदुभयमपि नेत्यादि। नन्वेवं वायोः सकाशाद्भेदोऽस्तु, इन्द्रियक्रियातः कथं भेद इत्यत

रश्मिः।

इति भाष्यार्थस्तु श्रेष्ठः प्राणश्चकारसूचितार्थादतिदेशादिति। सृष्टेरिति पञ्चम्यन्तमिदम्। नासदित्यादीति। नासदासीन्नो सदासीदित्यत्रानीत् लुङन्तं, अवातं, स्वधया, तद्, एकम्। एकं तद् ब्रह्म कर्तृ, स्वधया स्वधाशब्देन अवातं अप्राणं जगत् आनीत् प्राणानुकूलभूतकालिकव्यापारवत्। अवातं प्राणयुक्तमकार्षीत्। स्वधापदेन पितृसृष्टिरुक्ता। सा च सामवेदप्राधान्यापेक्षया। 'वेदानां सामवेदोस्मि' इति। मनुस्मृतौ 'ऋग्वेदो देवदैवत्यः' इत्यत्र साम्नः पितृदेवत्वमुक्तम्। स्वधा पितृदाने। वातेति 'वातः प्राणः' इति बृहदारण्यके। अननेति। भगवत्संबन्ध्यननानुकूलो व्यापार इत्यर्थादिति भावः। एतदुपपादितं प्राक्। ततोपीति। तस्य तमःपदार्थकस्य समाधिकरणोक्तरीत्या तमःशब्दार्थादप्रच्यावनपक्षेऽवान्तरकारणपक्षे इदं बोध्यम् ॥ ८ ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥ एवेति इन्द्रियव्यवच्छेदकः। नन्वित्यादीति। वायुतः पार्थक्यस्यासन्यपदेन बोधनादाहुर्भाष्ये इन्द्रियाणामित्यादि। एतच्च क्वचित्प्रसिद्धम्। शंकरभाष्येपि न वायुः प्राणो नापि करणव्यापार इति। श्रूयत इति। तत्रेति। इन्द्रियाणां क्रिया वेति कोटौ स्वाभिप्रायमाचक्षत इत्यर्थः। तत्रान्तरीयाभिप्रायात्समस्तकरणवृत्तिः प्राण इति शंकरभाष्यात्। कारिकेति। इदमुपलक्षणं सांख्यप्रवचनसूत्रस्य। सांख्यप्रवचनसूत्रवृत्ताविदं सूत्रं प्रधानकार्याध्यायेस्ति। सामान्या चासौ करणवृत्तिरिति कर्मधारयं व्याचक्षते। पञ्चबुद्धीति। ननु 'प्राणितीति प्राणः' एवमादिविग्रहेषु प्राणनादिरूपाः कथमत आहुः भाव इति। प्राणादिपदेषु। इत्याशङ्केति इति आशङ्का यस्य स इत्याशङ्कः, तस्याशय इत्यर्थः। इन्द्रियत

न्द्रियाणि च, खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी' इति प्राणवाय्वोः पृथगुपदेशात् । वृत्तिमतोरभेदेन ततोऽपि पृथगुपदेशाच्च ॥ ९ ॥

इति द्वितीयाध्याये चतुर्थपादे चतुर्थं श्रेष्ठश्चेत्यधिकरणम् ॥

भाष्यप्रकाशः ।

आहुः वृत्तीत्यादि । ततोऽपीति इन्द्रियतोऽपि । तथाच पदार्थान्तरमेव मुख्यः प्राणः । नच पदार्थान्तरत्वे, 'यः प्राणः स वायुः', 'स एष वायुः पञ्चविधः' इति श्रुत्योर्विरोधः शङ्क्यः । तस्य भूतात्मकवायुव्यतिरिक्तभगवत्प्राणात्मकवायुपरत्वात् । नचात्र मानाभावः । बृहदारण्यक उद्गीथब्राह्मणे, अथ हेममासन्यं प्राणमूचुरित्यत्र नस्यप्राणादपि वैलक्षण्यश्रावणात् । नचाध्यात्मापत्त्या न वैलक्षण्यमिति वाच्यम् । तस्याः नस्यप्राणेऽपि सत्त्वात् । अतोऽपहतपाप्मत्वरूपाद् वैलक्षण्यात् तत्त्वान्तरमेव । वायुसमानाकारत्वं च तस्य मैत्रेयोपनिषदि द्वितीयप्रपाठके, 'सोऽमन्यतैतासां प्रबोधनायाभ्यन्तरं विविशामीति स वायुरिवात्मानं कृत्वाऽभ्यन्तरं प्राविशत् स एको नाशकत् स पञ्चधात्मानं विभज्य' इत्यादिप्रजापतिमुपक्रम्य पठ्यते । अतो न विरोध इत्यर्थः । अन्ये त्विदं सूत्रमग्रिमाधिकरणे योजयन्ति ॥ ९ ॥

इति चतुर्थं श्रेष्ठश्चेत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

रश्मिः ।

इति । समान्यकरणवृत्तिरित्यत्र वृत्तिः वृत्तिमत्करणं तयोरभेदेन वृत्तिमदिन्द्रियतः । पञ्चमाध्यायसुबोधिन्यनुसारेण द्वितीयस्कन्धस्य 'तैजसात्तु विकुर्वाणादिन्द्रियाणि दशाभवन्' इति समाधातुमुपक्रमन्ते न चेत्यादि । विरोध इति सूत्रभाष्येण विरोधः । तस्येति भाष्यस्य । अध्यात्मेति भावप्रधानः । सूत्रोक्तः श्रेष्ठः । भौतिकवायुसंबद्ध आध्यात्मिको भगवदिच्छया गुहां प्रविशति । 'स एष जीवो विवरप्रसूतिः प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्टः' इति वाक्यात् । न वैलक्षण्येति । 'यस्तु आध्यात्मिकः प्रोक्तः सोसावेवाधिदैविकः' इति वाक्यात्सूर्यचक्षुरभिमानिवत् । तस्या इत्यादि आध्यात्म्यापत्तेः । तस्य श्रेष्ठस्य प्राणे भगवति 'प्राणस्य प्राणः' इति श्रुतेः । तथा चाध्यात्म्यापत्तेर्वैलक्षण्यप्रतिबन्धकत्वे ईश्वरावैलक्षण्यापत्तिरिति भावः । अस्त्वेवमिति चेत्तत्राहुः अत इति । अपहतपाप्मत्वं प्राणस्य प्राणे प्रसिद्धम् । एवमाधिदैविकत्वाग्निभिर्वैलक्षण्यमिति भावः । एवेति उक्तयुक्तेः । प्रसिद्धेर्विरोधाद्वा । स इति प्रजापतिः । एतासामिति शक्तीनाम् । योजयन्तीति । तथाहि वायुतत्त्वान्तरत्वे प्राणस्य प्रतिषिद्धे 'वायुरेवायमध्यात्ममापन्नः पञ्चव्यूहो विशेषात्मनावतिष्ठमानः प्राणो नाम भण्यते' इति सुसिद्धेऽध्यात्मपञ्चत्वे स्यादेतत्प्राणोऽपि तर्हि जीववदस्मिन्शरीरे स्वातन्त्र्यं प्राप्नोति श्रेष्ठत्वादित्यादिप्रकारेण शंकराचार्याः । 'क्रियावति द्रव्येऽवस्थान्तरमापन्ने वायावेव प्राणशब्दप्रसिद्धेर्न वायुर्नापि क्रियामात्रं प्राणः । किमयं प्राणो वायोर्विकारः सन्नग्निवद्भूतान्तरं नेत्याहेत्येवं प्रकारेण रामानुजाचार्याः । माध्वास्तु न चेष्टा वायुक्रिये पृथगुपदेशादिति पठन्ति । 'चेष्टायां बाह्यवायौ च मुख्यप्राणे च गीयते प्राणशब्दः' । 'स प्राणमसृजत खं वायुर्ज्योतिरापस्तपोमन्त्रः कर्म'ति पृथगुपदेशात् । 'भूतानि चेष्टा मन्त्राश्च मुख्यप्राणादिदं जगत्'इति स्वतन्त्रः प्राण इत्युक्त्वा चक्षुरादिवदिति सिद्धान्तयन्ति स्म ॥ ९ ॥

इति श्रेष्ठश्चेत्याधिकरणम् ॥ ४ ॥

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ १० ॥ (२-४-५)

स प्राणः स्वतन्त्रः, परतन्त्रो वेति विचारे स्वतन्त्र इति तावत् प्राप्तम् । सुप्तेषु वागादिषु प्राण एको मृत्युनानाप्तः प्राणः संवर्गो वागादीन् संवृङ्क्ते प्राण इतरान् प्राणान् रक्षति मातेव पुत्रानिति ।

इमामाशङ्कां निराकरोति तुशब्दः । चक्षुरादिवदयमपि प्राणोऽस्वतन्त्रः । मुख्यतो भगवदधीनः । व्यवहारे जीवाधीनः । कुतः तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ।

भाष्यप्रकाशः ।

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ १० ॥ अधिकरणान्तरत्वं बोधयितुं संशयादिकमाहुः स प्राण इत्यादि । संवृङ्क्ते इति संगृह्णाति संग्रसति च । इमामिति एतासु श्रुतिषु मृत्युना अनाप्तत्वस्य वागादिसंवर्गत्वस्य इतरप्राणरक्षकत्वस्य च श्रावणात् प्राणः स्वतन्त्र इत्येताम् । सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति चक्षुरादिवदित्यादि । मुख्यत इति आसन्यत्वात् । कुत इति उक्तश्रुतिभिः स्वतन्त्रता तु सिद्धा, अस्वातन्त्र्यं कस्मात् प्रमाणादुच्यत इत्यर्थः । इन्द्रियजयवदित्यादि । श्वेताश्वतरे,

'त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा सन्निवेश्य ।
ब्रह्मोडुपेन प्रतरेत विद्वान् स्रोतांसि सर्वाणि भयावहानि ।
प्राणान् प्रपीड्येह स युक्तचेष्टः क्षीणे प्राणे नासिकयोः श्वसीत' इति ।

इन्द्रियाणां हृदि सन्निवेशनेन जयवत् प्राणान् प्रपीड्येति प्राणायामेन तज्जयस्यापि श्रुतावेव

रश्मिः ।

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ १० ॥ चक्षुराद्यधिकरणं न तु न वायुक्रियाधिकरणम् । आसन्यस्य प्रसिद्धत्वात्तदुपयोगिविचारस्य न वायुक्रिये इतिसूत्रेणावश्यकत्वात् । तुशब्देन तत्तु समन्वयात्, इत्यधिकरणवच्चक्षुरादिवत्पदलभ्यपूर्वपक्षस्यास्मिन् सूत्रे वक्तुं शक्यत्वाच्चक्षुराद्यधिकरणान्तरत्वं बोधयितुमित्यर्थः । स प्राण इत्यादीति । 'प्राणादिदं जगदाविरासीत्प्राणो धत्ते प्राणे लयमभ्युपैति न प्राणः किंचिदाश्रितः' इत्यग्निवेश्यश्रुतिर्बीजं प्रथमकोटौ, द्वितीयकोटौ तु 'प्राणस्यैतद्वशे सर्वं प्राणः परवशे स्थितः । न परः किंचिदाश्रित्य वर्तते परमो यतः' इति च पैङ्गिश्रुतिर्बीजम् । अमृतेति । सोर्डा । अनाप्तोऽव्यापकः । यदाऽमृतेन मृत्युनाऽनाप्तोऽव्याप्तः । संवर्गपदव्युत्पत्तिरप्येतेन कृता भविष्यतीति वक्तुं प्रतीकमाहुः संवृङ्क्त इतीति । तेन संवृङ्क्ते इति संवर्गः इति व्युत्पत्तिरपि बोधिता । एतामिति समीपतरवर्तिनीमिमां प्रत्यक्षगामित्यर्थः । तेनेमामितिभाष्यस्य न विरोधः । भावप्रधान इत्याशयेन व्याकुर्वन्ति स आसन्येति । भाष्येऽव्ययं प्रयुक्तम् । पुराण इति । एकादशस्कन्धे जडत्वादय इति अप्राप्तं भाष्ये आदिशब्देन गृहीतम् । आदिनाऽप्राप्तं गृह्णन्ति स आदीति । स एष जीव इति वाक्यात् । आदिना तान्वरिष्ठः प्राण उवाच 'मा मोहमापद्यथाहमेवैतत्पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामि' 'प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायम्'इति च । 'यस्मात्कस्माच्चाङ्गात्प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छुष्यति' 'तेन यदश्नाति यत्पिबति तेनेतरान्प्राणानवति' इति च 'कस्मिन्वाहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजत' इति च । स जीवः । रामानुजैस्तु प्राणशब्दपरिगृहीतेषु करणेषु अस्य विशेष्याभिधानमादिशब्देनोच्यते ।

चक्षुरादिवत् सह शासनात् । इन्द्रियजयवत् प्राणजयस्यापि दृष्टत्वात् । आदिशब्देन जडत्वादयः ॥ १० ॥

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ ११ ॥

ननु प्राणस्य जीवोपकरणत्वे तदुपकारकव्यापारवत्त्वमपेक्ष्यते । तन्त्रैकादशैव वृत्तयस्तन्त्रान्तरेऽपि सिद्धाः ।

'एकादशामी मनसोऽहि वृत्तय आकूतयः पञ्च धियोऽभिमानः ।
मात्राणि कर्माणि पुरं च तासां वदन्ति चैकादश वीर भूमीः'

इति । तथा कश्चित् प्राणस्य व्यापारोस्तीति चेत् ।

भाष्यप्रकाशः ।

दृष्टत्वात् । 'जितेन्द्रियस्य युक्तस्य जितश्वासस्य योगिनः' इति पुराणेऽपि दृष्टत्वात् । जडत्वादय इति । आदिशब्देन जीवोपकरणत्वं प्राणसंवादादिषु सह शासनं सर्वैर्व्याख्यातं संगृह्यते । तथाच प्रश्नोपनिषदि प्राणोत्पत्त्युत्क्रमस्थितीनां ब्रह्माधीनत्वश्रावणादासन्यत्वेऽपि ब्रह्मतन्त्रः व्यवहारे पूर्वोक्तश्रुतिभ्यो वागादिनियामकत्वेप्येतेभ्यो हेतुभ्यो जीवतन्त्र इत्यर्थः ॥ १० ॥

अकरणत्वाच न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ ११ ॥ उपकरणत्वं प्राणस्य कथमित्याकाङ्क्षायां किंचिदाशङ्क्य परिहरंस्तत् समर्थयतीत्याशयेन व्याकुर्वन्ति नन्वित्यादि । तन्त्रान्तर इति योगशास्त्रे । श्लोकस्तु पञ्चमस्कन्धे जडभरतवाक्येषु, अर्थस्तु आकूतयो विसर्गा-

रश्मिः ।

अथ ह एवायं मुख्यः प्राणः सोऽयं मध्यमः प्राण इत्यादिषु विशेष्याभिधानादित्यभाणि । सर्वैरिति प्राणसंवादादिषु 'अथ ह प्राणा अहंश्रेयसि विवदमाना व्यूदिरे' इत्युपक्रम्य 'यस्मिन्नुत्क्रान्त इदं शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते स वः श्रेष्ठः' इति चोपन्यस्य प्रत्येकं वागाद्युत्क्रमणे तद्वृत्तिमात्रहीनं यथापूर्वं जीवनं दर्शयित्वा प्राणोच्चिक्रमिषायां वागादिशैथिल्यापत्तिं शरीरघातप्रसङ्गं दर्शयन्ती श्रुतिः प्राणनिमित्तां शरीरेन्द्रियस्थितिं दर्शयतीति शांकरैरेवं रामानुजैर्माध्वैरपीति । प्राणोत्पत्तीति 'आत्मतः प्राणो जायते' इत्युपक्रम्य 'तदेषः श्लोकः 'उत्पत्तिमायतिं स्थानं विभुत्वं चैव पञ्चधा (बाह्यं) । अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते विज्ञायामृतमश्नुते' इति श्रुतेः । एतेभ्य इति तत्सहशिष्टचादिभ्यो जीवतन्त्रः 'स एष जीवः' इत्यत्र सहार्थेऽप्रधाने इति तृतीयया ॥ १० ॥

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ ११ ॥ नन्वित्यादीति । जीव इवोपकरणत्वं जीवोपकरणत्वं तस्मिन् । उपकरणत्वं प्राणधारकत्वम्, प्राणधारणानुकूलव्यापारवत्त्वम्, तस्य प्राणधारणस्योपकारको व्यापारस्तद्वत्त्वम् । अपेक्ष्यत इति 'जीव प्राणधारणे' इति धातुपाठादतिदेशेनापेक्ष्यते । योगेति क्वचिद्द्रष्टव्यम् । अथवा । 'सांख्ययोगौ पृथग् बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः' इति वाक्यात्पातञ्जले योगशास्त्रे 'अथ योगानुशासनम्'इत्यारम्भके मुख्यप्राणैकादशेन्द्रियाभावेपि कापिलसांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ प्रधानकार्याध्याये 'दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्' इत्यारम्भकेस्ति । 'कर्मेन्द्रियैर्बुद्धीन्द्रियैरान्तरमेकादशकम्' इति सूत्रम् । भागवतवाक्यप्रयोजनमाहुः श्लोकस्त्विति तुः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । अतोऽपि पदार्थसूचितार्थवाचकः श्लोक इत्यर्थः । विसर्गेति विसर्गश्चानन्दनश्चादानं चागमनं च वचनं च विसर्गानन्दाना-

नैष दोषः। कुतः, अकरणत्वात्। करणस्यैव हि व्यापारोऽपेक्षितः। अन्यस्य कार्यमात्रमपेक्षितम्। तत्राह तथाहि कार्यवत्त्वं युक्तं तच्छ्रुतिरेव दर्शयति। 'तस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतरे' इत्यादिश्रुतिभिः। प्राणनिमित्तैव शरीरस्थितिरिति। तस्माद् व्यापाराभावेऽपि स्वरूपस्थितिमात्रेण तस्योपकारित्वम्॥ ११॥

पञ्चवृत्तेर्मनोवद् व्यपदिश्यते॥ १२॥

व्यापारव्यतिरेकेणोपकारित्वमसमञ्जसमितिचेत् तत्राह पञ्चवृत्तेः। 'अहमेवैतत् पञ्चधात्मानं विभज्यैतद् बाणमवष्टभ्य विधारयामि' इति। यथा

भाष्यप्रकाशः।

नन्दनादानगमनवचनाख्यकर्मजनका बाह्यप्रयत्नाः पञ्च, धियः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धज्ञानानि पञ्च। एता दश सद्वारकस्य मनसो वृत्तयः, अभिमानोऽहंममेति स्वीकारात्मकः साक्षान्मनसो वृत्तिः एवमेकादश मनसो वृत्तयः, द्वारभूतानामिन्द्रियाणां तु प्रतिनियता एकैकजातीयाः। मात्राणि शब्दादयो धियां भूमयो विषयाः। कर्माणि विसर्गादीनि आकूतीनां भूमयो विषयाः। पुरं शरीरं, तच्च स्वसंबन्धिनामप्युपलक्षकम्। तद् अहंममेत्यभिमानाख्यमनोवृत्तेर्विषयः। एवमेकादश तासां वृत्तीनां भूमीर्वीर वदन्तीति। तथाच यथैता जीवोपकरणभूतानां करणानां तत्तद्भोगरूपकार्यार्थं व्यापारा आकूत्यादयः सन्ति तथा प्राणस्य जीवभोगसाधकः कश्चिद् व्यापारो नास्तीति कथं तस्य जीवोपकरणत्वमित्यर्थः।

समाधिमत्राहुः नैष इत्यादि। एष इति व्यापाराभावः। तत्राहेति तादृशापेक्षाभेदे प्रमाणमाह तथा हीत्यादि। अकरणत्वे कार्यवत्त्वमात्रं युक्तं, न तु सव्यापारं, तच्छ्रुतिरेव दर्शयतीत्यर्थः। श्रुतिमाहुः तस्मिन्नित्यादि। प्रश्नोपनिषदि, 'तस्मिन्नुत्क्रामत्यथैते सर्व एवोत्क्रमन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्व एव प्रतिष्ठन्ते तद्यथा मक्षिका मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं सर्वा एवोत्क्रमन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रतिष्ठन्ते' इति। उपकारित्वमिति। तथाचोपकारित्वादुपकरणमित्यर्थः॥ ११॥

पञ्चवृत्तेर्मनोवद् व्यपदिश्यते॥ १२॥ पुनः किंचिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन व्याकुर्वन्ति व्यापारेत्यादि। परिहारं विशदयन्ति यथेत्यादि। तथाच व्यपदेशप्रामाण्येन

रश्मिः।

दानगमनवचनानि। विसर्गानन्दनादानगमनवचनानि आख्या येषां कर्मणां तेषां जनकाः। एता इति। एता उक्ता दश। सद्वारेति। ननु कामसंकल्पादीनां श्रद्धाधृतिधीभीप्रायपाठेन सद्वत्त्ववद्विचिकित्साऽश्रद्धाऽधृतिप्रायपाठेनासद्द्वारकस्यापि मनसो वृत्तयः सन्त्विति चेन्न। मुख्ये संप्रत्ययात्। तेन कामादयः सन्तोत्र। साक्षादिति एकधातुप्रयोगात्। प्रतीति विसर्गादयः शब्दादयश्च। जातयो विसर्गत्वादयः तादृशैकैकजातीयाः। जीवभोगेति जीवभोग इव साधकः जीवभोगसाधकः। तादृशेति व्यापारवत्त्वाव्यापारवत्त्वाभ्यामपेक्षाया भेदे। सव्यापारमिति करणम्। तस्मिन्निति आसन्ये प्राणे। उपकारित्वमुपकारः स चोपकरणमित्याहुर्भाष्यीयोपकारित्वसूत्रीयसूचितोपकरणपदसामानाधिकरण्याय। उपकारीति। तथा चोपकारित्वमालोच्य सूत्रे तत्समानाधिकरणमुपकरणं व्यञ्जनयोक्तमिति भावः॥ ११॥

पञ्चवृत्तेर्मनोवद् व्यपदिश्यते॥ १२॥ व्यापारेत्यादीति तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनको व्यापारः। व्यपदेशेति विशेषेणापदेशः कथनं व्यपदेशस्तस्य प्रामाण्येन।

मनसो द्वारभेदेनैवैकादशवृत्तयः स्वरूपत एव । एवमेव प्राणस्यापि पञ्चधात्मानं विभज्य कार्यकारणं व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥

अणुश्च ॥ १३ ॥

अतिदेशेन प्राप्तमप्यणुत्वं 'पञ्चधात्मानं विभज्य' इति वचनात् संदिग्धं पुनर्विधीयते । आसन्योऽप्यणुः । चकारात् पूर्वोक्तसर्वसमुच्चयः ॥ १३ ॥

इति द्वितीयाध्याये चतुर्थपादे पञ्चमं चक्षुरादिवदधिकरणम् ॥ ५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

यथा मनसि इन्द्रियद्वारा साक्षाच्च वृत्तिस्वीकारस्तथा प्राणेऽपि व्यपदेशप्रामाण्येन साक्षादेव वृत्तिस्वीकारः । अतः कार्यमात्रात् स्वरूपत एवोपकारादुपकरणत्वमित्यर्थः । एतेन यत् परैः 'प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः' इति योगसूत्रानुसारेण मनसः पञ्चवृत्तित्वमङ्गीकृत्य पञ्चवृत्तिकत्वांशेऽपि मनोवदिति दृष्टान्त इत्युक्तम्, तदपि परास्तम् । उक्तवाक्य एकादशत्वस्य कण्ठोक्तत्वात् । योगोक्तवृत्तीनां तृतीयस्कन्धे, 'संशयोऽथ विपर्यासः' इत्यत्र बुद्धिवृत्तित्वस्वीकाराच्च । श्रुत्युक्ताः कामादयस्त्ववान्तरवृत्तित्वेनैकादशस्वेव प्रविशन्ति । योगसूत्रं तु निरोध्यत्वेन ताः वक्तीति, न त्वन्या निराचष्ट इति न कोऽपि दोषः ॥ १२ ॥

अणुश्च ॥ १३ ॥ पूर्वोक्तसर्वसमुच्चय इति । उत्क्रान्त्यादिवृत्त्यन्तधर्मसंग्रहः । तथाच

रश्मिः ।

साक्षादिति अहंकाररूपा वृत्तिः । साक्षादेवेति । व्यपदेशेऽहमेवेत्येवकारेणेन्द्रियरूपद्वारव्यवच्छेदकेन तथा । यथेत्यादीति । द्वाराणीन्द्रियाणि । तद्भेदश्चक्षुष्ट्वादिनाभिमानत्वेन च । वृत्तयो ज्ञानानि धीशब्दवाच्यानि । 'कामः संकल्पः' इति श्रुत्युक्ताः कामादयः धीविशेषा एव । 'मनोमात्रमिदं ज्ञात्वा' इति वाक्यात् । एवकारस्तु द्वारप्रकाराभावं व्यवच्छिनत्ति । स च 'स्वसृष्टमिदमापीय'इत्याद्युक्तः । अत इत्यादि । कार्यं वृत्तिरूपं तन्मात्रात् । मात्रप्रत्ययेनावधारणार्थकेनानुव्यवसायव्यवच्छेदः । स्वरूपतो वृत्तिस्वरूपतो न तु व्यापारतोपीत्येवकारो व्यापारव्यवच्छेदकः । अतः स्वरूपत एव कार्यमात्रेणोपकारादुपकरणत्वमिति योजना । योगेति । समाधिपादेस्तीदम् । योगसांख्ययोरनुपष्टम्भकत्वस्योपपादितत्वादुपष्टम्भकमाहुः उक्तेति । ननु प्रमाणवृत्तेः कथमेकादशस्वन्तर्भाव इति चेन्मनोभेदबुद्धिवृत्तित्वप्रकारेणेत्याहुः योगोक्तेत्यादिना । तृतीयेति षड्विंशे 'संशयोथ विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च । स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथक्' इति । एतेन विकल्पः संशयो निद्रा स्वाप इति योगसूत्रे व्याकृतम् । श्रुतिशास्त्रयोर्विरोधं परिहरन्ति स्म श्रुत्युक्ता इति । 'कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव'इति श्रुत्युक्ताः । योगेति । समाधिपादस्थम् । निरोध्यत्वेनेति 'अथ योगानुशासनम्' इत्यधिकृत्य 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' इति निरोध उपक्रान्तः । समाप्तौ च 'तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधः' इति सूत्रेणोपसंहारान्निरोध्यत्वेनेत्यर्थः । ता इति पञ्चवृत्तीः । अन्या इति पञ्चभिन्नाः । कोपीति श्रुतिसूत्रविरोधरूपः ॥ १२ ॥

अणुश्च ॥ १३ ॥ भाष्ये । संदिग्धमिति । अणुपरिमाणस्य परमाणुनिष्ठस्य निरवयवत्वेन न पञ्चधा विभागः । द्व्यणुकनिष्ठस्य विभागार्हत्वात्संदेहः । प्रकृते पूर्वोक्तेति । अत्रातिदेशेन श्रेष्ठश्चेति सूत्रीयचकारेणातिदेशेन प्राप्तं सकलधर्मवत्त्वं विषयः अणोरेकधा द्विधा वात्मविभागो न पञ्चधा

भाष्यप्रकाशः।

स्वसामर्थ्याद् वृत्तयो वृत्तिसामर्थ्यात् सर्वशरीरव्याप्तिः। बहिर्भूयस्त्वेन प्रत्ययस्तु त्रिवृत्करणोचरमद्भिः पोषणादुपपन्नः। तस्मादणुरेवासन्यः प्राण इति सिद्धम्। यत्पुनः प्राणमुपक्रम्य 'सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण' इति विभुत्वमुद्गीथब्राह्मणे श्रावितम्। यच्च 'प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम्' इति सर्वाधारत्वं प्रश्नोपनिषदि श्रावितं 'सर्वं हीदं प्राणेनावृतम्' इति च श्रुत्यन्तरे तत्तु, उत्क्रान्त्यादिश्रुतिभिर्निश्चिते परिच्छिन्नत्वे सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणायत्तस्थितिकत्वेनोपपद्यते इति रामानुजाचार्याः। तेन व्यापककार्यकरणात् तत्सिद्धिनिबन्धना गौणी तत्र फलति।

शंकराचार्यभास्कराचार्याभ्यां तु आधिदैविकेन समष्टिव्यष्टिरूपेण हैरण्यगर्भेण प्राणेन सूत्रात्मना तद्विभुत्वमिति न विरोध इत्युक्तम्। अस्माकमपीदमेव संमतं किंचिद्वैलक्षण्येनेत्यग्रिमाधिकरणे सेत्स्यति।

भिक्षुस्तु अणुशब्देन तन्मात्रकार्यं स्थूलमहाभूताणुं वैशेषिकप्रतिपन्नत्र्यणुकस्थानीयं योगभाष्यानुसारेणाङ्गीकृत्य ततः स्थूलमहाभूतोत्पत्तिमङ्गीचकार। तदपि व्यासानभिप्रेतमेव। अत्र तत्प्रसङ्गादर्शनात्। यदि हि तानणूनभिप्रेयात् तदा पूर्वपाद एव विपर्ययसूत्रात् पूर्वमेव तानपि विचारयेत्। यदि च तत्र प्रामाणिकत्वमभिप्रेयात्, श्रुतेरिति वा स्मृतेरिति वा हेतुं च

रश्मिः।

संभवत्यतो यथाकथंचिद्द्वितीया कोटिः। 'पञ्चधा प्रविभज्य' इति श्रुतिविरोधान्नाणुः। सूत्रं तु प्राणव्यतिरिक्तेन्द्रियपरमिति पूर्वपक्षे, आसन्योप्यणुरिति सिद्धान्तः। अत्राशङ्काग्रे निराकरिष्यते। **बहिर्भूय** इति भगवतो व्यापकत्वेन प्राणाद्बहिर्भूयस्त्वेन प्रत्ययः संभवति मुख्यत्वात्। जीववद्व्यतिरिक्तेपि पञ्चानामेतत्समानस्य व्यानरूपेण अमृतबिन्दूपनिषदि प्रसिद्धम्। **अन्यदप्याहुः त्रिवृदि**त्यादि। 'पुरुषं प्राप्य त्रिवृत् त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहहीति' इति छान्दोग्यश्रुतेः। **अद्भि**रिति। 'आपोमयः प्राणः' इति छान्दोग्यश्रुतेः। **उद्गीथेति** छान्दोग्येस्ति। **व्यापकेति** सर्वेण समत्वरूपं **व्यापककार्यं तत्करणात्**। सर्वधारकत्वं च व्यापककार्यम्। सर्वावरकत्वं च व्यापककार्यम्। एवं च सिंहो माणवक इतिवद्विभुः प्राण इत्येवं विभुत्वगुणयोगाद्गौणी व्यापककार्यकरणविभुत्वगुणसिद्धिनिबन्धना। **तत्रेति सम एभिरि**त्यादिवाक्येषु। एभिः समः प्राण इत्यत्र प्राणे सर्वमित्यत्राधारेण समः प्राणः। **सर्वं ही**त्यत्र सर्वावरकेण समः प्राण इत्यत्र समपदप्रयोगो गौणोणुपदप्रयोगोऽणुश्चेत्यत्र मुख्यः। **इदमेवेति**। गीतायाम् 'मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव' इत्यस्यैकवाक्यता 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्यनयेत्येवकारः। **अग्रिमेति** समनन्तराधिकरणे। अत एव प्राण इत्यतिदेशाधिकरणेन विभुत्वमिति नोक्तम्, दुरूहे जिज्ञासोदयात्। **तन्मात्रेति** द्व्यणुकमात्र**कार्यम्**। **स्थूलेति**। पीलुपाकवादिमतेन प्रसिद्धम्। द्व्यणुकपरमाण्वोरप्रत्यक्षादाहुः **वैशेषिकेति**। पीलुपाकवादिनां त्र्यणुकप्रत्यक्षादुक्तम्। अभिप्रेतत्वव्यावर्तक एवकारः। तत्र हेतुं तर्कौ चाहुः **अत्रेत्यादिना**। परमाणुभ्यः सृष्टिप्रसङ्गस्यादर्शनात्। तर्कावाहुः **यदीति**। अन्यज्ञानं तर्कः। **तानिति** समवायिनः परमाणून्। क्व प्रसङ्ग इति चेत्तत्राहुः **पूर्वपाद** इति। पूर्वप्रकरणादेवकारः। **पूर्वमिति** स्थूलमहाभूतकारणत्वेन। **तान्** लाघवप्राप्तेरेवकारः। सारवद्विश्वतो मुखात् सूत्राद्दुच्यत इति चेत्तत्राहुः **प्रामाणिकमिति**। सूत्रं प्रमाणं सौत्रमित्यर्थः। **अभिप्रेयाद्व्यासो** भगवान्। **श्रुतेरिति**।

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १४ ॥ (२-४-६)

वागादीनां देवताधिष्ठानवतां प्रवृत्तिः, स्वत एव वा, जीवाधिष्ठानब्रह्मप्रेरणयोर्विद्यमानत्वादिति संशयः । विशेषकार्याभावान्न देवताऽपेक्षेति पूर्वपक्षं निराकरोति तुशब्दः । वागादीनां ज्योतिरादि अग्न्यादिरधिष्ठानमवश्यमङ्गी-

भाष्यप्रकाशः ।

वदेत् । योगभाष्ये तदुक्तिस्तु तत्सूत्रानुसारिणीति न तेषां श्रौतत्वं स्वाभिप्रेतत्वं वा आपादयितुं शक्नोतीति वृथाडम्बर इति दिक् ॥ १३ ॥

इति पञ्चमं चक्षुरादिवदधिकरणम् ॥ ५ ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १४ ॥ संशयाद्युपन्यासमुखेन सूत्रप्रयोजनं बोधयन्ति वागादीनामित्यादि । नच जडानां स्वतः प्रवृत्त्यदर्शनाद् देवताधिष्ठानमर्थाक्षिप्तमिति संशय एव न घटत इत्यत आहुः जीवेत्यादि । अत्र जीवाधिष्ठानं द्वितीयकोटौ हेतुः । ब्रह्मप्रेरणं प्रथमकोटौ । अन्तर्यामिब्राह्मणे देवताधिष्ठितानामेव यमनस्योक्तत्वादिति । तुशब्दव्याख्यानमुखेन पूर्वपक्षमाहुः विशेषेत्यादि । अन्तर्यामिब्राह्मणोक्तस्य यमनस्याण्डसृष्टिरूपविशेषकार्यार्थतायाः 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्' इत्यादिवाक्यसमभिव्याहारेणावगमादत्र च तदभावेन देवताप्रयोजनाभावात्, भोगमात्रकार्यस्य तु प्रतिनियततया जीवाधिष्ठानमात्रादेव सिद्धेर्न देवतापेक्षेति पूर्वपक्षमित्यर्थः । अधिष्ठानमिति नन्द्यादित्वात् कर्तरि ल्युः । नपुंसकं तु सामान्ये । तथाच शरीरेऽपि प्राणानां सर्वेषां स्वस्वकार्यार्थं ज्योतिरादिरधिष्ठाताऽवश्यमङ्गीकार्य

रश्मिः ।

वाकारद्वयं पूर्वतन्त्रानुसारि । वदेदिति सूत्रे, 'दुर्बुद्धेस्तु ततो द्वयम्' इति तदर्थम् । तदुक्तिरिति परमाणुसृष्ट्युक्तिः । तत्सूत्रेति सूत्रं तु 'नाणुनित्यता तत्कार्यश्रुतेः' इति । अन्यद्वा । तेषामिति कारणभूतानां परमाणूनाम् । श्रौतत्वमिति 'एतेन योगः प्रत्युक्तः' इति सूत्रेण श्रौतत्वं नेत्यर्थः । स्वेति मूलाधीनत्वात्तथा, योगभाष्यकृदभिप्रेतत्वं वा । 'प्रकृतेराद्योपादानतामन्येषां कार्यत्वश्रुतेः' इति सूत्रात् । आडम्बर इति प्रारम्भः । 'आडम्बरः समारम्भे घनगर्जिततूर्ययोः' इति विश्वः । दिगिति । नैयायिकानामेतच्छोभनमिति दिक्शब्दप्रयोगः ॥ १३ ॥

पञ्चमं चक्षुरादिवत्त्वित्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १४ ॥ सूत्रेति । अत्राधिकरणपदानुक्तेस्तात्पर्यमनुसंधेयम् । सूत्राधिकरणशब्दयोः पर्यायतारूपम् । न चेत्यादि न चेत्याहुरित्यन्वयः । निषेधं पुनराहुः, एवेति पूर्वपक्षव्यवच्छेदकः, संशयैककोटेः पूर्वपक्षत्वात् । जीवेति विसर्पिचैतन्यगुणो जीवशब्दवाच्यः । ननु देवताधिष्ठानवतां प्रवृत्तौ हेत्वभावादुभयं द्वितीयकोटौ हेतुरस्त्विति चेत्तत्राहुः अन्तर्यामीति । देवतेति । 'यो वाचि तिष्ठन् वाचोन्तरो यं वाङ् न वेद यस्य वाक् शरीरं यो वाचमन्तरो यमयति' इत्यनया । अन्यथार्थासंभवादेवकारः । न वेदेत्यस्याधिष्ठात्री न वेदेति विवरणाच्च । अण्डेति अन्यथा क्रीडारूपप्रयोजनाभावात्स्वनियमनं न घटेत । तथा चान्तर्यामिब्राह्मणं महतः स्रष्टुर्द्वितीयरूपपरमिति भावोऽद्योति । अवेति । अन्यथा पृथिव्यादीनां सिद्धवत्कारेणोद्देशो न स्यात् । अधिष्ठानमितीति भाष्येऽग्न्यादिरिति पुंस्त्वमधिष्ठानस्य पुंस्त्वान्नोपध इति सूत्रेण । नपुंसकत्वं त्वग्रे प्रतिवक्तव्यम् । नन्दन इतिवन्नोपध इति सूत्रेण पुंस्त्वप्राप्त्यामनधिष्ठानत्वनिवृत्तिमात्रार्थत्वादत्राधिष्ठानपदप्रयोगान्नपुंसकत्वं छान्दसमपि स्वीकुर्युरित्याहुः नपुंसकमिति । अपीति अपि-

कर्तव्यम् । कुतः, तदामननात् । तथाम्नायते 'अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशत्' इत्यादि । अयमर्थः—

'योध्यात्मिकोऽयं पुरुषः सोऽसावेवाधिदैविकः ।
यस्तत्रोभयविच्छेदः स स्मृतो ह्याधिभौतिकः' ॥

भाष्यप्रकाशः ।

इत्यर्थः । तदामननादिति तस्य देवतारूपस्याधिष्ठातुः श्रुतौ कथनात् । 'अग्निर्वाग्भूत्वा' इति श्रुतिस्तु ऐतरेयोपनिषदि लोकानां लोकपालानां च सृष्टिमुपक्रम्याद्भ्यः पुरुषोद्धरणमुक्त्वा तत आलोचनान्तरेण तस्य मुखनिर्भेदं मुखाद्वाङ्निर्भेदं वाचोऽग्नेर्निर्भेदमुक्त्वा तथैव नासिकाक्षि-कर्णत्वग्हृदयनाभिशिश्नानां सेन्द्रियाणां सदेवानां निर्भेदं, ततस्तासां देवतानां प्रलयमहार्णवे पातम्, अशनापिपासाभ्यां तासामावरणं, ताभिः स्वान्नभोगार्थं स्थानप्रार्थनं, ततो भगवता तासां स्थित्यर्थं पुरुषशरीरानयनं चोक्त्वा ततो भगवता यथायतनं प्रविशतेत्युक्ते, 'अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद् वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्' इत्येवं तस्यास्तस्या देवतायास्तत्तदिन्द्रिय-रूपभवनेन तत्तद्गोलके प्रवेशं वक्ति, तस्मादित्यर्थः । ननु तासां देवतानां विराट्पुरुषशरीरीय-तत्तद्गोलके प्रवेशः स्वस्वान्नभोगार्थो, न तु कार्यार्थः । अथेन्द्रियरूपेण भवनात् कार्यार्थ-स्तदापि विराडिन्द्रियाणामेव कार्यार्थो न सर्वेषामतोऽनया श्रुत्या कथं सर्वत्र देवताधिष्ठान-सिद्धिरित्याकाङ्क्षायां तां व्युत्पादयन्ति अयमर्थ इत्यादि । अयमर्थ इति अयं वक्ष्यमाणः सौत्रतात्पर्यगोचरोऽर्थः । योध्यात्मिक इति द्वितीयस्कन्धीयः श्लोकः । पुराणं च वेदोपबृंहण-मतस्तदनुसारेणाव्याकुलत्वाय श्रुतिर्विचार्यते । अर्थस्तु आत्मनीत्यध्यात्मं तत्र भव आध्यात्मिकः । एवमन्यावपि । उभयोराध्यात्मिकाधिदैविकयोर्विच्छेदो द्वैधीभावो यस्मात् स उभयविच्छेदः । तथाच श्रुतौ मुखादिनिर्भेदोत्तरमेवेन्द्रियदेवतयोर्निर्भेदकथनादेतच्छ्लोकोक्तमाध्यात्मिकादिस्वरूप-

रश्मिः ।

पदार्थसंभावनायाम् । तेन विराट् वेदान्तार्थश्च । 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्' इत्यधिकरणे । 'इदमेव पुराणेषु विराट्त्वेनोपासनम्' इति भाष्यात् । अत एव वृत्तिकृच्छ्रीकृष्णचन्द्राः । 'अध्यात्मसंस्थितानां वागादीनां देवताधिष्ठानवतां प्रवृत्तिरुत स्वत एवेति संदेहे इदमधिकरणं प्रवर्तयांबभूवुः' इति । कथनादिति पुनः पुनः कथनात् । म्ना अभ्यास इति धातुपाठात् । पुनः पुनः कथनमभ्यास इति । वाच इति पञ्चम्यन्तम् । नासिकेति गोलकानाम् । सेन्द्रियाणामिति साध्यात्मिकानाम् । सदेवानामिति साधिदैविकानाम् । ताभिरिति देवताभिः । इत्येवमिति सूर्योऽक्ष्यभिमानी भूत्वाऽक्षिणी प्राविशदित्यादिप्रकारेण । उत्तरभाष्यसंगत्यर्थमाहुः अयमित्यादि । सौत्रेति । सौत्रं यत्तात्पर्यं तस्य गोचरः । द्वितीयेति । ननु द्वितीयस्कन्धवाक्यश्लोकेन कथं निर्णय इति चेन्न । 'भक्तेषु शास्त्रहृदयेषु निवेदयामि शास्त्रार्थतो यदि हरिर्भवतामभीष्टः । तत्पश्यतात्र विवृतिं भगवद्गुणानां संदेहवारणविचारणतः प्रसन्नाम्' इति सुबोधिनीसमाप्तिस्थवाक्याच्छास्त्रार्थसमर्पणे हरेरुपयोग्यमिति । अतस्तदनुसारेणेति वक्ष्यन्ति । श्रुतिरिति 'अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्' इत्यादिः । अव्ययीभावं कृत्वा तद्धितं व्याचक्षते स आत्मनीति । 'अव्ययं विभक्ति' इति सूत्रेण समासो विभक्त्यर्थ-काव्ययेन । 'तत्र भवः' इति तद्धितसूत्रम् । अध्यात्मं भव आध्यात्मिकः । एवेति पूर्वं व्यवच्छिनत्ति । आध्यात्मिकादीति आधिदैविकाध्यात्मिकयोर्देवतेन्द्रिययोर्धर्माः प्रवर्तकत्व-

इत्याध्यात्मिकादीनां स्वरूपं, वागादयश्चाणुरूपा नित्याः। तत्र यदि त्रैविध्यं न कल्प्येत तदैकस्मिन्नेव शरीरे उपक्षीणं शरीरान्तरे न भवेत्। कल्प्यमाने तु अग्निर्देवतारूपोऽनेकरूपभवनसमर्थो वाग्रूपो भूत्वा सर्वत्र प्रविष्ट इति संगच्छते। ते चाग्न्यादयश्चेतना भगवदंशास्तिरोहितानन्दाः सामर्थ्ययुक्ता इति कार्यवशादवगम्यन्ते।

भाष्यप्रकाशः।

माधिभौतिकोत्तरभाव्येवाभिप्रेतम्। नचाऽयं श्लोको जीवात्मपरमात्मानौ शरीरं चेति त्रयमभिप्रेत्य तत्रोक्त इति कथमत्रैतस्य योजनमिति शङ्कनीयम्। तत्र यथा जीवपरमात्मानावणू नित्यौ तथाऽत्र वागादयोऽप्यणुरूपा नित्यास्तत्र यदि त्रैविध्यं न कल्प्येत तदैकस्मिन् शरीरे उपक्षीणं वागादिकं शरीरान्तरे न संबद्धं भवेत्। कल्प्यमाने तु त्रैविध्ये अग्निर्देवतारूपः परमात्मवदनेकरूपभवनसमर्थो वाग्रूपो भूत्वा सर्वेषु शरीरेषु प्रविष्ट इति संगच्छते। अतोऽर्थापत्त्यात्रापि तद्योजनम्। जीवशरीरान्तरवर्तिविषयतया सामानाधिकरण्याच्च। नचाग्न्यादिषु तादृशसामर्थ्याभावादिकं शङ्कनीयम्। ते चाग्न्यादयश्चेतनाः, लोकपालकत्वालोचनेनोद्गमितत्वात्। भगवदंशाः, कारणत्वेन भगवत एवोपक्रान्तत्वात्। तिरोहितानन्दाः, अन्नभोजनप्रार्थनाकारित्वात्। सामर्थ्ययुक्ताः, वागादिरूपेण भवनादित्येवंप्रकारकाः प्रवेशरूपकार्यवशादवगम्यन्ते। नन्वेवं सदा देवतासाहित्यं चेद् 'एतस्माज्जायते' इत्यत्र

रश्मिः।

विषयग्रहणादय इत्येतेषामुभयेषां विच्छेदो देहे तत्तद्गोलक इत्याध्यात्मिकादिस्वरूपमित्यर्थः। आशङ्कामुखेन **वागादय** इत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म न चेति। **तत्रेति** द्वितीयस्कन्धे। **अत्रेति** आधिदैविकादिषु। **एतस्येति** श्लोकस्य। **उपेति** अणुत्वात्क्षीणमिव। उपमार्थे उपः। 'उप सामर्थ्यदाक्षिण्यदोषाख्यानात्ययेषु च। आश्चर्यकरणे दाने नाभावारम्भपूजयोः। तद्योगेपि च लिप्सायां रमणार्थोपमार्थयोः। उपादानेधिके प्रोक्तमासन्नेषु प्रकीर्तितम्' इति विश्वात्। तथा च क्षीणोपममित्यर्थः। क्षयकर्मीभूतं यदुपमानं तदुपमेयाभिन्नं वागादिकमित्यर्थः। उपेत्यस्योपमावाचकस्योपमायोग्ये लक्षणा। **कल्प्यमान** इत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **कल्प्यमान** इति। **अर्थापत्त्येति**। प्रत्यक्षेण शब्देन वा प्रमितस्यार्थस्यार्थान्तरं विनानुपपद्यमानस्योपपत्तयेऽर्थान्तरकल्पना। सात्र सकलशरीरेषु प्रत्यक्षेण प्रमितस्यार्थस्याणुनित्यवागादिरूपस्यार्थान्तरं त्रैविध्यं विनानुपपद्यमानस्योपपत्तयेऽर्थान्तरस्य त्रैविध्यस्य कल्पनेति लक्षणसमन्वयः। अर्थापत्तिर्द्विविधा श्रुतार्थापत्तिर्दृष्टार्थापत्तिश्च तयोर्दृष्टार्थापत्तिरत्र। **कार्यवशादवगम्यन्ते** इति भाष्यात्। इन्द्रियकार्याणां प्रत्यक्षत्वात्। जीवन्देवदत्तो गृहे नास्तीतिवत्। यदा तु सकलशरीरेषु शब्देन प्रमितस्यार्थस्याणुनित्यवागादिरूपस्येत्यग्रे पूर्ववत्। 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' इति दृष्टान्तः। अतोर्थापत्त्येति सामान्यवचनम्। **जीवेति** जीवश्च शरीरं चान्तर्वर्ती च जीवशरीरान्तर्वर्तिनस्तैः क्षराक्षरपुरुषोत्तमैर्विशेषेण सिनोति बध्नातीति विषयः श्लोकः। एरच्। तत्तया सामानाधिकरण्यमक्षरस्य जीवेन्द्रियरूपत्वादन्तर्वर्तिनः पुरुषोत्तमत्वाद्भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सत्येकार्थबोधकत्वलक्षणं तस्माच्चेत्यर्थः। **ते** चेत्यादिभाष्यं शङ्कामुखेन विवृण्वन्ति स्म **न** चेति। **लोकेति** पूर्वमुक्तमैतरेयश्रुतौ। **तिरोहितो** विद्यत **आनन्दो** येषामित्यभिप्रायेणाहुः **अन्नेति**। आनन्दभुगिति श्रुतेः। निराकारत्वादिति नोक्तम्। साकारत्वात्कदाचित्। **प्रवेशेति** प्रवेशरूप-

१. अनुमितार्थापत्तिः।

आध्यात्मिकाधिदैविकयोरेकत्वाद् वदनादिकार्यार्थमाध्यात्मिका एव निरूपिताः। उद्गमने, 'एतस्माज्जायते प्राण' इत्यादिषु वागादीनां नियमेन तत्तज्जीवसान्निध्यं, स्वतश्चानिर्गमनं मृत्युरूपश्रमेण तत्र लयः पुनरुद्गमनं समष्टिव्यष्टिभावश्च अन्यथा नोपपद्येत।

भाष्यप्रकाशः।

देवोद्गमः कुतो नोक्त इत्यत आहुः आध्यात्मिकेत्यादि। तथाच साक्षादनुक्तावपि भङ्ग्यन्तरेणोक्त एवेत्यर्थः। नन्वेवं दृष्टार्थापत्तौ वागादिष्वेव तादृशं सामर्थ्यं कल्प्यम्। आध्यात्मिकादिस्मृतिवाक्ययोजनेनाधिष्ठातृकल्पने किं मानमत आहुः वागादीनामित्यादि। अन्यथा यद्येवं न कल्प्येत तदा आर्तभागब्राह्मणोक्तं ग्रहातिग्रहभावेन प्राणवागादीनां जीवसान्निध्यं 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोनूत्क्रामति' इत्यादिवाक्यावगतं स्वतोऽस्माज्जीवदेहादनिर्गमनं, व्रतमीमांसायां 'तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे' इत्यादिनोक्तमृत्युरूपश्रमेणावगम्यमानः शरीरे लयः पुनरुद्गमनं, भुज्युब्राह्मणे 'वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिः' इत्यनेन बोधितो य आसन्यस्य समष्टिव्यष्टिभावश्चकारात् तत्र तत्रोक्तं चेतनतुल्यत्वम्, एतत् सर्वं नोपपद्येत। तथाच श्रुतार्थापत्तिः।

रश्मिः।

कार्यप्रत्यक्षश्रवणवशात्। ज्ञानानुकूलव्यापारार्थकस्यावगम्यत इत्यस्य भाष्ये प्रयोगात्। भङ्गीति भङ्गोऽस्यास्तीति भङ्गिपदं भग्नपरम्। अन्यद्भङ्गि भङ्ग्यन्तरं तेनेत्यर्थः। तथा चैतस्माज्जायत इति श्रुतौ तावत्सर्वेन्द्रियाणीति पदं भङ्गि भवति। यावदाद्याह सर्वाणि दशेन्द्रियाणि तावदैतरेय्याह सर्वाणीत्यस्य पदस्याधिदैविकादिपरत्वमभिमृश्य देवतासहितानीन्द्रियाणीति। पूर्वभग्नपदसहितं भङ्ग्यन्तरं यथा। काव्यप्रकाशे नवमउल्लासे 'नारीणामनुकूलमाचरसि चेज्जानासि कश्चेतनो, वामानां प्रियमादधाति हितकृन्नैवाबलानां भवान्। युक्तं किं हितकर्तनं ननु बलाभावप्रसिद्धात्मनः, सामर्थ्यं भवतः पुरन्दरमतच्छेदं विधातुं कुतः' इति। अत्र नारीणामित्याद्य आह। अपरस्तु न अरीणामित्येवं पदं भङ्क्त्वाह नारीणामित्यादि। आद्य आह। कश्चेतन इत्यादि। वामानां प्रतिकूलानाम्। अपि तु न कोपि प्रियमादधातीति। अपर आह। वामानां स्त्रीणामित्येवं वामपदस्य स्त्रीपरत्वमभिमृश्य हितकृदित्यादि। अपरस्तु हितकृत्पदे कृती छेदने धातुमुररीकृत्याह युक्तमित्यादि। पुनराद्यस्तु बलाभावपदे बला असुरास्तेषामभावरूप इन्द्रः स चासौ प्रसिद्धात्मा च तस्येत्येवं बलपदस्यासुरपरत्वमभिमृश्याह सामर्थ्यमित्यादि। प्रकृते नारीणामित्यादिजानासीत्यन्तः प्रथमः पदभङ्गो नास्त्यत उक्तम्। भङ्ग्यन्तरेणेति। एवेति अनुक्तं व्यवच्छिनत्ति। भाष्ये एवकारेणाधिदैविकव्यवच्छेदः। प्रत्यक्षमात्रप्रमाणवादी चार्वाकः प्रत्यक्षानुमानवादी वैशेषिको वा शङ्कते नन्वेवमित्यादि। दृष्टार्थेति। ननु यौक्तिकावेतौ कुतोणुप्राणदर्शनमङ्गीचक्रतुरिति चेन्न 'अनागतमतीतं च' इति वाक्याद्योगिप्रत्यक्षसंभवात्। दृष्टार्थापत्तावनुमितार्थापत्ताविति वा। आध्यात्मिकेति या आध्यात्मिक इत्यादिस्मृतीत्यर्थः। समष्टीति। नन्वल्पाच्तरं पूर्वं श्रुतिपाठक्रमश्च कुतस्त्यक्तो भाष्य इति चेन्न। लघ्वक्षरं पूर्वमित्यस्याल्पाच्तरं पूर्वमित्यतो बलीयस्त्वबोधनार्थत्वात्। श्रुतिस्त्वङ्गाधीना न समासे पाठक्रमं बोधयति स्म। तत्र तत्रेति सप्तगतिसूत्र उक्तम्। एवेति दृष्टार्थापत्तिव्यवच्छेदक एवकारः। अणुप्राणदर्शनस्य कलनासाध्यत्वात्।

---

१. कार्यानुमान।

आधिभौतिककृतश्चायं भेद इत्यग्रे व्यक्तीकरिष्यते । एवमेव ब्रह्मणोऽपि । 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य' इत्यपि निःसन्दिग्धं द्रष्टव्यम् यदज्ञानात् सर्वविप्लववादिव्यामोहः ॥ १४॥

इति द्वितीयाध्याये चतुर्थपादे षष्ठं ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

त्तिरेव मानमित्यर्थः । समष्टिव्यष्टिपदयोरर्थस्तु, अशूङ् व्याप्तौ, सम्यग् एकेन रूपेण अनुगता अष्टिर्व्याप्तिर्यस्यासौ समष्टिः । विविधा नानारूपेण अष्टिर्व्याप्तिर्यस्यासौ व्यष्टिरिति । यद्यपि तत्र समष्टिव्यष्टिभावः प्राणस्यैवोक्तस्तथाप्यणुत्वादिसामान्यात् प्राणान्तरेऽपि तुल्य इति न कोपि संदेहः । एतस्य श्रौतस्य समष्टिव्यष्टिभावस्य पौराणिकाध्यात्मिकादिभावानुगृहीतत्वेनात्रोक्तं त्रैविध्यं सृष्टिदशायां सार्वत्रिकं सर्वत्रैवोपयुज्यत इत्येतन्निबन्धे सर्वनिर्णये 'आनन्त्येपि हि कार्याणाम्' इत्यादिकारिकाभिस्तद्व्याख्यया च प्रपञ्चितमिति ततोवगन्तव्यम् । एतस्य व्यासाशयगोचरत्वं स्फुटीकुर्वन्ति आधिभौतिकेत्यादि । चोऽवधारणे । भेदो विभागः । अग्रे वैशेष्यसूत्रे व्यक्तीकरिष्यते । तत्र मनआदीनां तत्त्वान्तरत्वस्थापनात् तेषामेवैतरेयेऽद्भ्यः पुरुषसमुद्धारं प्रकृत्य तस्य मुखादिगोलकनिर्भेदोत्तरं मुखादिभ्यो वागादीन्द्रियाणामिन्द्रियेभ्योऽग्न्यादिदेवानां निर्भेदस्य तदुत्तरं देवानामन्नभोजनार्थं यथास्थानं तत्तद्गोलके प्रवेशस्य च श्रावितत्वात् तत्स्मारणेन स्फुटीकरिष्यत इत्यर्थः । अयमर्थः संज्ञामूर्त्तिसूत्रेऽप्यस्तीति बोधयितुं तद्विषयवाक्यमुपन्यस्यन्त एवमाध्यात्मिकाधिदैविकभावं ब्रह्मण्यप्यतिदिशन्ति एवमेव ब्रह्मणोऽपीति । यथैतेषामाधिभौतिके प्रवेशोत्तरमाध्यात्मिकाधिदैविकत्वम्, एवमेव ब्रह्मणोऽपि तिसृषु देवतासु, 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य' इति प्रवेशकथनादत्रापि श्रुतौ निःसंदिग्धं द्रष्टव्यम् । 'तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्' इति श्रुत्यन्तरे प्रवेशोत्तरमेव द्वैधीभावश्रावणात् । उक्तश्रीभागवतश्लोकस्याप्याश्रयरूपं परं ब्रह्मैव प्रकृत्य पठितत्वाच्च । यस्य भगवत्सामर्थ्यकृतस्याध्यात्मिकाधिदैविकभावस्याज्ञानात् सर्वविप्लवजनकमायावादरूपव्यामोहः । एवं ब्रह्मसामर्थ्ये-

रश्मिः ।

भाष्यं तु श्रुतार्थापत्तिपक्षेपि तुल्यम् । **पौराणिकेति** । आधिदैविकः समष्टिः आध्यात्मिकोऽपि, आधिभौतिको व्यष्टिरिति । **विभाग इति** । तथाच विश्वः 'भेदो द्वैधे विशेषे स्याद्' इति । एवेति उक्तश्रुतेरेवकारः । **अनेनेत्यादि** भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **तिसृष्विति** । छान्दोग्ये 'तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति । सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवणीति तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत्तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोद्यथा नु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवेत्तन्मे विजानीहि हि' इतिश्रुतिः । अत्र सा अव्याकृता । तिस्रस्तेजोबन्नात्मिकाः । **अत्रापीति** सूत्रेपि 'अग्निर्वाग्भूत्वा' इति **श्रुतौ** । एवेति प्रवेशपूर्वं व्यवच्छिनत्ति । उपष्टब्धो न तु स्वबुद्धिपरिकल्पित एषोर्थ इत्याहुः **उक्तेति** । **ब्रह्मैवेति** । जीवात्मपरमात्मनोः शरीरस्य चायं व्यवच्छेदकः । सर्वं माया, ब्रह्मवैवर्तं पुराणमिति वादस्तेन रूपं स्वरूपं यस्य व्यामोहस्य स सर्वविप्लवजनको भवति । स च यस्य ब्रह्मणो विशेषवर्तनलक्षणसामर्थ्याज्ञानादिति वदन्तो यदज्ञानादित्यादिभाष्यार्थमाहुः **यस्येति** । व्याख्येयमिदं पदम् । **सर्वविप्लवेति** भाष्यं मध्यमपदलोपिसमासेन व्याकुर्वन्ति स्म **सर्वविप्लवेति** । भवतीति क्रियापदम् । तथा च तेषां भाष्यम् । श्रेष्ठश्रे-

प्राणवता शब्दात् ॥ १५ ॥ (२-४-७)

यदधिष्ठानमग्न्यादि तत् किं स्वत एव, अन्यसहितं वेति संदेहः । किं तावत् प्राप्तम् । स्वत एवेति । पूर्वोक्तन्यायेन तावतैव सिद्धेरनवस्थानाच्च देवतात्वव्याघातश्चेत्येवं प्राप्ते उच्यते । प्राणवता अधिष्ठितं वागादि । कुतः । शब्दात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

ऽवधारित उच्चनीचभावस्य जडचेतनभावस्य बन्धमोक्षव्यवस्थायाः शुद्धब्रह्माद्वैतस्य च सुखेन संभवादित्यर्थः ॥ १४ ॥

इति षष्ठं ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

प्राणवता शब्दात् ॥ १५ ॥ अत्रापि पूर्ववत्सूत्रप्रयोजनं बोधयितुं संशयादिकमाहुः यदित्यादि । स्वत एव, अन्यसहितं वेति स्वत एव वागादीनधितिष्ठति, मुख्यप्राणेन सहितं वा सद् अधितिष्ठतीति संदेह इत्यर्थः । पूर्वपक्षे युक्तिमाहुः पूर्वोक्तेत्यादि । ज्योतिराद्यधिकरणेऽग्न्यादीनामेवाधिष्ठातृत्वसाधनात् तदधिष्ठानमात्रादेव वागादीनामिन्द्रियाणां व्यापारस्य सर्वजीवसान्निध्यादेः सिद्ध्या इतरसाहित्यप्रयोजनाभावात् तदङ्गीकरणे च तस्याप्यधिष्ठात्रन्तरापेक्षासंभावनेनाऽग्रेऽप्यपेक्षानुपरमेणाप्रामाणिकानवस्थानाच्च । किंचाधिष्ठेयत्वे तेषां देवतात्वव्याघातश्च । अधिष्ठातृत्वस्यैव देवतात्वादित्यर्थः । सिद्धान्तं विवृण्वन्ति प्राणवतेत्यादि । मुख्यप्राणसहितेनाग्न्यादिनाऽधिष्ठितं वागादीत्यर्थः । नन्वनेन शब्देन कथं प्राणसाहित्य-

रश्मिः ।

त्यादिसूत्रीयम् । मुख्यश्च प्राण इतरप्राणवद्ब्रह्मविकार इत्यतिदिशति । न चाविशेषेणैव सर्वप्राणानां ब्रह्मविकारत्वं व्याख्यातम् । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति सेन्द्रियमनोव्यतिरेकेण प्राणस्योत्पत्तिश्रावणात् । 'स प्राणमसृजत' इत्यादिश्रवणेभ्यश्च । किमर्थं पुनरतिदेशः । अधिकशङ्कानिरासार्थः । 'नासदासीत्' इति ब्रह्मप्रधाने सूक्ते मन्त्रवर्णो भवति । 'न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अह्न आसीत्प्रकेतः । आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किंचनास' इत्यादि । बन्धमोक्षेति । 'बन्धाय विषयासक्तमु क्तं निर्विषयं स्मृतम् । अतो निर्विषयस्यास्य मनसो मुक्तिरिष्यते' इति अमृतबिन्दूपनिषत् । 'अभिमान आत्मनो बन्धस्तन्निवृत्तिर्मोक्षः' इति हंसोपनिषत् । सुखेनेति 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति श्रुतौ परिणामवादमाश्रित्य कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्षणेन घटो मृदितिवत्सुखेन । वेदस्तुतावपीदं सुबोधिन्यां स्पष्टमिति ॥ १४ ॥

इति षष्ठं ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

प्राणवता शब्दात् ॥ १५ ॥ सूत्रेति । पूर्वं सूत्रं यथा देवताधिष्ठितानामेव यमनं स्थापयति तथेदमपि प्राणवताधिष्ठितं वागादि न स्वत एवेति स्थापयतीति प्रयोजनं बोधयितुम् । पूर्वोक्तन्यायमेवकारान्तं स्पष्टमाहुः ज्योतिरादीति । एवेति अन्यसहितपक्षव्यवच्छेदक एवकारः । तद्धीति । भाष्ये तावतेत्यव्ययं पञ्चम्यन्तमिति भावः । कोशेऽव्ययेषु पाठात् । चादिस्वराद्योराकृतिगणत्वात् । अधिष्ठात्री देवतेत्येतावत्या वेदपुराणप्रसिद्ध्या तदधिष्ठातृत्वमेव देवतात्वं तन्मात्रात् । एवकारोन्यसहितदेवताव्यवच्छेदकः । इतरेति मुख्यप्राणेत्यर्थः । किं चाधीति । देवतान्तराधिष्ठेयत्वं तेषामग्न्यादीनाम् । एवेति प्रतिपाद्यव्यवच्छेदकः । घटः पट इत्यादौ व्यभिचारात् । अनेनेति सूत्रीयेण ।

'सोऽयमग्निः परेण मृत्युनाऽतिक्रान्तो दीप्यते' इत्यादि । अयमर्थः । 'द्वया ह प्राजापत्या' इत्यत्राधिष्ठातृत्वमग्नीनामुक्तम् । देवा इत्यविशेषेणेन्द्रियाधिष्ठातृभ्योऽन्याश्च । तेषां प्रतिबन्धकाऽसुरातिक्रमेण स्वर्गलोके गमनेच्छा बभूव । तत्र 'यज्ञेनैव स्वर्गः' इति । तत्र 'जनको ह वैदेहः' इति ब्राह्मणे 'केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमत इति' 'उद्गात्रर्त्विजा वायुना प्राणेन' इति उद्गात्रैवाक्रमणमिति सिद्धम् । तत्रान्योन्योद्गातृत्ववरणे तथोद्गाने 'यो वाचि भोगस्तं देवेभ्यः' इत्याम्नातम् । तदनुश्रमरूपपाप्मना वेधानन्तरमप्रतिरूपं वदतीति निरूपितम् । सोऽपि दोषो देवानां

भाष्यप्रकाशः ।

सिद्धिरित्याकाङ्क्षायां तद्विवृण्वन्ति अयमर्थ इत्यादि । इदं वाक्यमुद्गीथब्राह्मणस्थम् । तत्र हि द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्चेत्युपक्रम्यासुराणां प्राबल्यं देवानां नैर्बल्यं तेषां एषु भूर्लोकेषु वसतां स्पर्द्धा चोक्ता । सा तु चेतनधर्म इत्युभयेऽपि चेतनाः । तत्र, के देवा इत्यपेक्षायां, ते ह वाचमूचुरित्यादिभिरग्निमवाक्यैर्वागाद्यधिष्ठातार इति ज्ञायते । तेनात्राधिष्ठातृत्वमग्न्यादीनामुक्तम् । यद्यपि तत्र वाग्घ्राणचक्षुःश्रोत्रमनसामेव देवता उक्तास्तथापि अत्र देवा इत्यविशेषेण कथनादुपलक्षणविधया इन्द्रियाधिष्ठातृभ्योऽन्या अपि बोध्याः, तेषां च देवानां प्रतिबन्धकासुरातिक्रमेण स्वर्गलोके गमनेच्छा बभूव । तत्रेच्छायां सत्यां, 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिश्रुतेर्यज्ञेनैव स्वर्ग इति विचार्य यज्ञं चक्रुरिति बोधनाय, 'ते ह देवा ऊचुः, हन्ताऽसुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययाम' इत्युक्तम् । तत्र कथमुद्गीथेनैवातिक्रम इत्यपेक्षायां 'जनको ह वैदेह' इति वक्ष्यमाणे ब्राह्मणे 'यदिदमन्तरिक्षमनारम्बणमिवाथ केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमेत' इत्याश्वलेन प्रश्ने कृते याज्ञवल्क्येन 'उद्गात्रर्त्विजा वायुना प्राणेन' इति कथनादुद्गात्रैवाक्रमणमिति सिद्धम् । तत्र प्रकृते अन्योन्यस्य वागादेरुद्गातृत्वेन वरणे तथोद्गाने, 'ते ह वाचमूचुः त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो वागुदगायद् यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायद् यत्कल्याणं वदति तदात्मने' इत्यनेन यथेदानीं ज्योतिष्टोम उद्गात्रा त्रिषु स्तोत्रेषु यजमानार्थमुद्गानं क्रियते, नवसु

रश्मिः ।

प्राबल्यमिति 'कनीयसा एव देवा ज्यायसा असुराः' इति श्रुतेः । नैर्बल्यमिति समनन्तरोक्तश्रुतेः । स्पर्धेति 'त एषु लोकेषु अस्पर्धन्त' इति श्रुतेः । उभय इति उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटः । देवासुराः । देवा इतीति भाष्यं विवृण्वन्ति तत्र क इति । इति देवाः । ते इत्यादिभिरिति 'अथ ह प्राणमूचुः' 'अथ ह चक्षुरूचुः' इत्यादि । तेषामित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तेषां चेति । तत्र यज्ञेनेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तत्रेच्छायामिति । इच्छेति 'हन्तासुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययाम' इति श्रुत्या वक्ष्यन्तीच्छाकारम् । उद्गीथेनेति उद्गात्रा । अतीति अतिक्रम्य, अय गतौ वयमयामः, विसर्गलोपश्छान्दसः । तत्र जनक इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तत्र कथमित्यादि । अनारम्बणमिति अनालम्बनम् । लोट्छान्दसः । आक्रमणेति करणे ल्युट् । आक्रमणसाधनेन । उद्गात्रैवेति एवकारो वाग्वृत्विजोर्व्यवच्छेदकः । उद्गात्रा ऋत्विजेति छेदः । तत्रान्योन्येति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तत्र प्रकृत इति । यो वाचीति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म ते हेत्यादिना । यो वाचीति । श्रुत्यर्थोऽग्रे वक्ष्यते । स्तोत्रेष्विति स्तोत्राणि पूर्वतन्त्रे प्रसिद्धानि । नवस्विति स्तोत्रेषु । द्विविधमुद्गानं

प्राप्नोति । तच्छ्रुतिविप्रतिषिद्धम् । 'न ह वै देवान् पापं गच्छति' इति । तदनु प्राण एवोद्गाता सिद्धः । तेनान्येषामपि पापसंबन्धो निवारितः । ततः 'परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते' इति । अतो दीप्यमानस्यैवाधिष्ठातृत्वात् प्राणवतैवाधिष्ठानमिति सिद्धम् ॥ १५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

स्वार्थं तद्वत् तत्रापि द्विविधमुद्गानम्, तत्र यो वाङ्निमित्तको भोगः सुखविशेषस्तं देवेभ्य आगायद् आसमन्ताद् गानेन प्रापयितुमारेभे । यत् पुनः कल्याणं समीचीनं शास्त्रानुसारि वदति तदात्मने स्वार्थमागानेन प्रापयितुमारेमे इत्याम्नातम् । तदा तेऽसुरा विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन् । तत् ते असुरा ज्ञात्वा तथा वेधं कृतवन्तस्तत्र स पाप्मा को वेत्याकाङ्क्षायां, 'स यः स पाप्मा' इति स वेधकरणभूतो योऽग्रे व्रतमीमांसायामुच्यमानः श्रमरूपः स एव पाप्मेति सामान्यत उक्त्वा तदनुश्रमरूपपाप्मना वेधानन्तरं तत्परिचायनाय यदेवेदमप्रतिरूपं वदति स एव पाप्मेति निरूपितम् । तथा च वेदाध्ययनभगवद्गुणगानादिष्वेव श्रमो न पुनर्लौकिकदुर्वार्तादिकथन इति तत्परिचायकं निरूपितम् । सोऽप्येवं परिचायितो द्वितीयो दोषोऽपि देवानां प्राप्नोति । क्रमेण सर्वेषामेवोद्गातृत्वात्, तद् दोषरूपं पापं श्रुतिविप्रतिषिद्धं, 'न ह वै देवान् पापं गच्छति' इति श्रुत्यन्तरे पापासंसर्गश्रावणात् । तदनु इन्द्रियाधिष्ठातॄणां पापसंसर्गोत्तरम्, 'अथ हेममासन्यं प्राणमूचुः' इत्यादिना मुख्यः प्राण एवोद्गाता सिद्धः । तं यदा पाप्मनाऽविध्यंस्तदा यथाश्मानं प्राप्य लोष्टो विध्वस्तो भवति तथा सर्वेऽप्यसुरा नष्टा इति तेन प्राणकृताऽसुरनाशनेनान्येषामपि पापसंबन्धो निवारित इति द्वितीयदोषनाशाच्छ्रुतिविप्रतिषेधोऽपि निरस्तः । ततः 'सा वा एषा देवता एतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्याथैनां सा यदा मृत्युमत्यवहवत्, स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत्, सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवत्, सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यत' इत्यादिना मुख्यप्राणाश्रयवशाद्देवानां वागाद्यधिष्ठातॄणां मृत्युरूपश्रमात्मकपाप्मनिवृत्त्या प्रतिबन्धकासुरातिक्रमेण दीप्यमानत्वादिकमुक्तम् । अतः स्वस्वकार्यक्षमत्वेन दीप्यमानस्यैवाधिष्ठातृत्वात्

रश्मिः ।

स्पष्टयन्ति स्म तत्र य इति । आरेभ इति । तात्पर्यार्थमिदं गानमकरोदिति विवरणम् । तदन्विति भाष्यं विवरितुमाहुः तदा न इति । न इति अस्मान् । विवृण्वन्ति स्म तदन्विति । तत्परीति श्रमपरिचायनाय । वेदेति आदिना यागादि । श्रम इति पाप्मा । लौकिकेति श्रम इत्यन्वयः । तेन श्रेयःप्रतिबन्धकाभावान्नासुरकृतस्तद्वेध इत्यर्थः । सोपीत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म सोपीति । द्वितीय इति । स्पर्धा प्रथमः । सर्वेषामिति वाग्घ्राणचक्षुःश्रोत्रमनसाम् । तदित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तत्तदिति । तदन्वित्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तदन्विति । अथेत्यादि असुरजयार्थम् । अविध्यन्निति । अन्तर्भावितसनर्थोयं शब्दः । अविध्यस्यन्नित्यर्थः । लोष्टेति । लुपस्तेये भ्वादिः परस्मैपदी अनिट्क तृच् । सा वा इति प्राणरूपा । देवतेति । प्रकृतिभावश्छान्दसः । एतासां वागादिनां देवतानाम् । मृत्युम् श्रमम् । एता देवताः । सुपांसुः डा वा । अमृत्युं अश्रममत्यन्तविस्मृत्यभावम् । स्वरूपमत्यवहत् प्रापितवती । सेति वाक् । परेणेति मुख्यप्राणेन । इत्यादिनेति 'अथ प्राणमत्यवहत् । स यदा मृत्युमत्यमुच्यत स वायुरभवत्सोयं वायुः परेण मृत्युमतिक्रान्तः पवते' एवं चक्षुःश्रोत्रमनसां मृत्य्वतिक्रमः । दीप्येति । आदिनाथप्राणमत्यवहदित्याद्युक्त-

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥

अग्न्यादेः प्राणसंबन्धो नित्य इति सर्वदाधिष्ठातृत्वम् । प्राणस्य तत्संबन्धस्य चेति चकारार्थः । प्राणसहायेनैव यथोचितवर्णोद्गम इति ।

भाष्यप्रकाशः ।

प्राणवतैवाग्न्यादिना वागाद्यधिष्ठानं न केवलेनेति सिद्धम् । तथाचाधिष्ठातॄणामेव पापाभावो, न त्वधिष्ठेयानामस्मदादीन्द्रियाणामपीत्यतो, न किंचिच्चोद्यमित्यर्थः । इयं श्रुतिः परैरन्यथा व्याख्यायते, तत्कल्पनाबाहुल्यादसंगतं व्याख्यानमिति बोध्यम् ॥ १५ ॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥ सर्वदा प्राणसंबन्धे हेतुं वदतीत्याशयं स्फुटीकुर्वन्ति अग्न्यादेरित्यादि । प्राणस्य नित्यत्वं, 'श्रेष्ठश्च'इत्यधिकरणे निर्णीतम् । संबन्धनित्यत्वं तु छान्दोग्ये प्राणानामहंश्रेयसि विवादेऽन्येषां प्राणानां मुख्यप्राणं विना स्थातुमशक्त्या निर्णीयते । तस्माद-ग्न्यादेरासन्यस्य तत्संबन्धस्य च नित्यत्वात् प्रतिकल्पमनयैव रीत्याऽधिष्ठातृत्वमित्यर्थः । इदानी-मपि प्रतिशरीरं प्राणसहायेनैव कार्यक्षमत्वमित्यत्र गमकमाहुः प्राणेत्यादि । एवमिन्द्रिया-न्तरेऽपि समानन्यायाद् बोध्यम् । नन्वत्र प्राणावच्छब्देन प्राणी जीवो व्याख्यायते । उचितं

रश्मिः ।

पवनतपनभानानि । एवेति एवकारो वाचं व्यवच्छिनत्ति । केवलेनेति अग्न्यादिना । किंचिदिति अस्मदाद्यप्रतिरूपवदनादौ चोद्यमित्यर्थः । ननु तस्यां श्रुतौ यदि परेणेति सहार्थे तृतीया स्यात्तदेवं युञ्जन्तु प्राणवतेति सूत्रं, श्रुतिस्त्वन्यथा व्याख्यातेति चेत्तत्राहुः इयमित्यादि, भाष्ये शब्दरूपा प्रत्यक्षा । परैरिति । उपनिषद्भाष्यकारैरन्यथा परेण मृत्युं मृत्योः परस्ताद्दोप्यत इत्येवम् । कल्पनेति द्वितीयान्तमृत्युपदस्य पञ्चम्यन्तत्वकल्पना तृतीयान्तस्य परपदस्य प्रथमान्तत्वकल्पना । पर इति परस्तात् । स्वार्थेऽस्तातिप्रत्ययः ॥ १५ ॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥ छान्दोग्य इति । 'ॐ यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद' इत्यारभ्य 'अथ ह प्राणा अहꣳश्रेयसि व्यूदिरेऽहꣳश्रेयानस्म्यहꣳश्रेयानस्मि इति । ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचुर्भगवन्को नु श्रेष्ठ इति तान् होवाच यस्मिन्नुत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते स वः श्रेष्ठः' । तदनन्तरं वागाद्युत्क्रमणेऽपि पापिष्ठतरत्वे 'अथ ह प्राण उच्चिक्रमिषन् स यथा सुहयः पड्वीशशङ्कून्संखिदेदेवमितरान्प्राणान् समखिदत्' इत्यादिना तथा निर्णीयत इत्यर्थः । पदनशीलाः पादाः पदवः तेषां संहतिः पद्वी । छान्दसत्वादकारस्य उकारे ह्रस्वत्वे बिन्दौ च जाते पड्वीशा इति जातम् । पड्वा ईशा नियामकाश्च ते शङ्कवः पादबन्धनकीलकास्तान् । अनयेति पूर्वसूत्रोक्तरीत्या । इन्द्रियेति इन्द्रियं वर्णोद्गमो वाक् ततोन्यदिन्द्रियं चक्षुरादीन्द्रियान्तरं तस्मिन् । व्याख्यायत इति शंकराचार्यादिभिर्व्याख्यायते । तथाहि । सतीष्वपि प्राणाधिष्ठात्रीषु देवतासु प्राणवता कार्य-करणसंघातस्वामिताशारीरेणैवैषां प्राणानां संबन्धे 'अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणम्' इत्येवं सजातीयकायाः श्रुतेरित्यर्थः पूर्वसूत्रस्य । द्वितीयस्य तावत्, तस्य शारीरस्यास्मिन्शरीरे भोक्तृत्वेन नित्यत्वं पुण्यपापलेप-संभवान्न देवतानामित्यर्थ उच्यते ।

भास्कराचार्यैरप्येवम् द्वितीयस्यार्थस्तु तस्य करणजातस्य शारीरं प्रति नियतत्वात्तमु-त्क्रामन्तमिति श्रुतेरिति ।

लोके स्वामिभृत्यन्यायेन जीवे भोगः फलिष्यति ॥ १६ ॥

इति द्वितीयाध्याये चतुर्थपादे सप्तमं प्राणवतेत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

च तत् । जीवभोगप्रकारबोधनार्थमेव तत्परिकरविचारस्य प्रकृतत्वात् । अत्र च तस्याधिष्ठातृत्वे अव्याख्याते तस्य भोगासिद्धौ विचारवैयर्थ्यापात इत्याशङ्कायामाहुः लोक इत्यादि । श्रुत्यन्तरे, 'स यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा' इति दृष्टान्तेन मुख्यप्राणांशभूतास्तत्प्राणानामपि जीवपरिकरत्वेन स्वामिभृत्यन्यायसिद्धेस्तेन न्यायेन जीवे भोगो मुख्यामात्यरूपप्राणाधिष्ठानादपि फलिष्यतीति न विचारवैयर्थ्यम् । तथा च करणत्वांश एव तस्य तासां चाधिष्ठातृत्वं, भोक्तृत्वेन तु जीवस्यैवाधिष्ठातृत्वमित्यर्थः ॥ १६ ॥ इति सप्तमं प्राणवतेत्यधिकरणम् ॥७॥

अथात्र प्रसङ्गाज्ज्ञानप्रक्रियां वदामः । तत्र गीतायाम् 'अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् । शरीरवाङ्मनोभिर्यत् कर्म प्रारभते नरः । न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तत्र हेतवः' इति भगवता जीवक्रियमाणकार्यं प्रति पञ्चहेतव उक्ताः । तत्राधिष्ठानं शरीरम् । कर्ता जीवः, करणं बाह्यमान्तरं च नानाविधं, चेष्टाः

रश्मिः ।

रामानुजाचार्यैस्तु ज्योतिरादिसूत्रमेतच्च सूत्रमेकमङ्गीकृत्य ज्योतिरादीनां प्राणवता जीवेन च प्राणविषयमधिष्ठानं परमात्मन आमननात्संकल्पात् कुत एतदन्तमिति ब्राह्मणरूपाच्छब्दादित्यर्थः ।

माध्वैस्तु जीवानां करणान्याहुः प्राणानिति । 'ब्रह्मणो वा एतानि करणानि चक्षुः श्रोत्रं मनो वागिति' इति श्रुत्योर्द्वितीयस्या गतिः प्राणवदादिसूत्रद्वयेनेति । प्रकृतेति । ज्योतिराद्यधिकरणे स्वतन्त्रा देवतन्त्रा वा वागाद्याः स्वतन्त्रता 'नो चेद्भोगादिजो भोगो देवानां स्यान्न चात्मनाम् । श्रुतस्त्वश्यादितन्त्रत्वं भोगोऽभ्यादेस्तु नोचितः । देवदेहेषु सिद्धत्वाज्जीवो भुङ्क्ते स्वकर्मणा'इत्यधिकरणमालायां श्रुतमित्यादी राद्धान्तः परमभोगस्य सिद्धत्वात् । तस्येति जीवस्य । मुख्येति जीव प्राणधारण इति धातुपाठात् । ननु साक्षात्कुतो नेति चेन्न । 'नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्'इत्यादिजिज्ञासाधिकरणोक्तगीतावाक्येभ्यः । 'अपश्यत्पुरुषं पूर्णं मायां च तदपाश्रयाम् । यया संमोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकम् । परोऽपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतं चाभिपद्यते' इति च । एवेति सूत्रे तृतीययैवकारः । तस्येति श्रेष्ठवतो जीवस्य । तासामिति इन्द्रियाधिष्ठात्रीणां देवतानाम् । एवेति प्राणव्यवच्छेदकः । तथा च श्रुतिः 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः' इति । अत्रात्मोक्तः प्राणसहितो नोक्तः । न तु प्राणप्रयोजनमस्ति । 'ज्ञोत एव' इति सूत्रात् । तथाच गीता 'श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च । अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते' इति ।

इति सप्तमं प्राणवतेत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

नित्यज्ञाननिरूपणेनेन्द्रियतदधिष्ठातृनिरूपणेन च स्मृतं जन्यज्ञानं निरूपयितुमुपक्रमन्ते स्म अथात्रेति । ज्ञानेति वेदान्तपरिभाषादौ दर्शनात्स्वराद्धान्तीयाम् । उक्तश्रुत्यर्थं सोपबृंहणं वक्तव्यमित्याशयवन्त आहुः तत्र गीतायामिति । अधिष्ठानं विषयविधया कारणम् । घटवद्भूतलमित्यादिस्थले । अधिष्ठानकारणं हेतुरित्यन्ये । यद्यपि तथाप्यभिव्यक्तिस्थानं शरीरमिति मुख्यतया व्याकरिष्यते । कर्ता करणं च 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः' इत्युक्तश्रुतेः । आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेन ततः प्रत्यक्षमिति नैयायिकाः । मानसप्रत्यक्षसंग्रहाय श्रुतौ नोक्तम् । पृथग्विधं चक्षुरादिना । चेष्टा व्यापारः तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनको

भाष्यप्रकाशः ।

प्राणादिवायुकर्माणि, शारीराणि च, दैवं कालकर्मभगवदिच्छा, अन्तर्यामी, मुख्यप्राणसहाया इन्द्रियाधिष्ठातारश्च । एवं सति ज्ञानजनकमनःसंयोगादिहेतुभूतक्रियायामप्येतान्येव यथासंभवं कारणानि । तत्रायं क्रमः । पूर्वं भगवदिच्छया ईश्वरांशेनान्तर्यामिणा कालकर्मसाचिव्यादन्तःकरणं प्रेर्यते । तच्चतुर्विधम् । तत्राहंकारदेवता रुद्रः, तस्य च 'हृदिन्द्रियाण्यसुर्व्योम' इति वाक्यादेकादशस्थानानीति रुद्राधिष्ठितोऽहंकारो देहिकेषु तेष्वभिमतिं जनयति । बुद्धिदेवता ब्रह्मा, तेनाधिष्ठिता बुद्धिर्ज्ञानेन्द्रियाण्यनुगृह्णाति । चित्तं तु सुषुप्तौ अभेदेनात्मानं गृह्णात्यन्यदा तु लीनम् । मनस्तु चन्द्राधिष्ठितं तच्चोभयविधेन्द्रियनायकं तत्तदिन्द्रियप्रेरणाय तेन तेन तत्तद्देवताधिष्ठितेनेन्द्रियेण संसृज्यते । तदा तानि स्वस्वकार्यं कुर्वन्तीति साधारणी प्रक्रिया । ज्ञानेन्द्रियाणि तु मनःप्रेरितानि स्वस्वविषयैः संसृज्य स्वसंसृष्टे मनसि पूर्वं निर्विकल्पकमुत्पादयन्ति । तदा इन्द्रियदेशे मनसो वृत्तिर्भवति । सा यदा बुद्ध्या वृत्तिद्वाराऽनुगृह्यते तदा सविकल्पकं भवति तच्च प्रमेयानन्त्यादनन्तविधम् । तत्रापि कारणान्तरसमवधाने संशयविपर्यासप्रमाणस्मृतिभेदा जाग्रति भवन्ति यथासंभवं स्वप्नेऽपि । सविकल्पकजन्यहानोपादानबुद्धौ तु विशेषः ।

'इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैराक्षिप्तं ध्यायतां मनः ।
चेतनां हरते बुद्धेः स्तम्बस्तोयमिव ह्रदात्' ॥

रश्मिः ।

व्यापारोऽत्र । दैवं अदृष्टम् । एवकारोऽन्यव्यवच्छेदकः । शारीरेति । कायवाङ्मनसां साधनत्वं कायिकवाचिकमानसिकसाधनानीति । कर्म, ज्ञानोपलक्षकम् । कर्मेति । स्वभावोऽपि द्रष्टव्यः । भगवदिच्छेति । इच्छावादात् । अन्तर्यामी अण्डसंस्थितः । त्रिषु द्वितीयं रूपम् । मुख्येत्याद्युक्तं प्रथमे महत्स्रष्टरीदमित्थतयाऽज्ञातं, द्वितीये रूपे ज्ञातं, तृतीये सर्वभूतस्थे व्यष्टयः । एवमिति सोपष्टम्भकश्रुत्युक्तत्वे सति । ज्ञानेति । एवं च श्रुत्या आत्मा मनसा युक्तः, मन इन्द्रियेण युक्तं, संयोगसमवायादिसंबन्धेन भोक्तेत्यर्थ इति बोधितम् । आदिशब्देन संयुक्तसमवायादिर्ज्ञानेन्द्रियेण कर्मेन्द्रियेण समवायसमवेतसमवायादिः । ईश्वरेति पुरुषरूपद्वितीयरूपेण । कालेति । तेन ज्ञानप्रक्रियाज्ञानसृष्टिरिति सूचितम्, सृष्टौ कालकर्मस्वभावानां कारणत्वात् । प्रेर्यत इति । सूर्योदये सति रश्मिद्वारा प्राणप्रवेशे सर्वप्रवृत्तिदर्शनात् । तेनान्तर्यामी मार्तण्ड उक्तः । तत्राहमिति । तृतीयस्कन्धे स्पष्टः । तेष्विति हृदादिषु । अभीति । सर्वोपनिषच्छ्रुतेः । अन्विति । तृतीयस्कन्धे षड्विंशे । अभेदेनेति । सुषुप्तिश्रुतेः । लीनमिति कार्याभावेऽणोरभिव्यक्त्यभावाल्लीनम् । मनसीति 'कामः संकल्पः' इत्यादिश्रुतेर्मनसि न त्वात्मनीत्यर्थः । निर्विकल्पकम् निष्प्रकारकं ज्ञानम् । इन्द्रियेति गोलके । वृत्तिर्ज्ञानरूपा विषयाकारा । सेति वृत्तिः । बुद्ध्येति कर्त्र्या । वृत्तिद्वारेति वृत्तिः स्वयमेव द्वारं यस्याः सा । द्वारान्तरनिवर्तनार्थम् । सविकल्पकमिति । अयमर्थः । इन्द्रिययुक्तेनार्थेन घटघटत्वे इति निर्विकल्पकं बुद्धिमन्तरापि । बुद्ध्या तु समवायं निश्चित्य घटत्वविशिष्टो घट इति सविकल्पकं ज्ञानं जन्यत इति । प्रमेयेति घटपटकुड्यकुसूलादिप्रमेयम् । कारणेति सत्त्वादिगुणाः कारणानि । प्रमाणं निश्चयः । भावे ल्युट् । प्रमेत्यर्थः । अपीति । सुषुप्तौ तु सुखमहमस्वाप्सं न किंचिदवेदिषमिति प्रत्ययान्न ज्ञानम् । सविकल्पकेति सविकल्पकज्ञानेन जन्यायां हानोपादानबुद्धावित्यर्थः । इदमसंगतमतोत्र सविकल्पकज्ञानोत्तरभाविन्यामित्यर्थः । अतः सविकल्पकज्ञानजनकबुद्धौ सविकल्पकज्ञानजन्यत्वमुक्तलक्षणम् । तदभिव्यक्तिस्तु सविकल्पकज्ञानानन्तरम् ।

भाष्यप्रकाशः।

इति चतुर्थस्कन्धे द्वाविंशे वाक्याद्विषयैरिन्द्रियाकर्षस्ततस्तैर्मनसस्तच्च कामादिहतमिति तत्र कामोत्पत्तावुपादानबुद्धिः। तादृशे मनसि द्वेषोत्पत्तौ तु हानबुद्धिः। नचात्र ध्यायतामिति पदात् स्मृतानामेव विषयाणामिन्द्रियाकर्षकत्वं न प्रत्यक्षाणामिति वाच्यम्। कामिनीकुचकुम्भदर्शनादौ चक्षुषः, शीतादिकालेषूष्णादिना त्वचो, रागादियुक्तगीतेन श्रवणस्य, चन्दनादिगन्धेन घ्राणस्य, भक्षितस्यापि दध्यादेः पुनरास्वादनेन रसनस्य, तैश्च मनस आकर्षस्यानुभवसिद्धत्वात्। तेषामेव विषयाणां किंचित्प्रत्यक्षान्तराये तेषामेव स्मृतत्वस्य संभवाच्च। मनसश्च रूपद्वयं बाह्यमान्तरं चेति तृतीयस्कन्धे तत्त्वस्तुतौ, 'पराहृतान्तर्मनसः' इत्यसु स्वबोधिन्यां स्थितम्। तत्रान्तरं येन विषयेणेन्द्रियद्वाराऽऽकृष्यते तद्विषयिणी हानोपादानबुद्धिर्भवति, येन तु नाकृष्यते तद्विषयिण्युपेक्षाबुद्धिरिति युगपन्नानाबुद्धिसत्त्वम्। न च तत्र वेगाद्यौगपद्याभिमान एवेति वाच्यम्। ऐकाग्र्यदशायां पुस्तकदर्शने युगपन्नानाऽक्षरापेक्षाज्ञानस्थले वेगाङ्गीकारस्यानुभवविरुद्धत्वात्। अतो रूपद्वयमेव युक्तमिति। यदा मनसोऽनाकर्षस्तदोपेक्षाबुद्धिः। अत एव तस्या न स्थिरत्वम्। अभ्यासाद्यभावात्। अन्यासां तु स्थिरत्वमिति। बुद्ध्याऽननुग्रहे तु निर्विकल्पकमेव। इन्द्रियाणि तु प्राप्यप्रकाशकारीणि। तत्र चक्षुरिन्द्रियं स्वकिरणैर्वा, स्वाधिष्ठात्रादित्यसामर्थ्याद्वा, स्वगुणेन रूपेण वा, स्पर्शेन वा विषयदेशं प्राप्नोति। तथैव तदारूढं मनोऽपि। तदा विषयदेशावच्छेदेन घटो भूमौ, व्योम्नि तारा इत्यादिज्ञानमुत्पद्यते। तत्र किरणपक्षे नयनकिरणा विषयपर्यन्तं गच्छन्ति। इन्द्रियान्तरे तु किरणाभावादिन्द्रियेण सह विषयं मनः प्राप्नोति। तदा क्रमेण सहैव वा निर्विकल्पकं सविकल्पकं च तत्तदिन्द्रियसंसृष्टे मनसि उत्पद्यते। ज्ञानद्वयेऽपि विषये विषये-

रश्मिः।

तद्विषयहानोपादानाभ्यां भवतीति नासंगतम्। हानं त्यागः। ध्यायतामिति। ध्यै चिन्तायाम्। चिति स्मृत्यामिति धातुपाठः। एवकारस्तु धातुपाठप्रामाण्यात्। कामिनीति। आदिना भगवदालयादिदर्शनम्। तेषामित्यादि। एवकारेणेतरविषयव्यवच्छेदः। किंचिदिति। मनसश्चञ्चलत्वाद् अन्यत्रमना अभूवं नापश्यमित्यदर्शने पुनः केनाप्युपायेन भक्तिरूपेण तद्दर्शने तेषामेव विषयाणां स्मृतत्वं स्मृतिविषयत्वं तस्य संभवात्। तथा च ध्यायतामिति स्मृत्यर्थकप्रयोगो न विरुद्धः। सर्वस्य स्मृतिकत्वाज्ज्ञानस्य हानोपादानाभ्यां तयोर्भेदमाहुः तत्रेति। आकृष्यत इति मन आकृष्यते। येनेति ज्ञातेनेति बोध्यम्। हानेति ज्ञानकारणीभूताया ज्ञानोत्तरमभिव्यञ्जिकावुपाधी। येनेति। ज्ञातेन द्विष्टेन। उपेक्षा त्यागः। तस्या इति उपेक्षाबुद्धेः। अभीति। आदिना मनोरमत्वम्। एवेति। बुद्ध्यायं पदार्थाञ्जानाति बुद्धिमानयं पदार्थाञ्जानातीति ज्ञानविषयत्वेन घटघटत्वयोः प्रवेशवद्विषये संबन्धस्य हानोपादानयोश्च प्रवेशे करणत्वादिबुद्धेर्न स्यादित्येवकारः। स्पर्शेनेति संयोगेन। प्रस्थानरत्नाकरे स्पष्टम्। प्राप्नोतीति आत्मा तु न प्राप्नोति। 'नैव किंचित्करोमि' इति वाक्येभ्यः। 'मायासंमोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकं। परोपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतं' च प्राप्नोति। तदारूढमितीन्द्रियारूढम्। तदेति विसर्पिगुणत्वेप्यणोर्मनसोऽप्विन्द्रियारोहेण विषयदेशप्राप्तिकाले। आदिना घटवद्भूतलमिति ज्ञानम्। क्रमेणेति बुद्ध्यभिव्यक्तौ क्रमेण। संबन्धग्राह्यभ्यासवतस्तु सहैव। अनुभवादेवकारः। मनसीति पूर्ववत् न त्वात्मनि। ज्ञानेति सविकल्पकं निर्विकल्पकं चेति ज्ञानद्वये।

भाष्यप्रकाशः ।

न्द्रियस्पर्शादिकं व्यापारः । नच नयनानां किरणाङ्गीकारे चक्षुषां व्यापकत्वापत्त्या 'अणवश्च'इति सूत्रविरोधः शङ्कनीयः । अर्चीरूपाणां किरणानां सूर्यमण्डलाद्भेदस्य, 'आदित्यो वा एष' इत्यनुवाके श्रावणात् तैरखिलमेरूत्तरदेशान् व्याप्नुवानस्यादित्यमण्डलस्य दशसहस्रयोजनपरिमाणस्मरणेन तेषां तत्परिमाणाबाधकत्ववत् सूर्याध्यात्मिकचक्षुषः किरणानामपि तथात्वेन सूत्राऽविरोधात् । 'तथा प्राणः' इत्यत्र प्राणेषु जीवातिदेशस्य सिद्धान्तेऽङ्गीकारात् सर्वशरीरे जीवस्येव सामर्थ्याद्वा गुणाद्वा, व्याप्त्यङ्गीकारस्य वक्तव्यत्वात् । 'गुणाद्वाऽऽलोकवत्'इति सूत्रे आलोकस्य गुणत्वाङ्गीकारात् तैजसस्य चक्षुष आलोकरूपगुणव्याप्त्यङ्गीकारेऽप्यदोषः । एवमपि सूत्राविरोधचाक्षुषरूपकार्यसिद्ध्योः संभवात् । अत एव त्वचः सकलशरीरव्यापित्वमपि देवतासामर्थ्यस्पर्शगुणाभ्यां युज्यते । अन्यथा तु सूत्रविरोधसार्वत्रिकस्पर्शानुभवबाधयोरन्यतरदापद्येतैव । तस्मान्नयनकिरणगमनादिद्वारिकैव प्रत्यक्षप्रक्रिया साधीयसी । या पुनरालोकेन मायाकार्यतमोजननप्रतिबन्धे कृते ज्योतीरूपसूर्यदेवतया तदात्मकचक्षुषि सन्मुखाव्यवहितदेशस्थपृथुबुध्नोदराकारविशिष्टरूपे प्रापिते सत्त्वप्रधानबुद्धेरन्तरेव तदाकारतासंपत्तौ अणुरूपं जीवं प्रति ज्ञानाश्रिताध्यात्मिकघटाभिव्यक्तेरेव चाक्षुषम् । दूरस्थगन्धशब्दयोस्तु वायुना घ्राणश्रोत्रसमीपप्रापणेऽन्तःसत्त्वात्मकबुद्धेस्तदाकारतासंपत्तौ ज्ञानाश्रिताध्यात्मिकगन्धशब्दाभिव्यक्तिरेव घ्राणजं श्रावणं च प्रत्यक्षमिति । आध्यात्मिकाधिभौतिकयोरभेदान्न बाह्यघटाग्रहणनिबन्धनो दोष इति केषांचित् प्रत्यक्षप्रक्रिया । तत्रालोकेन तमोजननप्रतिबन्धकथनमयुक्तम् । 'यदा हि भानोरुदयो नृचक्षुषां तमो निहन्याद्'इत्येकादशस्कन्धीयभगवद्वाक्ये तमोनिहन्तृत्वकथनात् । एवं ज्योतीरूपसूर्यदेवतायाः पुरुषचक्षुषि विषयनिष्ठरूपप्रापकत्वकथनमपि तथा । बहुषु पश्यत्सु ताँस्तान् प्रतिरूपे प्रापिते विषयस्य नीरूपताप्रसङ्गेन पाश्चात्यानां तददर्शनप्रसङ्गात् । तद्दर्शनार्थं तस्मिन् विषये पुना रूपान्तरोत्पादनाऽऽनयनादिरूपाऽप्रामाणिककल्पनप्रसङ्गाच्च । संध्यायामस्तं गते सूर्ये रूपप्रापकदेवताया गतत्वात्तदानीं घटाद्यदर्शनापत्तेश्च । न च 'निशि नेतिचेन्न संबन्धस्य यावद्देहभावित्वात्'इति तार्तीयीके सूत्रे, अथ 'या एता हृदयस्य नाड्यः' इति नाडीरुपक्रम्य, 'अमुष्मादादित्यात् प्रतायन्ते ता आसु नाडिषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ता' इति दहरविद्यास्थश्रुत्या

रश्मिः ।

स्पर्शेति । आदिना पञ्चान्ये संबन्धाः । तथात्वेनेति अबाधकत्वेन । गुणत्वेति भास्वरशुक्लरूपत्वेन तथाङ्गीकारात् । एवेति युक्त्यन्तराभावादेवकारः । नयनेति । आदिना नयनसंयोगः । एवकारोन्यप्रक्रियाव्यवच्छेदकः । सन्मुखेत्यादि गुणरूपे । सत्त्वेति तिसृषु । अन्तरित्यादि करणान्तः । एवकारस्तु बाह्याध्यात्मिकघटव्यवच्छेदकः । तदाकारता पृथुबुध्नोदराकारता तस्याः संपत्तौ । जीवं प्रतीति जीवभोगाय । वृत्तिरूपज्ञानेनाश्रित्त आधिभौतिकघटो यदा भवति तदा वृत्तिगुणरूप आध्यात्मिकघटो भवति तस्याभिव्यक्तिः । एवकारस्तु तद्युक्तया 'युक्तयः सन्ति सर्वत्र' इति वाक्यात् । एवेति तद्युक्त्यैवकारः । बाह्येति उक्तगन्धशब्दाश्रयीभूतघटाग्रहणनिबन्धनो दोष इत्यर्थः । तम इति नृचक्षुस्तमोजननप्रतिबन्धकथनम् । विषयेति । रूपमत्र पृथुबुध्नोदराकारः । नीरूपतेति निराकारताप्रसङ्गेन । तदद्र्शनं विषयादर्शनं तस्य प्रसङ्गात् । रूपान्तरेति । पृथुबुध्नाद्याकारोत्पादनेत्यादिः । प्रतायन्त इति तनु विस्तारे । सृप्ता इति । सृप्लृ गतौ ।

भाष्यप्रकाशः ।

रात्रावप्यादित्यरश्मिसंबन्धस्योक्तत्वात् तदानीं संध्यायां च नाडीसूत्ररश्मिभिर्विषयरूपप्रापणान्न घटाद्यदर्शनप्रसङ्ग इति वाच्यम् । नाडीसूत्ररश्मीनां हृदयाग्रप्रद्योतनजीवोत्क्रमणमात्रकार्यार्थताया एव श्रावणेन तद्रश्मीनां रूपप्रापकताया वक्तुमशक्यत्वात् । तदानीमपि रूपप्रापकत्वाङ्गीकारे तदानीं तत्सत्त्वात् 'अस्तमिते आदित्ये, किंज्योतिरयं पुरुषः' इत्यादिज्योतिर्ब्राह्मणविरोधस्य प्रत्यक्षविरोधस्य च दुष्परिहरत्वात् । अतो 'नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः'इतिवदादित्यादिरश्मीनां रूपप्रापकत्वस्याशब्दगोचरत्वात् सूर्यरूपदेवताया रूपप्रापकत्वाङ्गीकारः सर्वथा न युक्तः । किंच । चक्षुषि रूपप्राप्तिश्च प्रतिबिम्बभवनरूपैव । सा तु मायया 'ऋतेऽर्थं यत् प्रतीयेत'इति वाक्यात् । तस्या विक्षेपकत्वाच्च । एवं च बुद्ध्याकारसमर्पकत्वमपि प्रतिबिम्बस्यैव । आध्यात्मिकरूपमपि मायामयम्, मनोमयत्वात् । तस्य च न सत्यता, अर्थक्रियाकारित्वमात्रं परम् । आधिदैविकं तु शब्दैकनिष्ठं भगवदात्मकं तत्सत्यमेव । आधिभौतिकं तु प्रपञ्चात्मकम् । तस्य तु कार्यरूपत्वेऽपि कारणरूपेणैव सत्यत्वं, न तु स्वेन रूपेण विकाराणां वाचाऽऽरब्धत्वात्, सदसद्ग्रन्थिरूपत्वाच्च । तदेव च लौकिकव्यवहारविषय इत्येवं चाक्षुषे बोध्यम् । स्पार्शने तु त्वगेव स्वगुणेन स्पर्शेन सर्वं शरीरं व्याप्नोति, न तु ततोऽग्रे गच्छति । घ्राणरसनश्रवणानि तु स्वस्वगोलके स्थित्वा सर्वस्मिन् शरीरे यथोचितं कार्यं स्वगुणद्वारा वा स्वदेवतासामर्थ्यादेव वा कुर्वन्ति । कर्मेन्द्रियेषु तु वाचः स्पर्शो बहिर्गच्छति । अत एव 'न कंचिन्मर्मणि स्पृशेत्'इत्यादीनि वाक्यानि । माहागुलीयन्त्रशब्दे विद्युच्छब्दे च तत् स्पर्शेन हृदयकम्पभित्तिपातादिकं युज्यते ।

रश्मिः ।

तत्सत्त्वादिति आकाररूपरूपसत्त्वात् । इदं पुरुषे बोध्यम् । चकारः प्रत्यक्षविरोधसमुच्चायकः । नेतृत्वमिति वायुनिष्ठम् । अशब्देति शब्दस्य गोचरः शब्दगोचरः, तस्य भावः शब्दगोचरत्वम्, न शब्दगोचरत्वमशब्दगोचरत्वं, तस्मात् । प्रतीति बुद्धेः प्रतिबिम्बभवनरूपा । बुद्धेस्तत्त्वान्तरत्वात्करणानां शुद्धत्वात् । एवकारस्तु सन्मुखाव्यवहितदेशस्थत्वात् । सेति प्रतिबिम्बभवनरूपा । ऋत इति द्वितीयस्कन्धनवमाध्यायवाक्यम् । प्रतिबिम्बस्य बुद्धेर्वावरणाभावादाहुः तस्या इति रजोरूपायाः । बुद्धिविक्षेपकत्वं करणे । एवं चेति मायया चक्षुषि विक्षिप्तबुद्ध्याकारप्रतिबिम्बे च । एवेति सूर्यदेवताव्यवच्छेदः । ननु कथं प्रतिबिम्बस्य बुद्ध्याकारसमर्पकत्वम् । स्वस्य स्वाकारसमर्पकत्वाभावादिति चेन्न । मायात्वेन स्वाकारसमर्पकत्वं प्रतिबिम्बत्वेन तु बुद्ध्याकारत्वं, प्रतिबिम्बे रूपद्वयात् । आध्यात्मिकेति ज्ञानाश्रितेत्यादिग्रन्थेन पूर्वमुक्तम् । मनोमयेति । बुद्धेर्मनोभेदत्वादिति भावः । अर्थेति अर्थेन पदार्थेन क्रिया स्वविषयकज्ञानं तत्कारित्वम् । मात्रचा घटादिभिर्जलाहरणादिकारित्वव्यवच्छेदः, शुक्तिरजतवत् । आधीति विशुद्धसत्त्वं तत्सत्त्वप्रधानबुद्धेराधिदैविकं भवति । शब्दैकेति 'शब्द इति चेन्नातः'इति सूत्रात् । द्वितीयस्कन्धनवमे ....भगवदिति । भगवानात्मा यस्य विशुद्धसत्त्वस्य । तावता नित्यम् । एवकारस्तु ज्योतिषे 'वासुदेवः परं ब्रह्म एष छन्दसि पठ्यते' इति वाक्यात् । सदसदिति सत् कारणरूपमसद्विकाररूपम् । ग्रन्थिरैक्यकः । तदिति सदसद्ग्रन्थिरूपम् । एवकारेणाधिदैविकव्यवच्छेदः । लौकिकेति पदसन्निकर्षजन्यो लौकिको व्यवहारस्तस्य विषयः । एवेति स्वगुणव्यवच्छेदकः । वाकारद्वयं पूर्वतन्त्रात् । इत्यादीनीति प्रसिद्धम् । हृदयेति । आदिना गर्भपातः ।

भाष्यप्रकाशः ।

पायूपस्थहस्तपादास्तु घ्राणादिवदेव स्वस्वगोलके स्थित्वा सर्वस्मिन् शरीरे यथोचितं कार्यं कुर्वन्ति । अत एव हस्ताभ्यां चलनं, पद्भ्यां तालादिवादनं, शिश्नेन मूत्रादिविसर्ग इत्यादिकं, द्विगोलकानामुभयत्रापि स्थितिश्च संगच्छते । इदं च सर्वं ज्ञानं कर्म च अन्तःकरणाद्यध्यासाज्जीवात्मा स्वस्मिन्नभिमन्यत इत्यतो लौकिकानां नैयायिकादीनां ज्ञानेच्छादिष्वात्मधर्मत्वप्रवाद इति । अन्तःकरणाध्यासस्तु हृदयदेशे जीवस्यान्तःकरणानां च स्थितत्वात् तेषु तत्प्रतिबिम्बे तस्य प्रतिबिम्बसेन्द्रियेषु प्रतिबिम्बान्तरे इन्द्रियाध्यासस्तस्य देहे प्रतिबिम्बे देहाध्यासश्च भवति । प्रतिबिम्बश्च तत्प्रकाशस्य तेषु क्रमेण भवति सूर्यस्येव, न तु मुख्यस्येव सन्निधिमात्रेणेति निर्णीतम्, 'यथा जलस्य आभासः' इत्यत्र तृतीयसप्तविंशाध्याये । एवंच पूर्वकृतस्य प्रारब्धकर्मणः पक्वस्य जाग्रति फलभोगे क्रियमाण आहारश्रमादिभिर्यदा निद्रा भवति तदा स्वापः स्वप्नवृत्तिः तत्रायं हृदयदेशान्निःसृत्य हिताभिधानासु शुक्लनीलहरितलोहितपीतरसभृतासु केशसहस्रभागवदण्वीषु नाडीषु द्वासप्ततिसहस्रसंख्यासु तस्यां तस्यां क्वचिदीश्वरेच्छादिवशेनान्तर्बहिःकरणान्यादाय परिवर्तते । तदा चैतन्यसंकोचनेन बहिरिन्द्रियेषु मनसि च प्रकाशासंक्रमात् प्रतिबिम्बो न भवति । बुद्ध्यहंकारयोरेव तु भवति । तदा बुद्धिसहितोऽहंकाराध्यासेन स्वाप्नं सुखदुःखादि भुङ्क्ते । तत्र प्रकाशो भगवतो, विषयश्च मायिकः । भोगे बुद्धिः करणं, भोगश्चाहंकारे । यदा पुनर्निद्रायां

रश्मिः ।

पार्थिवत्यादि । आध्यात्मिका ग्राह्या न गोलकरूपाः । द्विगोलकानामिति विशेषणस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तालादीति आदिना मर्दलः । मूत्रादीति आदिना रेतः । द्विगोलकेति आदानचलनकर्मणोर्हस्तौ गोलकौ । पादौ चेति द्वयोः कर्मणोर्गोलकौ । ननु हस्तगोलके न पादगोलकभेदः पादगोलके न हस्तगोलकभेद इति कथमैक्यं प्राप्य गोलकद्वयमिति चेन्न । द्वौ गोलकौ येषां चलनतालादिवादनानामिति समासात् । भेदेपि गोलकान्तरे स्थितौ बाधाभावात् । चक्षुःश्रवसि गोलकान्तरस्थितिवत् । एवमन्यत् । उभयत्रेति हस्तपादयोः एवमन्यत्र । आभीति पश्याम्यहमहं गृह्णामीत्यादिप्रत्ययेभ्योभिमन्यते । नैयायिकेति । आदिना वैशेषिकमायावादिनौ । ज्ञानेच्छेति । आदिना यत्नः । आत्मेति न तु जन्यज्ञानस्य मनोधर्मत्वप्रवादः । तेष्विति प्रतिबिम्बयोग्यशुद्धत्वादिति भावः । तस्येत्यादि । प्रतीति चैतन्यगुणप्रतिबिम्बः प्रतिबिम्बान्तरं तस्मिन् । प्रतिबिम्बसंबन्धेनाहं पश्यामीतीन्द्रियाध्यासः परस्मिन्परावभासः । तस्येति जीवस्य । देहाध्यासोऽहं स्थूल इति । ननु देहस्याशुद्धत्वात्कथं प्रतिबिम्ब इत्यत आहुः प्रतिबिम्बश्चेति । मुख्यस्येति सन्मुखस्थितार्थस्य । आहारेति । आदिशब्देन मन्दता । स्वप्नवृत्तिः स्वप्नविशेषः । ईश्वरेच्छेति । आदिनाऽदृष्टम् । प्रतिबिम्ब इति प्रकाशसंक्रमस्वरूपकः । एवेति चित्तमनसोर्व्यवच्छेदकः । बुद्धिसहित इति । प्रयोजनं विशेषणस्य भोगः, अन्यथा निराकारः कथं भुञ्ज्यात् । तथा च श्रुतिः 'अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः कामाहंकारसमन्वितो यः । बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यपरोपि दृष्टः' इति । अहंकारोऽनात्मनो देहादीनभिमन्यते सोभिमान इति श्रुत्युक्तः । तदध्यासोहं बद्ध इति । यद्यप्यहं बद्धः इति प्रत्ययः । तथापि कादाचित्कः । कंसः पाप इतिवत् । सुखेति । आदिना मरणम् । अत्रात्मा स्वयंज्योतिर्भवतीति श्रुतेराहुः तत्र प्रकाश इति । तत्र स्वप्ने । प्रकाशो ज्योतिः । करणमिति शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य बुद्धेर्गुणेन सहितत्वात् । भोगश्चेति अहंकारे सति भोगो भवति ।

भाष्यप्रकाशः ।

तमस उद्रेक ईश्वरेच्छादिवशात् तदाऽयं तैः सर्वैः सह पुरीतति प्रविशति । पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डो हृदयं, तद्वेष्टिता नाड्यः पुरीतच्छब्देनोच्यन्ते । तदा सुषुप्तिः । कदाचिद्भगवदिच्छया तस्य हृदयस्यान्तर्य आकाशशब्दवाच्यः परमात्मा तत्र संपद्य शेते । द्विविधायामपि सुषुप्तौ कर्मासंसर्गाद् दुःखाभावः । द्वितीयस्यां परमानन्द इति विशेषः । ततः पुनर्भगवदिच्छादिवशेन परमात्मनः सकाशात् सर्वेषां प्राणादीनामात्मान्तानां व्युच्चरणम् । ततो जागरणे स्वस्थानस्थितिः पूर्वोक्तरीत्या तत्तदनुभवादिश्चेति ।

नैयायिकास्तु—आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेनेति क्रमेणाऽऽत्मन्येव ज्ञानमुत्पद्यत इत्यात्मधर्मत्वं जन्यज्ञानस्याहुः । तत्तु श्रुतिविरोधादेवापास्तम् । विभोर्निरवयवस्यात्मनः संयोगं प्रति कर्तृत्वायोगाच्च । नचान्यतरकर्मज एव संयोगस्तत्रास्त्विति वाच्यम्, मनस एव कर्तृत्वापातात् । तस्यैव क्रियाश्रयत्वात्, जीवे गुणाधीनत्वे कर्तृत्वायोगादिति ।

मायावादिनस्तु—ब्रह्मात्मकमेकमेव ज्ञानं स्वीकृत्य बुद्धौ तस्य प्रतिबिम्बे तस्यैव व्यावहारिकज्ञानत्वं चाङ्गीकृत्य चिदुपरागावरणभङ्गाभेदाभिव्यक्तिपक्षान् जीवस्य किंचिज्ज्ञत्वायाहुः तदप्यसंगतम् । प्रतिबिम्बस्य वक्तुमशक्यत्वात् । ब्रह्मणो नीरूपत्वात् । बुद्धेश्चास्वच्छत्वात् । दर्पणवत् किंचिद्देशावच्छिन्नस्वच्छत्वमङ्गीकृत्याकाशस्येव ब्रह्मणः प्रतिबिम्बाङ्गीकारेऽपि ब्रह्मणः सच्चिदानन्दरूपत्वेन[1] सदानन्दयोरपि प्रतिबिम्बापातात् । न चेष्टापत्तिः । ज्ञानवत् तयोरपि भानापत्तेः । सर्वदा सर्वेषामन्तःशरीरस्थसर्वज्ञानापत्तेश्च । प्रतिबिम्बाधारत्वयोग्यायां बुद्धौ ज्ञानस्यैवान्तराणां नाड्यादीनां सन्निहितत्वेन तत्प्रतिबिम्बेऽपि बाधकाभावात् । किंचाविद्यायां ब्रह्मप्रतिबिम्बभूतानां जीवानां व्यापकतया स्वतः सर्वपदार्थसंसृष्टत्वाद् बाधकाभावेनाविद्यायामपि सर्वप्रतिबिम्बसंभवेन तत्तत्संसर्गे द्विगुणीकृत्य जाते सर्वतादात्म्या-

रश्मिः ।

बुद्धिगुणे । तमस इति तमोवृत्तित्वान्निद्रायाः । परमेति । सुखमहमस्वाप्सं न किंचिदवेदिषमिति प्रत्ययात् । प्राणादीनामिति उक्तप्रत्ययाल्लीनानाम् । स्वस्थानेति 'पुनर्नव इव समायाति' इति श्रुतेः । पूर्वोक्तेति ज्ञानप्रणाड्या । आदिना स्मरणम् । आत्मन्येवेति मनोव्यवच्छेदक एवकारः । श्रुतीति 'कामः संकल्पः' इत्यादिश्रुतौ धीशब्देन ज्ञानमतो धर्मत्वोक्तेस्तस्याः विरोधात् । एवेति प्रमाणमूर्धन्यत्वादेवकारः । कर्तृत्वेति आत्मा मनसा संयुज्यत इत्यत्र । विभोरात्मन उत्तरदेशसंयुक्तस्य तदनुकूलत्वस्य कृतावभावात् सिद्धसाधनदोषापत्तेः । अन्यतरेति अणुविभ्वोरन्यतरत् कर्म तज्जः । एवकारेण कर्तृकृतेर्व्यवच्छेदः । तस्यैवेति मनस एव न त्वात्मन इत्येवकारः आत्मव्यवच्छेदकः । क्रियेति । धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वमिति कर्तृलक्षणमिति । जीव इति देहपरिमाणपरिमाणके । परिमाणगुणाधीनत्वे सति 'स्वतन्त्रः कर्ता' इति सूत्रेण कर्तृत्वायोगात् । एकमेवेति 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति श्रुतेरेवकारः । बुद्धाविति जीवोपाधिभूतायाम् । चिदुपरागेति चिदुपरागश्चावरणभङ्गश्च भेदाभिव्यक्तिश्च, चिदुपरागावरणभङ्गाभेदाभिव्यक्तयः, तासां पक्षान् । अविद्यायामिति । 'माया चाविद्या च स्वयमेव भवति' इति नृसिंहतापिनीयात् । सर्वेति सर्वेषां जीवानां प्रतिबिम्बसंभवेन । तत्तत्प्रतिबिम्बसंसर्गे यस्मिन्कस्मिंश्चिदाधाराधेयभावेऽपि । ब्रह्मप्रतिबिम्बो

1. ब्रह्मणः सच्चिदानन्दाभिन्नत्वात्सर्वलक्षणानां प्रतिबिम्बः स्यादिति भावः । तन्न दृश्यते ।

भाष्यप्रकाशः ।

पन्नस्य ब्रह्मण इव तेषामपि सर्वसंसृष्टत्वात् साक्षित्वाच्च वृत्तिं विनैव स्वरूपचैतन्येन सर्वाव-भासकतायाः शक्यवचनत्वेन ब्रह्मवत् सर्वेषां सर्वज्ञता स्यात् । नचान्तःकरणभेदेन प्रमातृ-भेदात् तदनापत्तिः । व्यापकत्वेन सर्वेषां सर्वान्तःकरणसंसृष्टतया प्रमातृभेदस्याप्यकिंचि-त्करत्वात् । संसर्गतौल्ये एकस्यैवैकान्तःकरणवैशिष्ट्यं, नापरस्येत्यत्र हेत्वभावात् । अदृष्टादीनां हेतुताकल्पनस्याप्यनेनैव न्यायेन निरसितुं शक्यत्वात् । ननु दूषणग्रासान्मास्तु व्यापकानेक-जीववादः, किंतु व्यापकैकजीववादोऽस्तु । तथाच तस्य सर्वज्ञतायामिष्टापत्तिरितिचेत्, सत्य-मिष्टापत्तिः स्याद् यद्येकत्रैव सर्वज्ञता स्यात् । नचैवम् । अविशेषेणैकस्यैव सर्वशरीराधिष्ठाने सर्वत्राविद्योपहितसाक्षिण एकत्वात् सर्वत्रोपाधौ सर्वप्रतिबिम्बेषु सृष्टत्वाच्च ब्रह्मण इव जीव-स्यापि सर्वेषु प्रतिबिम्बेषु सर्वज्ञतायां बाधकाभावात् । नच ब्रह्माप्येकत्रैव सर्वज्ञं न सर्वत्रेति वाच्यम् । ब्रह्मविष्णुशिवादिशरीरावच्छेदेन सर्वज्ञताप्रतिपादकशास्त्रविरोधापातात् । नचाविद्यो-पाधौ सर्वप्रतिबिम्बेऽप्यन्तःकरणभेदेन प्रमातृभेदात् तन्निकटस्थस्यैव ज्ञानं प्रमातुर्भविष्यतीति न सर्वत्र सार्वज्ञापत्तिरिति वाच्यम् । प्रमात्रभेदे करणभेदस्येव साक्ष्यभेदे प्रमातृभेदस्याप्य-प्रयोजकत्वात् । सर्वत्र साक्षिण एव भासकत्वात् नच तस्याविद्योपहितरूपेण न साक्षित्वं, किंतु अन्तःकरणोपहितरूपेण । तथाच रूपभेदेन साक्षिभेदान्न सार्वज्ञापत्तिरिति वाच्यम् । अप्रयोजकत्वात् । तथा सत्यपि हृदयनाडीप्रभृतीनामान्तराणामन्तःकरणे प्रतिबिम्बितानां ज्ञानं तस्य निर्बाधमित्यान्तरसर्वज्ञताया दुर्वारत्वात् । ननु सर्वेषां प्रतिबिम्बो नास्माभिरङ्गी-क्रियत इतिचेन्मैवम् । यदयं न स्वीक्रियते कस्तत्र हेतुः । न तावदसन्निधिः । अविद्याया व्याप-कत्वात् । नापि बिम्बालोकसंयोगाभावः । सूर्यादेर्विद्यमानत्वात् । अन्तःकरणस्थलेऽप्यन्तःकरण-स्यान्तरसन्निहितत्वात् । अन्तर्गृहगतदर्पणप्रतिबिम्बितसूर्यप्रकाशेनाऽऽन्तरवस्तूनां प्रतिबिम्बदर्शना-दिहापि जीवचैतन्यप्रकाशितान्तःकरणसंसृष्टेष्वान्तरबिम्बेष्वालोकान्तरसंयोगानपेक्षणात् । जीव-चैतन्येऽन्येनान्तरप्रकाशानङ्गीकारे साक्षात्संसृष्टान्तःकरणतद्धर्मादीनामप्यनवभासप्रसङ्गात् । मते च तदवभासे तद्वदेव तत्संसृष्टानामप्यवभासादहंकारादिवद् हृदयनाडीप्रभृतीन्यप्यनुसंधीयेरन् ।

रश्मिः ।

जीवप्रतिबिम्ब इत्येवं संबन्धिनोर्द्वयत्वेन द्विगुणीकृत्य जात इत्यर्थः । स्वप्रमात्रिति । स्वेषां जीवानां प्रमातृ अन्तःकरणविशिष्टचैतन्यम्, अन्तःकरणं वा तस्य भेदात् । तदनापत्तिरणुना भोग्यादृष्ट-वशात्तावन्मात्रग्रहणात् । एवेति प्रमातृभेदव्यवच्छेदकः । अन्तरिति । भावप्रधानोन्तःकरणोपहितशब्दः प्रमातृत्वरूपेणेत्यर्थः । अप्रेति रूपान्तरग्रहणं । प्रति संन्यासरूपनिग्रहस्थानात्तथा । सूर्यादेरिति । आदिनाऽलोकसंयोगः । अन्तःकरणस्येति आन्तरसन्निहितत्वादिति पदच्छेदः । प्रतिबि-म्बितेति प्रतिबिम्बोत्र गौणो न मुख्यः । आन्तरेति । दर्शने सूर्यप्रकाशस्य कारणस्य सत्त्वादिति भावः । अनवेति अदर्शनप्रसङ्गात् । आलोकेति जीवलोकादन्य आलोक आलोकान्तरः तस्य यः संयोगस्तस्यानपेक्षणात् तद्वदिति साक्षात्संसृष्टान्तःकरणवत् । एवकारोऽन्यदृष्टान्तव्यवच्छे-दकः । तत्संसृष्टानामिति । साक्षात्संसृष्टसंसृष्टानाम् । अन्विति । यथाहङ्कारादहं धीमानिति साक्षा-दन्तःकरणधर्मद्यनुसंधानवदहंकाराद्वेष्टनादिनाडीधर्माननुसंधीयेरन् जीवाः । अहं वेष्टयामीति ।

भाष्यप्रकाशः ।

संस्काराधायकस्यावभासस्य तुल्यत्वात् । अथैकप्रतिबिम्बावरुद्धे दर्पणादावन्यस्य प्रतिबिम्बादर्शनाद् व्यापकजीवावरुद्धेऽविद्यादावितरेषां प्रतिबिम्बो न भविष्यतीत्यवरोध एव प्रतिबिम्बाभावे हेतुरिति विभाव्यते । तदप्यसंगतम् । एकप्रतिबिम्बावरुद्धेऽन्यप्रतिबिम्बस्तदा न भवति यदा बिम्बान्तरं पूर्वबिम्बव्यवधेयं भवति । इह तु ब्रह्मणो व्यापकत्वेन परिच्छिन्नानां सर्वेषां ब्रह्मान्तर्वर्तित्वेन तद्व्यवधेयत्वाभावान्न जीवेन तत्प्रतिबिम्बावरोध इति दुर्वार एव सर्वेषां प्रतिबिम्ब इति । ननु भवतु सर्वेषां प्रतिबिम्बस्तथापि न जीवस्य सर्वज्ञतापत्तिर्भवित्री । जीवसाक्षिवादस्यानङ्गीकारात् तथा सति कूटस्थचैतन्यं वा, जीवाभिन्नं सर्वप्रत्यग्भूतं शुद्धं ब्रह्मैव वा परमेश्वरस्यैव रूपान्तरं वा साक्षी भविष्यति, तस्य तु सर्वज्ञत्वेऽप्यदोषः । जीवस्तु यथा सर्वगतं गोत्वसामान्यं स्वभावादश्वादिसंगित्वाभावेऽपि सास्नादिमद्व्यक्तौ संसृज्यते, तथा विषयादौ सन्नपि जीवः स्वभावादन्तःकरण एव संसृज्यते । यदा चान्तःकरणपरिणामो वृत्तिरूपो नयनद्वारेण निर्गत्य चक्षूरश्मिवज्झटिति दीर्घप्रभाकारेण परिणम्य विषयं प्राप्नोति तदा समुपारुह्य जीवस्तं विषयं गोचरयति । केवलाऽन्यदाह्यस्य तृणादेरयःपिण्डसमारूढाग्निदाह्यत्ववत् केवलजीवचैतन्याप्रकाश्यस्यापि घटादेरन्तःकरणवृत्त्युपारूढतत्प्रकाश्यत्वं युक्तमिति चिदुपरागार्थत्वेन वृत्तिनिर्गममपेक्ष्य वृत्तिसंसृष्टविषयमात्रावभासकत्वात् तस्य किंचिज्ज्ञत्वमुपपत्स्यत इति चेन्मैवम् । एवं स्वभाववादेन समाधानेऽपि जीवस्य प्रकाशप्रतिबिम्बत्वादवच्छिन्नत्वे च ज्ञानरूपत्वात् स्वप्ने स्वयंज्योतिष्ट्वप्रतिपादनाच्च प्रकाशरूपत्वेन स्वप्न इव परोक्षवृत्ताविव च पूर्वपूर्वानादिसंस्कारवशादेवेन्द्रियं विनैव वृत्त्युपपत्तेर्ज्ञानेन्द्रियाणि वृथैव स्युः । किंच । अयःपिण्डसमारोहेण दाहकस्याऽग्नेः साक्षात्संसृष्टदाहकत्वदर्शनाद् वृत्त्युपारोहेण प्रकाशकस्य जीवस्य साक्षादन्तःकरणसंसृष्टप्रकाशकत्वं सुतरां सुवचमित्यन्तः-

रश्मिः ।

अनुसंधानं स्मरणं संस्कारं विना न भवतीति संस्कारोद्बोधकमाहुः **संस्कारे**ति । एतेनाहं वेष्टयामीत्यत्र तेषामेव विषयाणां किंचित्प्रत्यक्षान्तराये तेषामेव स्मृतत्वं द्योतितम् । संस्कारस्या**धायकं** सहकारिकारणं तस्याव**भासस्या**लोकसंयोगस्य । किंचा**विद्याया**मित्युक्ते ।किंचिदाशङ्कतेऽसर्वज्ञतायै । **अथे**ति । **अविद्यादावि**ति । **आदि**नेन्द्रियाणि । **पूर्वे**ति यथा देवदत्तबिम्बो विष्णुमित्रबिम्बव्यवधेयः । **एवे**ति । एकधा बहुधेति श्रुतेरेवकारः । घटत्वावच्छिन्नं चैतन्यं विषयचैतन्यमन्तःकरणावच्छिन्नं प्रमातृचैतन्यम् । अन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नं प्रमाणचैतन्यम् । अन्तःकरणवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यं फलचैतन्यमित्येवं विषयादौ सत् । **केवले**ति चित् । केवल इति पाठे जीवः । **अन्यदे**ति । तदा तमुपारुह्येत्युक्तकालान्यकाले । केवलजीवचैतन्येनाप्रकाशो यस्य घटादेः । **चिदुपे**ति **चितो** जीवस्योपरागः संबन्धस्तदर्थत्वेन । वृत्तीति वृत्तिसंसृष्टो यो विषयस्तदितरानवभासकत्वे सति **वृत्तिसंसृष्टविषयावभासकत्वात्** । **प्रकाशे**ति स्वयंप्रकाशेश्वरप्रतिबिम्बत्वात् । **पूर्वे**ति । व्यवहारे वयं भाट्टा इति वदतां प्रपञ्चानादित्वात्तथा । **संस्कारो**ऽदृष्टम् । इन्द्रियव्यवच्छेदकैवकारः । ब्रह्मप्रतिबिम्बात्पूर्वमिन्द्रियाभावात् । **एवे**ति । एकदेशविकृतत्वादेवकारः । बिम्बः प्रतिबिम्ब इति । **साक्षा**दिति । बहिरपि वह्निदर्शनादिति भावः । **अन्तः-करणे**ति **अन्तःकरणसंसृष्टाः** नाड्योपि तेषां **प्रकाशकत्वम्** । सामान्ये नपुंसकम् । एवकारो जीवप्रकाशसत्त्वेन सहकारिसत्त्वात् । अविद्याप्रतिबिम्बितप्रकाशादधिकमन्तःकरणप्रतिबिम्बितप्रकाशः ।

भाष्यप्रकाशः ।

करणे प्रतिबिम्बितानां प्रकाशोऽस्य स्यादेवेत्यधिकं तत्रानुप्राविशत् । वस्तुतस्त्वेवमपि गोत्वस्य सकलगोव्यक्तिष्विवैकस्यैव जीवस्य सर्वान्तःकरणसंसर्गस्य वक्तव्यत्वात् तथा सति तत्तदन्तःकरणवृत्तिनिर्गमेण तत्तद्विषयप्राप्तौ तत्तद्वृत्त्युपारूढस्य जीवस्यापि तत्तद्विषयोपराग-संभवात् सर्ववृत्तिसंसृष्टविषयाणां गोचरीकरणे बाधकाभावेन किंचिज्ज्ञत्वस्यानुपपन्नत्वमेव । अतो विषयविषयिभावो वा, विषयसन्निहितजीवचैतन्यतादात्म्यापन्नवृत्तिविषयसंयोगद्वारको जीवविषययोः परम्परासंबन्धो वा, अन्तःकरणवृत्त्युपादानस्य जीवस्य वृत्तिविषयसंयोगजनितः कार्याकार्यसंयोगात् कारणाकारणसंयोगात्मा साक्षात्संयोगो वा, अन्तःकरणोपहितस्य विषया-वभासकचैतन्यस्य विषयतादात्म्यापन्नं ब्रह्मचैतन्याभेदाभिव्यक्तिद्वारा विषयतादात्म्यसंपा-दनं वा, अन्यद्वा यत्किंचन चिदुपरागत्वेनाभिधित्सितं तस्य सर्वस्य वृत्तिसंसर्गजनितत्वेन वृत्तिजनकानां च अन्तःकरणानां सर्वशरीरव्यापकजीवसंसृष्टत्वेन सर्वैस्तैः सर्वज्ञतापत्तिरनिवार्यैव । तत्राप्यनुपदोक्ते विषयतादात्म्यसंपादनपक्षे मैत्रस्य चैत्रदर्शने, अहं चैत्र इत्याद्याकारकज्ञानापत्ति-रधिकायातीति फल्गून्येवैतानि कल्पनानि ।

अथ जीवः सर्वगतोऽप्यविद्यावृतत्वात् स्वयमप्रकाशमानतया विषयाननवभासयन् विषय-विशेषे वृत्त्युपरागादावरणतिरोधानेन तत्रैवाभिव्यक्तस्तमेव विषयं प्रकाशयतीत्यावरणभङ्ग-

रश्मिः ।

तत्रेति सर्वज्ञतायाम् । विषयेति वृत्तेर्ज्ञानत्वात्तथा । विषयेति । विषये सन्निहितं यज्जीव इव चैतन्यं तेन तादात्म्यापन्ना या वृत्तिस्तस्याः विषयसंयोगद्वारकः परम्परासंबन्धः । अन्तरिति । अन्तः-करणस्य जडत्वेन तद्वृत्तेर्ज्ञानरूपाया उपादानं जीवस्तस्य । वृत्तीति वृत्तिविषयचैतन्ययोस्तादात्म्यं वृत्तिविषययोस्तु संयोग एव । कार्येति कार्यं वृत्तिः । अकार्यं विषयः । अविद्याकार्यत्वेन जीवकार्य-त्वाभावात् । तयोः संयोगात् । कारणं जीवो वृत्त्याः, अकारणं विषयः, विषयविधया कारण-त्वानङ्गीकारात्, तयोः संयोग आत्मा स्वरूपं यस्यैतादृशः । यथा यत्र कपालक्रियया कपालतरुसंयो-गस्ततः कुम्भतरुसंयोगः । तत्र कपालक्रियाया एव तरुसंयोगं प्रति कारणताभावः । अथासिद्धत्वात् कपालतरुसंयोगस्यैव कारणत्वम् । अयं कारणाकारणसंयोगात्मा । कार्यं कुम्भतरुसंयोगोऽकार्यं कुम्भ-क्रिया तस्मात्संयोगात् । ल्यब्लोपे पञ्चमी । तादृशसंयोगं कार्यमालोच्य तथा कारणाकारणसंयो-गात्मेत्यर्थः । यद्वा । अत्र कुम्भक्रियया कुम्भतरुसंयोगः कारणं कुम्भक्रियाऽकारणं कपालतरुसंयोगं प्रति कपालक्रियां प्रति चेति विपरीतं स्वीक्रियते । अतः कार्याकार्यसंयोगाद्धेतोः कारणाकारणसंयो-गात्मेत्यर्थः । विषयेति प्रमातृचैतन्याद्वयस्य । विषयेण पीतः शङ्ख इतिवत् करणदोषेण तादात्म्या-पन्नं यद्ब्रह्मचैतन्यं तस्याभेदाभिव्यक्तिद्वारेत्यर्थः । विषयेण तादात्म्यस्य संपादनं प्रमातृचैतन्यस्येति ज्ञेयम् । अन्यद्वेति अनिर्वचनीयाविद्याजन्यत्वेन यथादृष्टं चिदुपरागो वेति । वृत्तीति वृत्ति-विषयसंसर्गजनितत्वेन सर्वैस्तैः शरीरैः । एवकारस्तु दहराधिकरणे जीवब्रह्मवादात् । मैत्रस्येति । मैत्रवृत्तिरूपदर्शनस्य चैत्ररूपविषयतादात्म्यात् । वृत्तिवृत्तिमतोरभेदात् । एवं चिदुपरागपक्षं दूषयित्वा-ऽऽवरणभङ्गपक्षं दूषयितुमाहुः । अथेति भिन्नप्रक्रमे । विषयान् अनवभासयन्निति पदच्छेदः । विषय-विशेषः स्वस्वभोग्यादृष्टोपस्थापितस्तस्मिन्घटादौ वृत्त्युपरागाज्ज्ञानसंबन्धात् अज्ञानजावरणस्य तिरोधा-नेन । आवरणस्य तमोरूपमायाकार्यत्वात् । तत्रैवेति अन्तःकरण एव । 'ईश्वरः सर्वभूतानाम्' इति

भाष्यप्रकाशः ।

पक्षः किंचिज्ज्ञत्वार्थमालम्ब्यते । तदाप्यावरणस्य वृत्त्युपरागतिरोभाव्यत्वाज्जाते वृत्त्युपरागे तेनावरणभङ्गे सर्वान्तःकरणसंसृष्टो जीवस्तत्तद्विषयेष्वभिव्यक्तस्तं तं विषयं प्रकाशयेदेवेति न किंचिज्ज्ञत्वोपपत्तिः । एवंच चैतन्यमात्रावरकाज्ञानस्य खद्योतप्रकाशेन महान्धकारस्येव ज्ञानेनैकदेशाज्ञाननाशो वा, पटवत् संवेष्टनं वा, भीतभटवदपसरणं वा, चैतन्यमात्रावरकस्याप्यज्ञानस्य तत्तदाकारवृत्तिसंसृष्टावस्थविषयचैतन्यानावरकत्वस्वाभाव्यं वा, मूलाज्ञानावस्थाभेदरूपाज्ञानान्तरनाशो वा, अन्यो वा यः कश्चनावरणभङ्गो निरुच्यतां स सर्वोऽपि वृत्त्युपरागजन्य एवेति जाते वृत्त्युपरागे पूर्वोक्तरीत्या सकलान्तःकरणसंसृष्टस्य जीवस्य सर्वज्ञतैवायातीति नैतेऽपि रोचिष्णवः पक्षाः ।

नन्वेकस्मिन्नपि जीवे जन्मान्तरमापन्ने पूर्वजन्मानुसंधानादर्शनाच्छरीरभेदस्य सुखाद्यननुसंधानप्रयोजकत्वं क्लृप्तमिति स एव किंचिज्ज्ञताया अपि प्रयोजको भवतु । तथाच व्यापकस्यापि जीवस्य शरीरान्तरे शरीरान्तरीयान्तःकरणवृत्त्यादिभिर्ज्ञानं न भविष्यतीति न सर्वेषां सार्वज्ञापत्तिरिति चेन्न । शरीरभेदस्याननुसंधानप्रयोजकताया योगिकायव्यूहे जातिस्मरे भूतादौ च व्यभिचारेण तस्य किंचिज्ज्ञतायामप्यतन्त्रत्वात् । एतेनैव भोगायतनभेदस्य विश्लिष्टोपाधिभेदस्य चाननुसंधानप्रयोजकत्वं परास्तं बोध्यम् ।

'उद्यदायुधदोर्दण्डाः पतितस्वशिरोऽक्षिभिः ।
पश्यन्तः पातयन्ति स्म कबन्धा अप्यरीन् युधि' ॥

इति भारते भूतार्थवादाच्च । नच योगिप्रभृतिषु प्रभावविशेषेणानुसंधानेऽपि

रश्मिः ।

वाक्यादेवकारः । तमिति विषयविशेषम् । दृष्टत्वादेवकारः । जात इति निर्विषयकज्ञानस्याभावाद्यावद्विषयविशेषे जाते वृत्तिसंबन्धे । एवकारो विषयप्रकाशस्य दृष्टत्वात् । ननूक्तं विषयविशेषे वृत्त्युपरागात्तावदावरणतिरोधानमिति चेन्मास्तु नानाजीवपक्षे सर्वज्ञतैकजीवपक्षे तु स्यादित्याहुः एवं चेत्यादि । कार्त्स्न्ये मात्रच् । पटवदिति ज्ञानेनेत्येव । चैतन्यमात्रावरकाज्ञानस्येत्यपि । अग्रेप्येवम् । अपीति एकदेशाज्ञानान्यपिना गृह्यन्ते । तत्तदिति तत्तद्घटपटाद्याकारा या वृत्तिस्तया संसृष्टा अवस्था यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्यस्य । अनावरकत्वं स्वभावो यस्य तादृशत्वम् । मूलेति मूलं यदज्ञानं तमोरूपं तस्य ये अवस्थाभेदा अवस्थाप्रकारास्तद्रूपाण्यज्ञानान्तराणि तेषां नाश इत्यर्थः । अन्य इति । अनिर्वचनीयाविद्याजन्यत्वेन यथादृष्टं नाशो वेत्यावरणभङ्गः । पूर्वोक्तेति । तदापीत्यादिनोक्ताऽव्यवहितपूर्वोक्तरीत्या । सकलानि अन्तःकरणानि तैः संसृष्टस्य जीवस्य एकत्वं विवक्षितम् । अन्तःकरणेति । आदिना वृत्तिविषयसंयोगः फलचैतन्यं च । जा(ग)तिस्मर इति तस्येदं कर्मणः फलमिति फलस्मरणं तस्मिन् । व्यभिचारेणेति । जीवः पूर्वजन्मीनसुखाद्यननुसंधानवान् शरीरभेदात् देवदत्तवदित्यनुमाने । साध्याभाववति योगिकायव्यूहे जा(ग)तिस्मरे भूतादौ च शरीरभेदरूपहेतुसत्त्वाद्व्यभिचारः । किंचिदिति । जीवः किंचिज्ज्ञः शरीरभेदात् । देवदत्तवदिति । जीवः न किंचिज्ज्ञः शरीरभेदात् । कायव्यूहवत् । गतिस्मरभूतादिवच्चेत्यनुमानाभ्यां तस्य शरीरभेदरूपहेतोः । अतन्त्रत्वाद्विरुद्धत्वात् । एतेनेति अतन्त्रत्वेन । एवकारोऽन्यहेतुयोगव्यवच्छेदकः । भोगायतनेति भोगायतनं शरीरमुक्तं तथापि तद्भोगायतनं साधारणम् । इदं तु भोगायतनं पृथगुपात्तम् । तस्य यो भेदस्तस्य । विश्लिष्टा उपाधयोन्तःकरणरूपास्तेषां भेदस्य । परास्तमिति योगिकायव्यूहादौ साधारण्यात्परास्तम् । पश्यन्त इति यथा पल्लीपुच्छस्य छिन्नस्य क्रियावत्त्वं तथादृष्टत्वम् । भूतेति पूर्वजातमर्थं प्रकाशयति यः स भूतार्थवादः यथेन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छदिति । योगीति । प्रभृति-

भाष्यप्रकाशः ।

पूर्वोक्तोपाधीनामुत्सर्गतस्तथात्वान्नाननुसंधानप्रयोजकत्वहानिरिति वाच्यम् । बहुषु व्यभिचारदर्शनात् । एकत्र तथादर्शने ह्यौत्सर्गिकाननुसंधानतन्त्रत्वाद् विद्यातः प्रभावविशेषसमवधानवशात् कल्पयितुं शक्यते, न तु बहुषु तथादर्शने । अतो मनुष्यविशेषेषु भूतेषु मनुष्यादुत्कृष्टयोनिषु सर्वेषु च पूर्वजन्मीनज्ञानस्य तत्र तत्रोक्तेः शास्त्रस्य प्रामाण्याच, न पूर्वोक्तोपाधीनामननुसंधानतन्त्रत्वं साधीयः । नाप्यन्तःकरणभेदस्य तथात्वम् । दृष्टिसृष्टिवादे पूर्वपूर्वस्यान्तःकरणस्य नष्टत्वेनाग्रिमाग्रिमस्य तस्य भिन्नत्वात् पूर्वदृष्टानुसंधानाभावप्रसङ्गात् । साक्ष्यैक्येन तत्समर्थने तु अन्तःकरणभेदस्याप्रयोजकत्वात् तत्तदन्तःकरणैरस्य सर्वज्ञताया एवापत्तिः । अन्तःकरणवैजात्येन समर्थनं तु मज्जत्फेनालम्बनकल्पत्वात् कदर्यमेव । पादेन स्पृशामि कर्णाभ्यां शृणोमि, चक्षुषा पश्यामीति बाह्यकरणभेदेऽप्येकस्य ज्ञानवत् तेन तेनान्तःकरणेन तत्तज्जानामीत्यादिज्ञानस्यान्तःकरणवैजात्येऽपि सुवचत्वात् । सृष्टदृष्टिवादमालम्ब्यान्तःकरणैक्याङ्गीकारेण समर्थनेऽपि बहिःकरणवैजात्यस्येवान्तःकरणवैजात्यस्याप्यप्रयोजकत्वादुक्तदूषणं निर्बाधमेव । नच फलबलान्नान्तःकरणभेदस्याऽप्रयोजकत्वमिति वाच्यम् । फलबलस्य साधनभेदकल्पनामात्रप्रयोजकत्वेनान्तःकरणभेदकल्पने अप्रयोजकत्वात् । फलबलेन जीवभेदकल्पनेऽपि दोषाभावात् । अतो व्यापक एकः प्रतिबिम्बो जीव इति पक्षे कथमपि न सर्वज्ञतापत्तिपरिहारः ।

ननु तर्ह्यस्तु नानाणुजीववादः तथा सत्यन्तःकरणे प्रतिबिम्बितचैतन्यरूपस्य जीवस्य परिच्छिन्नत्वेन सर्वसंसर्गाभावान्न सर्वज्ञतापत्तिर्भवित्री । विषयप्रकाशस्तु विषयसंसृष्टवृत्तिद्वारा तडागसलिलस्य कुल्याद्वारा केदारसलिलैक्यवज्जीवस्य विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्यैकीभावात्मिकायामभेदाभिव्यक्तौ भविष्यतीति किंचिज्ज्ञत्वमुपपत्स्यत इति चेत् न्नेदं युक्तं भाति ।

रश्मिः ।

शब्देन कायव्यूहगतिस्मरभूतादिसंग्रहः । पूर्वोक्तेति शरीरभेदभोगायतनभेदविश्लिष्टोपाधिभेदरूपोपाधीनाम् । त्रयाणामुपाधित्वे हेतुत्वेपि । तत्र तत्रेति । श्रीभागवते चित्रकेतुपुत्रो मनुष्यविशेषस्तस्य पूर्वजन्मीनज्ञानम् । जीव उवाच । 'कस्मिञ्जन्मन्यमी मह्यं पितरो मातरोऽभवन्' इति । कृष्णावतारस्य पूर्वोक्तं गोकर्णस्य पूर्वोक्तं श्रीभागवतमाहात्म्ये भूतेषु तत्रैव धुन्धुकारी, पद्मपुराणे उत्तरखण्डे माघमाहात्म्ये विंशतितमेऽध्याये प्रेतकथा । पुनः श्रीभागवते मनुष्यादुत्कृष्टयोनिषु नारदधनदात्मजयोश्च पूर्वोक्तम् । लोके सर्वेषु इदानींतनभूताविष्टेषु । ननु न दृष्टमिदमित्यत आहुः शास्त्रस्येति । तथात्वमिति । सुखाद्यननुसंधानहेतुत्वम् । दृष्टिसृष्टीति दृष्टेः सृष्टिः ज्ञानात् सृष्टिः सांख्यानां तद्वत् । 'उपरागात्कर्तृत्वं चित्सान्निध्यात् चित्सान्निध्यादिति' सूत्रम् । तदेवाहुः पूर्वपूर्वस्येति । नष्टत्वेनेति । अन्तःकरणस्य द्वित्वापत्त्या तथा दृष्टिसृष्टेस्त्रिक्षणावस्थायित्वाद्वा । तत्तदिति । करणे तृतीया नत्ववच्छेदकेऽविधानात् । एवेति अवच्छेदकाभावादेवकारः । मज्जदिति । अन्तःकरणानामवच्छेदकत्वाभावात् । पादेनेति । पादस्पृष्टोऽहिर्यथेति दर्शनात् । सृष्टदृष्टीति सृष्टस्य दृष्टिर्ज्ञानम् । अन्तरिति । ऐक्यमविजातीयत्वं । एवेति ऐक्याङ्गीकारस्य वैजात्यनिवृत्तिमात्रप्रयोजकत्वेनोक्तदूषणपरिहाराप्रयोजकत्वादेवकारः । साधनेति । यथाहुः साधनवैजात्ये फलवैजात्यमिति । अन्तःकरणस्य साधनत्वे त्वाहुः फलबलेनेति किंचिज्ज्ञत्वबलेन । तथा च जीवभेदवदन्तःकरणभेदस्याप्यन्यथासिद्धत्वान्न साधनत्वमिति भावः । ज्ञानस्य चाक्षुषत्वात् । अभेदाभिव्यक्तिपक्षं दूषयन्ति स्म ननु तर्हीति । कुल्येति

भाष्यप्रकाशः।

'सलिल एको द्रष्टा भवति' इति श्रुत्या सुषुप्तावेव जीवब्रह्मणोरेकीभावश्रावणात् तदितरत्र तदुपगमे श्रुतिविरोधाज्जाग्रदादौ व्यावर्तकोपाधेर्विद्यमानत्वाच्च दर्पणसत्त्वे बिम्बयोरिव जीवब्रह्मणोरभेदस्याशक्यवचनत्वात् । किंच । जीवब्रह्मणोरिदानीमभेदेऽन्योन्यधर्मविनिमयाद् ब्रह्मणोऽल्पज्ञताऽन्यस्य सर्वज्ञता चापत्स्यत इति नोक्तदूषणोद्धारसंभवः । यदि च बिम्बभूतं विषयाधिष्ठानचैतन्यमेव साक्षादाध्यासिकसंबन्धलाभाद् विषयप्रकाशकमित्याध्यासिकसंबन्धोपलक्षितचैतन्यात्मना जीवैकीभावो, न तु बिम्बत्वविशिष्टरूपेणेति भेदस्यापि सद्भावान्नोक्तदूषणापत्तिरिति विभाव्यते, तदापि विषयतादात्म्यापन्नब्रह्मत्वैकीभावो जात एवेति अहं घट इत्याकारकज्ञानापत्तिः । अध्यासेनान्तःकरणतादात्म्यापत्त्याहमिति ज्ञानवत् । अन्तःकरणधर्माणां सुखादीनां स्वस्मिन्नभिमानवद् विषयधर्माणामप्यभिमानप्रसङ्गः । अयं घट इत्यादिज्ञानाभावश्च स्यात् । यदि च विषयावच्छिन्नं ब्रह्मचैतन्यं विषयसंसृष्टाया वृत्तेरग्रभागे विषयप्रकाशकं प्रतिबिम्बमर्पयति तस्य प्रतिबिम्बस्य जीवेनैकीभावोऽभेदाऽभिव्यक्तिस्तस्यां सत्यां विषयप्रमितिरिति विभाव्यते तदा तु सुतरामसंगतम् । वस्त्वन्तरावरुद्धे दर्पणादौ प्रतिबिम्बादर्शनाद् विषयसंसृष्टेऽग्रभागे प्रतिबिम्बायोगाद्विषयप्रकाशस्यैवाभावप्रसक्तेः । किंच । प्रतिबिम्बार्पकं चैतन्यं यदि विषयाद् बहिस्तदा तस्य वृत्तिसंसृष्टत्वात् प्रतिबिम्बायोगः । यदि च विषयान्तस्तदापि विषयेण व्यवधानात् तथा । यदि विषयादूरवर्ति तदा विषयावच्छिन्नत्वस्यैवायोगः । किंच । अन्तःकरणोपाधिपरिच्छिन्नप्रतिबिम्बस्याणुत्वादूर्ध्वदर्शने वृत्तिद्वारा तस्य निर्गमात् प्राणानामपि निर्गमापत्तिः 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति' इति श्रुतेः । किंचैवं कल्पनैकशरणत्वे गोलकद्वारा तैजसस्य वेगवतो वृत्तिरूपपरिणामस्य निर्गमादेव प्रमातृवृत्तिविषयचैतन्या-

रश्मिः।

'कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित्' । सुषुप्ताविति । सलति । सल गतौ । सलिकलीतीलच् । यौगिकः सलिलशब्दो वेदान्ते । जले योगरूढः । एवकारेण जाग्रत्स्वप्नौ व्यवच्छिद्येते । **जाग्रदादाविति** । आदिना स्वप्नः । जाग्रति तत्त्वमस्यादिवाक्यव्यवस्थामाहुः **दर्पणे**त्यादिना । **शक्येति** जाग्रतिशक्यवचनत्वात् । **विषयेति** । यस्मिन्नेतत्कल्पितम् । एवकारोन्यचैतन्यव्यवच्छेदकः । साक्षात्त्वं यथा शुक्तिरजतं तथाध्यासिकसंबन्धलाभात् । अहंवृत्तिं विशेषेण सिनोमीति विषयाध्यासः । अध्यासेन संसृष्टोध्यासिकः । तेन संसृष्ट इति ठक् । विषयो घटादिः । विषयकं विषयाधिष्ठानचैतन्यम् । अज्ञातेकः । तस्य प्रकाशकं प्रमातृचैतन्यम् । **अहमित्नीति** । अस्मत्प्रत्ययगोचरत्वमन्तःकरणावच्छिन्नस्यैवेति । **विषयेति** घटत्वजडत्वादीनाम् । **इत्यादीति** मया दृश्यत इत्यादिशब्दार्थः । घटमहं जानामीत्यनुव्यवसाय आदिशब्दार्थो वा । भेदसंबन्धघटितप्रत्ययो न स्यादित्यर्थः । **प्रतिबिम्बमिति** । वृत्तेः स्वच्छत्वादिति भावः । अयं प्रतिबिम्बश्चतुर्थ्यः प्रमात्रादिप्रतिबिम्बेभ्योधिकः । **एकीभाव** इति । **अभेदाभिव्यक्तिरिति** पदच्छेदः । **विषयेति** विषय**संसृष्टो** यो वृत्त्यग्रभागस्तस्मिन् । **प्रतिबिम्बेति** । विषयावरुद्धत्वादिति भावः । एवकारोन्याभावप्रसक्तिं व्यवच्छिनत्ति । **अभावेति** । जीवविषयचैतन्ययोरैक्याभावादिति भावः । **वृत्तीति** अन्तःकरणपरिणामभूताया जडायाः संसर्गात् । जडेऽस्वच्छे प्रतिबिम्बायोगः । **एवेति** एवकारः प्रतिबिम्बायोगं व्यवच्छिनत्ति । **निर्गमादिति** विषयचैतन्यैक्यार्थं निर्गमात् । **श्रुतेरिति** । तथाच मृतावस्थया जीवनदर्शनानुपपत्तिरिति भावः ।

भाष्यप्रकाशः ।

भेदसिद्ध्या विषयप्रकाशसंभवे गोलकातिरिक्तेन्द्रियकल्पनापि वृथा स्यात् तस्मादनादरणीया एवैते पक्षाः । एतेन प्रमाणचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्याभेदो ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वप्रयोजक इत्यपि निरस्तम् । किंच । यत्र भ्रमद्घटो गृह्येत तत्र वृत्त्युपरञ्जकस्य भ्रमणविषयनिष्ठत्वाभावेन ततश्चिदुपरागायोगात् तदग्रहणापत्तिः । नच तत्रानिर्वचनीयं तज्जन्यत इति सुखेन तद्ग्रहणसंभव इति वाच्यम् । वृत्त्या घटाकारिकया आवरणाभिभवेन भ्रमणांशे विक्षेपस्याशक्यवचनत्वात् । किंच । वृत्त्या विषयचैतन्याभेदाभिव्यक्तावपि विषयप्रकाशके ब्रह्मचैतन्ये तदभावान्नयनप्रदेशे तदननुभवेनेन्द्रियेऽपि तदभावाद् वृत्तिमात्रजनकस्येन्द्रियसंप्रयोगस्य विषयकारणत्वाक्लृप्तेश्च संप्रयोगेणापि विषये तदाधानायोगादन्तःकरणावच्छिन्नेऽप्यहं भ्रमामीत्यननुभवात् स भ्रमः सर्वत्रालब्धसत्ताको घटेऽपि न स्यात् । यस्मात् क्वाप्यसन् घटदेशेऽनुभूयते, तस्मात् तद्देशावच्छेदेन जायमाने मनोधर्मरूपे ज्ञानेऽस्ति तच्चेत् प्रमातृविषयचैतन्याभिन्नं स्यात् तदा स भ्रमः सर्वानुभवगोचरः स्यात् । यस्मान्नैवं तस्मात् तज्ज्ञानं कार्यरूपं भिन्नमेवेति निश्चयः । नच शुक्तिरजतादिस्थले इदमाकारवृत्तौ सत्यामपि रजताध्यासदर्शनादंशत एवावरणनाश इत्यंशान्तरेण भ्रमविक्षेपोऽपि भविष्यतीति न तदननुभवानुपपत्तिरिति वाच्यम् । विषये तत्सत्त्वेऽन्येषामपि तदनुभवापत्तेः । अन्येषां घटद्रष्टृणां प्रमाणवृत्त्या तदंशावरणनाशादस्यापि तदनुभवापत्तेश्च

रश्मिः ।

निरस्तमिति वृत्त्यैव निर्वाहेन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यपर्यन्तानुधावनस्य गौरवग्रस्तत्वात् । वृत्तीति । वृत्तिमुपरञ्जयति यद्भ्रमणं स्थिरत्वं तस्य भ्रमणविषयघटस्तन्निष्ठत्वस्याभावस्तदभावरूपत्वात्तेनेत्यर्थः । अनिर्वचनीयमिति वृत्त्युपरञ्जकस्य भ्रमणाभावरूपस्य भ्रमणविषयनिष्ठत्वं ततोऽपि रजःप्रधानं भ्रमणं माया रजोरूपमिति विरुद्धधर्माधारत्वेनानिर्वचनीयम् । तदिति विषयचैतन्यम् । आवरणेति आवरणं माया तमःकार्यम् । विक्षेपो रजस्तस्य । रजस्तमसी न स्त इत्युक्तम् । अतः सत्त्वरूपाविद्येति निश्चयविषयो भ्रमद्घटो नानिर्वचनीय इत्यर्थः । विषयेति भ्रमरूपायाम् । विषयप्रेति । विषयाधिष्ठानचैतन्ये । तदभावात् भ्रमाभावात् । ननु शुक्तिकारजतवद्भ्रमोस्त्वेवेति चेन्न । वृत्त्याऽभेदाभिव्यक्तिरूपतदभावात् । तदनन्विति वृत्त्याऽभेदाभिव्यक्तिरूपभ्रमाननुभवेन । वृत्त्याभेदाभिव्यक्तिरूपभ्रमाभावात् । वृत्तीति । अन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्ये वृत्तिमात्रेत्यादिः । संप्रयोगः संबन्धः । विषयेति । किं तु विषयकारणक्लृप्तिस्तु सगुणस्यैव । तदाधानेति वृत्त्याविषयचैतन्याभेदाभिव्यक्तिरूपभ्रमाधानायोगात् । अन्तरिति प्रमातरि, अहं भ्रमाश्रय इत्यननुभवात् । किंतु प्रत्येमीत्यनुभवात् । भ्रमामीत्यत्र प्रत्ययार्थ आश्रयः । यद्वा अहं भ्रमं करोमीत्येवार्थः । सर्वस्यापि कारणे पुरुषव्यापृतिः । तदत्र वृत्तिसंपादने प्रमाणसंपादने वा पुरुषकृतिसाध्यत्वमिति भाष्यात् । न स्यादिति तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानस्य भ्रमत्वमित्यत्र तत्प्रकारकेत्यत्रान्यत्रलब्धसत्ताकप्रकारकज्ञानस्येत्यर्थान्नस्यादित्यर्थः । मन इति । 'कामः सङ्कल्पः' इति बृहदारण्यके धीग्रहणादिति भावः । तज्ज्ञानमिति । भ्रमद्घटज्ञानम् । अन्येभ्यो भगवतश्च भिन्नम् । रजतेति । अध्यासो नाम परस्मिन्परावभासः । अंशत इति सार्वविभक्तिकस्तसिः । इदमंशेन । भ्रमेति भ्रमेण कार्येण निमित्तेन विक्षेपः सात्त्विकबुद्धेर्विक्षेपश्चलनम् । यद्वा भ्रमो भ्रमणं तद्रूपो विक्षेपः भ्रमविक्षेपः । तदनन्विति । लब्धसत्ताकत्वस्य भ्रमेऽननुभवेन घटे भ्रमानुपपत्तिः । तत्सत्त्व इति भ्रमसत्त्वे शुक्तिरजतवत् । तदंशेति विषयांशावरणनाशात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

विषयाश्रितावरणपक्षस्यैव दुष्टत्वात् पुरुषाश्रितपक्षे तूक्तरीत्या प्रमातरि प्रमाणे प्रमेये च वक्तुमशक्यत्वेन घट्टकुटीप्रभातवदननुभवस्य सर्वाऽनुभवगोचरत्वस्य वापाताच्छुक्तिरजतस्याऽप्येतत्तुल्यत्वात् । एवं मूलाज्ञानावस्थारूपाज्ञानानां नानात्वमङ्गीकृत्य घटावरकाज्ञानस्य घटाकारकवृत्त्या निवृत्तावपि नैश्चल्यावरकस्यानिवृत्त्या भ्रमविक्षेपादरणेऽपि पूर्वोक्तरीत्या पुरुषनिष्ठतैव तस्य वाच्येति चैतन्याभेदस्य पूर्ववदेवासिद्धेः । वृत्तेर्ज्ञानात्मकत्वमात्रकल्पनया तस्योत्पत्तिनाशशालित्वमात्रेण निर्वाहे विषयावरणतन्नानात्वकल्पनयोर्गुरुत्वादप्रामाणिकत्वाच्च । एतेनैव घटावरकाज्ञानगतावरणशक्तिमात्रनिवृत्तिर्न तु विक्षेपशक्तिनिवृत्तिरपीति पक्षो निरस्तो बोध्यः । नैश्चल्यावरणमन्तरेण भ्रमणविक्षेपासंभवादावरणशक्तिनिवर्तकतया अप्रयोजकत्वाच्च । जलप्रतिबिम्बितवृक्षाधोऽग्रत्वभ्रमे तु प्रतिबिम्बपदार्थस्यातिरिक्तत्वेन मूलसमीपवर्तिनि जले मूलस्य ततो विप्रकृष्टेऽग्रस्य प्रतिबिम्बात् प्रतिबिम्बत्वेनैवावगाहाद् भ्रमत्वस्यैव दुर्वचत्वेन

रश्मिः ।

दृष्टान्तबलेनेति भावः । अस्येति भ्रान्तस्यापीदमंशस्यानीयानुभवापत्तेः । विषयाश्रितेति शुक्तिरजतादिस्थल इत्यादिना पूर्वमुक्तस्य । विषयाश्रितं यच्चैतन्यं तदावरणपक्षस्य । एवेति । षष्ठयन्तम् । अवधारणस्य । उक्तेति चिदुपरागपक्षदूषणावसरोक्तरीत्या । प्रमातर्यन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्ये पुरुषपदवाच्ये । प्रमाणेऽन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्ये । तत्राप्यन्तःकरणचैतन्यं पुरुषः । प्रमेये विषयावच्छिन्नचैतन्ये विषयचैतन्याभेदेन वर्तमानः पुरुषः । घटकुटीति । 'घटः समाधिभेदेभ-शिरःकूटकुटेषु च'इति विश्वः । स्यात्कुटी कुम्भदास्यां च शरायां चित्रगुच्छक इति च । तथा च यथा कस्यचित्संन्यासिनः स्तेयकृतो वा स्वस्थाने व्याकुलस्यान्यत्र स्निग्धस्य घटकुट्याः समाधिभेदकुम्भदास्या निर्गतस्य संन्यासिनो योगिरूपस्योपनिषदमावर्तयेत् । आरणमावर्तयेदिति संन्यासिधर्मेषु पाठात् । यथा वा तथा घटकुट्याः इभशिरःकुम्भदास्याः निर्गतस्य स्तेयकृतो गजकुम्भमुक्तान्यस्तेयकामस्यान्यदलभमानस्य तत्रैव प्रभातं तथा तवाननुभवसर्वानुभवगोचरत्वाभ्यां निर्गतस्यानुभवयत्किंचिदनुभवगोचरत्वकामस्य युक्तीरलभमानस्य तत्रैव अननुभवसर्वानुभवगोचरत्वयोः प्रभातम् । ननु यथा दृष्टं शुक्तिरजतवदिदमंशे आवरणभङ्गरजतांशेनेत्येवं किंचिज्ज्ञत्वदृष्टानुसारी चेत्तत्राहुः शुक्तीति । प्रमातृप्रमाणप्रमेयाणां तत्रापि सत्त्वात्तुल्यत्वम् । मूलेति मूलस्याज्ञानस्यावस्थारूपाण्यज्ञानानि तेषाम् । भ्रमेति । भ्रमरूपो विक्षेपस्तस्यादरणे । पूर्वोक्तेति । विषयावरणपक्षस्य दुष्टत्वपुरःसरं द्वितीयपक्षरीत्या । एवकारेण विषयनिष्ठता व्यवच्छिद्यते । तस्येत्यावरणस्य । वाच्येति इतिर्हेतौ । पूर्ववदिति नेदं युक्तं भातीत्यादिग्रन्थोक्तदूषणेनैवैव । एवकारस्तु न शुष्कतर्केभिनिवेशः कर्तव्य इत्यधिकयुक्तिव्यवच्छेदकः । ज्ञानात्मेति । मात्रचूप्रत्ययेन विषयावरणतन्नानात्वकल्पनयोर्व्यवच्छेदः क्रियते । नत्विति । आवरणशक्तिमात्रनिवृत्त्या घटावरकाज्ञानसत्त्वात्तस्य रजःशक्तेर्विक्षेपिकायाः सत्त्वान्नतु विक्षेपशक्तिरपीत्यर्थः । भ्रमणेति भ्रमणरूपविक्षेपस्तस्यासंभवात् । जलेति । कनीनिकादर्पणविशेषयोरपि प्रतिबिम्बितेत्यादिर्बोध्यः । प्रतिबिम्बत्वेनेत्येवकारो भ्रमविषयत्वेनावगाहव्यवच्छेदकः । एवेति । प्रतिबिम्बत्वेनानु-

1. चैतन्यस्य ।

भाष्यप्रकाशः ।

तत्रावरणादिकल्पनाया एवायोगाच्चेति दिक् ।

अतो जन्यज्ञानस्येन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुसंधानदर्शनाच्छक्तिग्राहकेषु कोशादिषु, 'प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्' इति चिदादिभिः सह बुद्धेरैकार्थ्येन वृत्तेर्ज्ञानात्मकत्वनिश्चये तत्र ज्ञानोपचारपक्षस्यायुक्तत्वाच्च जन्यज्ञानमतिरिक्तमेव । तदुत्पत्तिप्रणाडी च पूर्वोक्तरीतिकैवेति निश्चयः । भगवत्साक्षात्कारे तु नैषा प्रणाडी । तस्य प्रमेयबलादेव भवनात् । नायमात्मेति श्रुतावितरसाधननिरासेनोपलक्षणविधया निरस्तत्वात् । उत्तरार्धे वरणस्य लाभसाधनत्वकथने स्वस्यैव तनुविवरणसाधनत्वोक्तेश्च । वरणं वाऽनुग्रहः । स च धर्मान्तरमेव, न तु फलदित्सा । 'यस्यानुग्रहमिच्छामि'इति वाक्यात् । स च भक्तिबीजभूतः । अतो 'भक्त्या मामभिजानाति', 'भक्त्या त्वनन्यया शक्यः', 'भक्त्याऽहमेकया ग्राह्यः' इत्यादिषु न विरोधः । अवतारदशायां तु मां सर्वे पश्यन्त्वित्याकारिकया सामान्येच्छयापि दर्शनम् । तत्रापि नानाविधाभिः यथा 'मल्लानामशनिः' इत्यादौ ।

रश्मिः ।

भवव्यवच्छेदकः । **आवरणादीति** । एवकारो वृत्त्यावरणभङ्गव्यवच्छेदकः । **दिगिति** कुतर्काभिनिवेशनिषेधाद्दिङ्मात्रमुक्तमित्यर्थः । **अन्वयेति** । प्रसिद्धम् । **चिदादिभिरिति** चित् आदी चिदादी । चित् आदिर्यस्याः सा चिदादिः । चिदादी च चिदादिश्च चिदादयः, ताभिश्चिदादिभिः । **ज्ञानात्मकेति** ।

'यन्मायया बहिः क्षिप्ता ख्यायते बुद्धिरर्थवत् ।
निवर्तते च यद्बोधात्तं नमामि जनार्दनम्' ॥ इति ।

ख्यातिवादमङ्गलाचरणाद्बहिःक्षेपविषयत्वेन बुद्धिरूपज्ञानात्मकत्वनिश्चये । **तत्रेति** वृत्तौ । एवकारस्तु ज्ञानस्य जन्यत्वमीश्वराभेदविरुद्धमपि 'अजायमानो बहुधा विजायते' इति श्रुत्यविरुद्धमित्यनतिरिक्तत्वव्यवच्छेदकः । **पूर्वोक्तेति** । ज्ञानप्रक्रियारम्भे तत्रायं क्रम इत्यादिनोक्तरीतिकैव । **एवकारेण** 'नैषा तर्केण मतिरापनेया' इति श्रुतेः श्रुत्यविरुद्धत्वाच्छ्रुतिविरुद्धपक्षो व्यवच्छिद्यते । **एवेति** । एवकारः करणविषयव्यवच्छेदकः । तदेवाहुः **नायमिति** । **उत्तरेति** । 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्' इत्युत्तरार्धे । **स्वस्यैवेति** । आत्मपदेन कर्तृवाचकेन तथोक्तेश्च । 'तस्यैष आत्मा'इति जीवभेदकथनाज्जीवव्यवच्छेदक एवकारः । **नत्विति** । इच्छाया इच्छाकर्मत्वाभावात् । भक्तिलभ्यो वरणलभ्यो वेति विरोधमेकविषयत्वेन परिहरन्ति स्म **स चेति** । श्रुत्युक्तोऽनुग्रहः । **न विरोध** इति भक्त्यनुग्रहयोः सहानवस्थानलक्षणो विरोधो न । **तत्रापीति** सामान्येच्छायामपि । नानाविधा मल्लाः मामशनित्वेन पश्यन्तु, नरो मां नरवरत्वेन पश्यन्तु । स्त्रियो मां मूर्तिमत्स्मरत्वेन पश्यन्तु, गोपाः मां स्वजनत्वेन पश्यन्तु, असत्क्षितिभुजो मां शास्तृत्वेन पश्यन्तु । स्वपितरौ मां शिशुत्वेन पश्यताम् । भोजपतिर्मृत्युत्वेन पश्यतु । अविद्वांसो विराट्त्वेन पश्यन्तु । योगिनस्तत्त्वेन पश्यन्तु, वृष्णयः परदेवतात्वेन पश्यन्तु इत्येवंरूपाः । **मल्लानामिति** ।

'मल्लानामशनिर्नृणां नरवरः स्त्रीणां स्मरो मूर्तिमान्
गोपानां स्वजनोऽसतां क्षितिभुजां शास्ता स्वपित्रोः शिशुः ।
मृत्युर्भोजपतेर्विराडविदुषां तत्त्वं परं योगिनां
वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गं गतः साग्रजः ॥' इति श्लोकः ॥

भाष्यप्रकाशः ।

एवं च, भक्त्या सामान्येच्छया वेति द्वेधा दर्शनम् । उभयथाऽपि प्रमेयबलमेव कारणमिति न विरोधः । स्वसाधनसामग्र्यादिभिर्दर्शनज्ञानं त्वभिमानमात्रात् । अत एव 'अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्' इत्यादिश्रुतिः संगच्छते । 'मनसैवानुद्रष्टव्य' इत्यादावपि प्रमेयबलानुगृहीतमेव तदभिप्रेतमिति श्रुत्यन्तराऽविरोधायानुसंधेयमिति शुभम् । प्रकृतमनुसरामः ॥ १६ ॥

इति सप्तमं प्राणवतेत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

रश्मिः ।

एवं चेति । अवतारानवतारभेदेन पूर्णसाक्षात्कार उक्ते च । एवेति 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति श्रुतेरेवकारः । **न विरोध** इति कार्यकारणभावाद्भक्तिसामान्येच्छयोः सहानवस्थानलक्षणो विरोधो न । एवमवतारानवतारयोर्दर्शनप्रणाड्यावुक्त्वा स्वसेव्यविषय आहुः स्वेति । साधनानि तनुवित्तजा मानसीसेवा तद्रूपाणि । **आदिनान्यानि** श्रेयांसि । 'श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यते' इति वाक्यात् । दर्शनज्ञानं तु परस्यैव । तत्राभिमानः कारकत्वाभावात् । स्वसेव्यज्ञानं तु नाभिमानमात्रात् । तत्र श्रुतिमाहुः **अत एवेति** । अभिमानमात्रादेव **विजानतामिति** । अभिमानमात्रं नापितु यथार्थज्ञानमिति ज्ञानवताम् । 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति श्रुतिविरोधादविज्ञातम् । विज्ञातं यथार्थज्ञानाविषयत्वेन ज्ञातं यैस्तैः, तेऽविजानन्तस्तेषाम् । ननु दर्शनज्ञानस्याभिमानमात्रत्वे कदाप्यनिर्मोक्षप्रसङ्ग इति चेन्न । स्वसाधनेत्याद्युक्तमर्यादामार्गीयाणां व्यभिचारिण्या भक्त्या तत्प्राप्तेः ।

'तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः ।
अहेडमानो वरुणेह बोध्युरुशंसमान आयुः प्रमोषीः' इति ।

तत् तच्छब्दवाच्यं त्वा त्वां यामि प्राप्नोमि । पद्भ्यां सेवे च । कीदृशं त्वां ब्रह्मणा प्रत्यहं मानसीसेवां कुर्वता वन्दमानं । सुपां सुः । वन्दनं सेवासमाप्तिद्योतकम् । तद् यजमान आशास्ते न तु तनुजादिसेवाविषयं करोति । हविर्भिर्विविधोपचारैः अहेडमानः हेड अनादरे । सेवायामादरं कुर्वन् । वरुण इहबोधी उरु शंसमानो यजमानः ज्ञानवान् कीर्तनभक्तिमांश्च । आयुःकालं प्रकर्षेण मूर्यात् मोषीः चोरितवान् छान्दसप्रयोगः प्रमोषीत् । 'आयुर्हरति वै पुंसामुद्यन्नस्तमयन्नसौ । ऋते तं यः क्षणो नीत उत्तमश्लोकवार्तया' इति वाक्यात् । 'मनसैवानुद्रष्टव्यम्' । 'मानसी सा परा मता' । 'तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेत्' इति । एवंविधेषु न भक्तिर्नेच्छा न प्रमेयबलमिति तेषां संगतिमाहुः **मनसैवेति** । आदिशब्दार्थ आभासोक्तः । **प्रमेयेति** प्रमेयं भगवान् तस्य बलं भक्तिस्तस्यानुगृहीतं मनः । संबन्धश्च निवेश्यता । तथा च प्रमेयबलनिवेश्यमनुगृहीतम् । 'तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेत्' 'यथा भक्त्येश्वरे मनः' इति वाक्याभ्याम् । एवकारणाननुगृहीतमशुद्धं मनो व्यवच्छिद्यते । **तदिति** मनः । **श्रुत्यन्तरेति** । सा च 'भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रफलभोगनैराश्येनामुष्मिन्मनःकल्पनमेतदेव च नैःकर्म्यम्' इति । तथा चैतादृशमनोग्राह्यमिति भावः । श्रीकपिलवाक्यमपि 'मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भसोम्बुधौ । लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम्' इति ॥१६॥

तदिन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥ (२-४-८)

इदमत्र विचार्यते । इन्द्रियाणां प्राणाधीनसर्वव्यापारत्वात् तन्नामव्यपदेशाच्च प्राणवृत्तिरूपाणीन्द्रियाणि, तत्त्वान्तराणि वेति संशयः । तत्त्वान्तराण्येवेति सिद्धान्तः । तानीन्द्रियाणि तत्त्वान्तराणि । कुतः । तद्व्यपदेशात् । इन्द्रियशब्देन व्यपदेशात् । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति भिन्नशब्दवाच्यानां क्वचिदेकशब्दवाच्यत्वेऽपि नैकत्वम् । आसन्न्येऽपि तर्हि भेदः स्यादित्यत आह अन्यत्र श्रेष्ठात् । तस्य ते यौगिकाः शब्दा इति ॥ १७ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तदिन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः इदमित्यादिना, सिद्धान्त इत्यन्तेन । पूर्वाधिकरणे इन्द्रियाणां प्राणाधीनसर्वव्यापारकत्वं सिद्धम् । श्रुतौ च मुख्यं प्राणमिन्द्रियाणि चोपक्रम्य, हन्तास्यैव सर्वे रूपं भवामःइति त एतस्यैव सर्वे रूपमभवंस्तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणा इति' तन्नामव्यपदेशाच्च प्राणवृत्तिरूपाणीन्द्रियाणि उत रूपभवनप्राक्कालेऽपि सत्त्वात् तत्त्वान्तराणि वेति संशयः । तत्र पूर्वं तत्त्वान्तरत्वेऽपि पश्चादेतद्रूपभवनश्रावणेन जन्मान्तरवत् पूर्वरूपत्यागालाभात् पूर्वोक्तयुक्तिभ्यां चेदानीं प्राणवृत्तिरूपाण्येवेति प्राप्ते, तत्त्वान्तराण्येवेति सिद्धान्त इत्यर्थः। तद् व्युत्पादनाय सूत्रं व्याकुर्वन्ति तानीत्यादि । सूत्रे तदिति लुप्तविभक्तिकं पदं तानीत्यनेन व्याख्यातम् । अन्ये तु त इति पठन्ति । इन्द्रियशब्देनेत्यादि । तथाच यथा श्रुतौ इन्द्रियाणीति व्यपदेशस्तथेदानीमपि लोके शास्त्रे च व्यपदेशः । अतो नात्र जन्मान्तरन्यायः संभवति किंतु भृत्यानां स्वामिस्वभावानुसरणमिव प्राणस्वभावानुसरणमेव तद्रूपभवनम् । नच प्राणशब्दव्यपदेशविरोधः । द्रोणकर्णादिषु कुरुशब्दव्यपदेशवद् गौण्यापि तत्संभवात् । अतो भिन्नशब्दवाच्यानां क्वचिदेकशब्दवाच्यत्वेपि नैकत्वमिति सिद्धमित्यर्थः अत्राशङ्कते । आसन्न्येऽपीत्यादि । समादधते तस्य ते इति ।

रश्मिः ।

तदिन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥ सिद्धमिति । प्राणवताशब्दादित्यत्रस्पष्टम् । श्रुताविति सप्तान्नब्राह्मणे । 'तानि ज्ञातुं दधिरेऽयं वै श्रेष्ठो यः संचरंश्चाचरंश्च न व्यथतेऽथो नरिष्यति । हन्तास्यैव सर्वे रूपं भवामेति त एतस्यैव सर्वे रूपमभवंस्तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणा इति तेन हवाव तत्कुलमाख्यायन्ते यस्मिन्कुले भवति य एवं वेद य उहैवं विदा स्पर्धतेनुशुष्य हैवान्ततो म्रियत इत्यध्यात्मम्' इति श्रुतौ । अस्यैवेति प्राणस्य । भवामेति शंकरभाष्ये पाठः । एत इति प्राणाः । एतेन प्राणपदेनाख्यायन्ते । प्राक्काल इति तच्छ्रुतावेव । पूर्वोक्तेति । हन्तास्यैवेत्याद्युक्तयुक्तिभ्याम् । इत्तीति इति पूर्वपक्षे प्राप्ते । लुप्तेति । अव्ययमित्यर्थः । अन्य इति । शंकराचार्यादयः ते मुख्येतरे प्राणा इति व्याचक्षते । श्रुतिविरोधाभासं परिहरन्ति स्म अत इत्यादिना श्रुतिलोकशास्त्रेभ्यः । शास्त्रं तु भवाम, अभवन्नित्यत्र भूसत्तायामिति । न तु भूउत्पत्ताविति । जन्मान्तरेति । पूर्वं तत्त्वान्तरत्वेपीत्याद्युक्तः । कुर्वित्यादि । कौरवसैन्यसागरमित्यत्र । कुरोरिदं कौरवं सैन्यं तदेव सागरस्तमित्यर्थात् । भाष्ये चेतीत्यत्रेतिशब्दो हेता-

भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥

यत्रापि प्राणशब्दप्रयोगस्तत्रापि भेदेन श्रूयते । तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीति ॥ १८ ॥

वैलक्षण्याच्च ॥ १९ ॥

वैलक्षण्यं च प्राणस्य चेन्द्रियाणां च । सुप्तेषु वागादिषु प्राणो जागर्ति । स्वामिसेवकवच्चानेकं वैलक्षण्यम् ॥ १९ ॥

इति द्वितीयाध्याये चतुर्थपादे अष्टमं तदिन्द्रियाधिकरणम् ॥ ८ ॥

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २० ॥ (२-४-९)

भूतभौतिकसृष्टिः परमेश्वरादेवेति निर्णीय नामरूपव्याकरणमपि परमेश्वरादेवेति निश्चयार्थमधिकरणारम्भः । लोके नामरूपकरणं कुलालादिजीवेषु प्रसिद्धमिति । अलौकिकेऽपि स्थावरजङ्गमे मयूरादिसंज्ञां मूर्तिं च जीवादेव हिरण्यगर्भादेर्भविष्यतीति वह्न्यादिदेवानां जीवरूपाणामेव वागादिरूपेणानुप्रवेशात् तत्साह-

---

भाष्यप्रकाशः ।

आसन्यस्य प्राणापानसमानव्यानोदानशब्दाः पाचकपाठकादिशब्दवद्यौगिका अतो न भेदका इत्यर्थः । उक्तोपोद्बलनाय सूत्रद्वयमित्याशयेनाहुः ॥ १७ ॥

भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥ वैलक्षण्याच्च ॥ १९ ॥ एतत्सूत्रद्वयं तु निगदव्याख्यातेनैव भाष्येण व्याख्यातम् । प्राणस्य जागरणं तु 'प्राणाग्नय एवैतस्मिन् पुरुषे जाग्रति' इति प्रश्नोपनिषदि श्रावितम् । स्वामिसेवकवत् स्थितिस्तु प्राणवतेत्यधिकरण एव सिद्धेत्यनवद्यम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

इत्यष्टमं तदिन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादित्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २० ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः भूतभौतिकेत्यादि । नन्वत्र कुतः संशयो येनायमारम्भ इत्यत आहुः लोक इत्यादि । तथाच नामादिव्याकरणस्य उभयत्रापि शक्यवचनत्वात् संशय इत्यर्थः । तुशब्दव्याख्यानमुखेन पूर्वपक्षमाहुः । वह्न्यादीत्यादि । नामव्याकरणं वाक्साध्यं, रूपव्याकरणं क्रियासाध्यम्, उभयमप्य-

रश्मिः ।

वित्याशयेन भिन्नेत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अतो भिन्नेति । अत इति संज्ञाशब्दत्वाभावात् । पूर्वतन्त्रे संज्ञा भेदिकेति सिद्धम् । उक्तेति । तत्त्वान्तरत्वोपोद्बलनाय ॥ १७ ॥

भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥ वैलक्षण्याच्च ॥ १९ ॥ निगदेति । निगदं व्याख्यातं येन भाष्येण । व्याख्यातं व्याख्यातप्रायम् । एवकारस्तु प्रकाशव्यवच्छेदकः । जाग्रतीति बहुवचनान्तं तिङन्तम् । एवेति अन्याधिकरणव्यवच्छेदक एवकारः ॥ १८ ॥ १९ ॥

इत्यष्टमं तदिन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादित्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥२०॥ भूतभौतिकेत्यादीति । भूतानि महाभूतानि भौतिकानि शरीराणि । यद्वा । 'आकाशशरीरं ब्रह्म इति श्रुतेः सर्वं भौतिकम् । एवकारद्वयं प्रकृतिव्यवच्छेदकम् । उभयत्रेति । प्रकृतौ पुरुषे च । 'शुकाश्च हरिता येन हंसाश्च धवलीकृताः' इति वाक्यात् । भाष्ये मयूरादिसंज्ञामित्यादि । वह्न्यादीत्यादीति जीवादशक्यं समाहितम् ।

चर्येण नामरूपयोरपि जीव एव कर्ता भविष्यतीत्याशङ्कां निराकरोति तुशब्दः ।

संज्ञामूर्त्योः क्लृप्तिर्नामरूपयोर्निर्माणम् । त्रिवृत्कुर्वतः यस्त्रिवृत्करोति तस्मात् । 'सेयं देवतैक्षत हन्ताऽहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकं करवाणि'इति त्रिवृत्कर्ता परमेश्वरः । स एव नामरूपयोरपि कर्ता । कुतः । **उपदेशात्** । उप समीपे

भाष्यप्रकाशः ।

नुप्रवेश उक्तस्तथैव तेन तेन रूपेणान्येषां च । तत्र यद्यपीन्द्रो नोक्तस्तथापि समानन्यायात् सोऽपि बलरूपेण प्रविष्टो बोध्यः । एवं सति तेषां जीवानां तत्तत्कार्यार्थमेवानुप्रवेशात् तत्साहचर्येण नामरूपव्याकरणयोरपि स स जीव एव कर्ता । अथैकवचनव्याकोपान्नेदं रोचते, तदा जीवसमष्टिरूपो हिरण्यगर्भ एव तत्कर्ताऽस्तु । ईक्षणप्रकारान्तःप्रविष्टा जीवेनेति तृतीया तु, चारेण परबलं प्रविश्याकलयामीतिवदुपपत्स्यते । अतः परमेश्वरः प्रयोजको भवतु । कर्ता तु तयोर्जीव एव प्रवेष्टृत्वादित्याशङ्कां निराचष्टे तुशब्द इत्यर्थः । सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याकुर्वन्ति संज्ञेत्यादि । सत्यं जीवेऽपि लोकन्यायेन सामर्थ्यवशान्नामरूपव्याकर्तृत्वं वक्तुं शक्यते, तथापि श्रुतौ त्रिवृत्करणेन सहैव पूर्वं नामरूपव्याकरणमुपदिष्टं, तदा न जीवस्य शरीरसंबन्ध इति तदानीं

रश्मिः ।

एवकारश्छान्दोग्यात् । **हिरण्यगर्भादेरिति** । पूर्वपक्षत्वाज्जीवत्वम् । **आदिना** शिवविष्णू । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति छान्दोग्यादाहुः **नामेति** । **क्रियेति** । यथा गोवर्धनोद्धरणरूपव्याकरणं गोवर्धनोद्धरणक्रियासाध्यम् । ईश्वरस्यैव सर्वरूपत्वात् । **अन्येषामिति** देवानाम् । **तथैवेति** एवकारः प्रकारान्तरव्यवच्छेदकः । **बह्व्यादीत्यादि**भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **एवं सतीति** । **एवेति** समानन्यायादेवकारः । **जीव एवेति** छान्दोग्ये जीवपदादेवकारो ब्रह्मव्यवच्छेदकः । **एकेत्यादि** सेयं देवतैक्षतेत्येकवचनव्याकोपात् । **रोचत** इति तुभ्यं सिद्धान्तिने रोचते । **जीवेति** स्वराट् । एवकारो ब्रह्मव्यवच्छेदकः । अनेन जीवेनात्मनेत्यादीक्षणप्रकारः । **चारेणेति** चर एव चारो द्यूतप्रभेदस्तेन परबलं प्रविश्याहं राजाकलयामि तद्वदनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे अहं व्याकरवाणीत्यन्तःकरण उपपत्स्यत इत्यर्थः । यद्वा । चरति परबलं प्रविश्येति चरः । अच् । चर एव चारः । लोकेऽत्र चारकर्तृकमेव सैन्यसंकलनं हेतुकर्तृत्वाद्राजात्मन्यध्यारोपयति । आकलयामीत्युत्तमपुरुषप्रयोगात् । एवं जीवकर्तृकं सन्नामरूपव्याकरणं हेतुकर्तृत्वाद्देवतात्मन्यध्यारोपयति व्याकरवाणीत्युत्तमपुरुषप्रयोगात्तद्वदित्यर्थः । **जीव एवेति** दृष्टान्तसत्त्वादेवकारः । **प्रवेष्टृत्वादिति** । ब्रह्म तु प्रयोजककर्त्रिति भावः । **सिद्धान्ते** साध्यं भाष्यं स्फुटम् । साधनभाष्ये उप समीप इत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **सत्यमित्यादि** । अत्र विवरणं कर्तृत्वादित्यन्तस्यार्थं पिण्डीकृत्य वर्णनम् । **लोकेति** लोके नामेत्याद्युक्तेन तेन । **जीवेनात्मनेति** पदयोः सामर्थ्यवशात् । सामर्थ्यं शक्तिः । **त्रिवृत्करणेन सहैवेति** एकवाक्य इति भाष्यस्यार्थः । एकस्मिन् वाक्य इति भाष्यार्थः । वाक्यं तूक्तम् । **उपदिष्टमिति** । प्रतिज्ञानादिति भाष्यार्थः । हेतुपञ्चमीरहितम् । उपदेशः सामान्यवाक्यम् । प्रतिज्ञा विशेषवाक्यम् । **स एव नामरूपयोरपि कर्तेति** । यथा साध्यवत्तया पक्षवचनं पर्वतो वह्निमानिति । भाष्येऽपि । स एवेति पक्षः नामरूपयोरपि कर्तेति साध्यमिति साध्यवत्तया

एकवाक्ये उभयकरणस्य प्रतिज्ञानात् । जीवस्य तु त्रिवृत्करणानन्तरं शरीरसंबन्धे कर्तृत्वात् । तस्मान्नामरूपप्रपञ्चस्य भगवानेव कर्तेति सिद्धम् ॥ २० ॥

इति द्वितीयाध्याये चतुर्थपादे नवमं संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

जीवस्य तत्कर्तृत्वं न वक्तुं शक्यते । शरीरसंबन्धोत्तरमेव तस्य बाह्यक्रियाकर्तृत्वस्य दृष्टत्वात्, त्रिवृत्करणसमये हिरण्यगर्भस्याप्यनुत्पन्नत्वात् । यत्पुनः पुराणेषु

'नाम रूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनम् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार सः' ॥ इति
'सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः ।
विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिधृक्' ॥

इति पठ्यते । तदपि पाश्चात्यमेव वृत्तम् । 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै' इति श्रौतलिङ्गात् । वेदपाठनात् पूर्वमेव ब्रह्मनामरूपयोः करणात् । अत्रापि तेजोऽबन्नदेवतानां प्रागेव करणाच्च । नच ब्रह्मणः प्रवेशाभावः शङ्क्यः । द्वा सुपर्णादिश्रुतिसिद्धत्वात् । नापि व्यापकत्वस्य बाधकत्वं शङ्क्यम्, विरुद्धधर्माधारत्वस्य प्रागेव साधितत्वात् । नच प्रवेशो ज्ञानेच्छाकृतिरूपमायावृत्त्यौपाधिक इति शङ्क्यम् । शब्दादेवानुपपत्तिपरिहारेणौपाधिकत्वे मानाभावात् ।

रश्मिः ।

पक्षवचनमस्त्येव । स कर्ता । उपदेशात् प्रतिज्ञानात् । यन्नैवं तन्नैवं घटवत् । जीवस्येत्यादिभाष्यार्थमाहुः तदेति । कृत्यानामिति जीवकृत्यानां धर्मादीनाम् । स इति हिरण्यगर्भः । अहमिति ब्रह्मा । तस्मा इति ब्रह्मणे । श्रौतेति श्रुतिर्हि गोपालतापिनीये । श्रुत्या गृह्यते श्रौतं शैषिकोण् श्रौतं क्रमलिङ्गं तस्मात् । तथा च पुराणेषु यतः प्राक्तनामरूपः सः नामरूपं चेत्यादि चकारेत्यर्थः । तमेवाहुः वेदपाठनादिति । पूर्वमेवेति । अन्यथा श्रुत्युक्तक्रमेण पौराणक्रमबाधापत्तेर्बाधव्यवच्छेदक एवकारः । तेजोबन्नेति । 'तत्तेज ऐक्षत' । 'ता आप ऐक्षन्त बह्व्यः स्याम प्रजायेमहीति ता अन्नमसृजन्तेति तिस्रो देवता भवन्ति । हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य' इति श्रुतेः । प्रागेवेति 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' इत्युपक्रम्य 'तत्तेजोऽसृजत' इत्यादिश्रुतेः । एवकार उत्तरकरणं व्यवच्छिनत्ति । 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' इति । अभिचाकशीति पश्यति । ब्रह्मणः प्रवेशेति अनेन जीवेनात्मनेति सहार्थतृतीयया प्रविश्येत्यत्र ब्रह्मणोपि कर्तृत्वात्प्राप्तो ब्रह्मप्रवेशस्तस्याभावः । द्वेति 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते' । बाधकत्वमिति परिच्छिन्नत्वं प्रवेशे कारणं तदभावो व्यापकत्वं बाधकं तत्त्वम् । प्रागेवेति सर्वोपेत्रधिकरणे । एवकारोप्यर्थे । उभयव्यपदेशाधिकरणेपि विरुद्धधर्माधारत्वस्य साधितत्वात् । श्रुतिव्याख्यानं दूषयितुमुपचिक्षिपुर्नच प्रेत्यादिना । ज्ञानं सत्त्वमिच्छा राजसी कृतिस्तामसी तद्रूपाः याः मायाया वृत्तयः । तदौपाधयस्तत्र भवः । शब्दादेवेति द्वा सुपर्णेति शब्दादेव प्रमितेनानुपपत्तिपरिहारेणेत्यर्थः । अनेन श्रुत्यर्थोपि जीवेनेति सहार्थतृतीयामभिप्रेत्य व्याकृत इव बोध्यः । गोविन्दानन्देन तु पादान्वयस्य पादार्थयोग्यताधीनतया जीवरूपेण प्रविश्याहमेव व्याकरवाणीत्यन्वय इति रत्नप्रभायामुक्तम् । एवकारेण प्रत्यक्षादिव्यवच्छेदः । तस्मादित्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥ (२-४-१०)

इदमिदानीं विचार्यते । 'अन्नमशितं त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत् पुरीषं भवति, यो मध्यमस्तन्मांसं, योऽणिष्ठस्तन्मनः । आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते । तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं, यो मध्यमस्तल्लोहितं, योऽणिष्ठः स प्राणः । तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति, यो मध्यमः सा मज्जा, योऽणिष्ठः सा वाक् । अन्नमयं हि सौम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्' इति । तत्र संशयः । वाक्प्राणमनांसि किं भौतिकानि आहोस्वित् स्वतन्त्राणीति ? 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति श्रुतिविप्रतिषेधात् संशयः । त्रिवृत्करणप्रसङ्गेनोदितामाशङ्कां निराकरोति ।

भाष्यप्रकाशः ।

अतः, 'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते' इति श्रुत्यन्तराद् भगवानेव पूर्वं नामरूपकर्ता । जीवानां तु पश्चादेव भगवदाविष्टानां तथात्वम् । न चादिसृष्टौ भगवतैव तत्करणे तदानीं जीवप्रवेशवैयर्थ्यम् । तस्य भोक्तृत्वात् तदर्थमेवैतत्करणेन तस्यावश्यकत्वादिति । तस्माद् भगवानेव नामरूपप्रपञ्चस्य कर्तेति सिद्धमित्यर्थः ॥ २० ॥

इति नवमं संज्ञामूर्त्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः इदमित्यादि । इदमिति वक्ष्यमाणं वाक्यम् । संशयं तद्बीजं चाहुः तत्रेत्यादि । नन्विन्द्रियविचार एवेदं विचारणीयम्, इहास्य कुतो विचार इत्यत आहुः त्रिवृदित्यादि । उक्तश्रुति-

रश्मिः ।

स अत इति । श्रुत्यन्तरादिति श्रुतिः 'यो ब्रह्माणम्' इति पूर्वमुक्ता तस्या अन्या श्रुतिः श्रुत्यन्तरं तस्मात् । महानारायणेऽस्ति । एवेति हिरण्यगर्भव्यवच्छेदकः । जीवानामिति । तुर्हिरण्यगर्भादिव्यावर्तकः । पश्चादेवेति क्वापि जीवत्वस्य पूर्वमश्रवणादेवकारः पूर्वव्यवच्छेदकः । भगवदिति । अनेन जीवेनात्मनेति सहार्थे तृतीयायाः । मय्येव सकलं जातमित्यादिषु दृष्टानाम् । आदीति पुरुषविधब्राह्मणे 'आत्मैवेदमग्र आसीत्'इत्युपक्रम्य 'द्वितीयाद्वै भयं भवति'इत्यन्तमादिसृष्टिः । न च भयाहंकारापहतपाप्मत्वभयसृष्टिर्न तु जगदुपयोगिनीति वाच्यम् । कारणगुणाः कार्यगुणानारम्भन्ते इति नैयायिकप्रवादात् । आत्मैवेत्यत्र सूक्ष्मतत्त्वाङ्गीकारात् । अन्यथा प्रपञ्चेऽष्टादशतत्त्वानि न प्रतीयेरन् । एवेति सृष्टेः कारणरूपत्वेन जीवानामक्षरकार्यत्वेनाभावादेवकारः । मुक्तजीवानां भगवत्त्वादन्येषामक्षरात्मकत्वात् । तस्येति जीवस्य । तदर्थमेवेति एवकारेण ब्रह्मव्यवच्छेदः । 'न तदश्नोति कश्चन न तदश्नोति कंचन'इति श्रुतेर्ब्रह्मणोऽशनाभावात् । भक्तमनोरथपूरकत्वेन संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यादित्यत्र संभोग उक्तो भगवतः । तस्येति प्रवेशस्य ॥ २० ॥

नवमं संज्ञामूर्तिरित्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥ वाक्यमिति वाक्ये तेजोघृतादि । 'तेजो वै घृतम्' इति श्रुतेः । तत्रेत्यादीति । ननु भौतिकत्वं स्पष्टम्, कुतः संशय इत्यत आहुः

तत्र पूर्वपक्षमाह । मांसादि भौमं, पुरीषमांसादि तेजोऽबन्नप्रकृतिकम् । कुतः । यथाशब्दम् । अन्नमशितमित्यादिश्रुतितो निःसंदिग्धं प्रतिपादनात् । किमतो यद्येवं तदाह इतरयोश्च । वाचि तुल्यत्वान्न संदेहः । इतरयोर्मनःप्राणयोरपि भौतिकत्वं यथाशब्दम् । उद्गमश्रुतिस्तु स्तुतित्वेनानुवादपरा भविष्यति । उपपादकश्रुतिबाधात् । तस्माद् भौतिकान्येव मनःप्रभृतीनीत्येवं प्राप्ते ॥ २१ ॥

उच्यते—

भाष्यप्रकाशः ।

विप्रतिषेधजनितामाशङ्कां त्रिवृत्करणप्रसङ्गेनेदानीं निराचष्ट इत्यर्थः । तत्रेति सूत्रे । ननु सूत्रे तद्बोधकपदाभावात् कथमस्यैतद्विषयत्वमित्याकाङ्क्षायां मांसादीत्यादिपदेन तत्संग्रहादेतस्य विषयत्वावगम इत्याशयेन व्याकुर्वन्ति मांसादीत्यादि । 'भूमिः स्थितौ स्थानमात्रे' इति कोशाद् भौमपदं स्वोत्पत्तिस्थानजन्यत्वपरम् । तथाचात्रोक्तं तथेत्यर्थः । वाचीत्यादि । अत्र 'तेजोमयी वाक्,' ऐतरेये, 'अग्निर्वाग् भूत्वा' इति श्रुतिद्वयेऽपि वाचि तेजोमयत्वस्य तुल्यत्वान्न संदेहः । इतरयोर्मनःप्राणयोस्तु ऐतरेये, वायुः प्राणो भूत्वेति चन्द्रमा मनो भूत्वेत्यन्यथा श्रावणेऽपि भौतिकत्वं छान्दोग्योदितं शब्दमनतिक्रम्यैव मन्तव्यम् । नचोद्गमश्रुतिविरोधान्न भौतिकत्वमिति शङ्क्यम् । सा तु मुण्डके अक्षरात् परं स्तोतुं प्रवृत्ता, न तु वागादीनां स्वरूपं

रश्मिः ।

एतस्मादिति, ब्रह्मणः । श्रुतिविप्रतीति श्रुतितुल्यबलविरोधादित्यर्थः । 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' । तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यादित्यत्र तथार्थात् । आशङ्कामिति । स्वजनकसंशये लाक्षणिकं पदम् । भाष्यं विवृण्वन्ति स्म त्रिवृदित्यादि । त्रिवृत्करणप्रसङ्गेनोदितामाशङ्कां पूर्वपक्षरूपामिदानीं निराचष्ट इत्यर्थः । अस्यैतदिति सूत्रस्य, एतद्विषयत्वम् पूर्वपक्षविषयत्वम् । मांसादीत्यादि मांसादीत्यादि यस्य पदस्य तेन भौमपदेनेत्यर्थः । तदिति पूर्वपक्षसंग्रहात् । भाष्येऽग्रे स्पष्टम् । एतस्येति भौममिति पूर्वपक्षस्य । कोशादिति विश्वात् । स्थितिस्थले क्वचित्क्षितिरिति पाठः । भौमेति भूमौ जातं भौमम् । 'तत्र जातः' इत्यण् । भौमं च तत् पदमिति कर्मधारयः । स्वं मांसादि तदुत्पत्तिस्थानं भूम्यप्तेजोरूपं तज्जन्यत्वपरम् । कालाविवक्षया जातार्थत्वम् । तथा चात्रेति अत्र श्रुतावुक्तं तथा पूर्वपक्षत्वेन ज्ञेयम् । मांसादीति भाष्ये सौत्रं पदम् । मांसस्यादि छान्दोग्योक्तं पुरीषम् । मांस आदिर्यासां मनआदीनां ता मांसादयः मांसादि च मांसादयश्चैतेषां समाहारो मांसादीत्येकशेषम् । सूत्रे न्यूनता निग्रहस्थानं दोषं पुरीषादीति वक्तव्ये मांसादीत्युक्ते प्राप्तं परिहर्तुं व्याख्यायते तेजोबन्नप्रकृतिकमिति भाष्यात् । तेन तथेत्यर्थ इत्यर्थः । यथाशब्दमिति शब्दमनतिक्रम्येति यथाशब्दम् । अव्ययीभावः । शब्दानतिक्रमस्तु निःसंदिग्धप्रतिपादने भवति । यथा 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यत्र, संदिग्धप्रतिपादने तु शब्दातिक्रमो भवति । यथा सामान्यापत्तिसूत्रे । अतो यथाशब्दमित्यत्र शब्दो निःसंदिग्धप्रतिपादको गृह्यते तमनतिक्रम्य यथाशब्दम् । भूत्वेति मुखं प्राविशदित्यन्वयः । भूत्वेति श्रुतिद्वयान्वय ऐतरेये द्रष्टव्यः । एवेति शब्दातिक्रमव्यवच्छेदक एवकारः ऐतरेयैकवाक्यतया । किं तु विकल्पः । भौतिकत्वं चाजन्यसत्त्वं च । उद्गमेति भाष्यं

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥

अन्नादिभिर्विशेष्यते मनःप्रभृति सम्यक् कार्यक्षमं भवति । तथा दर्शनादुपादानाच्च । अतो वैशेष्यादेव हेतोरन्नमयत्वादिवादः ।

ननु कथमेतदवगम्यते । वैशेष्याद् गौणो वाद इत्युच्यते । अथात्मनेऽन्नाद्य-

भाष्यप्रकाशः ।

वक्तुम् । अतः स्तुतित्वेनैतदनुवादपरा भविष्यति । एतदनुवादेनात्र ब्रह्मणः प्रयोजकत्वबोधनेऽप्युपपत्तेः नच श्रुतित्वाविशेषे कथं तस्या एवान्यथानयनमिति शङ्क्यम् । उपपादकस्य त्रेधा विधानस्य या श्रुतिस्तस्या बाधात् । ऐतरेयोक्तानादरेऽपीदमेव बीजम् । शेषं स्फुटम् ॥ २१ ॥

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥ सिद्धान्तसूत्रं व्याकुर्वन्ति अन्नादिभिरित्यादि । यादृगन्नमश्नाति तादृगेवाशितुर्मनो भवतीति दर्शनं तथादर्शनं, पञ्चदशाहानि माशीरित्यारभ्य, साऽन्नेनोपसमाहिता प्राज्वालीदित्यन्तेन पोषणादेव कार्यक्षमत्वोपपादनमुपपादनम्, ताभ्यां तथेति, वाक्प्राणस्थल उपपादनाभावेऽपि समानन्यायात् तेजोमयत्वापोमयत्ववादो बोध्यः । अतो विशेषणं विशेषस्तस्य भावो वैशेष्यं तस्मादेव तथेत्यर्थः । अनुपपादितस्थले शङ्कते नन्वित्यादि । समादधते अथेत्यादि । श्रुतिस्तु द्वीथब्राह्मणस्था । अथात्मनेऽन्नाद्य-

रश्मिः ।

विवरीतुमाहुः न चेत्यादि । नेति । किं तु साक्षाद्ब्रह्मत्वम् । सेति 'एतस्माज्जायते प्राणः' इति श्रुतिः । अक्षरादिति द्वितीयमुण्डके 'अक्षरात्परतः परः' इति तत्पूर्वश्रुतेरक्षरात्परं स्तोतुम् । तदन्वितिति । एतस्मादिति पदेन पूर्वश्रुत्यनुवादपरा । ननु तथापि मनसो भौतिकत्वं कथमिति चेत्तत्राहुः एतदिति । अक्षरात्परतः परस्यैतस्मात्पदेनानुवादेनात्र श्रुतौ । एतस्मादिति पञ्चम्याः प्रयोजकत्वार्थपरत्वेऽपि क्षतिविरहात् ब्रह्मणः प्रयोजकत्वबोधनेप्युपपत्तेर्न भौतिकत्वमित्युक्तभौतिकत्वाभावो न । छान्दोग्ये सदेवेत्यत्र सतस्तेजस्तेजस आपः अद्भ्योऽन्नमित्यन्नमयं मनोऽन्नमयमिति भौममिति । उपपादकेति भाष्यं विवरीतुमाहुः न चेति । तस्या एव मुण्डकश्रुतेरेव । एवकारस्त्रेधाविधायकश्रुतिव्यवच्छेदकः । उपपादकापेक्षयानुपपादकमुण्डकवाद्ययुक्त इति भावः । इदमेवेति त्रेधाऽविधानमेव । अनुपपादकत्वं वा । बीजं कारणम् ॥ २१ ॥

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥ तथादर्शनादित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म यादृगित्यादि । माशीरिति माशनं कार्षीः । साऽन्नेनेति साऽतिशिष्टा कलाऽन्नेन मनोरूपेणोपसमाहिता दीप्तेत्यर्थः । पोषेति । एवकारः प्रत्यक्षसंवादात् । कार्येति छान्दोग्ये कार्यक्षमत्वं वेदानुभवक्षमत्वं तस्योपपादनम् । तथेति अन्नादिभिर्मनःप्रभृतिर्विशेष्यत इत्यर्थः । 'अन्नमय९हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागि'त्यन्नादयो मनःप्रभृतयश्च । उपपादनेति 'एव९हि सौम्य ते षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टाऽभूत् साऽन्नेनोपसमाहिता प्राज्वलीत्तयैतर्हि वेदाननुभवस्यन्नमय९हि सौम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति तद्धास्य विजिज्ञाविति विजिज्ञावि'ति श्रुतौ स्थलद्वय उपपादनाभावेपीत्यर्थः । तेज इत्यादि । अम्मयत्वेति वक्तव्ये आपोमयत्वेति श्रुत्यनुवादकं पदम् । अत इत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अत इत्यादिना । एवकारः स्वभावं व्यवच्छिनत्ति । न स्वभावादित्यर्थः । अनुपेति वाक्प्राणस्थले । मनस्तूपपादितम् 'एव९हि सोम्य' इत्याद्युक्तश्रुतौ ।

मागायदित्यत्र प्राण एव सर्वस्यान्नस्यात्ता निर्दिष्टः । स कथं तत्परिणामकार्यं स्यात् । वागादयश्च तत्रान्नार्थमनुप्रविष्टाः । सृष्टौ प्रथमतो भिन्नतया निर्देशात् । अतो न भौतिकानि मनःप्रभृतीनि, किंतु तत्त्वान्तराणीति सिद्धम् । तद्वाद इति वीप्सा अध्यायसमाप्तिसूचिका ॥ २२ ॥

इति द्वितीयाध्याये चतुर्थपादे दशमं मांसादिभौममित्यधिकरणम् ॥ १० ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ २ ॥ ४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

मागायद्यत्किंचान्नमद्यतेऽनेनैव तदद्यते इह प्रतितिष्ठतीति । अर्थस्तु यथा वागादिभिरात्मार्थमागानं कृतं तथा मुख्यः प्राणोऽपि त्रिषु पवमानेषु देवार्थं गानं कृत्वा, अथानन्तरमवशिष्टेषु नवसु स्तोत्रेष्वात्मन आत्मार्थम् । अन्नाद्यम्, अन्नं च तदाद्यं च आगायत् । तस्येदं निदर्शनम् । यत्कि-

रश्मिः ।

अतो न संशयास्पदं यतः संशयोत्तरं या शङ्का स्यादित्यर्थः । श्रौतो वादो न गौणो भवितुमर्हति उपपादितत्वात् । अनुपपादितस्तु वादो गौणो भवति । यथाऽजामेकां लोहितकृष्णरूपामित्यत्र । कल्पनोपदेशसूत्रे स्पष्टम् । अथेत्यादीति । ननूच्यत इत्यादीति कुतो नोक्तमिति चेन्न प्रतिज्ञाशब्दत्वेन समाधानत्वाभावात् । यथा वागित्यादि । अयमर्थः । देवासुरस्पर्धानन्तरं देवैरुक्ता वाक् कथेत्यगायत् । 'तत्र यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं वदति तदात्मन'इति श्रुतेस्तथेत्यर्थः । श्रुत्यर्थस्तु वाचि निमित्तभूतायां भोगः सुखविशेषः संघातस्य यत्कल्याणमित्यस्यार्थः । यत्कल्याणं शोभनं वदति । यथा शास्त्रं निर्वर्तयति तदात्मने स्वार्थमेव । तद्धृसाधारणं वाग्देवतायाः कर्म यत्सम्यग्वर्णोच्चारणमिति । अग्रे आगानार्थं प्राणादीनुक्त्वा मुख्यः प्राण आगानार्थमुक्तः । अथ हैनमासन्यं प्राणमूचुः त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायदिति । देवार्थं गानम् 'असतो मा सद्गमय । तमसो मा ज्योतिर्गमय । मृत्योर्माऽमृतं गमय' इति श्रुतेषु त्रिषु पवमानेषु यथा प्रस्तोतोद्गाता च समाप्तौ पवमानैरुक्तैस्त्रिभिः । स्तोत्रैश्च जपमात्मयजमानकामांश्च कुरुतः । तथा मुख्यः प्रसिद्धप्राणव्यतिरिक्तः प्राणोऽपि कृत्वेत्यर्थः । आदिना प्राणचक्षुःश्रोत्रमनांसि । अथेत्यादि । भाष्यस्था व्याक्रियते । आकृष्टपवमानगानकरणानन्तरमथेत्यस्यार्थः । नवस्विति । यद्यपि तेष्वात्मनेन्नाद्यमगायदित्यत्र श्रुतौ संख्या न लभ्यते । तथापि स्वप्रयुज्यमानापेक्षया श्रौतान्येव स्तोत्राण्यत्र प्राणविषये ते होचुः । क नु सोभूद्यो न इत्थमसक्तेत्याद्युक्तानि नवसंख्याकानि ज्यायांसि हीत्यभिप्रेत्य संख्यामाहुः नवस्विति । स्तोत्रेष्विति प्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः स्तोत्रं तेषु 'तेष्वात्मनेन्नाद्यमागायत्' इत्युद्गीथब्राह्मणश्रुतेरात्मन इत्यादि भवति । श्रुतौ तेष्वित्यस्य स्तोत्रेष्वित्यर्थः । किंच । 'तस्मादु तेषु वरं वृणीष्व यं कामं कामयेत तम्' इति श्रुतेः । स्तोत्रेषु कामा अपि तद्वाचकैः शब्दैः प्रयोक्तव्याः । इति प्रगीतमन्त्रसाध्यत्वं स्तुतौ । सामप्राकरणिकत्वात् । सामप्राकरणिकत्वं तु मुख्यप्राणस्य सामनामकत्वात् । एष उ एव सामेति श्रुतेः । एष प्राणः । मन्त्रत्वं तु ब्राह्मणान्तर्गतमन्त्रत्वमात्मार्थगानमेभिर्मन्त्रैः क्रियत इति 'प्रयोगकरणः शब्दो मन्त्रः' इति मन्त्रलक्षणसमन्वयः । तदाद्यमिति अन्नमाद्यं यस्य पयसस्तदन्नाद्य-

भाष्यप्रकाशः ।

श्वान्नं लोके प्राणिभिरद्यते तदन्नम् । अनेनैव प्राणेनाद्यते तस्मात् स्वार्थमेवैतदागानमिति । ननु कथमेतन्निश्चेयं यत् प्राणेनैवाद्यते इति । प्राणवद्वागादीनामप्यन्नकृतोपकारदर्शनादित्यत आह इह प्रतितिष्ठतीति । अन्नं इह प्राण एव प्रतिष्ठितम् । अतः प्राणद्वारक एव तेषामुपकार इति । अन्नमत्र न पृथिवी, किन्त्वदनीयमात्रम् । तथाच योऽदनीयमात्रस्यात्ता स कथमदनीया नामपां परिणाम-कार्यं स्यात् । किंचैतरेये वागादयोऽन्नार्थं मुखादिस्थानेषु प्रविष्टा उक्ताः सृष्टौ प्रथमतो भिन्नतया च निर्दिष्टाः । अतः कथमदनीयपरिणामभूताः स्युः । तस्मात् तत्त्वान्तराणीत्येव निश्चय इत्यर्थः ।

अन्ये तु संज्ञामूर्तिसूत्रमारभ्य त्रिसूत्रमेकमधिकरणमङ्गीकृत्य प्रथमसूत्रे नामरूपकरणं पर-मेश्वरादेवेति व्याख्याय, मांसादिसूत्रे यथाश्रुतमेव पुरीषादित्रयस्य भौमत्वं मूत्रादित्रयस्याऽऽप्य-त्वमस्थ्यादित्रयस्य तैजसत्वमङ्गीकुर्वन्तः सिद्धान्तकोटावेव निक्षिपन्ति ॥

रश्मिः ।

मन्नूपम् । अदनीयानामपामिति वक्ष्यमाणत्वात् । **प्राणेने**ति । एवकारः प्राणाग्निहोत्रोपनिषदेवकारः । **स्वार्थमेवे**ति प्राणार्थम् । एवकारो वागादि व्यवच्छिनत्ति । **एवमन्नेऽपि** । **अन्नकृते**ति अयं पञ्चदशाहानीत्यादिभिरुक्तोऽन्नकृतोपकारस्तस्य दर्शनात् । **प्राण एवे**ति । न तु वागादावित्येवकारो वागादिव्यवच्छेदकः । **अत** इति । प्राणे प्रतिष्ठितत्वात् प्राणद्वारकः । इन्द्रियाणां प्राणपदवाच्यत्वा-त्तदधीनस्थितिकत्वाच्च तथा । एवकारः प्राणाग्निहोत्रोपनिषदा । तेषां वागादीनामन्नकृतोपकारः । स कथमित्यादि भाष्यं विवरीतुमाहुः **अन्नमत्रे**ति । पृथिवी वा अन्नमिति श्रुतिप्राप्तं निषेधन्ति स्म **न पृथिवीति** । भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथा चेत्यादिना । योदनीयमात्रस्य अत्ता कथमिति पदच्छेदः । **वागादयश्चे**त्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **किंचे**त्यादि । यद्यप्युद्गीथब्राह्मण एव 'ते देवा अब्रुवन् एतावद्वा इद॑ सर्वं यदन्नं तदात्मने आगासीदनु नोस्मिन्नन्न आभजस्वेति ते वै भाभि-संविशतेति तथेति त॰ समन्तं परिण्यविशन्त तस्माद्यदनेनान्नमत्ति तेनैतास्तृप्यन्ति' इति वागादयोऽन्नार्थं प्रविष्टाः । **सृष्टावि**त्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **सृष्टावि**ति । पुराणे सृष्टौ प्रथमतो भिन्नतया निर्देशो-पि वर्तते तथापि सर्वथा श्रौतत्वायैतरेय उपात्तः । यद्यपि ब्राह्मणावतरणेऽश्वमेधब्राह्मणयोर्यत उद्भवस्त-स्योद्भावकस्योपास्यप्राणस्य स्वरूपनिरूपणार्थमुद्गीथब्राह्मणमारभ्यत इति कारणसृष्टिरप्यस्ति । परं विस्पष्टं नेत्यैतरेय उपात्तः । श्रुत्यर्थस्तु—प्रकृता वागादयो देवाः प्राणं प्रत्यब्रुवन् इद॰ सर्वमेतावद्वै प्रसिद्धं यदन्नं ततोधिकमस्ति तत्पुनस्त्वमात्मने आत्मार्थमागासीरागानं कृतवानसि वयं चान्नमन्तरेण स्थातुं नोत्सहामहे अतोनु पश्चान्नोस्मानस्मिन्नन्न आत्मार्थे तवान्ने आभजस्वाभाजस्व । णिचो लोपश्छान्दसः । भागिनः कुर्विति तैरुक्तः प्राणस्ते यूयं यद्यन्नार्थिनो वै तर्हि मा मामभिसंविशत । समन्तत आभिमुख्येनाविशत इत्यब्रवीदिति शेषः । राज्ञा प्राणेनानुज्ञातास्ते देवास्तथास्त्वित्यङ्गीकृत्य तं प्राणं परिवेष्ट्य समन्तं समन्तान्न्यविशन्त नितरामविशन्त प्राणं परिवेष्ट्य निविष्टवन्तो यस्मा-त्तस्माल्लोको यदन्नेन प्राणेनात्ति तेनैव प्राणान्नेनैता वागादयस्तृप्यन्ति । **स्वातन्त्र्येणे**ति । **इत्येवे**ति अन्यभाष्योक्तयुक्तियुक्तत्वादेवकारो मांसादिभौमत्वव्यवच्छेदकः । **तद्वाद** इति वीप्सेत्यादिभाष्यार्थ-स्त्वेवम् । तद्वाद इत्यस्यान्नमयत्वादिवादोर्थः । वीप्सायां तु द्वितीयस्य पुनरुक्त्यापादकतया ज्ञानकर्म-मार्गभेदेन तद्वादाविति न पुनरुक्तिदोषः । अभिधया संमतिर्वाच्या व्यञ्जनयाध्यायसमाप्तिसूचिका वीप्स्येति द्विरुक्तिः प्रक्रियास्थात् 'वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु' इति सूत्रात्सं-मतौ वीप्सेति । **अन्य** इति शंकराचार्यादयः । एवेति प्रकृतिं व्यवच्छिनत्ति । **निक्षिपन्तीति** ।

भाष्यप्रकाशः ।

अथ प्रसङ्गाद् द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्युक्तदिशा सृष्टिप्रक्रिया निगद्यते । तत्र, 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं, तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इत्यादिजातीयकेषु वाक्येषु सृष्टिप्राक्काले केवलस्य ब्रह्मण एवोक्तरूपाया इच्छायाः सृष्टिकारणत्वेन बोधनाद् ब्रह्मैव स्वेच्छया पूर्वं नानाभवति । तत उच्चनीचनानानेकभावेन भवति । नचाग्रपदेन कालस्योक्तत्वादेवकारो नान्ययोगव्यवच्छेदक इति वाच्यम्, विकल्पासहत्वात् । तथाहि । किमत्र कालसत्ता विधीयत उतानूद्यते, अथवा कालविशिष्टब्रह्मसत्तैव बोध्यते ।

तत्र नाद्यः । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । नेतरः । एतेषां सृष्ट्यादिवृत्तान्तबोधकत्वेनैतदपेक्षयाऽन्येषां पुरोवादत्वस्याशक्यवचनतयाऽत्रानुवादत्वस्याशक्यवचनत्वात् । न तृतीयः । अप्रामाणिकगौरवप्रसङ्गात् । अन्यथा एकमेवेत्यवधारणान्तरविरोधापातात् ।

नचावधारणान्तरस्य मुख्यान्यसत्तानिवारकत्वान्न विरोध इति वाच्यम् । तथा सति

रश्मिः ।

अत्रोदासीना वयमिति भावः । वैशेष्यसूत्रं तु वैशेष्याद्विशेषभावाद्भूयस्त्वरूपादबादित्रिवृत्करणेन त्रिरूपेप्येकस्मिंस्तत्र तत्रान्नादिवादो भूयस्त्वव्यवहारार्थमिति युयुजुरिति ।

इति दशमं मांसादिभौममित्यधिकरणम् ॥ १० ॥

प्रथमपादे युक्त्या श्रुतिविप्रतिषेधपरिहारः । द्वितीये पादे वेदबोधकत्वाभावेऽपि तैरपि स्वातन्त्र्येण कश्चन पुरुषार्थः सेत्स्यतीत्याशङ्क्य बाह्याबाह्यमतान्येकीकृत्य निराकरोति । भ्रान्तेस्तुल्यत्वात् । ततः सम्यग्वेदार्थविचारायैव वैदिकपदार्थानां क्रमस्वरूपविचारः पादद्वयेनेत्यारम्भे भाष्य उक्तत्वादविरोधे सतः कारणत्वम् । 'असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्' इत्यादौ सत एव कारणत्वोक्तेः स्मृतायाः सृष्टिप्रक्रियाया उपेक्षानर्हत्वात्प्रसङ्गात् संगतेरित्यर्थः । भगवदाज्ञयाऽस्मिन्मतेऽवस्थितिः कर्तव्येति सुबोधिन्या द्वितीयनवमाध्यायमाहुः द्वितीयेति । अन्तिमपादद्वयेन वैदिकपदार्थानां क्रमस्वरूपयोर्विचारात्सृष्टिप्रक्रिया । अत्र 'आत्ममायामृते राजन्परस्यानुभवात्मनः । न घटेतार्थसंबन्धः स्वप्नद्रष्टुरिवाञ्जसा' इति प्रथमश्लोके परस्य सच्चिद्घणितानन्दस्यार्थस्य देहस्य संबन्धार्थमनुभवात्मन इति विशेषणमुक्तं तेन चिदंशो देहसंबन्धार्थः । आनन्दांशस्तु साकार इति स साकारार्थः । अवशिष्टः सदंशः स द्वितीयपादेऽसदधिकरणेस्तीत्याशयेनाहुः तत्र सदेवेति । त्रिषु व्यस्तेषु समस्ते चेत्यर्थः । केवलस्येति सत इत्यर्थः । समस्तस्य 'यतो वाच' इति श्रुतिविषयत्वेन यथार्थतया ज्ञातत्वात् । सच्चिदानन्दस्य 'सत्यं ज्ञानमनन्तं यत् ब्रह्म ज्योतिः सनातनम्' इतिवाक्येन लोकत्वात् । व्यस्तचिदानन्दयोरुक्तदिशा कार्यान्तरार्थत्वात् । ननूपलक्षणं कृतम् 'सत्यं परं धीमहि' इत्यत्र 'सत्यव्रतं सत्यपरम्' इत्यत्र चेति चेन्न । समस्तपक्षाश्रयणात् । अतो देवकीवाक्यात्सदेव । 'सत्तामात्रं निर्विशेषं निरीहम्' इति देवकीवाक्यम् । ननु श्रुतिवाक्यादानन्दः कुतो नेति चेन्न । 'देवकी ब्रह्मविद्या या या वेदैरुपगीयते' इति कृष्णोपनिषच्छ्रुतेः सकलश्रुतिवाक्यसारत्वात् । 'साकारब्रह्मवादैकस्थापकः' इत्याचार्यनाम्नः सूक्ष्मग्रन्थो मूलम् । मधुराष्टकम् । अत एवकारः । उक्तेति 'बहु स्यां प्रजायेय इति' इत्युक्तरूपायाः । ब्रह्मैवेति परमतः सेतून्मानेति तृतीयाध्यायसूत्राभ्यामेवकारः । तत्र ब्रह्मणः परमाशङ्क्य निषेधात् । वाक्यभेदेति । ब्रह्मासीदग्रपदोक्तः काल आसीदिति । एकतिङ् वाक्यम् । एतदिति । ब्रह्मणः प्रथमभूतवेदापेक्षया । अवेति सदेवेत्यवधारणम् । मुख्येति 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इति कोशादेक-

भाष्यप्रकाशः ।

समाभ्यधिकराहित्यस्य तत एव सिद्धेर्न्यूनद्वितीयसत्ताया उपगतत्वाच्चाऽद्वितीयपदव्याकोपस्य दुर्निवारत्वापत्तेः । नच 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किंचन मिषत्'इत्यत्रेवात्र मिषद्द्वितीयनिषेध एवास्त्विति वाच्यम् । तदापि येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्यादिप्रतिज्ञाया मृत्पिण्डादिदृष्टान्तानामीक्षणविषयस्योत्तमपुरुषस्य, सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यदित्यनुवीक्षणस्य च विरोधापत्तेर्दुर्निवारत्वात् । अतस्तत्र कालोक्तिः सृष्ट्युत्तरव्यवहारे सर्वाधारतया प्रतीयमानस्य कालस्योपरञ्जनेन शिष्यस्य पूर्वकालवृत्तान्तबोधनार्थैव । अन्यथा शिष्यस्य सृष्टिकालवर्त्तित्वात् कालसत्तामवधारयतः पूर्ववृत्तान्तबोधाभावेऽनुशासनवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । ननु कालस्य ब्रह्मणः पृथक्सत्ता बोधनार्था । उक्तदोषप्रसङ्गात् । तस्मात् सृष्टेः पूर्वं केवलं ब्रह्मैवेति निश्चयः । तत् सर्वभवनसमर्थमतो धर्मरूपेण भवद् इच्छारूपेणापि भवति । नच निमित्तान्तराभावे सर्वदा भवतीति शङ्कनीयम् । आपादनहेतुभूतस्य कालस्याभावात् । जाते तु पुनः काले तस्यैव नियामकत्वान्न सर्वदा भविष्यति । कालश्च श्रुताविच्छादिविशेषणत्वेनोक्त इतीच्छादिभिः सहैवाविर्भवति सहैव च तिरोभवतीति भगवद्धर्मास्त्रैकालिकाऽबाधविषयत्वात् कालवत् सर्वेऽपि नित्याः । नच सदेव सौम्येदमग्र इत्यत्र व्युत्पादितं कालोक्तेर्बोधनार्थत्वमिह ग्रहीतुं शक्यम् । तन्नियामकस्याऽद्वितीयादिपदस्येहाभावात् । नापि, सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधीति

रश्मिः ।

मेवेत्यनयोः शब्दयोर्मुख्यमेवेत्यर्थान्मुख्यादन्ये ये एतद्वाक्येतरवाक्यप्रतिपादितास्तेषां सत्ताया निवारकत्वात् । **द्वितीयेति** । 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इत्यत्र । **मिषदिति** व्यापारं कुर्वत् । **उत्तमेति** प्रजायेयेत्युत्तमपुरुषस्य । **विरोधेति** कालविशिष्टस्य विशेषणत्वेन नीचभावात्प्रशब्दार्थेन ग्रहणाद्विरोधापत्तिरीक्षणविषयस्योत्तमपुरुषस्य । एवेति एवकारस्तु कालश्चेष्टा सदंशस्य क्रियाशक्तिः सात्राग्रपदार्थ इति पक्षव्यवच्छेदकः । अग्रपदार्थे काले सदेवात्र तु सत्यग्रपदार्थ इति सप्तमीविरोध इति । यद्वा अग्रे कालशब्दे सदेवार्थः । वाच्यत्वं सप्तम्यर्थः । **पूर्वेति** कालो हि जगदाधार इत्याधारं विना तथा । अधिष्ठानस्य कारणत्वमिति केचित् । **उक्तेति** अप्रामाणिकगौरवादिदोषप्रसङ्गात् । **ब्रह्मैवेति** एवकारेण कालविशिष्टेति विशेषणं व्यवच्छिद्यते । **धर्मेति** सत्यत्वादिधर्मरूपेण वृक्षरूपेण वा वेदार्थो वृक्ष इति 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्यत्रापि सः । वेदान्तदर्शितरूपं कया......चित्क्रीडया पुराणे अश्वत्थरूपं शापेन जातमिति कथा तद्गीतायाम् 'ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्' इत्युक्तधर्मरूपेण । **भवदिति** इच्छाविशिष्टमिति बोध्यम् । इच्छापि सर्वभवनसमर्थरूपमेव धर्मरूपेण भवदिति सुबोधिन्याः । अपिनेश्वरस्तत्स्वरूपं सर्वभवनसमर्थरूपमेव । **इच्छेति** विशेषेच्छारूपेण । **सर्वदेति** तथा च स्थितिप्रलयभङ्ग इति भावः । **आपादनेति** यदि सृष्टिकालः स्यात् सर्वदा तदा सर्वदा भवेदिति वाक्यस्यापादनहेतुभूतस्य । **तस्यैवेति** । एवकारेण कर्मस्वभावौ व्यवच्छिद्येते इच्छा वा व्यवच्छिद्यते । सामान्यत्वात् सृष्टीच्छा नोक्ता । कारणत्वांशे गौरवात् । अन्यदाहुः **कालश्चेति** । **श्रुताविति** 'सोकामयत बहु स्यां प्रजायेय इति' 'स तपोतप्यत स तपस्तप्त्वा इद९ सर्वमसृजत यदिदं किंच' इति श्रुतौ । **इच्छादीति** कामः, प्रजननम्, तपः, सृष्टिश्चादिशब्दार्थाः । तद्विशेषणत्वेन भूतानद्यतनकालिकः कामः इच्छा । इष्टकालिकं प्रजननम् । भूतानद्यतनकालिकं तपः । भूतानद्यतनकालिका सृष्टिरित्येवं विशेषणत्वेनैव । एवकारो विशेष्यत्वव्यवच्छेदकः । न च वैपरीत्ये एवकारो व्यर्थ इति वाच्यम् । श्रुतौ विशेषणत्वेनैवोक्तो न तु विशेष्यत्वेनेत्यर्थात् । **आविरिति** असृजतेत्यनेनोक्ता आविर्भवति । **भगवदित्यादि** स्रष्टृत्वादयः । **अद्वितीयेति** ।

भाष्यप्रकाशः।

श्रुत्या तस्य पाश्चात्यत्वं शङ्क्यम्। कालावयवानामेव तत्रोक्तत्वात्। तैर्विशिष्टस्तु कालो भगवच्चेष्टारूपो 'योऽयं कालस्तस्य तेऽव्यक्तबन्धोश्चेष्टामाहुश्चेष्टते येन विश्वम्। निमेषादिर्वत्सरान्तो महीयान्'इति वाक्यात्। अतोऽवयवविभागरहितस्य तस्य कार्यापेक्षया पूर्वरूपत्वात् तेनैव सहेच्छादीनामपि जातत्वात् तान् सर्वान् स्वांशान् सदैकरूपानेव भगवान् स्थापयतीति ते सर्वेऽप्यविकृता एवास्तिकवादिभिरङ्गीक्रियन्ते। एवमिच्छारूपः सन् भेदरूपया तया सच्चिदानन्दानपि धर्मत्वेन भिनत्ति। ते च धर्मरूपेण स्वयं भिद्यमानाः स्वाश्रयमपि धर्मित्वेन भिन्दन्ति। तदा स भगवान् सर्वतःपाणिपादान्तो भवति, साकारतां चापद्यते। एवं सच्चि-

रश्मिः।

तस्येति कालस्य जन्यत्वम्। एवेति अवयविनि शक्त्यभावादेवकारोऽवयवव्यवच्छेदकः। उक्तेति निमेषपदेनोक्तत्वात्। तैरित्यवयवैः। तेनैवेति कालेन। जन्यमात्रं कालोपाधिरिति प्रवादादेवकारः। युक्तं चैतत्। उपाधिभिः सह तेषामिच्छादीनां जातत्वं जीववत्। इच्छादयः पूर्वोक्ताः। एकरूपानिति। तत्र काम इच्छा 'प्रकाशाश्रयवद्वा' इति सूत्रेणैकरूपा भगवत्त्वात्। प्रजननमिच्छाकारप्रविष्टमिति तथा। तपो भगवद्रूपं द्वितीयनवमाध्यायसुबोधिन्याः। सृष्टिश्च भगवद्रूपा 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति श्रुतेः। यद्यपि सृष्टिः सदैकरूपेत्येतावता चारितार्थ्येऽपि कारणसृष्टिकार्यसृष्टिभेदाय चतुष्टयमुक्तम्। एवकारो व्यवहितयुक्त्यानेकरूपव्यवच्छेदकः। भगवानिति इच्छारूपः। इच्छादयस्तदंशभूतास्तान् सदैकरूपान् स्थापयन्तीति सुबोधिन्याः। ननु भगवतः कारणत्वं 'जन्माद्यस्य यतः' इति सूत्रात्। नेच्छादय इति चेन्न। इच्छापि सर्वभवनसमर्थरूपमेव धर्मरूपेण भवदिति सुबोधिन्याः, इच्छापि अपिना भगवान्स्व त्वकारक इति कर्तृत्वाभावात्सर्वभवनसमर्थरूपमिच्छैव न तु भगवान्धर्मरूपेण भवेदित्यर्थात्। जन्मादिसूत्रं तु शेषषष्ठ्यन्तब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञायेति न दोषः। कर्तृकारकत्वाद्यभावात् शेषे षष्ठीति। अत एवाहुः एवमिच्छारूप इति। एतावत्पर्यन्तं महतः स्रष्टा निरूपितः। अधुना महत्स्रष्टुरनन्तरमिच्छावादादिच्छयाण्डसंस्थितं वक्तुमुपक्रमः एवमिति। कारकत्वाभावादेवमुक्तप्रकारेणेच्छारूपः सन्नित्यर्थः। भेदेति। सविषयत्वाद्भेदेन विषयेण रूप्यते व्यवह्रियत इति तथा। आकारस्त्वेकोऽहं बहु स्यामित्येव। भिनत्तीति सच्चिदानन्दा धर्मा इत्येवं भिनत्ति। स्वरूपस्यागम्यत्वादेव त्वतलन्तत्वाभावः। भिन्दन्तीति आश्रयो धर्मीत्येवं भिन्दन्ति। तदेति यथेच्छम्। भेदकाले स पुरुषोत्तमः। सर्वत इति अन्तस्य भेदं विनाऽसंभवात्। साकारतामिति। ननु तर्हि महत्स्रष्टुः साकारत्वं नास्तीत्यायातम्। तथा च 'साकारब्रह्मवादैकस्थापकः' इत्यस्य विरोध इति चेत्सत्यम्। अधोक्षजत्वेन साकारत्वादिविचाराप्रसक्तेरिदमित्थतया। कारणगुणाः कार्यगुणानारभन्त इति विराजः स स्वराजः साकारस्य कारणे साकारत्वमिति लौकिको हेतुः। ब्रह्मस्वरूपस्य वक्ष्यमाणत्वेन तस्य भक्तेच्छया साकारत्वेन भक्तान्प्रति साकारत्वात्। भाष्ये 'अचलत्वं चापेक्ष्य' इति सूत्रस्य लीलाविष्करणानाविष्करणे अपि भक्तेच्छयेत्युक्तमाभासे। तथाच गोपालतापिनीये 'स्वरूपं द्विविधं चैव सगुणं निर्गुणं तथा' इति स्वरूपद्वैविध्यान्न साकारता भक्तेच्छामात्रगम्या। स्वेच्छयापि साकारतादर्शनात्। अत एव पञ्चरात्रे ज्ञानपादे 'साकारं च निराकारम्' इति विरुद्धधर्माश्रयत्वमुक्तम्। अन्तस्तद्धर्माधिकरणे 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपम्' इति साकारम्। अवयव्यनङ्गीकारात् 'अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः' 'आकाशस्तल्लिङ्गात्' इति तमःपरत्वलिङ्गेनाव्यक्तमनन्त-

भाष्यप्रकाशः।

दानन्दरूपेण भिन्नोऽपि तयेच्छया मिलितोभिन्न इवाखण्डो भवति। तदपेक्षया कार्यरूपस्याल्पत्वात्। तानि त्रीण्यपि रूपाणि पूर्णशब्देनोच्यन्ते।

'पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते। पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते' इति। अर्थस्तु—अदः परोक्षं ज्ञानैकघनम् अक्षरं ब्रह्म पूर्णं निरन्तरमाकाशवद् व्यापि। इदं परिदृश्यमानं सद्रूपं क्षरं ब्रह्म पूर्णं पूर्ववत्। पूर्णात् पूर्णमतति व्याप्नोति तादृशं तदुभयव्यापकं पूर्णमुत् पूर्णानन्दं ब्रह्म अच्यते, अञ्चु गतिपूजनयोः, अच इत्येक इति धातुपाठादचधातुः पूजार्थकः, पूज्यते, पूर्वोक्ताभ्यां सच्चिद्रूपाभ्यां क्षराक्षराभ्यां सेव्यते। एवं ज्ञानादेः फलमाह। पूर्णस्यानुपदोक्तस्य पूर्णं ज्ञानादिधर्ममादाय तत्प्रसादेन प्राप्य पूर्णमेवावशिष्यते तत्सायुज्येन तदभिन्नो भवतीति। पूर्णत्वादेव सद्रूपस्य प्रत्येकपर्यवसायित्वम्। एवं धर्मरूपेण शक्तिरूपेण धर्मिरूपेण च नानाभूय पश्चात् कार्यरूपेण नाना भवतीति बहु स्यामित्यस्य कार्यम्। एवं च बृहदारण्यकोक्तं व्युच्चरणं तैत्तिरीयाद्युक्ताकाशादिसंभूतिश्च तत एव। प्रजायेयेत्यस्य तु जन-

रश्मिः।

रूपं ब्रह्मैवाकाशवत्। न तु 'तत्तु समन्वयात्' इत्यत्र निमित्तत्वस्य साकारत्वात्साकारत्वम्। **भिन्नोपीति** धर्मिणः। **अपिना**ऽभिन्नः। कार्यात्मना भेद इति महतः स्रष्टुर्भिन्नोप्यण्डसंस्थः सर्वभूतस्थतृतीयसहितः 'कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्षणं पटतन्तुवत्' इति सप्तमस्कन्धात्कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्षणे च प्रतीतसाकारतेच्छया मिलितः 'अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्' इति गीतायाः अण्डस्थितविषयत्वान्मिलिते। 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इति बृहदारण्यकदोषस्याप्यप्राप्तेर्गीतैकादशाध्यायोक्तसर्वव्यापकगुरौ लोकेऽप्रतिमप्रभावरूपे 'तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा। अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा' इत्यत्रैकेन शरीरेण मिलितोऽभिन्न इव भवति। 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इति श्रुतिः। भिन्नोपस्थितावभिन्न इति खण्डोपस्थितावखण्डो भवति। महत्स्रष्टृमात्रं तु सर्ववादानवसरं नानावादानुरोधीत्यखण्डमपि। **अल्पत्वादिति।** सखण्डत्वमिति शेषः। कारणाभावेन कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्षणाभावात्। अनेन तृतीयं सर्वभूतस्थमुक्तम्। **ज्ञानैकेति** पुरुषाश्मवज्ज्ञानमेवैकं मुख्यं त्रिषु तस्य घनं दृढं नपुंसकत्वं छान्दसं निबिडम्। 'तदश्मसारं हृदयम्'। 'आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः'। **पूर्ववदिति** निरन्तरमाकाशवद्व्याापि। **तदुभयेति** क्षराक्षरव्यापकम्। **ज्ञानादेरिति** ज्ञानं शाब्दम्। माहात्म्यज्ञानजभक्तिश्च। अक्षरज्ञानानन्तरं कर्म च। **पूर्णमेवेति** कार्यस्य कारणापत्तिर्युक्तेत्येवकारः। घटादेः कपालाद्यापत्तिर्दृश्यत इति। ननु सदेव सोम्येति श्रुतिमुपक्रम्य विचारः प्रवृत्तः। श्रुतौ तु क्षराक्षरपुरुषोत्तमा उक्ता इति प्रत्येकं सद्रूपस्य पर्यवसायित्वं कथमित्याशङ्क्य तानि त्रीण्यपीत्यादिग्रन्थतात्पर्यमाहुः **पूर्णत्वादेवेति।** एवकारेण सत्त्वं व्यवच्छिद्यते। तस्य सन्मात्रवृत्तित्वेन निरन्तराकाशवद्व्याापित्वाभावात्। **शक्तीति** सर्वतः पाणिपादान्तत्वादिः शक्तिः तद्रूपेण। **बहु स्यामिति** ईक्षणस्य। **कार्यमिति** नानाभवनं कार्यं पूर्वोक्तेक्षणस्य। **बृहदिति** तत्रैव द्रष्टव्यम्। **तैत्तिरीयेति।** 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्यादितैत्तिरीयोक्ता। **आदिना** भागवतं ग्राह्यम्। यथा तृतीयस्कन्धपञ्चमे—'कालमायांशयोगेन' इत्यादिना। **तत इति** सत एव। एवकारस्तु चिदा-

१. केवलाम्।

भाष्यप्रकाशः ।

नगत उच्चनीचभावः कार्यम् । अन्यथा बहुभवनस्य पूर्वाकारादेव प्राप्तत्वात् तेनैव जनन-बाहुल्यस्यार्थबलादेव प्राप्तेः को वा प्रकर्षपदार्थः स्यात् । पुरुषविधब्राह्मणे ब्रह्मक्षत्रादिरूपत्व-विवृतिरपि विरुध्येत । उच्चनीचभावस्याकस्मिकत्वं च स्यात् । अत उच्चनीचभाव एव प्रशब्दार्थः । स च धर्मभेदेन भवतीति भूम्न आनन्दरूपस्य सर्वोत्कृष्टत्वं, ततो नीचभावश्चिद्रूपस्याक्षरस्य, ततोऽपि सद्रूपस्य क्षरस्य । अत एव अक्षरात् परतः पर इति । 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके,' 'यस्मात् क्षरमतीतोहम्'इत्यादिश्रुतिस्मृतयो ब्रह्मणः परत्वं प्रतिपादयन्ति । एवं त्रिरूपः सन् शक्तित्रय-रूपेणाविर्भवति । तत्र सदंशस्य क्रियारूपा शक्तिः । चिदंशस्य व्यामोहिका माया । आन-न्दरूपस्य जगत्कारणभूता माया । एतत्त्रितयरूपा शक्तिः सच्चिदानन्दरूपस्य भावत्वतलादि-

रश्मिः ।

नन्दयोर्व्यवस्थायाः आरम्भ एव कृतत्वेन तयोर्व्यवच्छेदकः । पूर्वेति एकोहं बहु स्यामितीच्छाकारा-देव । एवकारोऽन्यव्यवच्छेदकः । तेनैवेत्यादि पूर्वाकारेणैव न त्वन्येन । जननेति । एकत्व-विरुद्धं बहुत्वं जनननिष्ठं न त्वस्मच्छब्दार्थनिष्ठमिति तथा । जननं तु स्यां भवेयं उत्पद्ये इत्यर्थात् । तथा चैकत्वावच्छिन्नास्मत्पदार्थनिष्ठो बहुत्वावच्छिन्नोत्पत्त्यनुकूलो व्यापारोऽधीष्ट इत्यर्थः । इच्छा-प्रकरणादधीष्टे लिङ् । तदाहुरर्थेति एवकारोध्याहारव्यवच्छेदको जननस्य । क इति उच्चनीच-भावातिरिक्तः क इति प्रश्नः । ब्रह्मेति । ब्रह्मक्षत्रादिरूपत्वविवृतिस्तु ब्रह्मैव इदमग्र आसीदि-त्यादिविव्रियमाणमुक्त्वा 'तान्येतानि देवक्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति' इत्यादिः । एवेति । प्रजायेयेतीच्छया उत्कर्षापकर्षरूपेण जात इति सुबोधिन्या एवकारः । ननु 'सदेव सौम्येदम्' इत्युपक्रमात्सृष्टावपि सदेव मुख्यमितरौ वेत्याकाङ्क्षायां सृष्टौ भिन्नप्रकारमाहुः स चेति । उच्चनीचभावः धर्माणां सच्चिदानन्दानां भेदेन भवति । न तु धर्मिभेदेन तत्र भेदा-भावात् 'न यत्र माया' इति वाक्यात् । अतस्तत्र सृष्टौ तु भेदादानन्द उत्कृष्ट इत्याहुः धर्मेति । धर्मभेदेन भवति इति हेतोः सृष्टिव्यावृत्तस्य भूम्नो धर्मरूपानन्दस्य सर्वेषु भेदेषूत्कृष्टत्वम् । क्षरस्येति । तेनाक्षरस्योपक्रान्तस्य सतः सकाशात् सतः सर्वोत्कृष्टत्वं न हीयते । श्रुतीति श्रुतिर्मुण्डके । ननु द्वितीयस्कन्धे 'आत्ममायामृते' इति पद्ये त्रिष्वनुभवात्मन इत्यनेन मायासंब-न्धाच्छरीरसंबन्धाच्च चिदात्मन इत्युक्तम् । सदानन्दयोस्तु तदभावान्नोपक्रमः । तत्र सत्सत्तामङ्गी-कृत्यात्रोपक्रम आनन्दस्तु न विचारित इति चेन्न । तस्य हिरण्यगर्भदेवताकत्वेनानन्दस्य जन्यधर्म-त्वात् । 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्' इत्यत्र ब्रह्मण इति भेदषष्ठ्या निर्देशात् । ईश्वरे तु 'किमासनं ते गरुडासनाय किं भूषणं कौस्तुभभूषणाय । लक्ष्मीकलत्राय किमस्ति देयं वागीश किं ते वचनीयमस्ति' इत्युक्तम् । एवं मधुराष्टके सद्रूपत्वमुक्तम् । एवमिति । इच्छया त्रिरूपः सच्चिदानन्दधर्मरूपः । शक्तित्रयेति कार्यरूपं शक्तित्रयं बोध्यम् । इच्छानन्तरं जातत्वात् । कारणकोटौ तु तस्य माया द्विविधेत्युक्त्या शक्तिद्वयम् । इमाः शक्तयोग्रे वाच्याः । व्यष्टावुक्त्वा समष्टावाहुः एतत्त्रितयेति । तथा च सदंशक्रियाशक्तिः 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' इति श्रुतेः । नन्वग्रे चेष्टावाचके सन्न तु सति चेष्टेति चेन्न । अग्रस्य सदिति सुपांशेन त्वग्र इति सप्तम्यन्तमित्यङ्गीकारात् । चिदंशस्य वेदरूपस्य व्यामोहिका माया । 'तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत्सूरयः' इति वाक्यात् । ब्रह्म वेदम् । आनन्दरूपस्य जगत्कारणभूता माया । 'कृष्णात्मिका जगत्कर्त्री मूलप्रकृतिरुक्मिणी'

भाष्यप्रकाशः ।

वाच्या । अत एव सदंशभूतेष्वष्टाविंशतितत्त्वेषु तत्त्वमिति व्यपदेशः । एवं यदा आनन्द उत्कृष्टो जातस्तदेतरौ तं सेवमानौ जातौ । ततश्च तयोर्धर्मौ ज्ञानक्रिये भगवच्छक्तिरूपे जाते । तदा स आनन्दो ज्ञानक्रियाशक्तिमान् जातः । इत्येकस्वरूप उच्चनीचभावः । अथापरः सदंशस्तु क्रियाशक्तेर्गतत्वादंशेनाव्यक्ततामापद्यते प्रकृतिरूपो भवति । पश्चान्मूलभूतक्रियांशाभिः क्रियाभिर्यथायथं श्रौतेन पौराणेन वा प्रकारेणाभिव्यज्यते । चिदंशस्तु ज्ञानधर्मस्यानन्दे गतत्वादंशेन पुरुषो जीवसमष्टिरूपो मुख्यजीवो भवति । तदा चिदंशस्य शक्तिर्माया तं व्यामोहयति । तदा तया व्यामोहितो व्याकुलः सन् सदानन्दकृतसृष्टौ य आसन्य-

रश्मिः ।

इति गोपालतापिनीयात् । मायापदं तु श्वेताश्वतरे—'अस्मान् मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः' 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' इति श्रुतेः । अन्यो जीवः [नन्वानन्दस्यात्रकरपादमुखोदरादिः, आनन्दरूपममृतं यद्विभाति, आनन्दमयोऽभ्यासात् । को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । दुःखाभावः सुखं चैव पुरुषार्थद्वयं मतमिति सुखं स्तूयतेऽतः कथमानन्दो जन्य इति चेन्न । 'अजायमानो बहुधा विजायते'इति श्रुत्या भविष्यतीति ।] नन्वानन्दस्य जन्यत्वात्केन प्रकारेण सर्वोत्कृष्टत्वमिति चेत्तत्राहुः एवमित्यादि । धर्मभेदेनोच्चनीचभावे करणस्य भेदरूपमायाघटितत्वेन मायायाश्च तमोरूपत्वेनानन्दे तु उत्कृष्टे उत्कृष्टत्वप्रकारकतामसबुद्धेरानन्दविशेष्यकत्वोत्कृष्टत्वप्रकारकत्वात् । जाताविति तथैवानुभवात् । 'सुखाय कर्माणि करोति जन्तुः' इति वाक्याच्च । सेवायामप्येवम् । मनुष्याधिकारात् । ततश्चेति आनन्दविरहात् । तयोरिति सच्चितोर्धर्मौ ज्ञानं वेदान्तोक्तं क्रिया वेदोक्ता च कारणीयौ कार्येपि स्तः तौ प्रवर्तकानन्दाभावादनभिव्यक्तौ स्वकारणे लीनाविति ज्ञानक्रिये भगवच्छक्तिरूपे जाते । स इत्यादि स उत्कृष्टः गुणरूपोप्यानन्दः ज्ञानगुणवानस्य समवायिसमवेतत्वसंबन्धेन । एकं रूपं रसात्पृथगित्यत्र रूपे एकत्वपृथक्त्ववत् । क्रिया कर्मणापि सन्निष्ठोक्तसंबन्धेनानन्दरूपगुणनिष्ठा । इत्यानन्दो ज्ञानक्रियाशक्तिमान्जात इत्यर्थः । उक्तक्रमे सतश्चिदनन्तरमुक्तत्वेऽपि सूचीकटाहन्यायेनाहुः सदंशस्त्विति । गतत्वादिति अनभिव्यक्तत्वात् । अंशेनेति विकृतिरूपेण । प्रकृतीति तदुक्तं 'धर्मो यस्यां मदात्मकः' इति वाक्येन । क्रियाभिरिति प्रयाजानुयाजादिरूपाभिः । पौराणेनेति । एकोनविंशाध्याय एकादशस्योक्तेन लौकिक्यपि ग्राह्या । सच्चिदानन्दब्रह्माग्रे इति प्रसिद्धम् । तदेवाग्रे यज्ञरूपमुक्त्वा ज्ञानरूपं वेदान्तशास्त्रभेदेनाहुः चिदंश इति । आनन्दांशस्तु कवीनां 'तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम्' इति श्रुतेः । ज्ञानेति चितो ज्ञानरूपधर्मस्य प्रवर्तकानन्दाभावेनानभिव्यक्तस्य स्वकारणानन्दे गतत्वात् । अंशेनेति मूलांशेन । पुरुषः पुरमुषतीति पुरुषः । उष दाहे । स्वराट् । जीवेति । 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा' इति श्रुतेः । मुख्यत्वं द्वितीयरूपत्वम् । जीवमूलत्वमिति यावत् । तृतीयं सर्वभूतस्थम् । मायेति व्यामोहिका । तदुक्तम् । 'विराट् जीवस्तु भोगभुक्' । तमंशम् । 'यया संमोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकम् । परोपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतं चाभिपद्यते' ॥ इति समाधिभाषायाः । सदानन्देति सच्चिदानन्देषु । स्वेच्छया सदानन्दः कृष्णः । 'कृषिर्भूवाचकः' इति पञ्चरात्रशास्त्रात् । चिदंशः शब्दः । अतश्चिदंशशब्दप्रतिपाद्यसदानन्दरूपार्थसृष्टौ य इति प्रसिद्धः आसन्यः आस्ये भवः । केन रूपेण प्रसिद्ध इत्यत आहुः सूत्रेति । सूत्रात्मत्वेन

भाष्यप्रकाशः ।

रूपः सूत्रात्मा दशविधः प्राणस्तमवलम्ब्य तिष्ठति । ततो जीव इत्युच्यते प्राणधारणप्रयत्नवत्त्वात् । बोधरूपोऽप्ययम् । आनन्दस्य धर्मस्य पृथग्भूतत्वात्स्वरूपात्मकस्य च तिरोहितत्वादानन्दार्थं तया व्यामोहितस्तत्संबन्धादानन्दो भविष्यतीति बुद्ध्या तया संबध्यते । आनन्दांशस्तु प्राज्ञरूपोऽन्तर्यामिसमष्टिरूपो भवति । अतः परं सतः प्रपञ्च उच्यते । तत्र क्रमो नानाविधः । मुण्डके, 'एतस्माज्जायते प्राणः' इति प्राणमनइन्द्रियाणामुत्पत्त्यनन्तरं खादिभूतोत्पत्तिः । प्रश्ने, प्राणः प्राणाच्छ्रद्धा भूतानि इन्द्रियं मनोऽन्नमिति । बृहदारण्यके, प्राणा लोका देवा भूतानीति । ऐतरेये, लोका लोकपाला इत्यादि । महोपनिषदि तु दशेन्द्रियाणि मनस्तेजोऽहंकारः प्राणा बुद्धिस्तन्मात्रा महाभूतानीति । तत्र तेजो महान् प्राणाः प्राणसमुदायः । तैत्तिरीयादौ चाकाशादिक्रमेण सूक्ष्माणि महान्ति च भूतानि समुत्पादयति । पञ्चतन्मात्रा भूतशब्देनोच्यन्ते । अथ पञ्चमहाभूतानि भूतशब्देनोच्यन्ते इति मैत्रायणीयश्रुतावुभयोरपि भूतपदेन संग्रहात् । एवमन्येऽपि प्रकारा निबन्धे दर्शिताः । अतो भूतानामेवैकविधः क्रमो, न प्राणेन्द्रियादीनाम् । आत्मनां तु व्युचरणं पश्चात् । कदाचिद्देहविशिष्टा

रश्मिः ।

प्रसिद्धः । ननु प्राणो वायुः सूत्रं बहिः कार्पासम् । अन्तस्तु को वेद । ईश्वरस्तु वेत्ति । 'अन्तःसूत्रं धृतं येन' इति श्रुतेः । परंतु बहिःसाम्याद्द्रव्यान्तरम् 'प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात्' इति श्रुतेरिति चेन्न । ऊर्णनाभदृष्टान्तस्य द्वितीयस्कन्धनवमाध्याये उक्तत्वात्तदनुरोधेन प्राणेषु समानस्य नाभिस्थत्वेन सूत्रमात्मनि यस्य तादृशः संग्रहात् । सुबोधिन्यां तु सूत्रात्मक इति क उक्तः । नाभिकमलदण्डे सूत्राणि प्रजापतौ चेति कारणे तदावश्यकत्वात् । मूलस्य समानवायुत्वेनान्तःसूत्रस्य वायुत्वेन द्रव्यान्तरत्वाभावात् । एकरसत्वात् । किंचान्तर्यामिब्राह्मणे 'वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम्' इति श्रुतेः सूत्रात्मा प्राणः । तमवेति । जीव प्राणधारणइति धातुपाठात् । शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः' 'विज्ञानघनः' इत्यादीनां श्रुतीनामयमेव विषय इत्याहुः बोधेति 'शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्' इति सूत्रे चितः सृष्टिः । त्रिषु सदादिषु प्रकटेन व्यवहारः । अतः सदानन्दसृष्टिविरोधो न । अपिशब्देनोपक्रान्तसद्रूपः । अयमिति समष्टिरूपः । निर्धर्मकत्वान्निराकारत्वमाहुः आनन्दस्येति । सच्चिदानन्दसृष्टित्वादानन्दधर्मत्वम् । स्वरूपेति । तत एव । आनन्दांशस्तु पूर्वमेव तिरोहितो येन जीवभाव इत्युक्तेस्तिरोहितत्वम् । आनन्दार्थमिति विषयानन्दार्थम् । ननु मायासंबन्धस्य भावित्वात्पूर्वं कुतस्तया व्यामोहित इति चेन्न । तयेत्यनेन तदपाश्रया माया भूतपूर्वा गृह्यत इति कार्यकरणत्वसंबन्धात् मायासंबन्धाद्विषयानन्दः भगवदानन्दो यद्यपि तथापि व्यामोहो विषयानन्दप्रवृत्तौ हेतुः । संबध्यत इति 'यया संमोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकम् । परोऽपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतं चाभिपद्यते ।' इति वाक्यात् । एवं कार्यरूपाश्चिदंशांशा ज्ञेयाः । आनन्दस्य स्वरूपलक्षणघटकत्वात्तद्विशेषस्वरूपमाहुः आनन्दांशस्त्विवति । सर्वोत्कृष्टानन्दस्य विशेषः सुषुप्तिसाक्षी प्राज्ञस्तद्रूपोन्तर्यामिणामन्तर्यामिब्राह्मणप्रसिद्धानां पृथिव्याद्यन्तराणां समष्टिरूपो भवति । पदेनेति भूतपदेन । अन्येपीति 'कदाचित्पुनरन्यथा' इति निबन्धात् । 'यथाग्नेः क्षुद्रा' इति श्रुतेराहुः आत्मनामिति ।

भाष्यप्रकाशः ।

एवेन्द्रियाधिष्ठातारः, कदाचिदिन्द्रियानन्तरमित्येवं कारणसृष्टिप्रक्रिया दर्शिता । विशिष्य तु द्वितीयस्कन्धसुबोधिनीतस्तत्प्रकाशान्मत्कृताच्चावगन्तव्या ॥ २२ ॥

इति दशमं मांसादिभौममित्यधिकरणम् ॥ १० ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रनिरस्तहृदयध्वान्तस्य श्रीपीताम्बरात्मजस्य पुरुषोत्तमस्य कृतौ भाष्यप्रकाशे द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ २ ॥ ४ ॥

समाप्तोयं द्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥

रश्मिः ।

मुण्डक आत्मनोवतारा इति माध्वाः । इन्द्रियानन्तरमिति 'सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोक्षिशिरोमुखम्' इति श्रुत्युक्तेन्द्रियानन्तरं देहविशिष्टा इत्यर्थः ॥ २२ ॥

इति मांसादिभौममित्यधिकरणम् ॥ १० ॥

इति श्रीविट्ठलेश्वरैश्वर्यनिरस्तसमस्तान्तरायेण श्रीगोविन्दरायपौत्रेण संपूर्णवेत्रा विट्ठलरायभ्रात्रीयेण गोकुलोत्सवात्मजगोपेश्वरेण कृते भाष्यप्रकाशरश्मौ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः संपूर्णतामगमत् ॥ २ ॥ ४ ॥

एतावतो ग्रन्थस्य श्लोकानां संख्या १४५२५ सार्धचतुर्दशसहस्रपञ्चविंशतिः इति ॥

